

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૫૪૩ કિંમત ૬-૪-૦

ગ્રંથનામ ખરાં પ્રેમ દીવાની

વર્ગીક ૬-૩

27 12

પ્રેમભક્તિની પરકાશમાં પડાવના અને
પહોચાડના, ગજરાણી, ભક્ત, કવિ,
સખી ગિરિધર ગોપાલની ગદ્ય એક જ

માન

પ્રેમભક્તિની પરકાશમાં પડાવના અને
પહોચાડના, ગજરાણી, ભક્ત, કવિ,
સખી ગિરિધર ગોપાલની ગદ્ય એક જ

I
1946

DATE 15 MAR 1946
સમગ્ર નાનામાંના કવિ
આપણી, બુદ્ધિ અને બીજાનાં જ્ઞાન

પ્રકાશક :

શ્રી મહેશ લિમિટેડ વતી
નંદલાલ ચુનીલાલ પોડીવાળા

આ પુસ્તકના માલ ગોઠવનાર

મેસર્સ એન. એમ. ડક્કરની કું,

બુકમેક્સર્સ, પબ્લિશર્સ

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, બુબાઈ-૨.

કિંમત

રૂ. ૬-૪-૦

રૂપિયા સવાળ

રૂ. ૫૫૯૩

આ નવલકથાના બોલપટ, નાટક કે એવા કોઈપણ ઉપયોગ
કરવાના તેમ જ પુસ્તક-પ્રમથનના સર્વ હક સ્વાધીન છે.

૬-૩૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મથક
અમદાવાદ

ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
મુદ્રક અને પ્રકાશક

‘સંદેશ લિમિટેડ’ વતી

નંદલાલ ચુનીલાલ
બોડીવાળા

મુદ્રણસ્થાન
શ્રી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
માધુભાઈ કોથારી,
અમદાવાદ.

મારાં પ્રેમદીવાળી

આ નવલકથાના સર્જકે

કર્તા

શ્રી. રામચંદ્ર નારાયણ ઠાકુર

એમ. એ.

કથાવિધાન.

શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળ

શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈ

પ્રકાશક

શ્રી. નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીયાળા

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર, 'ધી મંદેશ લિમિટેડ'

અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી

સને ૧૯૪૫

નામ રહેગો નામસે, સુનો સયાને લોક;
મીરાં સુત જાયો નહીં, શિષ્ય ન મૂંડયો કોય.

હે ગદ્યા લોકો, સાંભળો! નામથી જ (ઉત્તમ
કૃત્યોની કીર્તિથી) નામ રહે છે. મીરાંને કોઈ પુત્ર
જન્મ્યો ન હતો અને તેણે કોઈ શિષ્ય મૂંડ્યો ન હતો.
(અર્થાત, પુત્રાદિક સંતાનિ અથવા કંઠી અંધાવેલા
શિષ્યથી નામ નથી રહેતું).

અર્પણ

ગુજરાતને અને ગુજરાતના પ્રત્યેક નૂતન લેખકને
પ્રેરણાના સાગરસમ, 'પ્રેમભક્તિ'ના ઉપાસક, ગુજરાતી
સાહિત્યને પોતાનું કાયમનું ઋણી બનાવનાર—

ગુજરાતના મહાકવિ

શ્રી

તાનાલાલ દલપતરામ

ને

વિનમ્રભાવે

—સમુ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગુજરાતનાં પ્રથમ સ્ત્રી કવિ, લક્ષ્મીબાઈના જીવનને આલેખતી આ સળંગ નવલકથા આપની સમક્ષ રજૂ કરતાં મને ખૂબ જ આનંદ થાય છે.

ભીરાંબાઈની અનન્ય લક્ષિતાવધી જીવકાતી જીવન-ઝરમરથી ભાગ્યે જ કોઈ પણ ભારતવાસી અગ્નિજ્વલ હોઈ શકે. સંત કવિ ભીરાંબાઈનું નામ તેમની લક્ષિતરસ ઝરતી પદાવલિઓથી અમર બનેલું છે.

ગુજરાતી તેમ જ હતર ભાષાસાહિત્યમાં ભીરાંના જીવન-કવન વિશે આજ સુધીમાં ઘણા ઘણા વિદ્વાનોએ પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરતા લેખો અને નિબંધો લખ્યા છે. ભીરાંના જન્મકાળ માટે વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મતો દર્શાવ્યા છે.

આ પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક શ્રી. રામચંદ્ર ઠાકુરનું નામ સાહિત્યરસિક જનતામાં સુપરિચિત છે, એટલે તેમનો વિશેષ પરિચય આપવાની જરૂર રહેતી નથી. શ્રી. ઠાકુરે ‘ ભીરાં પ્રેમદીવાની ’ પુસ્તક લખવામાં ભીરાંબાઈ વિશેના વિવિધ પ્રશ્નોના આધાર લઈ આ પુસ્તક ખૂબ જ શ્રમપૂર્વક અને અભ્યસનીય દૃષ્ટિએ લખ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભીરાંબાઈના સમગ્ર જીવન-કવનને નવલકથાના રૂપમાં સૌથી પ્રથમવાર જ ગૂંથી, લેખકે ગુજરાતને, સ્ત્રી-સંત કવિ ભીરાંબાઈના સરસ પરિચય કરાવ્યો છે. ભીરાંના જન્મસમય માટે પણ લેખકે વિદ્વજ્જનોનાં ઝેદલાંમાં ઝેદલાં મંતવ્યો મુજબની ખાત્રીદાયક તવારીખનો આધાર લઈ, એ સમયના ઐતિહાસિક વાતાવરણ-તરંગોને જાળવી, સુરેખ અને વાસ્તવિક દેશ દેશાંવરું પાત્રાલેખન આલેખી એક સફળ નવલ રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

રાજરાણી મીરાંએ મેવાડના મહારાજ્યનું મહારાણીપદ ત્યજીને એથી ૫ ઉચ્ચતર પદ મેળવી પોતાનું જીવન ધન્ય કરી સમાજને એક અપ્રતિમ દર્શાંત આપ્યું છે.

ગિરિધરગોપાલની આરાધના પાછળ મીરાંઆઈએ સમગ્ર જીવન ન્યોજાવર કર્યું. આમ કરવામાં તેને ખૂબ જ સહન કરવું પડેલું; પરંતુ ભગવાન ભક્તોને આધીન છે. ભક્તિના રંગમાં રંગાયેલી મીરાં કેટલીએ કઠક કસોટીઓ પછી શ્રી. રણુછોડજીના ચરણકમલમાં એકત્વ-મુકિત પામે છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મીરાંના જીવનને નવલકથામાં ગૂંથવાનું કાર્ય ખૂબ જ દુર્ઘટ હોવા છતાં, આ પુસ્તકના લેખકે મીરાંની તાદશ જીવનકથા આલેખવામાં ખૂબ જ કાળજી રાખી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે રસક્ષતિ થવા દીધી નથી એ લેખકનું આ વસ્તુ પરનું કૌશલ્ય સ્પષ્ટ છે.

આ નવલકથા લખી આપવા માટે હું ભાઈશ્રી રામચંદ્ર ડાકુરનો આભારી છું.

કથાના અંતે મીરાંઆઈનાં ખાસ પસંદગીનાં પદો આપ્યા છે. ભાવિકોને આ પદમંચય ગમશે, એવી હું આશા રાખું છું.

આ કૃતિના ગુણદોષ તપાસવાનું કાર્ય હું વાચકમિત્રો પર છોડું છું.

મીરાંઆઈની સમગ્ર જીવનકથાને કલાના ઝોપ આપી, આવા સુંદર કલાત્મક સ્વરૂપમાં મઠી આપવા માટે મને ગુજરાતના બે સિદ્ધલસ્ત અને ખ્યાતનામ કલાકારોનો સંપૂર્ણ સહકાર મળ્યો છે. આ આખા ૫ પુસ્તકનો ચિત્રવિભાગ કલાકાર શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળ અને શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈએ ખૂબ જ પરીશ્રમ લઈ તૈયાર કર્યો છે. ગુજરાતના બે એક કલાકારોની પિછીનો 'મીરાં પ્રેમદીવાની'માં જે સુભગ સહકાર સાંપડ્યો છે એ માટે હું આ બંને કલાકાર મિત્રોનો આભારી છું.

આ પુસ્તકના મનોહર ગેટ-અપ માટે શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈએ ‘ચંદ્રઆર્ટ’ સ્ટુડિયોના ‘મીરાંબાઈ’ બોલપટના કેટલાક ‘સ્ટીલફોટો’ ખાસ પરવાનગી લઈ મેળવી આપ્યા છે એ માટે ‘ચંદ્રઆર્ટ’ સ્ટુડિયો (મદ્રાસ)ના સંચાલકોનો અને શ્રી. કનુભાઈનો હું ખૂબ જ આભારી છું. આ પ્રખ્યાત કંપનીના મીરાં બોલપટનાં કલાત્મક દૃશ્યોમાં ‘મીરાં’ તરીકે પ્રખ્યાત ગાયિકા શ્રીમતી એમ. એસ. સુબાલક્ષ્મી ભૂમિકા ભજવે છે. આ પ્રાસંગિક ચિત્રદરશ્યોથી આ પુસ્તક વધુ સુંદર બની શક્યું છે.

આ પુસ્તકનું સંપાદન અને ગેટ-અપ સંદેશ પ્રકાશન વિભાગના બવરચાપક શ્રી. લક્ષ્મીપ્રસાદ આચાર્યે સંભાળ્યું છે તેની અત્રે હું નોંધ લઉં છું.

મહાગુજરાતની જનતાએ સંદેશના પ્રકાશનોને આજ સુધી જેવો પ્રેમભર્યો આવકાર આપ્યો છે, તેવો જ આવકાર આપણા યુવાન સિદ્ધહસ્ત લેખક શ્રી. રામચંદ્ર ઠાકુરકૃત ‘મીરાં પ્રેમલીલાની’ ને પણ આપશે એવી આશાસહ વિરમું છું.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર

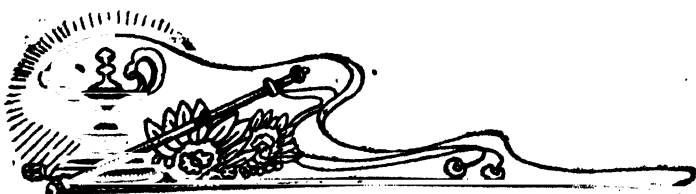
સરગપુર.

અમદાવાદ.

નંદલાલ યુનીલાલ બોડીવાળા

મિતેશ્વર કિરકર,

“ધી સંદેશ સિમિટી”

ભૂમિકા

હિંદુસ્તાનના દુર્ભાગ્યે હિંદુસ્તાનના શ્રેષ્ઠ કવિ-કલાકારોએ પોતાના જીવનને પોતાની કલામાં ખાસ નથી ઉલ્લેખાવા દીધું. એટલું જ નહિ, તેમની કલાના રસિયા અને ભોક્તાઓએ તેમના જીવન દરમિયાન કે તેમના મરણ બાદ તેમના બારોબાર વખાણ કર્યા છે-પરંતુ તે તેમની કલાનાં જ. તેમના જન્મ, જીવન અને મરણના સમયને લેખોમાં સંગ્રહી રાખવો તેમને બહુ મહત્વનો કદાપિ નથી જણાયો.

પરિણામે સંવત ચલાવનાર શકવર્તી મહારાજ વિક્રમ સરખા રાજવીઓ અને અદિતીય કવિ કાલીદાસ જેવા મહાકવિઓ, અજંતાની ગુફાઓ કંડારનારા કલાસ્વામીઓ કે દુઃખ અને ભુદ્ધ સામે પ્રેમથી હસતાંહસતાં જીવનાર મીરાં જેવા સંત-ભક્તોના અંગત જીવન ઇતિહાસને પાને અધુરાં, અદકચરાં કે નહિ જ જેવાં નોંધાયાં છે.

મીરાં, ગુજરાતની પ્રથમ કવયિત્રી મીરાં, વૈષ્ણવોની પ્રથમ સ્ત્રી-સંત મીરાં, મેવાડ અને મારવાડની એક અને અદિતીય મીરાં જીવી, મરી અને પદાવલીઓમાં જીવતી રહી ગઇ-દંતકથાઓ અને કપોલકલ્પિત અનેક વાતોનો પાછળ વારસો રાખી.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે મીરાં જેવી અતિપ્રખ્યાત બ્યક્તિનું નામ મેવાડના રજપૂતોની ખાસ વંશાવલીમાં નથી; પરંતુ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? સંત-સાચો ભક્ત-કોઇ ગામને ખૂણેખાંચરે, કોઇ એક મહૂરીમાં જ, જગતથી નિર્લેપ રહી છતાં જગતમાં રહી, જીવે છે અને જીવી ગય છે. જનતાના હૃદયસિંહાસને અકબર કરતાં ય વધુ જગા રોકી છે અકબરના સમકાલીન શુંસાઇ વુલ્હરીદાસજીએ. અકબરના રાજ્યમાં, બનારસના કોઇ ખૂણેખાંચરે વુલ્હરીદાસજી રામચરિતમાનસ લખી રહ્યા હતા અને દુનિયાને

ન તો તેમની પડી હતી કે ન તેઓને દુનિયાની વાલવાહની પડી હતી. આજે અકબર નથી પરંતુ ગુંસાઇજી છે-જીવે છે કરોડોના હાથમાં.

ઐતિહાસિક અસત્યો

આવા હોય છે સંત અને સાચા ભક્તોના પ્રભાવ. મીરાંબા પૂરાં ભક્ત હતાં. હતાં ખરાં, પરંતુ ક્યારે, કોણ અને ક્યાં સુધી તે વિશે ઇતિહાસવેતાઓ અને મીરાંભક્તોએ બહુ ધાંધલ કરી મૂકી છે. રાજસ્થાનનો અદ્ભુત ઇતિહાસ લખનાર મહાશય ટોડ મીરાંને રાણા કુંભાની રાણી બનાવી બેઠા છે. અને ‘શીવસિંહ સરોજ’ના કર્તા મીરાંબાને રાણા કુંભા સાથે સંવત ૧૪૭૦માં પરણાવી દે છે. ગુજરાતના સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓ કવિ નર્મદ, પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ અને રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ મીરાંને કુંભાની ધર્મપત્ની બનાવી તેને સહેજ ધર્માંધ પણ દેખાડે છે.

પરંતુ સૌથી પ્રથમ આ ભ્રમને તોડ્યો છે. ડો. રૂટ્ટેને.^૧ કુંભારાણાને તેમના એક પુત્રે રાજ્યલોભથી મારી નાખ્યા ૧૪૬૭માં; અને તેના એક વરસ પછી મીરાંબાના દાદા રાવ દાદુજીએ મેડતા વસાવ્યું અને, ત્યારપછી જ મેડતિયા રાદોડ પ્રખ્યાતીમાં આવ્યા. રાજસ્થાનમાં રાજવંશી વહુઓને તેમના જન્મસ્થાનના નામે સંબોધવામાં આવે છે. મીરાંબા મેડતણી કહેવાતાં હતાં, એટલે જો મીરાં કુંભારાણા સાથે પરણ્યાં હોય તો મેડતણી કહેવાય જ કેમ?

મીરાં એ ‘નરસીજી કે માયરો’માં ગાયું છે: ‘કે નરસી સો ભયો કૌન વિધ’—નરસિંહ મહેતાના મરણ પછી તેમની ખૂબ કીર્તિ જામ્યા પછી જ આવા શબ્દો મીરાં લખી શકે અને તે માટે ખાસો સમય પસાર થવો જોઈએ. દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી મહેતાજીને ૧૪૧૫-૨૧ ની આસપાસ મૂકે છે અને મુન્શીજી એ સમયને ૧૪૭૪-૧૫૨૪ની વચમાં મૂકે છે. બીજા શબ્દોમાં મીરાં કુંભા રાણાની પત્ની નથી જ બની શકતાં.

૧ Chitor & Mewar Family.

આવી રીતે મીરાં વિષે એક ખીલું પશુ ઐતિહાસિક અસત્ય પ્રચલિત હતું. કવિ દયારામ તેમના મીરાંચરિત્રમાં ગાય છે:

જેમલ રાઠોડની દીકરી રે સુણો મેડતા એનું નામ

ચિત્રોડનો 'જેઠ્ઠાર' અને અકબરનો ગર્ 'ગારણહાર' જયમલ રાઠોડ મીરાંના કાકા રાવ વીરમજીના પુત્ર હતા, એટલે કે મીરાંના ભાઈ, આપ નહિ; પરંતુ કવિ દયારામથી માંડી પ્રો. રામભોજન શર્માના આધુનિક સમય સુધી આ જૂઠો ખ્યાલ પ્રચલિત છે.^૧

જન્મસમય

મીરાંના સમયની સૌથી વધારે નજીક આવતો અંથ છે: નાભાજી કૃત ભક્તમાલા. ભક્તમાલા લખાણી આશરે ૧૬૧૨માં. ભક્ત મીરાંની તેમાં બહુ જ પ્રશંસા કરી છે:

**સદૃશ ગોપિન પ્રેમ પ્રકટ કલિબુગહી દિખાયો
નિરંકુશ અતિ નીડર રસીક જસ રસના ગાયો
ભકિત નિસાન બળયકે કાહુતે નાહી લજ
લોકજાજ કુલશ્રંખલા તજી મીરાં ગિરધર ભજ**

પરંતુ તેમાં મીરાંની જન્મતિથિયા મરણતિથિ નથી. ગુજરાતી જૂના સાહિત્યના જોડા અભ્યાસી સહગત શ્રી ઇચ્છારામ દેસાઈ અને શ્રી જયસુખરાવ જોષીપુરિયા મીરાંની જન્મતિથિ ૧૪૦૩માં ગણે છે. 'મહાજનમંડલ' અને 'સતિમંડલ' ત્રણ મીરાંનો જન્મ ૧૪૨૪માં મૂકે છે પરંતુ મારવાડી રિયાસતનો અવિરત અભ્યાસ કરી ઐતિહાસિક જૂઠાણાને દૂર કરનાર મુન્શી દેવીપ્રસાદજી અને રાજસ્થાની ઇતિહાસની આધુનિક શ્રેષ્ઠ આધારભૂત બ્યકિત મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઓઝા ખૂબ તારવણી કર્યા પછી મીરાંના જન્મકાળને ૧૪૬૮ થી ૧૫૦૫ની અંદર મૂકે છે. જો કે બાબુ કાર્તિકપ્રસાદ મીરાંનો જન્મ ચોક્કસપણે ૧૪૬૬ મણે છે.

^૧ મીરાંબાઈ, રાજસ્થાન વર્ષ ૧, સંખ્યા ૧.

જન્મસ્થાન

મીરાંબાએ તેમનાં પદોમાં એક સ્થળે લખ્યું છે,
મહીયર મારું મેડતું રે સાસરિયું ચિતોડ

જૂના લેખોમાં મેડન્તકપુર નામના નગરનો ઉલ્લેખ છે. જોધપૂરથી આશરે પાંત્રીસેક માઇલ દૂર પરમાર રાજ્ય માંધાતાએ માંધાત્રીપુર નગર વસાવેલું—એનું જ અપભ્રંશ એ મેડન્તકપુર, મેડતા.

રાઠોડ રાવ જોધાજીએ પોતાના બાહુબળથી જોધપુર નગર વસાવ્યું. તેમના એક પુત્ર રાવ વિકાજીએ બિકાનેરની ગાદી સ્થાપી અને તેમના બીજા પુત્ર રાવ દુદાજીએ (૧૪૪૦-૧૫૧૫) અજમેરના સુબેદારને હરાવી મેડતા પ્રાંત છીનવી લીધો અને ત્યાં નવેસરથી મેડતા નગર વસાવ્યું. તેમની શાખાના રાઠોડો 'મેડતિયા રાઠોડ' તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.^૧

રાવ દુદાજીને ચાર પુત્રો હતા (કે એ ?). તેમાંના એક પુત્ર રત્નસિંહને બાળેલી કુડકી છત્યાદિ બાર ગામેની જાગીર આપેલી. આ જાગીરના મુખ્ય ગામ કુડકીમાં^૨ રાવ રત્નસિંહની રાણીને પેટે સન ૧૪૯૮મી આસપાસ મીરાંબાનો જન્મ થયો.

અને દુદાજીના પાટવી રાવ વીરમહેવને ત્યાં અકબરના મર્થનું ખંડન કરનાર વીર રાઠોડ જયમલ જન્મ્યા.

ઐતિહાસિક રૂપરેખા

મીરાંબાના બાલ્યકાળમાં જ તેમની મા મરણ પામ્યાં તેથી મીરાં દાદા દુદાજી પાસે રહેવા લાગ્યાં. રાવ દુદાજી ચુસ્ત વૈજ્ઞ્યવ હતા. શ્રી ચતુર્ભુજજીનું મનોહર મંદિર હજુ મેડતામાં તેમની સાક્ષી આપતું બિંદુ^૩ છે. મેડતિયા રાઠોડો મંદિરમાં બિરાજતા

૧ જાનરે ઉદા મરણે દુદા. વિવાહ પ્રસંગે ઉદયસિંહના રાઠોડો સારા અને પ્રાણ આપવા માટે દુદાના મેડતિયા રાઠોડો ઉત્તમ.

૨ મુન્શી દેવીપ્રસાદ એક સ્થળે ચોકડી જણાવે છે.

ચતુર્થજીને પોતાના ઇષ્ટ દેવ માનતા. દારકા, વૃંદાવન અને જગન્નાથજીની યાત્રાએ નિકળેલા સાધુ સંન્યાસી અને વૈષ્ણવ ભક્તો મેડતામાં બહુ આદર પામતા. કહે છે કે યાત્રાએ નિકળેલા એક સાધુ પાસે કૃષ્ણની એક સુંદર મૂર્તિ જોઈ મીરાંએ તે દેવા હઠ લીધી અને સાધુએ તે આપવા ના પાડી પરંતુ પાછળથી આવતે સ્વપ્ન આવતાં મીરાંને અવતારી ‘ મહા-આત્મા ’ સમજાવતે આપી ગયો. આ જ મીરાંના ગિરિધરગોપાલ. એ મૂર્તિને તેણે જીવનપર્યંત પૂજી. જયપુરની પ્રાચીન રાજધાની આમેરમાં જગતશિરોમણીનું નવું નામ આપી એ ગિરિધારીલાલજીની મૂર્તિની પુનઃસ્થાપના થઈ. સને ૧૫૭૭માં ચિતોડ જીત્યા પછી રાજા માનસિંહ કહે છે તે મૂર્તિને આમેર લઈ ગયા હતા.^૧

અમે તે હો, પરંતુ કૃષ્ણનું અકર્નિશ્ચ પૂજનઅર્ચન કરતા દાદાજીને મીરાં બાળપણથી જ જોવા લાગી. કૃષ્ણપ્રેમનાં બીજ મીરાંના હૃદયમાં બાળપણથી જ નંખાયાં અને બહાલસોયા દાદાજીની છત્રછાયા નીચે દિન-અ-દિન પાંગરવા માંડ્યાં.

મીરાંના પિતા રત્નસિંહ યુદ્ધોમાં ગૂંચાએલા રહેવાથી મીરાં દાદાજીની લાડકી બની ગઈ. રાજક-પાને અનુરૂપ બધી કેળવણી અને સંસ્કારો મીરાંએ ત્યાં જ ઝીંધ્યા. હિમ્મત આવી પહોંચતાં સને ૧૫૧૬ની આસપાસ મેવાડના વીર રાણા સંગ્રામસિંહ- (સાંગા)જીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કુંવર ભોજરાજ સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. મીરાંના તેમના કુલાચાર પ્રમાણે સાસરે આવી રહ્યાં; પરંતુ તેમનું લગ્નજીવન ઝાઝીવાર ન ટકયું. લગ્ન પછી પાંચ-સાત વરસની અંદર રાણા સાંગાના જીવતાં જ યુવરાજ ભોજ મરણ પામ્યા. પૂરી યુવાની અનુભવવાનો સમય આવતાં આવતાં તો મીરાં વિધવા થયાં.

૧ કુસેહપુર જિલ્લામાં જન્માતઃ પર આવેલા શિવરાજપુરમાં તે મૂર્તિ છે તે જ મીરાંના ગિરિધારીલાલ છે એવું કનપુરના અને ધુલ્લ પ્રાંતના કેટલાક આગેવાનોનું માનવું છે.

અને જાણે તેના જ અનિષ્ટરૂપે ન હોય તેમ મેવાડ પર એક પછી એક આપત્તિ ઊતરવા માંડી. રણસેનમાં કદાપિ ન હારનાર, બલભક્ષા ચમરબંધીઓનાં ગુમાન ધૂળ ભેમાં કરનાર, વીરતા અને વિજયનાં ચિહ્નરૂપ એંશીએંશી ધા પોતાના શરીર પર ધારણ કરનાર મહાપરાક્રમી રાણો સાંગો શીત્રાદિત્ય નામના એક કુલાંગારના કપટથી મોગલ શાહ બાબર સામે હાર્યો અને નીચે મોંઢે ચિતોડમાં પેસવાને બદલે બહાર જ રખડતાં મરણને આમંત્ર્યું.

રાણાનો બીજો પુત્ર રત્નસિંહ ગાદીએ આબો; પરંતુ અંજત અદાવતનો ભોગ બની સાંગાના નામને લગ્નને તેવી રીતે ઘોડોક જ સમય રાખ્ય કરી મૂવો. તેની પછી સાંગાનો ત્રીજો પુત્ર વિક્રમ, હાડી રાણી કારમેતીનો સૌથી મોટો પુત્ર, ગાદીએ આબો. વિક્રમ બહાદૂર હતો; પરંતુ ખુશામતપરસ્ત અને હલકી વૃત્તિનાં નીચી કાટીનાં માણસોમાં જ ફસાઈ રહેતો. મીરાંબાને અનેકવિધ દુઃખ દેનાર અને તેમનાં પદોમાં અવારનવાર જે કૂર અને ધાતકી રાણાને સંબોધવામાં આવે છે તે જ આ રાણો વિક્રમ.

બાળપણથી મીરાંને કૃષ્ણની-તેના ગિરિધારીની-ક્ષત લાગી હતી. એચિંતું વૈધવ્ય આવી પડ્યું એટલે મીરાંના હૃદયમાં ધીમે ધીમે પાંગરેલો અતૃપ્ત સંસારી પ્રેમ તેના ગિરિધારીલાલના પ્રેમ અને ભક્તિમાં રૂપાંતર પામ્યો.....દિવસો વિતતાં મીરાંની પ્રેમ-ભક્તિ રાજમહેલમાં જ ગોંધાઈ ન રહી શકી. મેડતાની માફક ચિતોડના રાજમહેલમાં પણ સાધુ, સંન્યાસી અને વૈષ્ણવ ધાર્મિકોની જમાત જામવા માંડી. સૂર્યવંશી રાણાના રાજમહેલ માટે આ અવનવું અને અનુકૂળું દેખાયું. રાણાએ મીરાંની પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કર્યો. કલેશ વધવા માંડ્યો; પરંતુ કૃષ્ણના પ્રેમમાં પોતાપણને સંપૂર્ણ ભૂલી ગયેલી મીરાંને તે કાઈપણ ઉપાયે શકી ન શક્યો. છેવટે મીરાંને મારી નાખવા તેણે ઉપાયો યોજ્યા; પરંતુ નિષ્ફળ નિવડ્યા. મીરાં રાજના કાવાદાવો અને સંસારની આંટીઘૂંટીથી કંટાળી વૃંદાવન ગયાં-ત્યાં પણ તેમના

હૃદયને શાંતિ ન મળી. છેવટે મેવાડ અને મારવાડ કાયમ માટે ત્યાગી તેમણે દ્વારકામાં વસવાટ કર્યો.

આ સમય દરમિયાન મેવાડ પર બર્બર આક્રમકોએ આક્રમણ કર્યો. રાણા સાંગાના હાથથી પરાજિત થયેલા ગુજરાતના મુલતાને જંગી ફોજ લઈ ચિતોડ પર આક્રમણ કર્યું. રાણો હાર્યો. મુલતાને મેવાડને છત્યું-લૂંટ્યું-રંજીડ્યું. તેની મા હાડી કારમેલીએ કહે છે રાખડી મોકલી હુમાયુની મદદ માગી. હુમાયુ ચિતોડ તો ન આવી શક્યો; પરંતુ ગુજરાત પાછા વળતા મુલતાનને રસ્તામાં હરાવ્યો. થોડાક સરદારોની મદદથી વિક્રમ પુનઃ ચિતોડમાં આવ્યો; પરંતુ પ્રજા વિક્રમથી કંટાળી ગઈ હતી. લાગ જોઈ, વિક્રમના પિત્રાઈ, દાસીપુત્ર વનરીરે તેને મારી નાખ્યો અને ચિતોડની માદીએ ચઢી મેઠો. હાડી કારમેલીનો સૌથી નાનકડો પુત્ર ઉદયસિંહ (રાણા પ્રતાપનો પિતા) ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દાસી પન્નાની આજ્ઞાકીયી વનરીરના હાથમાંથી બચી ગયો.

કહે છે આ અરસામાં યુદ્ધો અને દુષ્કાળથી પીડાએલી પ્રજાના અતિથય આગ્રહથી રાણાના નામે મીરાંજાને પુનઃ મેવાડ પધારવા વિનંતી કરવામાં આવી. મીરાં દ્વારકાનાથની આજ્ઞા લેવા મંદિરમાં ગયાં અને ભગવાને તેમને મેવાડ ન જવા દેતાં પોતાના અંગમાં સમાવી લીધાં. તાત્પર્યે કે મીરાંજા મેવાડ ન ગયાં પરંતુ અદૃશ્ય થઈ ગયાં-કે, અદૃશ્ય રહ્યાં.

ઇતિહાસની આટલી આછી પાતળી સામગ્રી મીરાંજાના જીવન માટે અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે.

દંતકથાઓ અને ચમત્કારો

મીરાંજા વિષે ધણાંએ ધણું લખ્યું છે. દરેક સંત વા બક્ષા-કવિ માટે અને છે તેમ મીરાં વિષે પણ અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. દંતકથાઓની બીતરમાં બહુ અદ્ભૂતો પળ, સત્ય રહેલું છે. રાણો ઝેર મોકલે ને તે અમૃત થઈ જાય, સાપ મોકલવામાં આવે અને મીરાંને કાંઈ ન થાય, પર્વત પરથી રાણો મીરાંને

પાણીમાં ફેંકી દે ને મીરાં બચી જાય, એક વિષયી સાધુ મીરાંની ભક્તિ આગળ એક જ નજરમાં શુદ્ધ કાર્યન જેવા હૃદયવાળો બની જાય એ બધી આધુનિક માનસને ન પડે તેવી વાતો હોઈ શકે; પરંતુ હાલનો માનસશાસ્ત્રી કિંવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આવી વાતોને એકદમ અસંભવિત માની છોડી દે, તેમ પણ નથી. કાચ અને ટાંકણીઓ ચાવી ખાનારા, અને અગ્નિ પર આલનારા સાધારણ કાઠીના હકયોગીઓ આજના જમાનામાં મળે છે. પ્રભુપ્રેમની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલાં મન અને શરીર જે ઉન્નત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે સ્થિતિમાં ઉપયુક્ત ચમત્કારો સંભવી શકે કે નહિ તે માનસશાસ્ત્રીઓએ જરૂર વિચારવા જેવું છે. દંતકથાઓની ઓથે રહેલું અદ્વય સત્ય કદાચ તેમને જલ્દી લાધી શકે.

ઈશ્વર

જ્યારથી મનુષ્ય પોતાને મનુષ્ય તરીકે ઓળખવા માંડ્યો છે ત્યારથી તેણે ઈશ્વરને શોધવા પણ પ્રયત્ન કર્યા કર્યો છે. સંસારના બધા દેશોમાં કોઈ ને કોઈ વખતે એ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પ્રમાણિત કરવા અસાધારણ મનુષ્યો જન્મ્યા છે અને દ્વાખલા દલીલોથી ઈશ્વર છે એટલું એ જ નથી સમજાવ્યું; પરંતુ તેને પ્રાપ્ત કરવા યથાશક્તિ-મતિ રસ્તાઓ ચીંધ્યા છે. એ રસ્તાઓને લોકો ધર્મને નામે ઓળખે છે. ધણાં માણસોએ એ રસ્તાને માત્ર નામથી જ સ્વીકારી લઈ તેને અડવા વિના પૂજ્યા કર્યો છે. કેટલાકોએ તેના પર પગ મૂકી તેનો સ્પર્શ કર્યા પછી સ્વીકાર્યો છે. કેટલાક અંચળ વૃત્તિના લોકોએ તેને સ્પર્શી ધૂળ સમજી તેનો ત્યાગ કર્યો છે, ત્યારે કોઈ મહાત્માઓએ અનંત જજ્ઞાતા એ રસ્તા પર પગ જમાવી પ્રયાણ કર્યું છે અને અનેક કષ્ટો વેઠી છેવટે એ રસ્તા ક્યાં જાય છે તે જાણી લીધું છે અને તેને અંતે જે છે તે તેને પ્રાપ્ત કર્યું છે.

એ પથિકો પેગમ્બર, સંત યા ભક્તને નામે પંકાયા છે અને વગોવાયા છે.

ભકિત

ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા આવા જે અનેક રસ્તાઓ છે તેમાંના એક રસ્તો ભકિતમાર્ગ છે. નિર્ગુણ, નિરાકાર અને સામાન્ય બુદ્ધિથી પર એવા એ રહસ્યમય ઈશ્વરને ભકતે પોતાના અસીમ પ્રેમથી સગુણ બનાવી, આકાર આપી બુદ્ધિથી ગમ્ય બનાવ્યો છે. નિર્વેષ પ્રેમના અનંત આનંદમાં ભકત-મનુષ્યે પોતાની સાંસારિક ભાવનાઓ, લાગણીઓ તથા શક્તિઓ તેને અર્પી છે અને તેને અદ્ભુત, અઘૌકિક બનાવી રામ, કૃષ્ણ, શંકર, વિષ્ણુ, અંબા, હનુમાન, બુદ્ધ, જીવ ઇત્યાદિ અનેક રૂપે, તેને-ઈશ્વરને-તે મહાન શક્તિને-પૂજી છે, પોતાની કરી છે, પ્રાપ્ત કરી છે.

વૈદિક કાળ પશ્ચાત, સનાતન ધર્મપ્રેમીઓ ઉપનિષદોના પરમાત્માને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશના ત્રિમૂર્તિ સ્વરૂપે અલગ અલગ પૂજવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે સનાતનીઓ શૈવપંથ અને વિષ્ણુપંથ એમ જે મુખ્ય પંથોમાં વિભક્ત થયા-ખરી રીતે અને ખોટી રીતે.

ઈસ્વીસનની બારમીથી ચૌદમી સદી દરમિયાન વિષ્ણુના વિવિધ અવતારોને લોકહૃદયમાં ચિરંજીવપણે સ્થાપવા મહાન વૈષ્ણવાચાર્યો ઉત્પન્ન થયા. હક્ષિણમાં રામાનુજ, માધ્વ અને વલ્લભ, પૂર્વમાં ચૈતન્ય અને જયદેવ અને ઉત્તરમાં રામાનંદ.

આચાર્યોની સાથેસાથ, હિંદુસ્તાનના સુભાગ્યે સર્વસામાન્ય જીવન જીવતા ભકત કવિઓ પણ ઉત્પન્ન થતા ગયા અને આચાર્યોએ પ્રકટાવેલી જ્યોતને ઝગડળી કરી મૂકી. તેમાંથી થોડાક તે, ભકત તુલસી, સુર, કમ્પીર, નામદેવ, નરસિંહ, મીરાં.

વિષ્ણુના અવતારોમાં રામ અને કૃષ્ણ વધુ લોકપ્રિય થયા છે. મથુરા-વૃંદાવનમાં ગીતા ભાખનાર ભગવાન કૃષ્ણની ભકિત પ્રાચીન સમયથી પ્રચલિત હતી; પરંતુ બંગાળના ગૌરાંજ પ્રભુ ચૈતન્યદેવ અને તેમના શિષ્યોએ જ કૃષ્ણ ભકિતને એક અજન્મ વેગ આપ્યો અને મથુરા-વૃંદાવનની નાની સીમાઓ તોડી તેને

નિઃસીમ બનાવી. ત્યારે વક્ષભે તેને બહુ વિસ્તૃત કરી. આને અર્થ એમ પણ નથી કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ પહેલાં પૂજતા જ નહતા. ભાગવતધર્મ નિઃસંદેહ જીવતો હતો. દર્શાતતઃ ગુજરાતના આદિ કવિ અને ભક્ત મહેતા નરસિંહે, ચૈતન્ય કે વક્ષભ બન્ને આચાર્યોમાંથી એકેના ય શિષ્ય અન્યા વિના, વૃંદાવનીય કૃષ્ણ-ભક્તિને પોતાની સ્વતંત્ર રીતે જીકું જ સ્વરૂપ આપ્યું હતું.

નરસિંહ પછી આવ્યાં મીરાં.

મીરાં પણ કોઇપણ આચાર્યનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કર્યાં વિના, બધા વૈષ્ણવાચાર્યોને સન્માનતી, પોતાની રીતે જ કૃષ્ણને પૂજવા માંડી અને અંતે તેના કૃષ્ણને, તેના ભગવાનને, પામી.

રાધાભાવ ગોપીભાવ

વિષ્ણુના અંશરૂપ ભગવાન કૃષ્ણને પરમાત્માનું મૂર્તસ્વરૂપ માની તેની જ ભક્તિ કરવાના વૈષ્ણવાચાર્યોએ માર્ગ દાખવ્યા તેમાં શ્રી ચૈતન્યે શ્રી કૃષ્ણને રાધાભાવે-ગોપીભાવે પૂજવા પ્રચાર કર્યો. પુરુષની લાગણીઓ કરતાં સ્ત્રીની લાગણીઓ વધુ કામળ છે અને તેમાં સ્ત્રીની પુરુષ પ્રત્યેની લાગણીઓમાં વિશેષ કામળતા છે અને તેથી સ્ત્રીભાવે ભક્તિ તથા ભક્તના હૃદયમાં છૂપાએલો ભગવાન વધુ સહેલાઇથી ગ્રાહ્ય થાય છે તેવું પ્રતિપાદન કરી તેમણે દરેક વૈષ્ણવને સ્ત્રીભાવે-ગોપીભાવે, શ્રી કૃષ્ણને ભજવા શીખવ્યું. કૃષ્ણ એક જ પુરુષ છે. પરમ પરબ્રહ્મ અનંત આનંદમાં બંસી બળવતો ઊભો છે. એ બંસીનો અવાજ સાંભળવા પોતાના સુપુત્ર આત્માને જગૃત કરવો અને તે બંસીનો સૂર સાંભળી તેના નાદે ડોહવું, તેના તરફ ચક્ષુઓ વાળવાં અને અંતે ગોસોકમાં તેની બંસીના તાને ડોહતી અને નાયતી અસંખ્ય ગોપીઓને બેઠી તેમની વચમાં ઊભા રહેલા એ કનૈયાને પ્રાપ્ત કરવો એ જ કૃષ્ણભક્તિનો, પ્રેમભક્તિનો, પરમ આનંદ, એ જ મોક્ષ. ‘પાગલ’ હરનાથ ઠાકુરજીએ એક સ્થળે જણાવેલ છે કે, પ્રકૃતિઓ મહાન છે તેમની શક્તિ અને માયા, અપરંપાર છે. વિશ્વસંચાલનની એ

સર્વોપરી શક્તિઓ છે. એક કૃષ્ણ સિવાય દરેક વસ્તુ દરેક વખતે પ્રકૃતિઓના તાબામાં જ રહે છે. એક દિવસ ભગવાન શંકરની વિરૂદ્ધ વરદાન માટે વ્યાસજી ભાગીરથી ગંગાને પ્રાર્થના કરવા માંડ્યા ત્યારે ગંગાજીએ કહ્યું મારામાં અને પાર્વતીમાં કાંઈ જ ફેર નથી. પાર્વતી શંકર વિરૂદ્ધ વરદાન આપી શકે તો હું આપી શકું તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિઓ તેમનાં અનેક સ્વરૂપો અને શક્તિઓમાં એક જ છે—એક જ પ્રકૃતિ, એક જ શક્તિ; અને તેથી જ એક બંગાળી ભક્ત કહે છે કે કૃષ્ણપ્રેમ પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવો હોય તો તમારે કાષ્ઠપણુ સ્ત્રીનો આશરો લેવો. બેઈએ—માતા, બહેન, પત્ની યા વધુ.

પંચતત્ત્વોના કારણભૂત પુરુષ અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરતો કૃષ્ણ એ એક જ પુરુષ અને અન્ય આત્માઓ એ ગોપીઓ એવું એક વખત સ્વીકાર્યા પછી ભગવાન ચૈતન્યનો ઉપદેશો રાધાભાવ સમજવો બહુ સહેલો છે.

શુદ્ધ પ્રેમ પરકીયા પ્રેમ

શુદ્ધ પ્રેમ સિવાય ભક્તિ શક્ય નથી; પરંતુ આ શુદ્ધ પ્રેમ શું છે? વૈષ્ણવાચાર્ય રાધાના કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમને શુદ્ધ પ્રેમ માને છે.

વૈષ્ણવોના મુખ્ય ગ્રંથ ભાગવત પુરાણમાં રાધાનું નામ સુદ્ધાં નથી.^૧ રાધા પાછળથી આવી છે, પરંતુ જે રીતે આવી છે તે જ રીત, કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરવાનું એક માત્ર ઉત્તમ સાધન છે. કહે છે કે રાધા પરણેલી હતી—કૃષ્ણને નહિ, અન્યને. પરંતુ તેના કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ વિશુદ્ધ, વિષય—લાલસા રહિત, અશરીર પ્રેમ હતો, આત્માને ઢંઢોળતી આત્મવેદના—આત્માનંદ.

શરીરની વાસનાઓથી પર, શરીરમાં જ હવતા અસ્પર્શ પરંતુ સ્થાનુભવી આત્માની જેમ, કૃષ્ણ પ્રત્યેનો રાધાનો વિશુદ્ધ

૧. ઇ. સ્વ. પહેલી સદીના ઉત્તરાધમાં રાધાનો ઉલ્લેખ કરતો એક પ્રાચીન શ્લોક મળે છે.

પ્રેમ જ મોક્ષમામી છે. સંસારના બંધનોમાં જકડાયેલી અને શારીરિક ધર્મોથી બીજની પરંતુ આત્મથી શ્રી કૃષ્ણની એવી પરકીયા પ્રેમવૃત્તિ એ આ પ્રેમનું લક્ષણ છે. રાધાનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ ‘પરકીયા’ પ્રેમ હતો. રાધા સ્ત્રી હતી એટલે કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરવા માટે રાધાનો પ્રેમ જ માત્ર એક આદર્શ છે અને દરેક કૃષ્ણ-ભક્ત, સ્ત્રી કે પુરુષ, તે ભાવે કૃષ્ણને ભજે છે અને જીએ છે.

સૂરીવાદ કૃષ્ણભક્તિ

મહાકવિ ન્હાનાલાલ સૂરીવાદને કૃષ્ણભક્તિ સાથે સરખાવે છે. તેઓ કહે છે ‘સૂરીવાદમાં પ્રભુને પત્ની માની પત્નીભાવે ભક્તિ કરાય છે.’ પરંતુ એ દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ ધર્મરતે નથી ભજી શકતી કારણ કે ‘પતિની પત્ની હોય પણ પત્નીને વળી પત્ની કેવી ? સૂરીવાદ માત્ર પુરુષોને માટે જ છે સ્ત્રીવર્ગ એ ગ્રહી-આચરી ન શકે તેટલી એમાં અપૂર્ણતા છે.

‘કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રભુને પતિ માની સૌ પતિભાવે ભક્તિ કરે છે...પણ એમાં ય તો સૂરીવાદના જેવી જ અપૂર્ણતા છે. સ્ત્રી-વર્ગ કૃષ્ણભક્તિ સમજી શકે અને પ્રભુની પતિભક્તિ આચરી શકે; પણ પુરુષો પોતે સ્ત્રી શી રીતે થાય...છતાં એ ઉભયમાર્ગમાં મહાસત્યો છે જેને દુનિયાનો ઇતિહાસ સમર્થન આપે છે તેમ ધર્મશાસ્ત્રી Science of Religion પણ પોષે છે. ધર્મનાં બીજ હેયામાં છે, ભક્તિ તે સ્ત્રીની કક્ષા છે, પ્રભુનાં પરમ દર્શનને અર્થે ભક્તિ સમાન અન્ય સાધન નથી !’

મુસલમાનોના સૂરીવાદ અને કૃષ્ણની ભક્તિ એ ઉભયનો પાયો પ્રેમની મસ્તી ઉપર છે. કૃષ્ણભક્તિવાળા ‘પરકીયા’ પ્રેમમાં વિરહ છે, વેદના છે અને પ્રિયતમને પ્રાપ્ત કરવાનો એકસરખો તલસાટ છે. એ તલસાટમાં જ એક પ્રકારનો શ્રુત આનંદ છે. પ્રિયતમની પ્રાપ્તિ માટે બધું જ કરી છૂટવાની એમાં ધૂન છે અને એ ધૂનથી જ ભગવાન, અંતે, પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થૂલ વાસના રહિત ‘પરકીયા’ પ્રેમનો પ્રચાર કરનાર ચૈતન્યદેવ કે જન્યદેવનાં મીરાંના અનુયાયી નહોતાં. ગીતગોવિંદ અને ભાગવત તેમણે નહોતાં વાંચ્યાં એમ તો કહેવાય જ નહિ. વૃંદાવન જઈ જીવ ગોસાઈ કે રૂપ ગોસ્વામીને તે મળી આવ્યાં તે પણ કબૂલ. પરંતુ તે કોઈ પણ આચાર્યની દીક્ષા લઈ તેના સંપ્રદાય પ્રમાણે આત્મા નથી.

મીરાંનો પ્રેમ

છતાં તેમનો કૃષ્ણપ્રેમ પૂર્ણપણે ચૈતન્યની જેમ ‘પરકીયા’ હતો. ફેર માત્ર એટલો કે પ્રભુને સર્વનો માનવા કરતાં પોતાની એકલીના પતિ તરિકે જ મીરાંએ તેનો વધુ વિચાર કર્યો છે. કૃષ્ણની વિરહવેદનામાં તે તકસે છે; પ્રેમ વેદનામાં તે ઉન્મત બને છે, આત્મવેદનામાં તે રડે છે. પોતાનો હોવા છતાં પોતાથી દૂર રહેનાર તેના ગિરિધર ગોપાલને અનેક રીતે રીઝવતી, આકંદ કરતી પ્રાર્થના કરતી તેને પોતાની પાસે ખેંચી લાવવા મીરાં અહર્નિશ મથી રહે છે. એક વખત તેની સાથે બોલવાના તેને કોડ છે. કોઈ વખત તે અતિનિરાશિત થઈ જાય છે તો કોઈ વેળા તે આશાભરી વાટ જીએ છે. કોઈવાર તે આત્માનંદમાં મસ્ત બની ડાલે છે—અને ગાય છે તો કોઈવાર ચૂપ થઈ આંસુ સારે છે. પરંતુ તેના ગિરિધારી તેનાથી દૂર જ રહે છે. મીરાં ધીરજ નથી છોડતી. કોઈકવાર તેના પ્રભુ પ્રત્યે તેને રોષ ઉભરાય છે, કોઈકવાર ઉપાલંબચાર્યા શબ્દો ય ઉચ્ચારી દે છે પરંતુ તેના પ્રત્યેક શબ્દની પૂંદે તેનો અચળ પ્રેમ ઝગમગ રહે છે.

પદાવલીની મીરાં અને મીરાંનો પ્રભુ

મીરાં કનૈયાને પોતાનો પતિ માની ચૂકેલી છે. તેની ‘પ્રીતિ પુરગતી’ છે. સંસારી લાગણીઓથી તે તેને યાચે છે, પૂજે છે. તેને શ્રંગાર સજ્જવે છે. ભોગ ધરાવે છે. માય છે ને નાચે છે. ‘પચરંગ ચોલા’ પહેરી તે ‘ઝીરમીટ’ રમવા જાય છે. કૃષ્ણ કનૈયા અધાંનો નથી એમ તે નથી કહેતી; પરંતુ તે એનો પોતાનો છે

એવું દડપણે માને છે ને હવે છે. કોઇનો ‘પિયા પરદેસ’ વસે પરંતુ તેનો પિયા તેના હૃદયમાં વસે છે. ‘પ્રેમ બહોનો મદ પી-પી’ દિન-રાત તે મસ્ત બની ફરે છે. તેનો કૃષ્ણ સચ્ચુ છે ને નિયુ-ભેય છે. ગોપીઓનો છે ને પોતાની એકલીનો છે. તે લૌકિક છે અને અલૌકિક છે. તે હસાવે છે ને રડાવે છે. તે તેને પ્રેમની કટારી મારે છે ને દુઃખમાં ય દે છે. માઝમ રાતની તેની મોરલી તેને સુતેલીને જગાડી દે છે. આળસવરૂપે કૃષ્ણ આળસુમારી મીરાંના વસ્ત્ર ખેંચે છે અને તેને લેહ લગાડે છે. મોટા થતાં મોહનાં આણુ મારી નાગરનંદ નાસી જાય છે અને મીરાં તેના મુકુટ પર મોહી જતી વિચારમાં પડે છે. સમય જાય છે, કુંગરિયા પર ત્રીણા મોર ખેંચે છે. સાવનડી બહરીયા બરસે છે અને કાનુડાના મુખડાની જેને માયા લાગે છે તે મીરાંને, કૃષ્ણના ન દેખાવાથી ‘દરસ બિન’ નૈન દુઃખવા લાગે છે. ‘પાનાં જૂં પીળી’ પડે છે અને લોકે કહે છે પિંડ રોગ લાગ્યો છે. મીરાં દર્દીવાની બને છે પરંતુ કોઇ તેનું દર્દ જાણી શકતું નથી ‘આખળ વૈઠ’ ને બોલાવે છે પરંતુ તેના રોગને કોઇ પારખી શકતું નથી: તેને તેના કનૈયાને એકતાર હાજરાહજૂર બોલે છે, બોલાવવો છે ને તેની સાથે બોલતું છે. તેને મળવા માટે તેણે જાને જાને લાંબણો કરી છે. પરંતુ કનૈયો આવતો નથી, બોલતો નથી.

આમ, પિયા બીન એનો દેશ સૂતો પડે છે. રાત અને દિવસ તે તેના વિરહમાં ઝૂરે છે. કનૈયા કાજે તેણે ‘સખ મુખ’ છોડ્યાં છે તેનું તડપતું હૃદય અંતે પુકારી ઝડે છે—એસી લગન લગાય કહાં તું જાસી.....

હામ હારે એ મીરાં નહિ. કનૈયાની વાટ બેતી બેતી તે આખામાં બેસી રહે છે...કોઇકતાર તેને હરિના આવવાનો અવાજ સંભળાય છે ને તુરત તે પિયુને મળવા દોડે છે પરંતુ તે ક્યાં દેખાતો નથી. ફરી નિરાશા સાંપડે છે. સામેના ઝાડ પર ‘પિયુ’-‘પિયુ’ પોકારતા પવૈયા પર તેને સ્ત્રી-સલ્લમ દેખ પ્રમટે છે.

પૈયોની 'રાજેલી પાંખ' મરડી નાંખવા તે તત્પર થાય છે પરંતુ પિયુ પિયુ પોકારતો પૈયો પોતાના પિયુનું ઠેકાણું જાણતો હશે એવો વિચાર આવતાં તે તેની ખુશામત કરવા માંડે છે. તેની પાંખોને સોને મદાવવાની તે લાલચ આપે છે પરંતુ પૈયો તેના ગિરિધર ગોપાલનો સહેલો કે રહેઠાણુ દેખાડ્યા વિના ઊડી જાય છે.

નિશ્ચિત થઇ મીરાં સુષ્ઠ જાય છે. સ્વપ્નામાં તેને કૃષ્ણ દેખાય છે. અત્યાનંદમાં નાચતી તે ઝમકી જીંડે છે. સ્વપ્ન ઊડી જાય છે. મીરાંની આંખોમાંથી આંસુની માળા મૂંઝાવા માંડે છે. બધી સખીઓ છાંવીને પોતાનો પ્રિયતમ ગુમાવે છે ત્યારે પોતે જાગીને પ્રીતમ ગુમાવે છે !

કનૈયો શુદ્ધ છોડતો નથી. મીરાં પણ શુદ્ધ છોડતી નથી. ગિરિધર ગોપાલને બોલવું નથી અને પ્રેમદીવાની મીરાંને તેને બોલાવવો છે. પાછી પૂજા, અર્ચન, ભોજન ચાલુ રહે છે. મીત અને નૃત્ય કૃષ્ણને રીઝવવા ચાલુ રહે છે. એટલે, રાણા બગડે છે. એર મોકલે છે, સાપ મોકલે છે, પરંતુ રાણાજીને તો મીરાં ગોવિંદના ગુણ ગાવાનો જ નિર્ણય સંભળાવતી રહે છે ! રાણાનો વધુ ક્રોધ વધતાં મેવાકને ડાખે મેલી મીરાં પશ્ચિમમાં જાય છે. જેના કારણે સખસુખ છોડ્યાં છે એ કનૈયો તેના જનમમરણનો સાથી છે ! તેને કેમ બૂલાય ?

ગંસીવાલા આજ્યો મ્હારે દેસ ! મીરાં જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં કનૈયાને આવો આર્તનાદ સંભળાવે છે પરંતુ તે નથી જ આવતો. છતાં કાનુડો મીરાંના કહેજાની ફાર છે. નંદલાલને તે પોતાના નયનોમાં ખેસાડે છે અને તેને અવિરત પૂજતી રહે છે. પગે ઘૂંધરૂ બાંધી, લોકલાજ છોડી મીરાં નાચે છે. અરે ! તેની ચાકર રહેવા તૈયાર છે; પરંતુ અધમઉદ્ધારણુ હરિ નથી હા કહેતો નથી ના કહેતો. બોલતો જ નથી.

પરંતુ તેને જોલાવ્યા વિના મીરાં રહેવાની નથી.

કંઈ લગનકી પ્રીત મીરાં જાણે છે. છેવટે રંગભેરંગી ચૂંદડી ત્યાંથી એ કાળો કામજો ગ્રહણ કરે છે. જેને દૂળે રંગ જ ન લાગે. નહિ, નહિ, તેનાથી ય આગળ વધે છે. ચૂડિયાં ફેડી, માંગ વિખેરી, આંખોનાં કાજલ ધોઇ નાખી, ચીર ફાડી અને ગળામાં કંથા કરી વિંટાળી વૈરાગ્ય જનવાને નિશ્ચય કરે છે.

અરે! એ પણ નહિ. ‘અપણે હાથ’ ‘અમર ચંદણ’ ની ચીતા રચી પોતે ‘લસમકી ઢેરી’ થઈ જવા તૈયાર થાય છે; પરંતુ પાછો વિચાર આવે છે; તેના કનૈયાને એક પણ વખત જોભ્યા વિના લસમ થઈ જવું? નહિ.

અજોલા લીધેલા કૃષ્ણ (ગિરિધરજોપાલની મૂર્તિ) પાસે તે પુનઃ આવે છે. તેને જોઈ રહે છે અને એ મોહિની મુરતને જોતાંવેંત મીરાંનો બધો રોષ ગળી જાય છે. કૃષ્ણના મોંદા પરથી નજર હટાવી મીરાં તેના ચરણ લણી દષ્ટિ ઊનારે છે—આ જ, આ જ ચરણથી ગંગાએ પ્રકટીને લગીરથ કુળને તાર્યું! આ જ ચરણના પ્રતાપે કંઠાળ સુદામા કોટચાધીશ બન્યા અને એ જ ચરણોએ અહમ્યાને ઉદ્ધારી! મીરાંનું મન અને હૃદય પુનઃ એ જ ચરણકમલમાં લપટાઇ જાય છે.

પછી તો મીરાં, લોકોને દિલ જોલી દીવો પ્રગટાવવા કહે છે. આ જ કાયામાં વાડિયો છે ને માંહે મોર ઝીંગોરા કરે છે. આ જ કાયામાં સરોવર છે ને માંહે હંસ કહ્લોલ કરે છે. આ જ કાયામાં હાટડિયો છે ને માંહે અપરંપાર વણજ વેપાર કરવા મીરાં સર્વેને ઉશ્કેરે છે.

અને એટલા માટે જ પોતે જોવિંદાને વળુમોડે લઇ બેસી છે. કાંઈ કનૈયાને સરતો કહે છે, કાંઈ મેથિા, કાંઈ હલકા, કાંઈ બારે પરંતુ મીરાંએ તો વૃંદાવનકી કુંજ ગલનમેં ઢોલ બજાવીને ખરીલો છે. એ ખરીલેલા નટખટને મીરાં પુનઃ અગાઉની જેમ નહવાવે છે. શૃંગાર સજે છે અને થાળી પીરસી ઠાકારને

બોલાવે છે. પ્રેમના ખાસી પ્રભુને કંગાળ દાસી મીરાં, આસુદી-પૂરી વિનાની સૂઝી થાળી પર આમંત્રણ આપી પોતાની આથા પૂર્ણ કરવા પ્રાર્થે છે.

પરંતુ પ્રભુ ગિરિધર નામર પધારતા નથી. બોલે તો શાના જ ?

સમય વલ્લો જાય છે.

કાળાનાં કંઠણ હૈડાં મીરાં સારી રીતે જાણે છે છતાં હરિને પોતાની બાહડલી ઝડવા એકસરખી યાચના કરતી રહે છે. મીરાં થાકતી નથી. પણ શરીર હવે થાકવા માંડે છે. કનૈયાને ચરણે પડી તે અરજ કરે છે કે હરિ વિના કુણુ મતી ? પરંતુ હરિ અબોલા તોડતો નથી. હાજર-નાજર કદકી ખડી રહેલી મીરાં દિનાનાથને પલકે ભિન્નાડી પોતાને જોવા વિનવે છે. સધળાં સગાંને દુશ્મન, અને એકલા હરિને જ સાજન બનાવી બેઠેલી મીરાં સમુદ્રની વચમાં ડોલી રહેલી એક નાવમાં બેઠી છે. દિવસના નિદ્રા નથી. રાતના ચેન નથી. હિયામાં વિરહના આણુથી ધાયલ થઇ ખડી ખડી સૂકાઈ જાય છે. પત્થરની અહલ્યા તારી તો પોતાનામાં કેટલો ભાર હતો ? પરંતુ મારો વહાલો કૃષ્ણ, કંઈજ ન બોલવા નિર્ણય કરી મૂર્તિમાં બેસી રહ્યો છે.

પિયા કારણુ મીરાં પીળી પડી ગઈ છે, “ આંગણિયારી મુંદડી ” હાથે આવે તેટલી તે સૂકાઇ ગઇ છે. બહે જરીર સૂકાઇ જાય—શુદ્ધ લીધી છે તે લીધી છે—દેહ પાતયામિ કાર્ય” સાધયામિ યા !

છતાં મીરાંનો પ્રભુ તેને ‘ દરસણુ ’ નથી આપતો.

જળ વિના કમલ, અને ચંદ્ર વિનાની રાત હોય તેવી કૃષ્ણ વિનાની મીરાં આકુળબ્યાકુળ દિનરાત ક્યારે કરે છે. બૂબ નથી લાગતી. નિદ્રા નથી આવતી. મોઢેથી કાઢને કહેવાતું નથી કેમ કહેવું તે તેને આવડતું નથી. શું કરવાથી આ દિશની તપત

ખૂએ ? પોતાને વધુ ન તરસાવવા અંતરજામીને પગે પડી જનમ-જનમની દાસી પર કૃપા કરી તેને મળી જવા મીરાં આકંઠ કરી મૂકે છે. પણ...કનૈયો નથી બોલતો.

દેવળ જૂનું થવા આવે છે. કાયાનો ગઢ ડોલવા લાગે છે. હાંત પડી ગયા છે. હંસલો ઊડવાની તૈયારી કરી રહ્યો હોય છે. મીરાં વધુ શ્રદ્ધાથી, વધુ આર્દ્ર કંઠે એવર્ધન ત્રિરિધારીની પ્રાર્થના કરે છે; તુમ ખીન મોરી કૌન ખબર લે ? દ્રૌપદીની લાજ રાખી હવે મારી રાખો.....

કનૈયો થાકે છે—અબોલા રહી રહીને. છેવટે નંદનંદન ત્રિરિધારી, મીરાંના ઓગળિયા, એક શુભ દિવસે તેને ઘેર આવે છે. મીરાંના તનનો તાપ મટે છે અને હૃદયમીલ મંમલ ગાય છે. તેના હૃદયમાં ‘આણુંદ’ જવાય છે. મીરાં પાગલ બની ઊઠે છે. તેનો આંખો હર્ષાશ્રુથી વહેવા માંડે છે ‘આપણા’ પ્રભુને મળતાં મીરાં મગન થઈ જાય છે કારણ કે તેના આ ભવનું દર્દ મટી જાય છે.

મીરાં ગાય છે:

ચંદ્રૂં નિરખી કમોદણિ કૂલૈ
હરખી ભયા મેરી કાયાલ
રગરગ સીતલ ભઈ મેરી સજની
હરિ મેરે મહલ સિધાયાલ
સખ ભગતનકા કારજ કીન્હુ
સોઈ પ્રભુ મૈં પાયાલ
મીરા બિરહણી સીતલ હોઈ
દુઃખ દુઃદ દૂર નસાયાલ.

ખરેખર! સુખ-દુઃખના દ્વંદ્વને જીતી, મીરાં, રાધાભાવે, ‘પરકીલા’ પ્રેમે તેના પ્રભુને પામે છે.

સ્વીકાર

મીરાં પદાવલિઓમાં દેખાતી, આવી મીરાંને નવલના પ્રકરણોમાં બાંધવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્ન વાચકનું હૃદય એક સરખું બેસી શકે તો તેનું ખાસ કારણ મીરાં છે અને મીરાંના લખાવનાર આ પુસ્તકના ચેતનાપ્રેરક પ્રકાશક શ્રી. નંદલાલ બોડીવાળા છે, હું નહિ.

બ્યાકરણની વ્યવસ્થિત વાડોને હંમેશા કૂઠાવી જનાર મને કબજામાં રાખી સીધા રસ્તા પર મૂકી મારી સાથેસાથ દોડવા માટે આ પુસ્તકનાં પ્રૂફ જેનાર અને કેટલાક મહત્વના સુધારાવધારા સૂચવનાર પ્રો. મુરલી ઠાકુરનો, અને મીરાં-સાહિત્ય એકઠું કરી આપનાર શ્રી. અરવિંદ શાસ્ત્રીનો હું અહીં ઋણી છું.

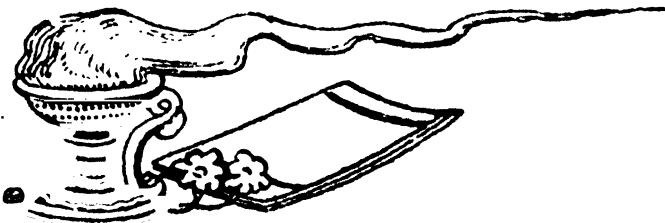
મેં ઘણાં પુસ્તકનો આધાર લીધો છે તેમાં મુન્શી પ્રેમચંદ્રની એક વાર્તા પણ આવી જાય છે. છેલ્લાં પ્રકરણોમાં એક અગત્યનો વધારો શ્રી. લક્ષ્મીપ્રસાદ આચાર્યને આભારી છે.

એન. એમ. ઠાકર કંપનીવાળા શ્રી. નંદલાલભાઈ તો મારા પ્રત્યેક લખાણના જવાબદાર બની ગયા છે.....

બનતાં સુધી મીરાંનાં પદો રાજસ્થાની રંગમાં રાખવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

જૂન, ૧૯૪૫
ગોપાલ નિવાસ,
મુંબાઈ-૨.

રામચંદ્ર ઠાકુર

આ નવલકથા લખવામાં લેખકને આધારભૂત થયેલાં પુસ્તકોની સૂચિ

ગુજરાતી

૧ સાહિત્યમંથન	શ્રી. ન્હાનાલાલ દ. કવિ
૨ ખીરાંખાઈ	રા. રા. તનસુખરામ મન:સુખરામ ઉપેદ્યાત્ કા. દો. ભા. ૭
૩ ભક્તમાલા	ત્રિપાડી
૪ ખીરાંખાઈ	નાભાજી કૃત
૫ ખીરાં અને નરસિંહ	નાગરદાસ ઇ. પટેલ
૬ ખીરાંચરિત્ર	ન્યાયભૂતિ હરસિંહભાઈ વ. દિવેટિયા
૭ ભજનમાળા	કવિ દયારામકૃત
૮ ખૃષ્ણ કાવ્યદોહન	મ. રામચંદ્ર નગુષ્ઠે (પ્રકાશક)
ભા. ૨-૭	હનુકારામ સૂ. દેસાઈ
૯ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ	
(ભાષાંતર) ગ્રં. ૧-૨	કર્નલ જે. ટૉડ
૧૦ નરસૈયો ભક્ત હરિનો	શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુન્શી

હિંદી

૧૧ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ	મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર દીરાચંદ્ર ઓઝા
૧૨ ખીરાંખાઈકા જીવનચરિત્ર	મુન્શી દેવીપ્રસાદ મુંસિંદ
૧૩ મહિલા મૃદુવાણી	મુન્શી દેવીપ્રસાદ મુંસિંદ
૧૪ ખીરાંખાઈકી પદાવલી	શ્રી. પરશુરાસ ચતુર્વેદી એમ. એ., એલએલ. બી.
૧૫ ખીરાંખાઈકી શબ્દાવલી	શ્રી. બાલેશ્વરપ્રસાદ
૧૬ શિવસિંહ સરોજ	શ્રી. શિવસિંહ સૈગર

- ૧૭ હિન્દી સાહિત્યકા ઇતિહાસ પંડિત રામચંદ્ર શુક્લ
 ૧૮ મીરાં મન્દાકિની શ્રી. નરોત્તમદાસ સ્વામી
 એમ. એ.
 ૧૯ મીરાંબાઈ, સહજેબાઈ,
 દયાબાઈકા પદસંગ્રહ શ્રી. વિવેચી હરિ
 ૨૦ સસસરોગ પ્રેમચંદ્ર
 ૨૧ ભક્તાંક ગીતાપ્રેસ, મોરખપૂર
 ૨૨ મીરાં-કી-પદાવલી સદાનન્દ ભારતી

મરાઠી

- ૨૩ ગાથાગમ્યક અમ્બક હરિ આપ્ટે

સંસ્કૃત

- ૨૪ મીરા લલરી પંડિતા સી. કામારાવ

અંગ્રેજી

- ૨૫ ધ સ્ટોરી ઑફ મીરાબાઈ બાંકે બિહારી
 ૨૬ મોનોગ્રાફ ઑન મીરાબાઈ એ. એસ. મહેતા, બી. એ.
 ૨૭ કલાસીકલ પોએટ્સ ઑફ
 ગુજરાત ઇ. એમ. ત્રિપાઠી
 ૨૮ માઇલસ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી
 લીટરેચર ડી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. જવેરી
 ૨૯ શીલીશબસ સેફ્ટ્સ ઑફ
 હિન્દુઝ એચ. એચ. વ્હીલરન
 ૩૦ સૌગંધ ઑફ મીરાબાઈ આર. સી. ટંકન
 ૩૧ ઝાંડ નંબર 'ધ કલ્યાન-કલ્પતર' (મોરખપૂર)

મીરાં પ્રેમદીવાની

અનુક્રમણિકા

અકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
	પ્રકાશકનું નિવેદન	૬
	ભૂમિકા	૧૦
૧	વરરાજા	૧
૨	પરણી જ ગઈ	૧૨
૩	ગિરિધારી	૧૬
૪	વાદ અને વિવાદ	૨૬
૫	એ કોણ છે ?	૩૬
૬	હૃદયમંથન	૪૮
૭	કુલદેવી	૫૮
૮	અંતઃપુરમાં	૬૪
૯	પ્રભુની મીરાં	૬૯
૧૦	સોહાગરાત	૭૪
૧૧	સ્વપ્ન-સત્ય	૮૦
૧૨	તમે દુઃખી છો ?	૮૬
૧૩	આતું નામ પ્રેમ ?	૧૦૩
૧૪	દીપક જુઓ	૧૧૬
૧૫	જીવન દુઃખ નથી	૧૨૬
૧૬	કુલધાતિની	૧૩૫
૧૭	ભૂતિયા મહેલમાં	૧૫૦
૧૮	તું-હદા, મારી ખહેન ?	૧૭૩
૧૯	ડાકું હૃદય	૧૮૭
૨૦	પ્રેમ પરાજય	૨૦૫
૨૧	આ જ પ્રજાભૂમિ	૨૧૨
૨૨	.....એ આવશે ?	૨૨૬
૨૩	પ્રભુપંથે	૨૪૧
૨૪	વહેમ, કલેશ ને ક્રોધ	૨૫૪
૨૫	મા ! પાછી આવ	૨૬૫
૨૬	હું, વિક્રમ	૨૬૧
૨૭	ખેલ	૨૬૬
૨૮	મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નામર	૩૦૩

પરિશિષ્ટ-મીરાંબાઈનાં લોકપ્રિય ભજનોનો સંગ્રહ ... ૧

ચિત્રપરિચય

ચિત્ર	પૃષ્ઠ	ચિત્રકાર
‘મેરે તો ગિરધર ગોપાલ’ મુખચિત્ર (ત્રિરંગી)		શ્રી. કનુ દેસાઈ
મીરાં પરણે છે	આઠ’પ્લેટ	શ્રી. ર. મ. રાવળ
આરતીમય મીરાં	„	„
ભોજની અંતિમ ધડી	„	„
ગિરધર આગે નાચૂંગી	„	શ્રી. કનુ દેસાઈ
દેવડિયો સાપ	„	શ્રી. ર. મ. રાવળ
જીવા ગોંસાઈનું મિલન	„	„
દારકાધીશને ચરણે	„	„
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરનામર (ત્રિરંગી)		„

કવરચિત્ર

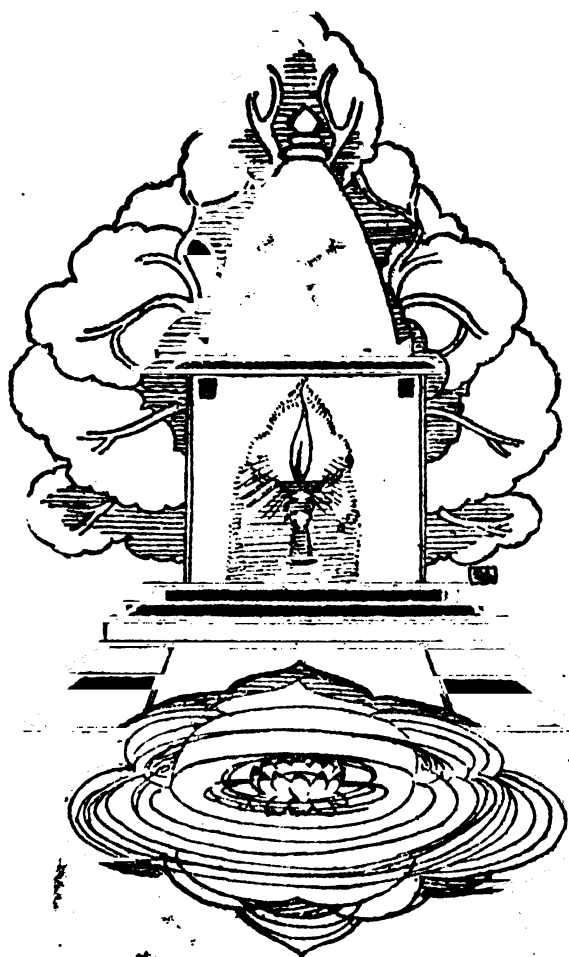
પૂજન	મુખપૃષ્ઠ (ત્રિરંગી)	શ્રી. કનુ દેસાઈ
------	------------------------	-----------------

ફલેપ ચિત્રો (આગળનાં)

આરતી	(ત્રિરંગી)	શ્રી. કનુ દેસાઈ
ફલેપ ૧ થી ૫	આઠ’પ્લેટ	અંદ્રઆર્ટ સુવિટોન (‘મીરાંબાઈ’નાં કેટલાંક દૃષ્યો)

ફલેપ ચિત્રો (પાછળનાં)

આરતી	(ત્રિરંગી)	શ્રી. કનુ દેસાઈ
ફલેપ ૧ થી ૫	આઠ’પ્લેટ	અંદ્રઆર્ટ સુવિટોન (‘મીરાંબાઈ’નાં કેટલાંક દૃષ્યો)

મીરાં પ્રેમદીવાની

: લેખક :

રામચંદ્ર નારાયણ ઠાકુર
એમ. એ.

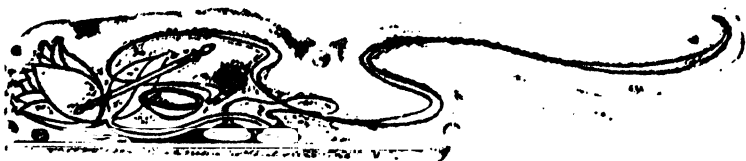
ઓ આવે હરિ હસતા

(રાગ: ગાંડી.)

ઓ આવે હરિ હસતા, સજની, ઓ આવે હરિ હસતા;
મુજ અખલા એકલડી ભણી, પિતાંબર કેડે હસતા,
સજની૦ ઓ૦

પચરંગી પાદ કેસરીયા રે વાધા, ફૂલડાં મહેલે તોરા;
મારે આંગણીએ દ્રાખ બીભેરાં, મેવલે ભરાયું તારા ખોળા,
સજની૦ ઓ૦

મીત કરે તેની પૂઠ ન મેલે, પાસેથી સે નથી ખસવા;
મીરાંબાઇ કેમલુ ગિરધરના ગુણ, હારેવા'લો દૃઢચક્રમળમાં વસતા,
સજની૦ ઓ૦

૧

વરરાજા

મેડતાના રાવ દુદાળના રાજમહેલમાં મોટી ધાંધલ મચી રહી હતી. નમણી જુવાન દાસીઓ અને ગંભીર ઔઠ દાઇઓએ મહેલને ખૂણે ખાંચરે, ઉપર નીચે, અધી બાબુ ધાંધલમાં દોડાદોડ કરી મૂકી હતી.

પહેલી દાસી પૂછતી—મળ્યાં ?

બીજી હાંફતી હાંફતી જવાબ દેતી—ના.

અને તરત પાછી એ અન્ને દોડવા માંડતી.

આખરે, મહેલની સૌથી જૂની અને સૌથી વૃદ્ધ દાઇ રતને આકીને ચોકની વચ્ચે વચ્ચે ઊભી રહી જૂમ પાડી.

“મીરાં બા ? ઓ...મીરાંબા ?”

તુરત મહેલની પચાસે દાસીઓએ રતનનો બોલ ઝીલી લીધો અને એક પછી એક ખૂમાખૂમ કરતી દોડવા લાગી—મીરાંબા ! એ મીરાંબા ! આ બોલાવે છે !—મીરાંબા !

પરંતુ,

ખાસ્તાં પાંચ વરસનાં મીરાંબાનો ક્યાંઈ પત્તો ન લાગ્યો. ઉપર ઝરખાંમાં હંસા ઠકરાણી અતિશય ક્રોધમાં ઊભાં હતાં. રતનદાઈ થાકી, વીલે મોંઢે, અંતે તેમની પાસે આવી ઊભી રહી.

‘મળી ? આ તે કાંઈ છોકરી છે ?’ ચીઠાઈને રતનને જોઈ ઠકરાણાં બોલ્યાં. રતન ચૂપ રહી.

ઝરખાં નીચે, મેડતાના રાજમહેલના મુખ્ય દરવાજા પાસે વર-ધોડા લગભગ આવી પહોંચ્યો હતો. મેડતાના મોચી મહાજનનો સાત વરસનો એકનો એક છોકરો એક નાનકડા ટડું પર બેસી પાંચ વરસની લાડીજીને લઈ વાજતે માજતે પોતાને ઘેર પાછો જતો હતો. વરરાજા કંઈ અણુછાજતું પરાક્રમ ન કરી બેસે, તે માટે ટુની બંને બાજુએ વરરાજાના બે કાકાઓ તેનાં બાવડાં ઝાલી ચાલતા હતા. ટુની પાછળ પાછળ આવતા આનામાં ધુંધટો કાઢી બેઠેલાં પાંચ વરસનાં વઢુરાણી નર્સ-કંઈ ખાતાં હતાં, કારણ, તેમનું મોંદું બંધ હતું અને તેથી તેમના હૃદયની કોઈ લાગણી વ્યક્ત કરવાનો સમય હતો નહોતો આવ્યો. વરધોડા આગળ વાગતાં વાજાં પરણું પરણું કરતાં તરણ હૃદયોને અને સમસ્ત વાતાવરણને વિચિત્ર આનંદના ઉમંગકાથી ભરી દેતાં હતાં.

‘મૂઝ’ રતનદાઈનો મૂળ વાંક હતો. રાજના સો સો વાર ‘મૂઝ મૂઝ’ શબ્દો સાંભળવા છતાં રતન મરવાનો જરાય વિચાર નહોતી કરતી. આજે સહવારના એ ‘મૂઝ’ રતને મીરાંબા આગળ મોચીના વરધોડાની વાત કરી હતી, એટલે સહવારથી જ મીરાંબાએ હંસા ઠકરાણીને પજવવા માંડ્યાં. કાણ જાણે રતને શું મીરાંને સમજાવ્યું હતું કે વરવડુ જોવાની મીરાંએ એક સરખી જુદી લીધી હતી.

અને હવે, જ્યારે વરઘોડા રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો હતો, ત્યારે હંસા ઠકરાણીની એકનીએક દીકરીને ક્યાંઈ પત્તો લાગતો ન હતો. ઠકરાણીનો કોષ ઊંચે ફાટી નીકળ્યો અને વર્ષો એ મૂર્ખ રતન પર. મીરાંના આપને પણ જાતીએ રાખનાર વયોવૃદ્ધ રતનદાઈમાં પુરાણી રાજપૂતીની ખુમારી અને સહજ વિનોદવૃત્તિ પણ હતાં. તેનો પ્રભાવ હરેક પર હતો. રાવ, ઠાકોર કે ઠકરાણીના ગમે તેવા કોષને સહન કરી લેવાની તેનામાં ફાવટ હતી. વરઘોડા જોવાનો સમય હાથથી જતો હતો. પોતાની દીકરીનો સ્વભાવ પોતે અરાંબર જાણતાં હતાં, એટલે, હંસા ઠકરાણીએ કોષમાંને કોષમાં સોમી વાર (કે હજારમી વાર !) રતનદાઈને તેને ગામ આવ્યા જવા કહ્યું અને કોણ જાણે ખીજી વાણ્ય કહ્યું; પરંતુ નીચે વરઘોડાનાં વાજાં એટલા જોરથી વાગવા માંડ્યાં હતાં કે ઠકરાણીનો અવાજ તેમાં ડૂબી ગયો અને કોષમાં માત્ર તેમના હોઠ જ ફફડતા જણાયા. રતન નીચું માથું કરી ઝંબી રહી હતી. એકાએક તેની નજર એક જગા પર પડી તેણે ચમકી માથું ઊંચું કર્યું અને જોસથી કાંઈ કહેવા માંડી; પરંતુ વરઘોડાનાં વાજાંમાં તેનો પણ અવાજ ડૂબી ગયો અને તેના હોઠ જ માત્ર હાલતા દેખાયા.

ઠકરાણીની નજર પુનઃ રતન પર પડતાં તેમને બહુ જ કોષ ચડ્યો. સમજી બેઠાં કે રતન ડોસણીનું આ કોષ નવું તોફાન છે એટલે જોરથી બોલ્યાં—“કેમ, ભસતી કેમ નથી ? બોલતાં નથી આવડતું શું ? અવાજ કાઢી બોલને ?”

“આ” રતને હોઠ ફફડાવ્યા ! તે આગળ પણ બોલી; પરંતુ રતનનું બોલવું ઠકરાણી સાંભળી શક્યાં નહિ અને ઠકરાણીના શબ્દો તે સમજી શકી નહિ. ઠકરાણીનો કોષ વધુ ભયંકર સ્વરૂપ ન લે એ વિચારથી રતન, ઠકરાણી તરફ થોડાક હાથના ઇશારા કરી ઝંખાની ખીજી બાજુએ સ્ટેજ મલકાવું

મોહું કરી જાણે કંઈ બન્યું જ નથી, એવી શાંતિથી જીભી રહી
અને વરઘોડો જોવા લાગી.

હંસા ઠંકરાણીના કોષની અવધી આવી ગઈ. ત્રાડ પાડી
એ મૂર્છા ડોકરીને કંઈ કહે તે પહેલાં અચાનક તેમની દૃષ્ટિ તેમના
પગ પાસે પડી. પોતે જીભાં હતાં તેથી એક જ હાથ દૂર અરખાના
ખૂણામાં અરખાની બહાર ડોકું લટકાવી ‘પાંચ’ વરસની મીરી
ક્યારની ય વરઘોડો જોવામાં તક્ષીન બની ગઈ હતી.

ઠંકરાણાં એકદમ ચૂપ થઈ ગયાં. વધુ બોલ્યા વિના તેઓ
પણ વરઘોડો જોવા લાગ્યાં.

અરખાને બીજે છેડે જીભી રહી રતન ડાસલી ધીમું ધીમું
ગણગણતી હતી—કંઠમાં છોકરાં, ને શોધવા નિકળ્યાં છે ગામમાં !
પરંતુ સારું થયું તેના શબ્દો કોઈ સાંભળી શક્યું નહિ.

મેડતાન રાવ દુદાણ એટલે પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત. પોતાના
મહેલની વચ્ચોવચ્ચ એક સુંદર નાનું મંદિર બંધાવી અંદર
નાનકડા ગિરિધારીલાલજીની સુંદર મૂર્તિ પધરાવી હતી. રાવ
દુદાણ વિશે કહેવાતું કે:—

દુદાણના હાથમાં જ્યારે માળા ન હોય ત્યારે તલવાર
રહેતી અને એ વખતે ભયથી દુનિયા કાંપી ઊઠતી.

દુદાણના હાથમાં જ્યારે તલવાર ન હોય ત્યારે તુલસીની
માળા રહેતી અને એ વખતે દુનિયા પ્રેમભક્તિથી મદ્મદ
બની જતી.

મેડતાનું રાજ સ્થાપનાર પરાક્રમી રાવ દુદાણના એ પુત્રો
પણ પરાક્રમી હતા. મીરાંના પિતા ઠાકોર રતનસિંહ અને તેમના
મોટાભાઈ વિરમસિંહ, તુલસીની માળા કંઠમાં નાખી, ધરમની
તલવાર હાથમાં લઈ દુશ્મનોને બેગન કરવા રાજસિમાડે ગયા
હતા. પરમવૈષ્ણવ દુદાણની પાસે તેમની અદ્વારે ય વરણ બેખટક
પ્રેમથી ચાલી આવતી હતી. ભગવાન પ્રેરિત પ્રેમનું રાજ્ય

રાજપૂત ધરમી દુદાજના રાજમાં સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેથી જ, મોઝી મહાજન વહુને લઈ ગામમાં પેસતાં રાવ દુદાજના આશીર્વાદ લેવા રાજમહેલ આગળથી નિકળ્યો હતો.

“રાગને ઘોડુલા પરથી ના ઉતારશો” વૃદ્ધ દુદાજએ આશીર્વાદ મોકલતાં સાત વરસના વરરાજને પોતાની પાસે લાવવાની મના કરતાં કહ્યું “ઘોડે ચઢેલો વરરાજ, રાજ છે.”

નજરાણું ન્યોછાવર થયું. આશીર્વાદ, ફરેક પ્રજાજનને મળતા હતા તેમ મળ્યા અને વરઘોડા અત્યાનંદ અને હર્ષમાં ડોલતા જનૈયાઓ સાથે મહેલ આગળથી પસાર થઈ ગયો.

ત્યારે જ,

મીડો, અતિ મીડો, દાદા દુદાજની આંખમાં ઝટ આંસુ લાગી દે તેવો મીડો અવાજ, ઉપર ઝરખામાંથી સંભળાયો.

“રતન, ઓ રતન મારું માથું કાઢ !”

ઝરખાના બાકારામાં ફસાએલું માથું અંદર ખેંચી લેવા ફાંફાં મારતી નાનકડી મીરાંએ ખૂમ પાડી.

દુદાજએ તુરત ઉપર જોયું. રતનના હોઝકોશ ઊડી ગયા; પરંતુ મીરાંનું મોંદુ એવું ખરાબ રીતે ફસાએલું ન હતું. રતન અને હંસાબાએ સંભાળપૂર્વક મીરાંને ઝટ બહાર કાઢી. રતને મીરાંને ઊઠાવી લીધી અને હકરાણી એક રોષભરી દષ્ટિ એમની ખેડી પર નાખી ઝરખાની બાર ચાલવા માંડી. પરંતુ મીરાંના, અણુસમભુ નાનકડા હૃદયમાં વરઘોડાને જોઈ એક પ્રચંડ તોફાન ઊઠ્યું હતું અને તે તેના મોંદા પર સ્પષ્ટ તરવરતું હતું. માને જતી જોઈ મીરાં રતનના હાથમાંથી ભુરકો મારી નીચે ફેલી પડી અને કોષમાં ડગલાં ભરતી ચાલી જતી માની પછવાડે દોડી તેના ઘેરવાળા રેશમી ધાધરાને નાનાકડા હાથમાં પકડી ખેંચતી ખેંચતી પોતે પણ સાથે સાથે દોડવા માંડી.....

“આ...બોલને, પેલા ઘોડા પર કાણ હતું ?”

“વરરાજા.” ક્રોધને જરાય ઠંડો પાડવા વિના ઠંકરાણી ચાલતાં ચાલતાં બોલ્યાં.

“અને મ્યાનામાં કોણુ હતું?” હજાર પશો પૂછવાની તત્પરતાથી મીરાંએ હંસાને બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

“વહુરાણી” જરા ક્રોધની માત્રા બોલી કરતાં ચાલતાં ચાલતાં હંસા બોલી.

“વહુરાણી? એટલે શું?” માની સાથે ધાધરા પકડી દોડતી દોડતી મીરાં બોલી.

“વરરાજાને પરણે તે.”

“પરણવું એટલે શું, આ?”

“વરરાજાની વહુરાણી બનવું તે” ક્રોધ સમાવતાં હંસા બોલી.

“આ, તો તું પરણી છે?” દોડતી મીરાંએ તુરત પૂછ્યું.

“બધી સ્ત્રીઓ પરણે” પોતાના ક્રોધ પર પોતે જ હસતી હોય તેમ હસી પડતાં હંસા બોલી.

“હું સ્ત્રી છું?”

“કેમ?”

“આ, મારે પરણવું છે”

“કેમ?” એકદમ અટકી જતાં હંસા બોલી.

“તું કેમ પરણી છે?” રહેજ હાંફતાં હાંફતાં મીરાં બોલી.

પાંચ-છ વરસની ઊંઠરીને શું સમજાવવું? કેવી રીતે સમજાવવું? પરણવું એ કોંઈ નાનીસુની વાત હતી કે સાત વરસના વરરાજાને પાંચ વરસની વહુ પરણે એ દેખીતી રમત જતાં, રમત ન હતી. આ બધી ઊંડી વાત આ રમતીઆળા ઊંઠરીને કોણુ સમજાવે? મીરાં ધૂની હતી. એક વખત લીધેલી ધૂન ઊડતી નહિ. હંસા એ સારી રીતે જાણતી હતી. એટલે તેણે વધુ બોલ્યા વિના પાછું ચાલવા માંડ્યું પણ મીરાં એની માને એમને

એમ છોડી દે તેવી નહતી. તેના ચણીઆને છોડ્યા વિના તેની સાથે ખેંચાતાં ખેંચાતાં તે બોલવા માંડી—

“બા, મારે પરણવું છે.”

હંસા પુનઃ ખચકાષ્ટ ઊભી રહી ગઈ; પરંતુ પાછી તુરત ચાલવા લાગી. મીરાંએ રટણ ચાલુ રાખ્યું “સાંભળતી નથી બા ? મારે પરણવું છે—હમણાં જ પરણવું છે—જા મારા માટે વરરાજ લઈ આવ !”

“તારા બાને આવવા દે, પછી પરણજે.” જરા ઉતાવળે ચાલતી હંસાએ કહ્યું.

“ના, હમણાં જ પરણવું છે,” માની સાથોસાથ દોડતી મીરાં નિશ્ચિત અવાજે બોલી.

“રજપુતની છોકરીને પરણવું રહેલું હશે; પરંતુ રાડોડની છોકરીને પરણવું રહેલું નથી—સમજ્યાં બા ?”

પણ મીરાં કાંઈ ન સમજી અને ધાધરાની પકડ પણ ન છોડી. દોડતાં દોડતાં વધુ આગ્રહથી મીરાં બોલવા લાગી, “બા તું જ મને પરણાવ. તું છે, દાદા છે. જા, વરરાજ લઈ આવને !”

“અણી, હું વરરાજ ક્યાંથી લઈ આવું ?”

“ગમે ત્યાંથી લઈ આવ પણ હમણાં જ લઈ આવ.”

છોકરીની જીદ વધતી ચાલી. માનો કંટાળો વધતો ગયો. જેમ જેમ ઠકરાણી ઉતાવળાં પગલાં ભરતી હતી તેમતેમ મીરાં ધાધરાને છોડી તેની ચૂંદડી પકડી ખેંચતી—ખેંચતી સાથોસાથ દોડતી હતી. મીરાંબાની પૂંડે રતન ડાશી પણ ધીમી પગથીએ ચાલી આવતી હતી. પરંતુ અધી દાસીએને તેણે ઇશારાથી આગળ જતાં રોકી લીધી હતી.

એક ખંડ વટાવ્યો. બીજો વટાવ્યો પરંતુ મીરાં ગાય પછવાડે ભેટાં મારતી તેમજાને ચઢેલી નાની વાછરડીની જેમ ખૂમે મારતી દોડતી હતી. તેની ધૂનમાં સાચી લગન લાગતી હતી—સાચી રૂબરૂ હતી.

એને વરરાગ સાથે રમવું હતું.

છેવટે, હંસાબા હાર્યા. કંટાળ્યાં. એમને ખાત્રી થઈ કે મીરાં વરરાગ લીધા વિના નહિ રહે. તેઓ ખેંચાતી મીરાં સાથે કૃષ્ણ-મંદિર આગળથી પોતાના આવાસ તરફ જતાં હતાં. એવામાં એકાએક તેમને એક વિચાર આવ્યો. તુરત મંદિર આગળ અટકી ગયાં અને મીરાંને છોડવવા ગુસ્સો પી જતાં બોલ્યાં, “ પેલો રહ્યો વરરાગ-જા. બસ ! ”

કૃષ્ણમંદિરમાં ભગવાન ગિરિધારીલાલજીની હસતી મૂર્તિ તરફ આંગળી ચીંધી, મીરાંની આંગળીમાંથી ચૂંદડી છોડવતાં હંસા બોલી. મીરાંએ ચૂંદડી છોડી નહિ પરંતુ તેનું ધ્યાન એકાએક મૂર્તિ તરફ ગયું. એમ તો દાદાજીના બોળામાં બેસી મીરાંએ મૂર્તિને ઘણી વાર જોઈ પ્રણામ કર્યા હતા; પરંતુ વરરાગ તરીકે તેને તે આજે જ જોવા માંડી. તેને વરરાગ સાથે જઠ્ઠીથી પરણી જવું હતું. વરરાગ સાથે જઠ્ઠી રમવું હતું.

વરરાગ મળી ગયો. કોઈ નવો નહિ-જૂનો, જાણીતો, બહુ જાણીતો વરરાગ મળી ગયો. તેના હૃદયમાં કોઈ વિચિત્ર આનંદની લાગણીઓ ઉછળવા લાગી. આનંદ એકદમ અસીમ બની ગયો. હાથ છોડવવા ફાંફાં મારતી માતાના હાથને એકવાર વધુ જોશથી પકડી રાખી આનંદવેદી મીરાં બોલી બેઠી—

“ બા, તો જો કહી દઉં છું. આ વરરાગ મારા અને હું તેમની વફૂરાણી હાં ? ”

“ હા, ભઈ હા. કહી દીધું ! ”

મીરાંનો કોઈપણ પ્રકારે હાથ છોડાવવા ઠકરાણી બોલી. મીરાંના હાથ છૂટી ગયા. ઓચિંતા ક્ષણવાર અત્યાનંદમાં આવી જતા અવિશ્વાસભર્યા અવાજે, મીરાં માને પાછી પકડી રાખી બોલી—“ બા, જોજો હો, આ વરરાગ મારા જ. ખીજા કોઈના

નહિ. તારા નહિ. બાના નહિ. દાદાના નહિ. જન્મભલ બાઈના* નહિ. મારા, મારા એકલીના.’

“ હા રે હા. ” માએ હાથ ઊઠાવી દેતાં બહુ કંટાળી ઠહું.

પરંતુ આ દરમિયાન મીરાંની દૃષ્ટિ ગિરિધારીલાલ પર એસી ચૂકી હતી. માતાના છેલ્લા શબ્દો તેણે સાંભળ્યા ય નહિ. હંસા આવી ગઈ; પરંતુ મીરાં મંદિરના ગર્ભદ્વાર પાસે ધીમે ધીમે આવી ઊભી રહી. તેનું હૃદય, મન, આંખ બધું એક બની હસતી મૂર્તિ-ગિરિધારીલાલ પર ચોંટી ગયાં.

છંટે ઊભેલી રતન મીરાંઆ ન જાણે તેમ દૂરથી એટીટરો મીરાંને જોવા માંડી.

ધીમે રહી મીરાંઆએ તેમના નાનકડા હાથે પેટી મ્યાનામાં બેઠેલી વહુરાણીની માફક કપાળ પર ઓઢણી ખેંચી લઈ આખું મોંદુ ઢાંકી દીધું. લાજ કાઢી રહ્યા પછી, આખું માથું, ‘ જાણે સરમમાં ’ નીચું નમાવી દીધું:-ખરાખર પેલી મ્યાનામાં બેઠેલી વહુરાણી જેમ.

અને પછી,

ધીરે ધીરે, ત્રાંસી આંખે, એકસરખું, એકસરખી હસતો મૂર્તિ તરફ આરીક ઓઢણીમાંથી મીરાં જોઈ રહી.

વરરાજા હસતા હતા.

વહુરાણી હસવા માંડી.

ધીરે, ધીરે.

* મીરાંના કાકા વિરમસિંહનો ઊકરો. જે પાછળથી અકબર સામે અપૂર્વ વીરતાથી લડતાં દગાથી અકબરની ગાળીએ માર્યો ગયો.

૨

પરણી જ ગઈ

“બાપજી, જરા અંદર પધારો...”

ઉરકેશએલા ચંદનસિંહે મહારાવી મૂકે તેવી ધાંધલમાં રાવ દુકાને જણાવ્યું. રાજમહેલના અંદરના યોગાનમાં દુકાણ તેમની હંમેશની ખાસ મંડળીમાં ખેસી ભાગવત સાંભળી રહ્યા હતા. જુદાવનની કુંજમલીઓમાં કાનુડાની સાથે રાવ રમી રહ્યા હતા એવામાં આ કમખખત ચંદનસિંહે તેમને ખેંચી લીધા. દુકાણ રહેજ ચિહ્નકાયા; પરંતુ અંતઃપુરનું આવાહન જોઈ ઉતાવળથી ખોલી પડ્યા—“શું છે ત્યાં ?”

“અન્દાતાર—મીરાંબાનું લગ્ન થાય છે...”

“હે!” એડી સાથે બધા સંભળનારા ખોલી બેઠ્યા. પાંચ-છ વરસનાં મીરાંબાનું લગ્ન ? એકએક, એકચિત્તે મેડતાની રાજકુંવરીનું લગ્ન મેડતાના રાજમહેલમાં થાય અને મેડતાના રાવને

ખખર સુધાં ન હોય ? મેડતિયા સરદારો તરવાર પર હાથ મૂકી
ઊભા થઇ ગયા. દુદાણ, વૃદ્ધ દુદાણ, બાળકની જેમ ઉતાવળે
પગલે અંતઃપુરમાં ગયા. દરવાજામાં પેસતાં જ વૃદ્ધ રતન રહામે
મળી “ અલી રતન ! આ ચંદનીઆનું મગજ ફરી ગયું છે કે શું—
શું બધી રહ્યો છે ?.....મીરાંબાનું લગ્ન છે ? ”

ધુંધટ કાઢીને આડું નેપ ઉભી રહેલી રતને હકારમાં માથું
હલાવ્યું. દુદાણ સ્તબ્ધ બની ગયા—ખરેખર ગભરાયા. ચંદનની
સાથે સાથે તેમને રતનનું પણ ફરેલું જ લાગ્યું. રતન ચૂપચાપ
તેમને ગિરિધારીલાલના મંદિર પાસે લઇ ગઇ.

દુદાણને હવે ખખર પડી.

હતાં, મીરાંબાઇનાં ખરેખર લગ્ન હતાં.

હતાં જ ?

અરે, થઇ ગયાં હતાં.

ગિરિધારીલાલના નાનકડા મંદિરમાં, નાનકડી મીરાં નાની
મોટી ઊઠકરીઓ વચ્ચે બેઠેલી હતી. પુરોહિતની ઊઠકરી હતી અને
રતનની ઊઠકરીની ઊઠકરી. સરદાર શાફલસિંહની ઊઠકરી અને
સરદાર રામપ્રતાપની ઊઠકરી.

આખા રાવણાની ઊઠકરીઓ કેવી રીતે આવી અને કેણે
બોલાવી તેની અહોરાત નગતી રહેતી રતનને થ ખખર ન
પડી. ઊઠકરીઓએ મીરનિ ક્યારે ચણગાર સળખ્યા, ક્યારે ફૂલ
તોરા અને આભૂષણો મૂર્તિ માટે તૈયાર કર્યાં, ક્યાંથી મીઠળ
આવ્યું અને ક્યાંથી લગ્નવેદીનાં ઇંધન આવ્યાં, દોલ ને ભૂંગળ
ક્યારે આવી ટપક્યાં અને મોરબાનું પાઘોડું ક્યારે ખેંચાઈ ચાલ્યું
આવ્યું—અરે આવી સુંદર તાણ વરમાળા કેમ આવી ક્યાંથી આવી
એ પ્રશ્નો વિચારતા દુદાણ એક તરફ અને લાજ કાઢી બેઠેલાં
હંસાખા ખીજ તરફ જોઈ રહ્યાં,—મોડું ફાડી, મોડું વકસી.

* લગ્નપ્રસંગે વાચવું વાલ્ય. ધણીવાર દરજીઓ જ વગાડે છે, ચા દોલી કે
નોખતીઆઓ.

મંદિરમાં બીરાજેલા રાવ દુદાજીના પ્રાણાધાર મનમોહન ગિરિધારીલાલ તેમનું 'પાપાણી' હાસ્ય હસી રહ્યા હતા.

કોના તરફ ?

લક્ષ્મીની વેદી તરફ ? મીરાં તરફ ? મોઢું ફાડી ઝિભેલા દુદાજી તરફ ? કે પછી ક્રોધમાં રાતાં પીળાં ચમ્પ રહેલાં ઠકરાણાં તરફ ? કોણ જાણે. પણ હસી રહ્યા હતા જરૂર. અને, લક્ષ્મી ગીતો, નાદાન છોકરીઓ જેમ સમજ્યા વિના, સાચાં જુઠાં, અરધાં મીઠાં અરધાં કાલાં ગાય છે તેમ ગાઇ રહી હતી.

નાની છોકરીઓને મન આ સાચી રમત હતી.

નાની નાની મીરાંને મન એ સાચી વાત હતી.

ગઇ કાલે મહેલ આગળથી પસાર થએલી પેલી આનાવાળી વહુની પેઠે એણે ખેંચીને ઘૂમટો કાઢ્યો હતો અને, એકીટ્ટે ત્રાંસી આંખે નાનકડી મીરાં જોઇ રહી હતી... પેલા હસતા ગિરિધારી તરફ... બાપનું પાધોઢું માથે મૂકી બેઠેલી પુરોહિતની છોકરી હસ્તમેળાપ અને સપ્તપદી સુધી તો જેમતેમ શાઓનું ગાઢું ગબડાવી લાવી હતી; પરંતુ પ્રશ્ન હવે એ હતો કે પરણેલાં ગિરિધારી-મીરાંનો વરઘોડો કેમ કાઢવો ? પેલી આનાવાળી વહુની જેમ મીરાંબાને સાસરે તો વળાવવાં જ જોઇએ, નહિ તો લક્ષ્મી પૂરું થયું કેમ કહેવાય ? મહેલની બહાર પડતું મૂકી મરી જવાની બહીક આપી મીરાંએ રતન પાસે ચૂપચાપ બ્યાનો અને એક એવેત ઘોડો તૈયાર રખાવ્યાં હતાં; પરંતુ મીરાંના વરરાજા પેલા હસતા ગિરિધારીને ઘોડા પર કેમ બેસાડવો ?

ગિરિધારીના હસતા હાસ્યમાં ગિલકુલ ખોવાઈ ગએલી મીરાં તરફ રાવ દુદાજી હેતાળ આંખે જોઈ રહ્યા. પોતાના પ્રભુને પોતાની પૌત્રીએ વરરાજા બનાવ્યા જોઈ આ પરમ વૈજયંતી આંખને ખૂણે આંધુ જલકાયાં-હળવે રહી, બોલ્યા વિના, આગળ આવી તેમણે ધીમેથી મીરાંને ઉઠાવી હૃદય સાથે ચાંપી દીધી.

“મારો બેટોજી શું કરે છે 'દયા' ?”

“દાદાજી ! હું પરણી ગઈ. મને નજરાણું કરો.”

“અરે નજરાણું તો વરવહુએ મને કરવું જોઈએ ?”

“કેમ ?”

“રાજ મારું છે.”

“ઓ-હો, તો-થ્યો.”

એટલું કહી સ્કવારે દાદાએ આપેલો હીરાહાર મીરાંબાએ પોતાના કંઠમાંથી કાઢી મેંદી મઢ્યા હાથમાં રાખી દુદાજીના મોંદા આગળ ધર્યો—“સ્વીકારો.”

“અલી આ હાર તો મેં આપ્યો છે !”

“તો આ વેઠ લો-દામણી, ઝૂમણાં...આ બધું...”

“ના, ના, ના એટમજી એ બધુંય મેં આપ્યું છે !”

“તો પછી શું આપું ?”

“મારા ગિરિધારીલાલને પરણી લીધા છે તે પાળ આપ.”

“અરે રામ ! આતું બોલાય દાદાજી ? જો જો હો—એ તમને નહિ મજો.”

“કાં ?”

“એટલું ચ...?” એટલું કહેતાં મીરાંની નજર છેટે ખૂણામાં વાઘણુ જેવી બિભેલી હંસા બા પર પડી. તરત દાદાજીના મજાને તેણે જોરથી પકડી લીધું અને દુદાજીના કાન આગળ નમી ધીમે અને બેઠેલા અવાજે બાકી રહેલું વાક્ય કહેવા માંડી: “એટલી ચ સમજણુ નથી પડતી ? હવે એ મારા વરરાજ કહેવાય—આજથી એ મારી એકલીના.”

દાદાએ તરત બેઠેલ અવાજે મીરાંના કાનમાં કહ્યું: “પણ લાગ્યો છું તો હું !”

“પણ પરણી છું હું” મીરાંએ ધીમેથી દાદાના કાનમાં કહ્યું.

આ પછી એક એકના કાનમાં શું કુસપુસ વાતો થઈ તે કોઈમાં મુડીઓ વાળી રહેલી હંસાળા જાણી ન શકી; પરંતુ થોડીક જ ક્ષણોમાં આ કુસપુસ થયેલી વાતોનો ભરમ ફૂટી ગયો— તેના સસરા તેની છોકરીથીયે આગળ વધી ગયા. મંદિરની આગળ મ્હાનો અને ઘોડો લઈ આવવામાં આવ્યાં. રાજમહેલની તમામ દાસીઓને બોલાવવામાં આવી ગિરિધારીલાલજીની પાલખી શ્વેત ઘોડા પર પધરાવી. બુઢો રાવ પત્થરના હસતા વરરાજાને દોરવા લાગ્યો. દાસીઓએ ગીતો ગાવા માંડ્યાં. ધડીકમાં આમ અને ધડીકમાં તેમ નમી પડતા વરરાજાને વૃદ્ધ રાવ દોરતો હતો અને તેની પછવાડે પછવાડે મ્હાનામાં મીરાંબાઈ સાસરે જતાં હતાં.

મંદિર આગળથી વરઘોડો નીકળી પાછો મંદિર આગળ તે આવી પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તો હંસાળાને કંઈ કંઈ થઈ ગયું; પરંતુ ભક્તિધેલો સસરા અને વરધેલી મીરાં માટે કંઈ પણ બોલવું તેને નિરર્થક લાગ્યું. બન્નેનાં મગજ, બન્નેના વિચારો, બન્નેનું હસવું તેમને એક જ રંગે રંગાએલાં લાગ્યાં.

પરંતુ તેમના કોઈની અવધી તો ત્યારે આવી કે જ્યારે મીરાંબા વરઘોડાને અંતે માના પગમાં પડવા આવી. આ અસહ્ય હતું. આશીર્વાદ લેવા પગ આગળ નમેલી મીરાંને હંસાળાએ આવેશમાં ઉચકી લઈ શયનભવન તરફ ચાલવા માંડ્યું.

રતન દાઈ પછવાડે દોડી અને હંસાળાના હાથમાંથી મીરાંને ખળાતકારે ખેંચી લઈ ભોજનગૃહ તરફ જવા લાગી. હંસાળાને ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે મીરાંએ આખા દિવસથી ખાધું નથી અને હવે સમજાયું કે તે કેમ આખો દિવસ ભૂખી રહી હતી. મન તો થયું કે તેને ભૂખી જ સુવાડવી—પરંતુ રતન, દાઈ હોવા છતાં ઠકરાણી હંસાળાને તેની આગળ નમતું આપવું પડતું હતું. સારું હતું કે જ્યમજલ તેના મોસાળે ગયો હતો નહિ તો કાકા કાકાનાં હોવા છતાં સગાં લાગતાં આ ભાઈ બહેને કંઈ જૂઠું જ તોફાન કયું હોત.

જમીને મીરાં જંપી નહિ. માને મનાવતાં એકની એક લાડલી બેટીને વાર ન લાગી. લગ્ન પછી શું કરવું અને કેમ રહેવાના પ્રશ્નોએ હંસાબાને પાછી અર્ધજાડી કરી મૂકી. જિંદગીના મોટા પ્રશ્નો એક નાદાન છોકરીને કેમ સમજાવવા? હંસાબા મીરાંની એક સરખી બહુબક સહન ન કરી શકી અને સાથો-સાથ ક્રોધ પણ ન દેખાડી શકી. હંસા હારી, થાકી, છેવટે મીઠી મીઠી વાતો કરવા માંડી અને મીરાંનું ધ્યાન ગિરિધારીલાલ અને લગ્ન પરથી ખસેડવા લાગી. અંતે મહા મુશીબતે, મહા પ્રયત્ને મીરાંને ઊંધાડી.

“ વડુ શા ! મીરાંબા પોઢી ગયાં ? ”

બહારના ખંડમાં ધીમે પગલે પ્રવેશ કરી ઊભા રહેલા દુદાજીએ સંભળાય તેવી રીતે પરંતુ ધીમે અવાજે પૂછ્યું.

“ હાં બાવા શા ” એટલું કહેતાં હંસાબાએ ઝટ ઊભા થઈ દરવાજા ઉઘાડી દીધા અને લાજ કાઢી ઊભાં. જેને જેવા માટે આંખો ટમટમી રહી છે એવા દાદા દુદાજી મીરાંના પલંગ તરફ હળવે પગલે વળ્યા. હંસાબાએ મીઠો ઠપકો આપતાં કહ્યું, “ બાવા શા એ મૂર્ખાને આપ લગવાનની પ્રતિમા સાથે રમવા દો એ...”

“ હાં, હાં બેટા—હાં. બોલશો નહિ. લગવાનની સાથે એ રમતી હતી કે લગવાન એની સાથે રમતા હતા ? કે પછી મારો શામળીઓ ગિરિધારી આપણા બધાં સાથે રમતો હતો ? કંઈ કહેવાય નહિ બેટા, કંઈ કહેવાય નહિ. હું ત્યારનો વિચાર કરું છું કે આ શું છે ? ચાલીશ ચાલીશ વરસથી જેના પગમાં માથુ મૂકી જેને મેળવવા ફાંફાં મારી રહ્યો છું એ જ મારા વાલીડાને આ છોકરી પરણી ગઈ ? એને પોતાનો કરી દીધો ? બેટી મા, ખરું કહું ? લગવાનના રસ્તા અલૌકિક છે. જેમને એ લાખ્યા છે તેમના મોંઢા પર પ્રભુપ્રેમ ઝમમગી રહે છે. જૂઓ, અહીં જૂઓ. બાપ શાના મોંઢા પર નવું જ તેજ ઝળકે છે. અનંતપ્રેમની દીપ્તિ

તેમના મોંઢા પર છવાઇ ગઇ છે. ભગવાનના આશીર્વાદ છે, બેટા આ છોકરી અલૌકિક થશે—”

“બાવા શા...” કંઈ વિરોધનું કહેવા હંસાયાએ મોંઢું બિલાડયું; પરંતુ તે પહેલાં તો વયોવૃદ્ધ વડીલ બોલી ગઇયો: “બોલશો નહિ બેટા, ભગવાનની સાથે રમનાર અલૌકિક જ હોય. મને જરા જોવા દેશો ?”

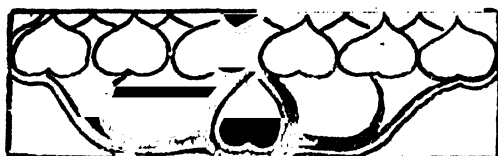
હંસાયાએ તુરત રસ્તો કપો.

મેડતાનું રાજ્ય સ્થાપનાર પરાક્રમી રાઠોડ વીર રાવ દુદાજી હાથમાં માળા ફેરવતાં પલંગની એકદમ પાસે જઈ નિદ્રામાં હસતી મીરાંના મોંઢા તરફ થોડી ક્ષણ જોઈ રહ્યો અને પછી આંસુ ભરી આંખે બોલ્યો:

“બેટી મા—જૂઓ, જૂઓ. મારા ગિરિધારીલાલે પોતાનું હાસ્ય તેના હોઠમાં ભરી દીધું છે. પોતાનું લાવણ્ય તેના મુખડામાં મૂકી દીધું છે. જુઓ બેટીમા, ભગવાનના તેજે તપતી આ છોકરીને એ નટખટે પોતાની કરી છે—જીવે! મારી મા, ધણું જીવે—ધણું જીવે.”

એટલું કહી દુદાજીએ નાનકડી મીરાંના નાનકડા પગ ધ્રુજતે હોઠે ચૂમ્યા—હાંક્યા અને ગિરિધર ગિરિધર કહેતા, માળા ફેરવતા બહાર નીકળી ગયા.....આંખો લૂછતાં અને માથું હલાવતાં.

હંસાયાને હવે પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ કે ડોસાનું ખરેખર ખસી ગયું છે.

નાનકડા ગિરિધારી પેલા શ્વેત ઘોડાપર મીરાં સાથે બેસી જમનાના કડિ કડિ જતા હતા અને મીરાં તેમની પૂકે તેમની કમ્બર પકડી ધડીકમાં આ બાળુ તો ધડીકમાં પેલી બાળુ લપસતી વાતો કરી રહી હતી.

“હે ગિરિધારી ત્યારે મારી બા તો તને કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહે છે!”

“હું કૃષ્ણ એ છું ને તારા દાદાનો ગિરિધારી એ છું.”

“અં—હં. મારા દાદાનો નહિ હવે તો તું મારા ગિરિધારી.”

“કેમ?”

“અરે! એટલું જ સમજતો નથી? આપણાં લગ્ન થઈ ગયાં ને! હવે તું મારા—મારાનો ગિરિધારી. કળ્લ છે કે નહિ!—કર કળ્લ.”

“કળ્લ.”

“બેથું! હવે કેવું બોલે છે? મેં તો નક્કી કર્યું હતું કે બે તું ન બોલ્યો હોત તો...”

“તો શું કરત ?”

“અરે ભારત રે ! ખૂબ ભારત ! તે કંઈ તને એમ છોડી દઉં તેવી હતી ? હું બટાણી દીકરી જેવી નથી. એ ગાંડી એક દિવસ વરબહુ રમતાં હતાં. રમતાં રમતાં તેનો વર ચિહ્નકાઈ ચાલવા માંડ્યો અને તે મૂર્છા કંઈ બોલી નહિ—વરને જવા દીધો. હું જો લેની જગ્યાએ વહુ હોત તો જોઈ લેત કે તે કેવો જાત ?”

“હું જો એ વરની જગ્યાએ વર હોત તો પછી તને ભારત.”

“તો તેથી શું ? માર ખાત, પણ વરને ન જવા દેત.”

“આ ઘોડા પર બેસી નહાસી જાત.”

“આ તો દાદાજીનો ઘોડા છે !”

“તે શું મને ન લઈ જાત ? જરૂર લઈ જાત.”

“તો શું દાદાજી સાથે પણ—આમ, ફરવા જાય છે ?”
મીરાંએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હા, રોજ ફરવા જઈ છું; પરંતુ દાદાજીને ખબર પડતી નથી.”

“તું બહુ મીઠું બોલે છે.”

“તું પણ બહુ મીઠું બોલે છે.”

“વાર, હું તને છોડીને જઈ તો તું શું કરે ?”

“તું જાય જ નહિ ને !”

“કેમ ?” મીરાંએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હું નહોતો બોલતો ત્યારે તું રડતી હતી અને હું હસતો હતો. હું જાણું છું તું ન જાય.”

“ખરેખર હું ન જાઉં, તું મને બહુ ગમે છે અધાં જૂઠું કહેતાં હતાં કે તું પત્થરનો છે.”

“હું નથી.—મને ખનાવી દીધો છે. તું માને છે મીરી કે હું પત્થરનો છું ?”

“જરાય નહિ. બધાં મૂરખ છે.”

“બધાં મૂરખ છે” કૃષ્ણ ગિરિધારીએ કાણુ જાણે શું હસતાં હસતાં કહ્યું.

“લલા જાને ! તું પત્થરનો હોય તો આમ બોલે ! દાદાજી મ નથી માનતા.”

“તું મને બાહુ ગમે છે” માખણચોરે કહ્યું.

“તું પણ” એમ કહી ચિત્તચોર નાનકડી મીરાંએ જોસ-પૂર્વક કૃષ્ણને પછવાડેથી દબાવી લીધો. વહાલનું જોશ અજબ હોય છે.

પરંતુ તેથી તો નાનકડો કૃષ્ણ ઘોડાપન્નું સમતોલપણું ગુમાવી બેઠો અને બન્ને જણુ ઘોડાપરથી નીચે ગબડી પડ્યાં.

“અરે વાહ ! મને વાગ્યું કેમ નહિ ?” મીરાંએ આશ્ચર્યથી ઊભા થતા કૃષ્ણને પૂછ્યું.

“મારી સાથે છે ને વળી તને વાગે ? ઝંભી યા.” હજુ સુધી જમીનપર પડી રહેલી મીરાંને બેડી કરતાં ગિરિધારીએ કહ્યું. મીરાં ઊભી થઇ અને બન્ને એક એકનો હાથ પકડી ચાલવા માંડ્યાં. જમના મીડે રણુકે વહી રહી હતી. નદીને પેલે પાર દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં મહેલોની હારમાળા દેખાતી હતી. તે તરફ જતી ગાયો અને વાછરડાં મોં ફેરવી આ બન્નેને ચાલતાં જોઇ રહ્યાં. એક મોટા મહેલ તરફ આંગળી ચીંધી મીરાં બોલી.

“પેલું તારું ઘર ?”

“હા, એ મારું ઘર, તેં કેમ જાણ્યું ?”

“જો પાછો. તને કેટલી વખત કહું ! હું તારી વહુને ! મને તારા ઘરની ઝૂ ખબર પડે; પરંતુ હું ગિરિધારી ! દાદાજી તો કહેતા હતા તું ઇંદાવનમાં રહે છે.”

“તે, આ વૃંદાવન જ છે !”

“એમ ? તો ખતાવ, ક્યાં છે નંદ્યશોભ ?”

“તારે તેમને જોવાં છે કે રાસલીલાને ! જમનાની પેલી બાબુએ ઘર છે. આ બાબુ હું છું. તારે ક્યાં જવું છે ?”
મીરાં આ સ્વાલથી તેના રહાસ્ય જોઈ રહી. નટખટે વહાલથી મીરાંનો હાથ પકડી ખેંચી અને બોલ્યો :

“આમ આવ, બેસ.”

મીરાં બેસી ગઈ. તેણે આસપાસ જોયું. તેનું નાનું હૃદય ક્રોધ અનેરા આનંદથી ઝલકવા લાગ્યું. પથરોના ગિરિધારી અત્યારે તેના જોવા જીવતો જાગતો જણાતો હતો. રાધાકૃષ્ણની મધુર મધુર વાતો અત્યારે તેને જીવતી થતી જણાતી હતી. નદી, વૃક્ષો, ફળ, ફૂલ દાદાજીએ કહ્યું હતું બરાબર તેમ જ દેખાતાં હતાં. એક વિશાળ ઝાડની છાયામાં તે બેઠી હતી. પૂછડાં વીંઝતી આવે અને માને બેઠવાં મારતાં વાછરડાં રહી રહી મીરાં-ગિરિધારીને જોઈ રહ્યાં હતાં. મોર, પપીટ અને અન્ય પક્ષીઓએ ધીમે ધીમે મીરાં કંઈક શરૂ કરી દીધો હતો. એવામાં એક મીટો અવાજ સંભળાયો—કુહૂક. મીરાંએ જાણે જોયું. તેમના માથા પર ઝાડની ડાળીઓમાં એક નહિ અનેક કાચલો બેઠો હતો. પોપટ, ચક્રવાક અને મેના જે ડાળી પર તે બેઠાં હતાં, તેમના પર ઝૂંકતાં આનંદમાં એક એકને બોલી રહ્યાં હતાં. મીરાંએ બે હાથની તાળીઓ પાડી થોડીવાર તેઓને જોયાં કર્યું પછી બોલી :
“દાદાજી કહેતા હતા એ જ આ કદંબનું ઝાડ ને ? કહેતા હતા એની નીચે બેસી તું હંમેશાં મોરલી વગાડે છે !”

“એટલે તો બેઠો છું. ગેસ મારી પાસે.”

“પરંતુ રાધા! ક્યાં છે ! મારે જોવી છે.”

“તને દાદાજીએ નથી કહ્યું કે હું મોરલી વગાડું, ત્યારે જ રાધા ને ગોપીઓ આવે છે.”

“અરે હું મૂર્ખાં, ભૂલી ગઇ. હેં ગિરિધારી તો પછી વગાડને મોરલી.”

“તું મારી પાસે બેસે તો વગાડું.”

“લે, આ બેડી.”

“એમ નહિ, મને અડીને, વળગીને.”

“પછી રાધા આવશે તો ?”

“આવવા દે ને ! બલે જૂએ. તું મને પરણી ખરી કે નહિ ?”

“હારતો.”

“અમ્મ તો તું હવે મારી ગોપી.”

“મારા ગિરિધારી. તું કેટલું મીઠું બોલે છે ! મેડતામાં કાષ્ટ આવું નથી...” પરંતુ મીરાં આગળ બોલે તે પહેલાં તો હસતા નાનકડા કૃષ્ણે બંસી હોડ પર મૂકી ને એક સૂર છેડ્યો... જવાબમાં વાતાવરણે ધીમે ધીમે રંગ બદલ્યો... પવન ઝાડપાનને મીઠું મીઠું નચાવવા માંડ્યોઃ બગીચાનાં ફૂલ મહેંકવા લાગ્યાં. કાલિન્દીનાં પાણીની લહેરો મીડી મીડી મોરલીની ધૂને નાચવા માંડી. મીરાંના હાથ અને પગમાં સળવળાટ થવા લાગ્યો. એકા-એક પૂર્વ ને પશ્ચિમ, ઉત્તર ને દક્ષિણથી ઝંઝરના મીડા હુમકા સંભળાવા લાગ્યા. મીરાંએ ચમકી ચારે બાજુ જોયું. તેના જેવી, તેના જેવડી છોકરીઓ ધીમે પગસે હસતી, ચીડતી, ચીડાવતી આગળ આવવા લાગી. મીરાંની આંખમાં ઘેન આવવા લાગ્યું. મોરલીના તાને તેનું શરીર ડોલવા લાગ્યું. જોતજોતામાં કૃષ્ણને ને કદંબ ઝાડને ગોપીઓએ ઘેરી લીધું. ગોપીઓ પાછળ ગોપ આવ્યા. મૃદંગ પર ઘરડી ગોવાલણોના હાથ પડવા લાગ્યા. તા તા ટે, તા તા ટે, રાસ રાસ થયો, ઝીલાવા લાગ્યો. પગના હુમકા, હાથની તાલી, દાંડિયાના આધાતો એકધૂન, એકરસ, એક-તોફાનમાં જણે ઓતપ્રોત થવા માંડ્યાં.

કૃષ્ણની રાસલીલા મંડાઇ. કૃષ્ણની આસપાસ તેની બંસી સર્વથી જાતી સૌથી મીઠી વાતી હતી. મીઠી મીઠી ગોપીઓના મીઠા મીઠા સરોને દેખાવી દિફ્પાલો અને વસુઓ, યક્ષો અને કિન્નરો જાણે વાદળોની પાછળ ભરાઈ જઈ વાદળોને નચાવવા લાગ્યા.

“મીરાં એસ નહિ, નાચ, તું ગોપી છે.” કૃષ્ણે ખૂબ પાડી.

“પરંતુ મને નાચતાં નથી આવડતું.” મીરાંએ નિરાશ થતાં કહ્યું.

“ગોપી થઇને નાચતાં નથી આવડતું ? અરે, ચાલ હું શીખવાડું.”

કૃષ્ણે જિભા થયા. નૃત્યનો પ્રારંભિક અભિનય હજી તો કરે તે પહેલાં સૌથી મોટી ગોપી આગળ ધસી મીરાંને કુંડાળામાં લઇ ગઇ. મોરલી ખાંધી વાગવા માંડી. પેલી મોટી ગોપી હસતાં હસતાં બોલી “હજી મને ન ઝોળખી. હું રાધા. મને પણ પહેલાં વહેલાં નાચતાં નહોતું આવડતું; પરંતુ મોરલી વાગતાં હું જીભા ચતી અને તરત, આપોઆપ મારા પગ અને હાથ કંપવા માંડતા.”

“મારા પણ કંપે છે.” મીરાં તુરત બોલી પડી.

“બસ ત્યારે તું નાચે છે એમ જ સમજ લે.”

“એમ !” એટલું કહી મીરાં આસપાસ જોવા લાગી તો કુંડાળામાં એ ક્યારની ય ધૂમતી હતી. તેના હાથ અને પગ મોરલીના નાદે અને મોરલીની ધૂને અનેક વળાંક લેતા હતા. તેના શરીરમાં કોઈ અજબ ચેતના પ્રસરી રહી હતી. રાસનો વેગ વધવા માંડ્યો. રાધા જોરથી ધુમરીઓ લેતી ગઈ. મીરાંએ પણ પોતાની ગતિ વધારી. ધીમે ધીમે તે એટલી વધી કે નૃત્ય, નાચ, સંગીત ને અભિનય એક થઈ ગયાં. પૃથ્વી ને અત્માડ તેને ફરતાં દેખાયાં, વધુ ગીત, વધુ લય, વધુ મસ્તી, ફરતાં હતાં.—મીરાં પોતાની જાતને હાથમાંથી સરકતી અનુભવવા લાગી.

તેણે સમતોલપણું ગુમાવ્યું, કાળુ ગુમાવ્યો. એક મહાન ચક્રાવામાં તે બળે એકલી ચકાવે ચઢી તેણે ભેરથી ચીસ પાડી, “ગિરિધારી ! ગિરિધારી ! બસ. બસ. મારાથી નથી સહન થતું. નથી નચાતું નથી...નથી...”

કહેતાં કહેતાં તે ધબ્બ લઇને કૃષ્ણના ખોળામાં પડી, થોડીવાર રહી મીરાંએ સ્થેજ આંખો ઊઘાડી અને જોસથી કૃષ્ણને વળગી પડી, ફરતું બહાંડ આસ્તે આસ્તે શાંત થયું. મીઠો મીઠો પવન અને ગુલાબ ચંપાના ઊંડના એક એક સાથે ધસાવાથી થતા બહુ ધીમા ધીમા અવાજ તેને સંભળાવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે મીરાંએ આંખ ઊઘાડી. પેલું પત્થરનું હાસ્ય હસતો ગિરિધારી તેના ગાલ પર હાથ ફેરવતો જોઈ રહ્યો હતો. ધીરથી ઊભી થઈ મીરાંએ આસપાસ દષ્ટિ નાંખી.

ગોપી ન હતી. ગોપ ન હતા. મૃદંગ ઝાંઝ વગાડતી શ્રદ્ધ ગોવાલણ અને દૂર દૂર મોં મલકાવના ખેડૂતો-કોઇ ન હતું.

“બુઝ્યા !” મીરાં એકદમ અલગ થઇ જઇ ત્રાડકી ઊડી. “હાહા ખરું કહેતા હતા-તું નટખટ છે. ક્યાં ગઈ રાધા ?”

“જવા દે, એને. રાધા સાથે બહુ નાચ્યો. હવે હું તારી સાથે નાચીશ. આવ, પાસે. તને મોરલી શીખવાડું.” કહેતાંક નાનકડા કૃષ્ણે મીરાંની છાતી સરસી ખેંચી લીધી અને પોતાની એંઠી મોરલી મીરાંના મોઢે મૂકી. હજુય હાંપી રહેલી મીરાંએ મોરલીને ઝટ ખેંચી લીધી અને કૃષ્ણને હળવો ધક્કો માર્યો.

“ચલ, હું મારે હાથે એકલી શકીશ. તારી મોરલીથી બધાંને નાચવું પડે છે !”

“અને પછી પડે છે-” ખંધા કૃષ્ણે કહ્યું.

“હાં.” મીરાંએ જીભ કચો. “મારે નાચવું જ છે, પડી જવું નથી.”

“પરંતુ તું પડી તો મારા ખોળામાં ને ?-મેં બચાવી ન લીધી ?”

“તો શું તું દર વખતે મને બચાવવા આવીશ ?”

“દરેક ગોપીને બચાવું છું.”

“તું આખો એક ને હજાર ગોપીઓને કેમ બચાવી શકે ?
—જરે જૂઠું !”

“તો પછી આપી દે મારી મોરલી.”

“નહિ આપું—તારી વસ્તુ એ હવે મારી વસ્તુ છે, તું
મારો વર છે.”

“આપે છે કે નહિ ?” એમ કહેતાં કૃષ્ણે જોરથી મોરલી
ખેંચી લઇ મીરાંને ધક્કો માર્યો.

“ઊભો રહે, એ મોરલી મારી છે. હું તારી વડુ છું.
રતન કહેતી હતી. દરેક વસ્તુ વરવડુ બન્નેની હોય છે.—” કહેતાં
કહેતાં જોરથી કૃષ્ણને ધક્કો મારી મીરાંએ તેની મોરલી ખેંચી
લીધી; પરંતુ તેણે એટલા જોરથી ખેંચી કે મોરલી સાથે તે
જમીન પર પડી અને સાથોસાથ કૃષ્ણ ઊંચો ઊછળ્યો અને નીચે
ઊડે વહેતી કાલિન્દીમાં પડ્યો. મીરાંએ એક કારમી ચીસ નાંખી.
—ગિરિધારી—મારા ગિરિધારી ! જંગલ પહાડમાંથી વળતો પડ્યો
આવ્યો, “ગિરિધારી—મારા ગિરિધારી !” એણે એટલા જોરથી ચીસ
પાડી હતી કે પોતે જ તેનાથી ડરી ગઇ અને આંખો બંધ કરી
દીધી. ચીસનો પડ્યો ધીમે ધીમે શમી ગયો એટલે ધક્કા ધક્કા થતી
છાતીને દબાવી તેણે હળવે—રહી આંખો ઉઘાડી.

તેની આંખોએ અજબ કૌતક જોયું. પોતે પોતાના પસંગ
નીચે પડી છે ને હાથમાં એક નાની મોરલી પકડી છે.
સ્વપ્ન હતું ?

ના.

હા.

મીરાંની ચીસથી હંસાયા ગબરાઇ બેઠાં થઇ ગયાં અને જૂઠું
પાડી—“શું છે મીરી ? શું થયું બેટા ?”

મીરાં સ્તબ્ધ બની ગઈ. એ ક્યાં હતી ? શું થઈ ગયું ? હંસાયા ઝડ પલંગ પરથી હેઠાં ઉતર્યા; પરંતુ તે પહેલાં મીરી જોસથી ઝોબી થઈ અને બહાર નાઠી.

“મીરી-મીરી-ઝોબી રહે ! અરે રતન ! કાષ્ટ છે ? દોડો...”
હંસાયા ચીસ પાડતાં પાડતાં મીરાં પૂઠે ધાયાં. ઠાસીઓ અને વડારણો ઝમઝમી ઝમઝમી ઝોબી થઈ ગઈ અને આંખો ચોળતાં ચોળતાં વગરના દેહે હંસાયા પગવાડે દોડવા લાગી. હંસાયા દોડતાં દોડતાં ગિરિધારીલાલના મંદિર આગળ આવી અટકી ગયાં. મંદિરના દરવાજા ઉઘાડી મીરાં ગિરિધારીલાલને જોસથી બાળી પડી ધૂસકાં ધૂસકાં રડવા લાગી.

હંસાયાની પૂઠે હાંફતી હાંફતી ઝોબી રતનને યાદ આવી ગયું કે ગઈ રાતે જમતી વખતે રતને કૃષ્ણ અને મોરલીની અનેક વાતો મીરાંને કહી હતી અને ગિરિધારીલાલની મોરલી લઈ જ સુઈ રહેવા મીરાંએ કરેલી જીદ હંસાયાને યાદ આવી.

એ જ મોરલીને પકડી મીરાં ગિરિધારીલાલની આગળ ધ્રુસકા લઈ રહી હતી.

“બોલ ગિરિધારી, બોલ. તું મને માફ કરીશ કે નહિ ? હવે કાષ્ટ દિવસ તને ધક્કો નહિ મારું-બોલ. હું તને બોલાવીશ. તારે બોલવું જ પડશે. હવે હું તારી વડુ છું. તને માફ કરું છું. બોલ ગિરિધારી બોલ. હું તને બોલાવીશ-જરૂર બોલાવીશ.”

હંસાયાનું મન ભરાઈ આવ્યું. આગલી રાતે એકની એક છોકરી ઉપર બહુ સખ્તાઈ વાપરી હતી, તેનું જ આ પરિણામ છે સમજી હજીવે રહી તેઓ મીરાં પાસે આવ્યાં અને વહાલથી મીરાંને ડાકવી જાતી સરસી ચાંપી લીધી. મીરાં એકદમ થાકી ગઈ હતી. થાક અને ઝંઘનું ઘેન ચદતું હતું.

“આ, બૂલ મારી છે. મેં એને જોરથી ધક્કો માર્યો અને ગિરિધારી કાલિન્દીમાં પડી ગયો...”

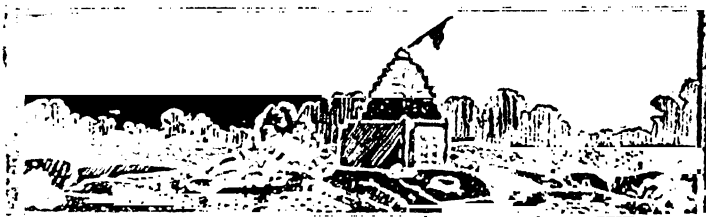
શયનગૃહ તરફ ચાલ્યાં જતાં હંસાયાના ખભા ઉપર પડી પડી મીરાં અર્ધઘેનમાં બોલી રહી હતી. તેના શબ્દો સંભળાતા

બંધ થયા ત્યારે એક વિશાળ સ્થંભ પછવાડે અત્યાર સુધી પીડ કરી બિભા રહેલા દુદાગ્ર ધીમે રહી હસતા ગિરિધારીલાલ તરફ દુર્ગા અને પાસે આવી પ્રણામ કરતાં બોલ્યા:

“વાહ મારા વાલીડા! આ અભણને તો તેં તરવાર પકડતાં જ શીખવાડી? પિસ્તાળીસ વરસના સતત અનુભવ પછી પણ આ દુષ્ટ હાથને માળા ફેરવતાં ય ન આવડી! પછી એ હાથની સેવા તું શેં સ્વીકારે? પરંતુ મારી છોકરીના હાથના ધક્કા તને મીડા લાગે છે! વાહ મારા પ્રભુ! વાહ! રમ. બધાંની સાથે રમ. મારી સાથે ન બોલવાનું રમ. મીરી સાથે બોલવાનું રમ; પરંતુ આજે તને કહી દઉં છું. હું હારીશ પરંતુ એ તારી આગળ નહિ હારે. તને તે બોલાવશે. જરૂર બોલાવશે. તેના હૃદયમાં તું રમતો થયો છે. રમ, રમતો રહે-રમતો રહે મારા નાથ-મારા ગોવિંદ!”

અને મંદિરના ઉંબરાને આંસુથી નવડાવતો મેડતાનો મહાપત્તાકર્મી વૃદ્ધસિંહ દુદાગ્ર ગિરિધારીલાલના પ્રેમમાં ઝૂકી રહ્યો.

૪

વાદ અને વિવાદ

“અહીં, તને પુરુષ થવું ગમે કે સ્ત્રી ?” તોફાની કાશીએ પૂછ્યું.

“ મેર રાંડ ! એવું તે પૂછાતું હશે !” પદમાએ જીભ કસતાં જવાબ આપ્યો.

“ હવે રાખ ! ખબર છે મોટી ભોળી બની રહે છે તે. આવું આવું સાંભળવામાં જાણે કંઈ મજા જ આવતી ન હોયને !”

“ મ્હં તું. મને તો કાંઈ જ સમજ નથી મડતી.”

“ પદમટી ! મીરાંબા પાસે રાતદિવસ રહેવાથી જે મીરાંબા થવાતું હોત તો હું ય રાતદિવસ તેમની પાસે રહું છું, હું ય દાસી છું ને તું ય દાસી છે; પરંતુ હું મીરાંબા નથી અને થવું ય નથી.” તાક્ષ્ય અને યૌવન વચ્ચેના ઉંબરા પર પગ મૂકી ઊભેલી તોફાની કાશીએ મોંઢેથી ઠરેલ પરંતુ હૃદયમાં ગલગલીમાં અનુભવતી પદમાને ડોક વાંકી કરી કહ્યું. બન્નેની આંખમાં યૌવનની મસ્તી ઝળકારા મારતી હતી. પહેલે દિવસે ચોરી કરવા નીકળેલો ચોરનો બેટો જેમ અનહદ આનંદ અને લાય એકસાથે અનુભવે તેવી સ્થિતિ બન્નેની હતી. એટલું કે કાશી બોલકણી

હતી, પદમા અમોહા. બન્ને મીરાંબાની હાયાઓ હતી. માત્ર પૂજા વખતે જ મીરાંબાથી દૂર રહેતી. વર્ષો તો જલદીથી વહી જાય છે; પરંતુ છોકરીઓનાં વર્ષો કેમ જલદીથી વહી જાય છે તેનો તોડ કોઈએ કાઢ્યો નથી. આ કાશી અને પદમા દસ વરસ પહેલાં નાની બચુકડીઓ નાનકડી મીરાં સાથે રમતી હતી. આજે દસ વરસ પછી તેમની ખુમારી એવી છે કે જાણે તે કદાપિ બચ્ચાં જ ન હતાં. એ જ વિશાળ મહેલ છે. એજ મારવાડી અને ગુજરાતી જોન શિદ્ધીઓના નમૂનારૂપ આંખો ખેંચી રાખે તેવી બારીક કાતરણીઓથી ભરેલું અંતઃપુર છે. એ જ ઝરૂખા છે અને મંદિર પણ તે જ છે. છતાં છોકરીઓ બદલાઈ છે. તેમનું શરીર, તેમનું સુખ, તેમનું રૂપ, તેમની આંખ, જી હા, સાવ બદલાઈ ગયાં છે. રોકી શકાય નહિ તેવી મસ્તીમાં તેઓ હાથજોડે છે. એક નાનકડા ઝરૂખામાં ફૂલની માલાઓ ગૂંથતી રતનની આ બે બાણેબે વાદવિવાદ કરી રહ્યાં છે. વખત થયો છે મીરાંબા સાથે બહાર જવાનો, છતાં કાશી વાતે ચઢી જાય છે.

“હાની મર કાશલી !” પદમાએ અંતે ગજરાઈ આસપાસ જોષ કહ્યું.

“તું મર હાની—ડરપોક.” કાશીએ નાક કુત્રાવી કહ્યું. “હોઠ પર કંઈ, હૈયામાં કંઈ ! મારો મેરૂ જ્યારે મને મળવા આવે છે ત્યારે જાનેમાને રાંડ તાકીને તો તું જોષ રહે છે ! એ તો મેરૂ મારા કમ્બમાં છે અને તારામાં એકલું રૂપ જ બળ્યું છે નહિ તો મારા મેરૂને તેં ક્યારનોય ધરમાં ઘાલી દીધો હોત.”

“ભૈસાબ તારૂ પગે પકું છું. હવે મોંદુ વશ કર.” મહારાએલી પદમા જોમી થઈ જતાં બોલી: “આપણે સાત તો ચે ફાસ. મોટાઓની માફક આપણાથી ન યોગાય”

“શિકાતરી ! વાત બદલતાં કેવી આવડે છે ?” એટલું કહી કાશીએ પદમાનો હાથ ખેંચી નીચે બેસાડી “કરું જોઈ, તને મારો મેરૂ ગમે છે ?”

“બબ્બુ” પાછી એની એ વાત !” જૂદો કંટાળો દેખાડતાં પદમા બોલી.

“આ ઉમ્મરેય આવી વાતો ન થાય તો પછી પળિયાં આવે ત્યારે થાય ?”

“મારે નથી સાંભળવી” પાછી જામી થઈ જતાં પદમા બોલી.

કાશીએ વધુ ઝટકા આપી તેને ખેંચી બેસાડી—“રાંડ, મનમાં તો તને મારી વાતોમાં બહુ મજા પડે છે અને ઉપર ઉપરથી ઉંઠ—આંઠ ? સાંભળ, તું મેરૂ ઉપર જ લઈ નથી, મેરૂ જેવા મમે તે જવાન ઉપર તું લઈ બની જવાની—એટલું જ કે એવા વાલમાઓની નજરે તું પડવી નોઈએ; પરંતુ ખાટલે ખોડ એક જ છે.”

“શું ખોડ છે ?” છલકો કરી સીસહજ ઉત્સુકતાથી પદમા બોલી પડી.

“તે” દેખાવ એવો ક્યો છે—મીરાંબા જેવો. જુવાન છતાં ગંભીર. ગુણ છતાં છેડી, રૂપ છતાં અગમી, મધુર છતાં અમોઘ. ઉપર ઉપરના દેખાવે તો તું મીરાંબા, બિલકુલ મીરાંબા છે.”

“તારી છલપર તંગલાઓ પડે કાશલી ! તું અન્નદાતારની મશકરી કરે છે ?”

“જાંબણી ! હું મીરાંબાની વાત નથી કરતી. મીરાંબા જેવી તું ફરે છે તેની વાત થાય છે. મીરાંબા જેવી તું એકલી એકલી રહે છે ને ફરે છે. એટલે પેલો રંગલો, માનીયો, ચંદનીયો બધા ભાગતા ફરે છે. બાઈ મીરાંબાની વાત જુદી છે. દસ દસ વરસથી ખડે પગે આપણે જોતાં આવ્યા છીએ કે એ જ સૂતિ આગળ એ જ મીરાંબા, સવાર, બપોર, સાંજ જ્યારે વખત મળે ત્યારે વાતો કરતાં હોય છે—જાણે ભગવાન અમઘડી તેમની સાથે વાતો કરશે પણ એમ તે પત્થરના ભગવાન વાતો કરતા હશે ?”

“અલી તને પગે લાગું...તું...” પદમા એકદમ ગભરાઈ તે કાશીને બોલતી બંધ કરવા વિનવવા લાગી.

“મીરાંબા પગે લાગી લાગી ને એકને બોલાવવા રાતદિવસ એક કરી રહ્યાં છે ત્યારે હું, બોલતીને તું બોલવા બંધ ફરે છે !

તું મીરાંઆ જેવી જરાય નહિ થાય. સાંભળ પદમડી ! સાત તો પણ તું છે મારી મશીઆઈ ! આપણે મીરાંઆ સાથે જ મોટાં થયાં; પરંતુ તેમનું મન સમજતાં સમજતાં હંસાયા ગયાં, રતન બાપજી સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને, રાવદાદાને ઘણી ખમ્મા હજો, એમની ય કમ્મર વાંકી વળી ગઈ પણ હજી મીરાંઆને સમજી શકતા નથી.”

“આટલી વાત તેં સાચી કહી.” પદમા ઠાવકું મોઢું રાખી બોલી “ભણાવ્યાં એટલાં પુસ્તકો મીરાંઆ ભણ્યાં. વહીવંત્યાઓ પાસે ઇતિહાસ અને ચારણો પાસે ચરિત્રો સાંભળ્યાં, કથા વારતા સાંભળી, નાય શીખ્યાં, ગીત શીખ્યાં, મહારાણી બનવા જે શીખતું જોઈએ તે બધું શીખ્યાં—પણ કોણ જાણે ભગવાનની મૂર્તિ પાસે જતાં શું થઈ જાય છે—મીરાંઆ મીરાંઆ રહેતાં જ નથી.”

પદમાની આ વાત સાંભળી કારી છંછેકાઈ અને બોલી : “એમના મનની વાત એ જાણે કે પથ્થરરૂપ ગિરિધારી જાણે.”

“હાય હાયરે ! તારી જીભમાં કાંટા કેમ નથી વાગતા ભગવાનને આવું કહેતાં ?” પદમા દાંત ભીંસતા બોલી.

“રાંડ ! મીરાંઆ જેવી રૂપરૂપને અંબાર ભરજોબનાઈવાળી સુલકખણી રાજકુંવરી, સવાર, બપોર ને સાંજ લળી લળી નમતી આવે, છતાં માત્ર દાંત કાઢી હસી રહેલા ગિરિધારી ભગવાન, એના ભાવને ય ન જાણે, એને ય ન જાણે અને તેની સાથે ન બોલે કે ન રમે તો પછી એ ખરેખરા પથ્થર કે બીજા કાંઈ ?”

અચાનક કારીના શબ્દોમાં પદમાને થોડુંક સાચું જણાયું. પ્રેમદેવી મીરાંની સ્થામે ભગવાન હસતા હતા જરૂર. પરંતુ પ્રત્યક્ષ નહોતા થતા અને તે ય આજકાલની વાત થોડી છે ! પૂરો એક દસકો વહી ગયો. એ એક જ દસકામાં શું શું થઈ ગયું ?

મારવાડના ત્રણ રાજકુંવરો. નવલખા, નવલોહિયા, જોધા-જોધે જોધપુર સ્થાયી. તેમના પુત્ર વીકાજીએ બીકાનેર બાંધ્યું

અને બીજા પુત્ર વીર વૈષ્ણવ દુદાછએ મેડતાની ઠકરાતની પુનઃ સ્થાપના કરી મળખૂત કરી. તેમના આગ્યા પછી મેડતામાં કાં શરવીરો કાં બકતો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. બત્રીશલક્ષણા એ પુત્રો દુદાછને બગવાને આપ્યાઃ વીરમસિંહ અને રત્નસિંહ. વીરમસિંહને જન્મ્યા જયમલ, રત્નસિંહને બગવાને આપી મીરાં. બન્ને ભાઈઓ રણક્ષેત્રમાં અને બન્ને ભાઈ બહેન દાદાછની છત્રછાયા નીચે રમવા માંડ્યાં. વીરમછ પડયા અને ભાઈનું વેર લેવા મીરાંના પિતા કુંવર રત્નસિંહે રણક્ષેત્રમાં જ ઘર કર્યું. પતિવિયોગમાં ખૂરતી હંસાબાએ મીરાંને દાદાછના હાથમાં સોંપી આ દસકામાં જ પરલોક પ્રયાણ કર્યું. છેલ્લાં આઠ વરસથી જયમલ મોસાળમાં જ મેટો થતો હતો, એટલે મેડતાના મહાલયમાં વયોવૃદ્ધ દુદાછ અને ગિરિધરદેવી મીરાં જ પ્રમુખપણે વિહરતાં હતાં. બન્ને એકલાં અને બન્નેને ગિરિધરલાલની લગન ! મીરાંને જે જોઈતું હતું તે દાદાએ આપ્યું; પરંતુ વન ઉપવન, ચાંદ તારા, ફળ ફૂલ, ચૌવન, તનમનાટ, આબૂપણ, આવરણ બધું ય મીરાંને કૃષ્ણ અને ગોપીઓનાં દર્શન માટે વધુને વધુ ખેંચતાં રહ્યાં. પાણીમાં રહેતા કમળની માફક, કમળ પર રહેતા જલ્મિંદુ જેમ, મીરાં સંસારમાં સંસાર સાથે રહી અલિપ્ત રહેવા લાગ્યાં.

છતાં મીરાંબાઈ હસતાં હતાં.

અને જ્યારે તે હસતાં હતાં ત્યારે સૌંદર્ય હસતું હતું. પ્રેમ હસતો હતો. નિર્દોષ આનંદ હસતો હતો. રાજકુવરી મીરાંએ દસકામાં આટલું મેળવ્યું હતું. એટલે કાશી જેવી બધી દાવડીઓ અને સરદાર કન્યાઓ એ હાસ્ય અને સૌંદર્ય વેડકાર્જ જતું હતું તેમ માનતી હતી. મીરાંબા તેમની સાથે રમતાં હતાં, રમાડતાં હતાં, છતાં અંતે છોડરીઓ નિરાશામાં જ માથું ધૂણાવતી. રજ-પૂત કન્યા મીરાં જ્યારે ધનુષ્યગ્રાણ લેતી ત્યારે રણુભેરીઓ વાગતી. અભિસારિકા મીરાં જ્યારે પ્રભુ મંદિરે જતી ત્યારે ઘંટા ઝાંઝર બજતાં. પ્રેમમયી મીરાં જ્યારે બજન ગાતી ત્યારે વીણા-

વાણ છેડાતાં; પરંતુ તે પ્રત્યેક કાર્યમાં મીરાંનું હૃદય અને મન કાંઈ ઊંડાણમાં સરકી પડતાં. તેના હોઠ પર હાસ્ય અને આંખમાં દુઃખ ઉતરતાં. હૃદયની પેઢના ગીતમાં ઝણઝણતી અને હોઠ પર તરવરતી.

ગિરિધારીની મીરાંએ દસકામાં આ પણ મેળવ્યું હતું.

મીરાંઆ જે કંઈ કરે છે તે જ સારું છે એમ માનનારી બીરૂ પદમાએ મસ્તીખોર કાશીને આખરે ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું.

“ તારામાં મીરાંઆનું રૂપ હોત તો તું શું કરત ? ”

“ શું કરત ? ”

પુલ્હનો હાર બાળુ મૂકી દઈ આગળ નમતાં કાશીએ કહેવા માંડ્યું, “ ચૌદ ચોકડીનું રાજ કરત-અને જે જીવાન છોડી અથવા ઊંચો એકએકથી ભાગતાં ફરતાં રહેત તેમને ફાંસીએ ચઢાવત અને તારા જેવી મોઢે કંઈને પેટમાં કંઈ જેવી બગલીઓને વાઘડાં આગળ ફડાવી નાખત—”

“ હાય બાપ રે ! વંતરી ! આટલું બધું બોલતાં તને કાણે શીખવાડ્યું ? ”

“ મારા મેરૂએ ” આંખો નચાવતાં કાશી બોલી.

“ હે ? ” આંખો ફાડી પદમા બોલી.

“ ગમાર ! મારા મેરૂ પાસેથી શીખી ! સમજ ? એટલે તો કહી રહી છું કે તને પુરુષ થવું ગમે કે ત્રી ? ”

“ પુરુષ ” થોડીક વાર વિચાર કરી પદમા બોલી.

“ રોઈ ઊઠ્યા !—તને શું થવું ગમે ? ત્રી ? પુરુષ ? હા ! મને તો ત્રી જ થવું ગમે ” કાશીએ જાતી કાઢી ત્રાંસી આંખે બેઠ દસાથી કહ્યું.

“ કાચલી, જરા ધીમું બોલ. કહે તો—પુરુષ થવું કેમ ન ગમે ? ” પદમાએ જરા ગંભીર બની પૂછ્યું.

“ગમાર રે ગમાર ! પુરુષ ચ્હાય આલલા જેટલો ઊંચો અને ભગવાન જેટલો મોટો હોય પણ નમવાનો આખર સ્ત્રીને ! મારો મેર મારા વિના પાણી નથી પીતો. કારણ ?—અણુ છે ?—હું સો છું એટલે. પુરુષ હોત તો મારા સ્કામું ય કાઢ જોઈ રહેત ?”

“અબ્બો સ્ત્રીનો અવતાર !—પરવશ ! પારકો.”

“ખરી વાત. તારા જેવી અણુષ માટે તો અબ્બો સ્ત્રીનો અવતાર.”

“ભૈસાબ, તારે પગે પકું. હવે યસ કર. આ આજે કુંગરીના કૃષ્ણમંદિરમાં જવાનાં છે—યાદ છે ? મૂઢંગ દેણુ વગાડશે, અને વીણા ?”

અન્ને સખીઓ કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ એકાએક ઊભી થઈ ગઈ અને જેવી પગ ઊપાડવા ગઈ કે તેમના પગ જમીન સાથે ચોંટી ગયા. તેમની સામે બેંસ જેવડા ડોળા કાઢતી રતન ડોશી ક્યારની ય કમ્મરે હાથ રાખી ઊભી રહી હતી.

—ના, હજુ તે મરી નહોતી ગઈ. જીવતી હતી. વર્ષો પૂર્વે રાવ દુદાજીનાં મહારાણીએ મરતાં મરતાં રતનને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું હતું—“રતની, મહારાજને ખાવે પીવે જરાય દુઃખ ન પડે—સંભાળજે.” એટલે રાજભક્ત રતન દાઢને દુદાજી ખાતર જીવતું પડ્યું હતું. કમ્મર વાંકી થવા આવી હતી—પરંતુ થોડીક. હાથ ધ્રુજતા હતા, પરંતુ થોડાક. માથું સફેદ વાળથી ઘરડું થયું હતું પરંતુ થોડુંક. હજુ વૃદ્ધાની આંખો શકરા જેવી હતી.

“રાંડો” રતન ડોસી ખૂમ પાડી ઊઠી. “પેટનાં છો એટલે સમજો છો મૂકી દધશ ? ટાંટીયા તોડી નાંખીશ—”

રતન એટલું કહેતાં કહેતાં અટકી ગઈ...ધીમે ધીમે, મધુર, સુમધુર, અતિ મધુર, અતિપરિચિત અવાજ હવાને બેઠી રતન દાઢના કાનમાં રેડાવા લાગ્યો—અવાજના સ્પર્શ જ ડોસીની આંખો ખેંચાઈ—શરીર ટટાર થયું અને અવાજ જ્યાંથી આવતો

હતો તે દિક્ષા તરફ ધૂજતા પરંતુ મજબૂત પગે ધીમે ધીમે મૂકવા લાગી.

નાનકડા મંદિરના ગુપ્તજથી ઘેરાઈ, વીણામિશ્રિત ધ્વનિ ક્રમશઃ સ્પષ્ટ થવા માંડ્યો—

દરસ બિન દૂખન લાગે નૈન !
જખસેં તુમ બિધુરે પિય પ્યારે,
કબહૂં ન પાયો જૈન ॥
શબ્દ સુનત મેરી છતિયાં કાંપે,
મીઠે લાગેં જૈન ।
એક ટકટકી પંથ નિહારે,
લઈ છમાસી રૈન ॥
બિરહ-બિથા કાસોં કહૂં સજની,
બહુ ગઈ કરવત નૈન ।
મીરાંકે પ્રભુ કબહૂં મિલોગે,
હુઃબ મેટન સુખ દૈન ॥

મીરાં કે પ્રભુ ?

હાસ્તો. મીરાંના એકલીના પ્રભુ-એ ગિરિધરગોપાલને મીરાં ઇપકાથી રીઝવતી મીરાં, વિયોગિની મીરાં, માર્છ રહી હતી. મંદિર પાસે આવી ઊભી રહેલી રતન ડોસી પોતાની આંખો લૂછતાં લૂછતાં ગણગણી: ‘દરસ બિન દૂખન લાગે નૈન !’ પરંતુ આંખોનું પાણી અટક્યું નહિ. હૃદયને વસોવતી મીરાંની પ્રાર્થના હંમેશાં એક નવું ગીત બની જતી. મીરાંનો અવાજ તેની વૃદ્ધ આંખોને લીલી જ કરી દેતો. એને છૂપાવવા ડોસીએ આમતેમ જોયું અને બાળુમાં ઊભી રહેલી કાશીને જોઈ દબાએલા અવાજે પરંતુ સ્ત્રીકાષ્ઠને બોલી—“કાશલી ! તવવાર વેલમાં મૂકી દીધી ?”

“ક્યારની ય મૂકી આવી માશી...”

“રાંડ ભુટી ! તેં મૂકી હતી કે હું મૂકી આવી હતી...મને જુદી સમજે છે...”

પરંતુ ડોશીના શબ્દો પૂરા થતા પહેલાં તો કાશી અને પદમા જીવ લઈ નાહાં. જરા છેટે ઝીમેલી રતને, પછી દૂર, ગિરિધારીના મંદિરમાંથી સૌંદર્ય અને તેજની મૂર્તિ બહાર નીકળતી જોઈ—અને ચૂપ થઈ ગઈ. અ હા હા હા ! મીરાંબાનું આટલું રૂપ ! હમણાં હમણાં રતનને હડકવા લાગ્યો હતો. મીરાંને જોતાં તેનું પેટ ભરાતું જ નહિ. અસ, જોઈ જ રહેતી. અણે કે સમસ્ત મારવાડમાં મીરાં જેવી રાજકુંવરી ન થઈ હતી કે ન શવાની હતી !

મીરાંના મોંઢા પર શાંતિ હતી, મધુર હાસ્ય હતું. રતન તેમને બીની આંખે જતાં જોઈ રહી પછી પોતાના જ શબ્દો પર હસવા માંડી અને બોલી : “બુટ્ટો તો ખરી જ તો—હે ગિરિધારી ! સિત્તેર વરસે બાળિયું બદલતો હોત તો જાયાની માફક મારી મીરાંબાની સાથે સાથે ફરત.”

“સિત્તેર વરસે જવાન થવું છે રતની !”

વૃદ્ધ દુદાજીનો ઘેરો પરંતુ રહેજ મરકરીભર્યો અવાજ સંભળાયો. રતન દાઈ, સિત્તેર વરસે ય આધું આઈ, સજ્જડ થઈ ગઈ અને પછી કાંપતી જીમે બોલી “અન્નદાતાર...મેં કહ્યું ...આજની ઉછાંછળી છોકરીઓનો મને જરાય વિશ્વાસ નથી આ કાશી અને પદમા.....એટલે...”

રતન આગળ ન બોલી શકી. આટલી ઉમ્મરે ય રતન શરમાઈ, ડ્રાઈ, ઝીલી રહી. “નીચે બેસ.” એટલું કહી વૃદ્ધ ધીમે રહી ગોપાલગિરિધારીના મંદિરની પગથાર પર બેઠા અને ઘેરે અવાજે ધીમેથી રતનને ઉદ્દેશી બોલ્યો—“પછી કાંઈ ખબર પડી ?”

આજ્ઞાધીન રતન થોડેક છેટે જમીન પર બેસી અને એક નાના દીવાની વાટ ખંખેરતાં બોલી—“ના, અન્નદાતાર !”

“હું !” વૃદ્ધ દુદાજી વિચારમાં પડતાં બોલ્યા : “આજે પેલાં રાજકુંભારોનાં ચિત્રો દેખાડ્યાં હતાં ?”

“હા, અન્નદાતાર.”

“પછી ?”

“મીરાંબાએ તો એક પીંછી લીધી અને આખો દિવસ એ બધાં ચિત્રાની ખોડખાંપણ દૂર કાઢવામાં કાઢ્યો. એકેય ચિત્રને જોઈ-તેમણે પૂછ્યું નહિ કોણ છે, કેવો છે ! બાપજી ! મીરાંબાને સમજવું મારે મન લગવાનને સમજવા જોઈતું અધરું છે.”

વૃદ્ધ દુદાજી રતનના છેલ્લા છબ્દો પર ધીમે રહી મંદિરના ગર્ભદ્વાર તરફ ફર્યા અને હંમેશ મુજબ માથું નીચું નમાવી દેતાં બોલ્યા, “વાહ રે, મારા વાલીડા, વાહ ! તને કોણ સમજી શકે ? મારી ઊંઠરી વિના નંદલાલ, તમને કોણ સમજી શકે ?”

પરંતુ, ડોસાના વાલીડાએ જવાબ ન આપ્યો.

એ તો પોતાનું હંમેશનું મધુર હાસ્ય હસતાં ગેભો રહ્યો હતો.

૫

એ કોણ છે ?

ચતુર્થજાણના મંદિરથી થોડે દૂર, નગર બહાર એક જૂના કૃષ્ણમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો. નગરની કુવારિકાઓ આસ દિવસોએ અહીં ભેગી થતી અને ઉમળાણીઓ કરતી. પ્રત્યેક મહિનાના પ્રારંભમાં અહિં દર્શન કરી જવાનો મીરાંઆએ નેમ લીધો હતો. અહીંના કૃષ્ણ ભગવાન કાળા તો હતા જ, મંદિર પણ કાળું હતું... મંદિર પછવાડેની નાની ટેકરી પણ કાળાશ તરફ ઢળતી હતી અને છતાં આ કાળાં, કામણ કરતાં હતાં. મંદિરની રૂડામે પથરાયેલો બગીચો તેનાં હળવા રંગનાં વિવિધ પુષ્પોથી મંદિરને અનેરું આકર્ષણ અર્પીતો હતો અને તેથી આશામયી કલાભોગી કુમારિકાઓનું આ માનીતું સ્થળ હતું.

આજે મીરાંઆ આવવાનાં હતાં તેથી મંદિરનો કાળો મંડપ રૂપરૂપની સફેદ કુમારિકાઓથી ઊભરાઈ જતો હતો. મંદિરના ગર્ભાદાર પાસે માથું નમાવી મીરાં બેઠાં હતાં. વૃદ્ધ પૂજારી અને જુવાન કુમારિકાઓ નમેલી આંખે રાજકુંવરી મીરાંને જોઈ રહ્યાં હતાં. તોફાની કાશીએ ધીમે રહી તરવાર બાજુએ મૂકી દઈ ત્રીણા હાથમાં લીધી.

પદમાએ તરવાર બાજુમાં મૂકી મૃદંગ હાથમાં લીધું... ત્રીણાના મંદમંદ સૂર અને મૃદંગપરની ઢળવી થાપો કુમારિકાઓના હાથને સચેત કરવા માંડ્યાં.

“ખસો મારે નૈનનમેં નંદલાલ !”

ધીમે ધીમે મીરાંબાનો સ્પષ્ટ અવાજ વીણાના તારોને ઝણઝણવતો સંભળાવા લાગ્યો. સખીઓએ, આશ્ચર્યમય અને આતુર આંખે મીરાં તરફ મીટ માંડી. પુરોહિતની છોકરીએ વાત ફેલાવી હતી કે મીરાંબા જ્યારે ભગવાનની ભક્તિમાં મુગ્ધ અને છે ત્યારે આપોઆપ ગાવા માંડે છે અને જે કંઈ ગાય છે તે કોઈનું ગાએલું નથી હોતું. તેમની એકાંતપ્રિયતા અને તેમના ઓછા બોલવાનું કારણ, તેમનાં ગીતોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. કુમારિકાઓની સાથે સાથે, પરણી ગએલી પરંતુ દૂર દૂરનાં સાસરાંથી પિયેર આવેલી સખીઓ પણ એ સંભળવા આતુરતાથી આવી હતી.

કૃષ્ણની મૂર્તિ સ્થાપે આંખ મેળવી બેઠેલાં મીરાંબાનો અવાજ ફરીથી સંભળાયો:

ખસો મેરે નૈનનમેં નંદલાલ !

મોહની મૂરત, સાંવરી સૂરત, નૈના અને ખિસાલ
અધર સુધારસ સુરલી રાજત, ઉર યૈજંતી માલ ॥૨૧॥
હુદ્ર ઘટિકા કટિતટ શોભિત, નૂપુર સખ્દ રસાલ
મીરાં પ્રભુ સંતન સુખદાઈ, ભગત બહલ ગોપાલ ॥૨૨॥

છોકરીઓએ રાજકુંવરી મીરાંને પોતાની જાતને ગાવામાં ભૂલી જતાં જોઈ. એ જ કૃષ્ણ જ્યારે તેમને જોતો હતો અથવા તો તેઓ તેને જોતાં હતાં ત્યારે તેમના મોંદા પર એ વ્યથા, એ રંગ નહોતો દેખાતો જે મીરાંના મોંદા પર ચમકતો.

એ ચમક અત્યારે વધારે જણાતી હતી. અધાંની આંખ અનિમેષ બની મીરાંના મુખાર્વિંદ પર ચોંટી હતી. ગીતે બૂબ ઉઘાડી. બધીય સખીઓ વધુ આતુર બની જોઈ રહી. કેવળ કૃષ્ણની મૂર્તિને જ જોઈ રહેલી મીરાં રહેજ ડાલવા લાગી હતી. ધીમી ધીમી વીણા ડાલવાની રહી હતી. તેના હોઠ ફરીથી ઉઘડ્યા:

કાંઈ કહિયો રે પ્રભુ આવનકી ।
 આવનકી મનસાવનકી ॥
 આપ ન આવૈ સિખ નહિં ભેજે
 બાણ પડી લલચાવનકી ।
 એ દોઉ નૈણ કહ્યો નહિં માનૈ
 નદિયાં બહૈ જૈસે સાવનકી ॥

કહા કહું કહુ નહિં બસ મેરો
 પાપ નહિ ઉડ જાવનકી ।
 મીરાં કહૈ પ્રભુ કબહૂં મિલોગે
 ચેરી ભધ હું તેરે દાવનકી ॥

મીરાંના પરવાળાશ્ચ હોડમાંથી શબ્દો ઝરતા હતા અને સખીઓ ઝીલતી હતી. સંગીત, શબ્દ, તાલ, રસ, અર્થાં હૃદયે ચઢ્યાં હતાં—એવામાં પુરોહિતની છોકરીએ અને પદમાએ એક સાથે ઝરમી ચીસ પાડી. કાશી વિદ્યુત્તરંગે ચીણા નાખી તલવાર લઈ ઊભી થઈ ગઈ. બધી છોકરીઓ બેઝાકળી બની મંદિરની જમણી બાજુ ભેઠ રહી. મીરાંએ ચમકી તે તરફ ભેડું. એક વિકરાળ સિંહ છત્રંગ મારી મીરાં પર ઠેક્યો હતો. છોકરીઓ ડગાધ આઘીપાછી ખસી પડી.

કાશી પદમાએ તલવારો ખેંચી. પરંતુ હજી તેમની તલવારો સિંહ પર પડે યા સિંહ મીરાંને પગમાં લપ્પ લે તે પહેલાં બે તીરોએ જૂદી જૂદી દિશાએથી સિંહને ભેદી નાખ્યો. મીરાં બે ડગલાં પાછળ હડી ગઈ. ત્રાડ મારી સિંહ જમીન ઉપર પછડાયો પરંતુ ઊભો થાય તે પહેલાં કાશી પદમાની તલવારો સિંહની ગરદન પર ફરી વળી.

તેમની તલવારો હતી ?

ના. તેમની તલવારો તો તેમના હાથમાં જ હતી ! સિંહની ગરદન પર પડી ચૂકેલી બે તલવારો પારકી તલવારો હતી. બે જીવાન રજપૂતોની.

મીરાં અને આખો સખી સમૂહ અવાક બની ઓગિતા આવી ઊભેલા જીવાનોને જોઈ રહ્યો. આ બધું એટલી ઝડપથી બની ગયું હતું કે વિચારની પથુ તક નહોતી રહી.

મીરાં ઘડીભર એ તલવારોવાળા એ નવજીવાનો તરફ જોઈ રહી. એક મોટો હતો. એક નાનો હતો. નાનો નવજીવાન મોટા નવજીવાનને બોલ્યો:

“રડોડના તીર પહેલાં સિંહના પેટમાં તમારું તીર પેહું છે એટલે તમે હમારા મહેમાન!”

મોટાએ સ્મિત કરી જવાબ આપ્યો:

“પરંતુ સિસોદિયાના કરતાં રડોડનું તીર સિંહના પેટા-ળાને આરપાર ભેદી ગયું છે—તમે વીર છો.”

“વીર છો તે આનું બોલો છો.” નાના રડોડે પ્રશંસા કરતાં કહ્યું; પરંતુ મોટા સિસોદિયો જોઈ રહ્યો હતો, મીરાં તરફ—અને મીરાં, સિસોદિયા પરથી નજર હટાવી મરેઝા સિંહને જોઈ રહી હતી.

એવામાં મીરાંના ધ્યાનને ભંગ કરતો એક ધીમે અવાજ આવ્યો:

“બહેન !”

મીરાંએ ચમકીને પોતાના જમણા હાથ તરફ ઊભેલા મોટા સિસોદિયા તરફ જોયું. તરત જ, મુઘ્ધ બનેલા સિસોદિયાએ નકારમાં આંગળી હલાવી મીરાંને તેની ડાબી બાજુએ જોવા ઇશારો કર્યો. મીરાં નાના રડોડ તરફ ફરી.

નવલોહિયા. નવમૂઝિયા રડોડે ફરીથી આશાભરી આંખોએ કહ્યું, “બહેન ! તે મને ઓળખ્યો નહિ ? હું—જયમલ.”

“જયમલભાઈ !” મીરાંએ હેતથી તેનો હાથ પકડી લેતાં કહ્યું. મીરાં અત્યાનંદમાં આવી ગઈ. આઠ વરસ બાદ જવાન થએલા, સગા કાકાના છોકરાને આજ પહેલો વાર બરાબર

જેયો. બાળપણનાં બેરૂ. એકએક પર બસીમ પ્રેમ. હંસાબા મર્યા ત્યારે રડતી મીરાંનો હાથ પકડી સાથે રોનાર જયમલ અને જયમલનો પિતા રણક્ષેત્રમાં અપ્સરાને વર્યા ત્યારે છૂપાં આંસુ સારતા જયમલનો હાથ પકડી ગિરિધારીના મંદિરમાં કલાકો સુધી આશ્વાસન આપી બેસી રહેનાર મીરાં જ. સમાં જ જન્મવા સર્ગએલાં આ ભાષ-બહેન પૂર્વજન્મની કાષ્ટક બૂલે થોડાંક છેટે હતાં છતાં બન્ને વચ્ચે અનહદ પ્રેમ હતો અને તેનું મૂળ કારણ પેસો મંદિરવાળો ગિરિધારી અને ગિરિધારીવાળો દાદો દુદાણ હતા. મીરાં અત્યાનંદમાં આવી બોલી: “ભાષ-મોસાળથી ક્યારે આવ્યા ?”

“અપ્પઘડી ચાલ્યો આવું છું. મેડતામાં સિંહો પેંધા પડવા માંડ્યાં છે શું ?”

“મેડતાના સિંહરાજ તેને જવાબ આપવા બિલા જ છે !” મીરાંએ વહાલથી બોલતાં કહ્યું, “ભાઈ તમે ન આવ્યા હોત તો બે-ચાર નિર્દોષ કુમારિકાઓનું લોહી ભગવાન સમક્ષ છંટાત-અરે, હું તમને બિલકુલ ઓળખી જ ન શકી ?”

“મને ય ઓળખવાની જરૂર છે ! નિર્દોષ કુમારિકાઓને અચાવવામાં મેં પણ થોડો મેવા અર્પી છે...” વાચાળ સિસોદિયો વચમાં જ કામણ કરતાં બોલ્યો. અંત:પુરમાં જ વિહરનારી કંવરી, જેનું મોંદું જવલ્લે જ જોવા મળે તેને અનાયાસે જોતાં સિસોદિયો સુધણુધ બૂલ્યો. જે રીતે મીરાં બોલી હતી, જે રીતે મીરાં બોલી હતી... સિસોદિયા જીવાન માટે બહુ બહુ હતી.

માત્ર પુરાણીની કથાઓથી જ સાંભળવા મળે એવી એક તક તેને મળી હતી. કલ્પનાસુંદરી તેની રહામે ખડી હતી. લગ્નવતી, શીલવતી, રૂપવતી. અલબ્ય તકને તેને જતી નહોતી કરવી.

મીરાંએ જમણી બાજુ તરફ બોલેલા મોઢક સિસોદિયા તરફ નજર કરી. જીવાન સિસોદિયો ભગવાનની મૂર્તિને ઢાંકતો,

ભગવાન અને પોતાની વચ્ચે ઊભેલો મીરાંએ જોયો. જવાન નિઃશંકે જયમલથી મોટો હતો. ઊંચો, સુંદર, સમાગી, હસમુખો એવા જુવાન પુરુષ સાથે આવો નિકટ પરિચય મીરાંને આ પહેલો હતો. સંજોગો એવા હતા કે અખોલા ન રહેવાય. છૂટથી ખોલવામાં મર્યાદા-ભંગ હતો. મીરાં સિસોદિયાને ઝટ જવાય ન હઈ શકી. સિંહના શત્રુએ તેને રસભંગ કરી હતી. નિર્મળ પ્રેમ પ્રેરતા કૃષ્ણમંદિર આગળ સિંહના શત્રુથી મીરાં નિઃશંકે રુચિભંગ થઈ. જુવાનને જોઈ જાણે ભાવનાભંગ થવા માંડી. ગભરાયા વિના, શાંતિથી રાજપૂત કુંવરી સિંહને જોઈ રહી હતી; પરંતુ સિસોદિયાનું મીઠું દાસ્ય, તેની નાની વાંકડી મૂછો, અને નવયૌવનાને પરાણે આકર્ષતી તેની આંખોમાં ચમકતી લાપરવાહી મીરાંઆને પોતાની તરફ ધડીબર ખેંચી શકી. સિસોદિયાના હસતા મોંઢા પછવાડે તેને પોતાનો મંદિરવાળો કૃષ્ણ છૂપાઈ ગએલો દેખાયો. મીરાંને તે ન રુચું. નજર રહેજ નીચી કરી આગુમાં ઊભેલા ભાઈ પાસે રહેજ સરકી મીરાંએ જવાય વાળ્યો,

“મારો જીવ ખચાવવા એ પ્રયત્ન હોય તો—ઉપકાર.”

“અને એમ ન હોય તો ?” સિસોદિયાએ વધુ મન મોકળું કરવા હસીને પૂછ્યું.

“મંદિરમાં બેઠેલા ભગવાનનો ઉપકાર—એમણે મને લગ કાઢના ઉપકારમાં નાખી નથી.”

રાડોડ ભાઈ સન્મુખ રાડોડ બહેનને પરાવા સાથે વાત કરવામાં મર્યાદાભંગ થતો જણાયો. સિસોદિયા કોઈ રાજવંશી હતો—મોંઢું જ કહી દેતું હતું; પરંતુ મીરાં ભગવાનને નમન કરી ભાઈ તરફ ફરી અને ખોલી—“ચાલો.”

“મહેમાનને વિવેક ક્યાં વિના ? તમે ચાલવા માંડો—હું હમણાં જ પૂકે આવું છું.” જયમલ ખોલ્યો.

મીરાં જયમલ સાથે વધુ રકઝક કર્યા વિના સીધી ચાલવા માંડી અને વેલમાં આવી બેઠી. ગભરાયેલી અન્ય સખીઓ પણ

સ્વસ્થ બની ચાલવા માંડી. કાશી પોતાની વીણા મંદિરમાં બૂલો જઈ વેણમાં બેઠી હતી પરંતુ યાદ આવતાં બ્યારે તે વીણા લઈ આવી ત્યારે તલવાર મંદિરમાં મૂકી આવી. પદમા પોતાની ચૂંદડીને છેડો આંખળતાં આંખળતાં બળદનું પૂંછડું આંખળતી, મીરાંબાને નેઈ રહી. પુરોહિતની છોકરી મંદિરમાં પડેલી કાશીની તલવાર ઊઠાવી ધડીકમાં સિસોદિયા અને ધડીકમાં મીરાંને બેઠી બેસથી દોડતી દોડતી વેણ પાસે આવી બિભી. કાશીએ જોઈ તો બૂંટવી લીધી.

કાશીના શરીરમાં ગાંડપણ આવ્યું હતું. લોહિ ને શ્વાસ બેસબેર ક્રિયા કરી રહ્યાં હતાં. સિંહનું મરવું, સિસોદિયાનું આવવું, મંદિરમાં જ બેગાં થવું તેને મન ભાટ-બારોટની અદ્ભુત કથાઓ કરતાં પણ વધુ ચમત્કારિક પ્રસંગ હતો. તેની આંખો ને તેનું હૃદય અનેક વાતો કહેવા તડપી રહ્યું હતું. પદમા, પુરોહિતની પુત્રી, અન્ય સાહેલીઓ, સહચરીઓ અને દાસીઓ આંખેથી અનેક વાતો એક એકને વગર ઇશ્વારે કરી રહ્યાં હતાં. મીરાંબાએ, સહજ કુતૂહલથી એક વખત મંદિર તરફ, બાંધને જોવા નજર કરી અને પછી વેણની એક નાનકડી ચાંલલીને અડકી બેઠી. ઉકળતા હૃદયને જોઈથી દબાવી રાખતાં કાશીએ ગાંઠ વાળી કે બસ, કાલથી ગિરિધારીલાલના મંદિરમાં પૂજાપાઠ પોતાને જ કરવાં પડશે. પદમાએ મનમાં નક્કી કરી લીધું કે પોતે જ મંદિરને તાળું લગાડી આવશે. મીરાં વિષે બધાંએ અનેક તર્કો કરવા માંડ્યા; પરંતુ મીરાંબા સમક્ષ મોંદું ઉઘાડવાની કામની હિંમત ચાલી નહિ-કાશીની પણ નહિ.

સૌથી વિશેષ તરંગે ચડ્યો હતો સિસોદિયા. કેણુ હતો એ ?

“આપે હમુ કહ્યું નહિ-આપનું શુભ નામ ?” જયમલે સિસોદિયાને પૂછ્યું.

“બોજરાજ” સિસોદિયાએ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો, એ જ લાપરવાહીથી.

“યુવરાજ ભોજરાજ ? રાણા સાંગાના વીર પુત્ર ? પધારો ! પધારો ! યુવરાજ !—તો અત્યાર સુધી આપ મારી પરીક્ષા કરતા હતા ?” જયમલ જરા ક્ષોભ અને ગભરાટથી બોલ્યો.

“ના, વીરને શોધતો હતો. આપના જેવો વીર મારી પડખે હોય તો દુનિયાના કોઈ પણ ભાગને હું જીતી લઉં. રોકોક—સિસોદિયા ઘણી વાર મળ્યા છે; પરંતુ આ મળ્યા તે ભગવાન કરે દુનિયા બોધ રહેશે.”

“વધુ પડતી પ્રશંસા થઈ જાય છે યુવરાજ ! સિંહના કાળ થયું એ જ ક્ષત્રિયનો સાચો ધર્મ છે—એમાં શું મોટી વાત ?”

“એમાં જ બહુ મોટી વાત છે—ખેર, આગળ જોવાશે. મારે હમણું જ ચિતોડ રવાના થવું છે.” એટલું કહી યુવરાજ વાતે વળગ્યા. યુવરાજને મન થયું કે મીરાંઆઈ વિષે જેટલું પૂછાય તેટલું પૂછી લઉં—આકાશ વાટે ઊડી રાસ્ટ્રાને મળું અને તેમની અનુમતી લઈ પાછો આકાશમાં ઊડી અહીં આવું અને મીરાંનો હાથ પકડી પાછો ચિતોડ ઊડી જઈ. ભોજરાજના મન, તન,—અણુ અણુમાં મીરાંના નશાના ચિહ્ન પ્રજ્વળતા રહ્યાં.

તેને જરૂર જરૂર, જરૂર કંઈ થઈ ગયું હતું.

સરહદ પર મોગલોના એક નાનકડા ઝુંડને હંફાવી બૂલો પડેલો ભોજ, અહિં ઠેકાણે આવી પહોંચી, પાછો બૂલો પડેલો. પહેલાં તો જાન હતું પોતે દુનિયામાં છે ને આસપાસ દુનિયા છે પરંતુ આજે જ તેને ખબર પડી પોતે છે જ નહિ અને છે તો ખબર નથી પોતે કાણ છે—ક્યાં છે—કેમ જાય છે ખસ, એટલું જ કે જાય છે.

જયમલે મીરાં વિષે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હતું; પરંતુ ભગવાન પછવાડે જાનચૂક થયેલી મીરાં વધે કે મીરાં પછવાડે જાનચૂક થએલો આ યુવરાજ વધે તેનું તે નિરાકરણ કરી શક્યો નહિ.

છતાં બોજરાજ તેને પસંદ પડ્યો અને તેને મેવાડ તરફ વળાવી દાદા દુદાજીને ખુશખબર સંભળાવવા ઉતાવળે પગલે મહેલ તરફ વળ્યો-જ્યાં મીરાં તેના ગિરિધારીલાલના એ ચરણ પકડી નીચું મોઢું કરી બેસી રહી હતી.

રાત પૂરી જામી ચૂકી હતી. મીરાંએ હળવે રહી આંખો ઊંચી કરી અને ગહગહ કંઠે કાઠું ન સાંભળે તેમ કહેવા માંડી :

“ગિરિધારી ધણું કર્યું, ધણું કહ્યું, પરંતુ મારી વિનંતિ તે ન જ માની ! દયા-માયા-સ્નેહ તેની શું તને જરાય પડી નથી ? બોલ દયામય ! એક વખત બોલ ! મારી સાથે તું બોલે છે કે નહિ-હું તને બોલાવીશ. બોલાવ્યા વિના નહિ રહું. ઉત્તર આપ. એને તેં કેમ મોકલ્યો ? એ કેણુ છે ? કેમ આવ્યો છે ? મારી તારી વચ્ચે તેને કેમ મૂકવા ઇચ્છે છે પ્રભુ ? કે શું-આખર એ જ તારી ઇચ્છા છે ? ગિરિધારી ! હું છું માનવી, અળખા ! હું કેટલું સહન કરી શકીશ ? ક્યાં સુધી સહન કરી શકીશ ? એને દૂર રાખ-મારાથી દૂર રાખ મારા પ્રભુ-દૂર રાખ.”

કહેતાં કહેતાં મીરાંએ ભગવાનના ચરણ ચૂમવા લોહિકૂટમાં છોટ નીચે નમાર્યા.

પરંતુ નક્કટ ગિરિધારી, તેના સ્થિર હાસ્યથી હંમેશ મુજબ, હસી રહ્યો.

“બા, હવે બધાયે ફાંફાં છે-કુંવરજી નથી માનતા.”

“શું કહે છે ઉઘા? બોજ માનતો નથી?”

“ના બા. યુદ્ધિ નહિ, માલવા નહિ, અંબર નહિ, સાંભર નહિ.”

“એક એક કુંવરી સિસોદિયા કુટુંબને શોભાવે તેવી છે,” રાજમાતા આશ્ચર્ય દર્શાવતાં બોલ્યા, “છતાં બોજ કુંવરને એક પણ ગળે ઝીતરતી નથી!”

“બા કોઈ એમ માનીને જ બેસી જાય કે દુનિયામાં માત્ર એકલું મેડતા જ છે તો પછી બા એને એમજ સમજવા દેવું કે...”

“શું સમજાવ દેવું?” રાજમાતા કારમેતીજીએ એટલા જ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“...કે દુનિયામાં એકલું મેડતા જ ગામ છે, બીજું અધું ઉજ્જડ, વેરાન છે!”

ઉદાએ ઠાવકુ મોટું રાખી, ઠાવકો કટાક્ષ કરતાં કર્યું. રાજ-
માતા ગંભીર બની સાંભળી રહી હતી. ઓચિંતુ તેમણે પૂછ્યું,
“કુંવરીનું નામ તે શું કહ્યું?”

“મીરાંબાઈ—મેડતાના રાવ દુદાબાની પૌત્રી—વળો રાઠોડ,
પછી પૂછવું જ શું?”

“કાંઈ નહિ.” માએ માયું હલાવ્યું.

“ચિતોડ પર રાઠોડોએ ક્યાં કાંઈ કર્યું જ છે?” પૂર્વનું વેર
તાળું કરવા રહેજ કટાક્ષ કરતી ઉદા બોલી. રાજમાતા ચમકી
અને રહેજ ઉતરતે ભાવે બોલી: “રાઠોડોએ કુંવરીઓ આપી
સિસોદિયાની રાજબાદી છીનવી લેવા ઓછું નથી કર્યું.”

“પરંતુ આપા રાવળ અને ખૂમાનના વંશજોને શ્રી
એકલિંગજી આવજીનો સાથ છે, નહિ તો.....”

“આ પછુ આ દુદાજી તો પૂરા વૈષ્ણવ છે અને દાદાજી*ય
પરમ વૈષ્ણવ હતા...” જરા મોટી ઉમ્મરની અને થોડીક દૂરની
બોજની વિધવા ભાભી રૂપાએ બચાવમાં કહેવા માંડ્યું.

“ભાભી ભગત ભગતમાં ય ફેર હોય છે. ભગવાનનું ધ્યાન
ધરતા ઠંડા પાણીમાં એક પગે ઊભા રહેતા બગલાઓ ય ભગત છે.”

“બુલ ચાય છે, ઉદાયા!” સાચા બોલી પરંતુ સાદાબોળી
ભાભી તુરત બોલી પડી. તે સમજી, ઉદાયા દુદાજીને નિર્માત્ર્ય
ભગતડા સમજી બેઠી છે. એટલે જરા વધારે ભારપૂર્વક બોલવા
માંડી “મોટી બુલ ચાય છે. રાવ દુદાજી માટે તો અદિમાં ય
બોલાય છે કે તેમના હાથમાં જ્યારે માળા નથી હોતી ત્યારે
એક જ વસ્તુ હોય છે...”

“કઈ?” ઉદા દાદી પર આંગળી ટેકવી બચમાં બોલી.

“તલવાર.” બોળી ભાભી ગંભીરાઈથી સ્થંભગતમાં બોલી.

“મેડતાને મેડતા બનાવનાર રાવ દુદાજી એકલા ભગત નથી બા;

* રાણા કુંભ. રાણા સંજનો દાદો.

સાચા ભગત છે. જુદાવનના કૃષ્ણને માનનારા અને કુરુક્ષેત્રના ય કૃષ્ણને માનનારા. અધર્મ દેખી બાંધને ય ખાંપી નાખતાં વાર ન કરે. ”

“ તો મીરાં ય તેવાં જ હશે તો—ખાંપી નાખતાં વાર ન કરે. ” ઉદાએ તેના કટાક્ષપૂર્ણ સહજ સ્વભાવથી કહ્યું. જાણે કે દુદાજીનાં સંતાનો ખૂની હોય !

“ લોહી તો એ જ ને ! ” ભોળી બાબી એટલું બોલી એકએક કાંઈ સમજી હોય તેમ એકદમ ચૂપ થઈ ગઈ. તેને લાગ્યું તેના સરળભાવનો ઉદા ઉપો અર્થ કરશે.

“ હાસ્તો !—લોહી તો રોઠોડનું ને ! ” ઉદાએ તરત વ્યંગ કર્યો.

“ બા સિસોદિયા રાજવંશમાં રોઠોડ રજપૂતાણીઓનાં લોહી રડાયાં છે—અને છંટાયાં પણ છે. ” ભોળી બાબી આવેશમાં આવી ગર્વભર્યા અવાજે બોલી.

“ તે કાણુ ના પાડી શકે તેમ છે—નીચે માથે કળૂકા કરવું પડશે ”

મારવાડના રાવ રિડમલ્લે પોતાની એક કન્યા મેવાડના રાણાને આપી હતી અને તે ભરજીવાનીમાં વિધવા થતાં તેના બાલકુમારને સંભાળવા તેઓ મેવાડ આવ્યા હતા અને પછી મેવાડના બાવિ બાલરાણાને દૂર કરી પોતે મેવાડની ગાદી પચાવી પાડવા ખટપટ કરતાં સિસોદિયા વીર ચંદ્રે તેમને મારી નાખ્યા હતા એ ઘટનાનો ઇશારો કરતાં ઉપર પ્રમાણે ઉદા બોલી.

વીર દુદાજી એ જ રિડમલ્લનો પૌત્ર હતો. ભોળી બાબી આથી જરાય પાછી ન પડતાં જુસ્સાથી રાજમાતાને ઉદ્દેશી બોલી “બા, ઘેર ઘેર લાકડાં જ બળે છે; પરંતુ એ જ લાકડાંમાં ચંદન પણ હોય છે. પારખી લાવવું જોઈએ. ”

“ઓ...હા ! તો બાપસા લાકડાંમાં ચંદન ઝોતવા બેઠા છે ! ”

“ ઝોતી કાઢ્યું છે, બા ! ” બાબી જરા વધુ જુસ્સાથી બોલી. રાજમાતાએ વાલવિવાદને ત્યાં જ અટકાવી દીધો.

“હોં ! હોં !” કરતાં રાજમાતા બિલાં થયાં અને સંખ્યાનો વખત નજીક આવતો હતો તેથી કુળદેવીના મંદિર તરફ વળ્યાં. માને છોકરીની ભૂલો નથી જણાતી. રાજમાતાને ય ઉદા વિષે કંઈ વાંધાભર્યું ન જણાયું; પરંતુ વિધવા વહુના સ્વદ્વેષ તેમને સાચા લાગ્યા. ભોજ પરણે એ સૌથી વધારે મહત્ત્વની વાત હતી. યુવરાજ છતાં મેવાડની ભાવિ મહારાણી અને તેવી રાણી હજી ભોજ નહોતો લાગ્યો. રાણા સાંમાના ત્રણે પુત્રો ભોજ, કર્ણ અને રત્નાસિંહની મા અત્યારની રાજમાતા ન હતી પરંતુ મારવાડપતિ રાવ ભેંધાજીની પૌત્રી ધન્યામ્બ હતી. રાજમાતા કારમેતી આથી ભોજની સાવકી મા હતી છતાં તે પોતાની સૌક્યના મરણ બાદ વિક્રમ વઝેરે પોતાના પુત્રો અને ભોજ વચ્ચે ભેદભાવ નહોતો રાખતી. કુળદેવી દૂર્ગા પર તેમની અત્યંત આસ્થા હતી એટલે ભોજરાજની ઈચ્છા જલ્દી સફળ થાય એ શુભ લાવનાથી રાજમાતા કુળદેવીને રીઝવવા સીધી મોદર તરફ ચાલવા માંડી; પરંતુ તોફાની ઉદા મા સાથે ન જતાં ભોજરાજના ખંડમાં આવી પહોંચી.

ખંડમાં પગ મૂકતાં વેંત બોલકણી બોલી બીડી,

“ભાઈ શા, મીરાં આવ્યાં છે ?”

“હે ?” વિચારમાં બોલાઈ ગયેલો ભોજ એટલું કહી એકદમ બિભો થઈ ગયો; પરંતુ બહેનની મસ્તીબોર આંખો ભેંધ નિશ્વાસ નાખતાં બેસી ગયો.

“ઓ...હો ! વાત અહીં સુધી વધી ગઈ છે ?” ઇસ્સાથી ભોજ પાસે આવતાં ઉદા બોલવા માંડી. “હોય જ ભાઈ !— વૈજયંતી છે. મેડતાને મેડતા બનાવનાર રાવ દુદાજી એકલા ભગત નથી સાચા ભગત છે. એમની પૌત્રી કાંઈ માંજી જાય તેવી થોડી હશે ?”

ભોજ બહેન તરફ દુર્લ્ભ કરી ચૂપ રહ્યો.

“વૃંદાવનના કૃષ્ણ અને કુરુક્ષેત્રના ય કૃષ્ણને માનનારાં સાચાં ભગત છે એ !”

ભાષને છંછેડવા ઉઠા જરા ઊંચે અવાજે બોલી. પણ, બોજ મૌન રહ્યો.

“કેટલી સુંદર ! સાચી વૈષ્ણવી જ આવી મોહિની...”

“બહેન ! મારું માથું દુઃખે છે.” ઉઠાને મૂક કરવા બોજ ચિડાઈ બોલ્યો.

“બસ ! એકલું માથું જ ! આશ્ચર્ય છે તાવ મુઠાં પણ નથી આવ્યો તાવ આવવો જ જોઈએ. મહાપ્રવેતા કાઠંબરીમાં...”

“બહેન-તું અહિંથી જા.” એકદમ કંટાળી બોજ બોલ્યો.

“વગર કહે. હવે બહેનની થોડી ટિંમત છે ? પારકી ધરમાં આવશે એટલે ધરની પારકી જ થવાની તો ! હવેથી અમારું કહેવું તમારું માથું જ દુખાડશે !”

“ઉઠા, લાગે છે આજે તું લડવા આવી છે-લડા લે, આ સાંભળવા બેડો. બોલ શું કહે છે ?—મીરાં ? હા. મીરાં. પરણીશ તો એને—નહિ તો કાષ્ટને નહિ. બસ ?”

“બસ.”

“મીળું કાંઈ પૂછવું છે ?” બોજ કોવથી ઊભો થઈ ઉઠાને હાથ પકડતાં તેની સ્થામું જોઈ બોલ્યો—“હા, હા, હા. એનો વિચાર કરતો હતો. એનો જ વિચાર કરું છું. એનો જ વિચાર કરીશ.”

જાણે બોજની પાદપૂર્તિ કરતી હોય તેમ થોડુંક સ્મિત ફરકાવતાં ઉઠા સાથે જ બોલી : “અને પરણીશ તો એ અને નહિ પરણું તો એ; પરણ્યા પહેલાં અને પરણ્યા પછી—એનો જ, માત્ર મીરાંનો જ વિચાર કરીશ !”

“હા.” બોજે ગર્જના કરી તેનો હાથ છોડી દેતાં કહ્યું—

“ચંદન લેપ લાવું ? તવે તાવ ચઢવા માંડ્યો છે.”

ઉદાએ જાણે કાષ્ટ મંભીર વાત હોય તેમ ભોજના કપાળ પર હાથ મૂકી ખોટા દેખાવ કરતાં પૂછ્યું. ભોજ હોઠ ભીંસી બહેનને જોષ રહ્યો. પોતાનું માથું દબાવતી ઉદાના હાથ તરફ તેની નજર ન ગઈ.

ઉદા હંમેશાં બાપબોને ચીઠવતી. એની એ આદત હતી. ઉદા હંમેશાં જડખાંતોડ બોલતી-એ એની ઉણપ હતી. બાકી હંમેશાં એ હસમુખી અને ટીખળી દેખાતી. ભોજનું મોઢું પોતાના બાણી ફેરવી તે બોલી: “ચાર ચાર દિવસથી તમે દૂર્ગા આરતી વખતે નથી આવતા. રાજમાતા કેટલી ગુસ્સે થાય છે? તમને તો ખબર છે, આરતી વખતે ન જતું પોતે કેટલું અપ-શુકનિયું માને છે !-ચાલો.” એટલું કહી ભોજનો હાથ ખેંચતી ઉદા ચાલવા લાગી. ભોજ જવાબ વાળ્યા સિવાય ચાલવા લાગ્યો. ઉદા થોડીવાર તેના મોઢા સ્હામું જોષ ચાલતાં ચાલતાં પાછી બોલવા માંડી: “હે બાપ, ખરું કહેજો. શું મીરાંય તમને આટલા યાદ કરતી હશે ?”

ભોજ અચકાઈ ઊભો રહ્યો; પરંતુ જવાબ ન આપી શક્યો. એ પોતાની ત્રાત જાણતો હતો, મીરાંની નહિ.

x

x

x

ન્યારે એકબાણુ બહેન બાપને આમ પૂછી રહી હતી, ત્યારે... બીજી બાણુ, બાપ બહેનને પૂછી રહ્યો હતો.

જયમલ, મીરાંને.

અને મીરાં બોલ્યા વિના બેસી રહી હતી. મીરાંને દ્રષ્ટિ આપવા રતન ધ્રુજતે હાથે તેનાં ઝાંઝર ઠીક કરતી બોંધ પર બેઠી હતી અને જયમલ, બુદ્ધિઅગથી શક્ય તેટલું, બહેનનું અગાધ હૃદય ઉકેલવા પ્રયાસ કરતો હતો.

મીરાંને કાષ્ટ ઓળખી શક્યું ન હતું. મા, બાપા, કાકા, રતન કે કાશી-કોઈ નહિ. પછી મુદ્દસાઅમાં જ મસ્ત રહેનાર જુવાન જયમલ તો શું જ સહમજી શકે ?

મીરાં સાંત હતી—સાંત પડેલા અગાધ સમુદ્ર જેમ. એટલી સાંત કે સપાટી પરની ઝીણીઝીણી લહેરો સુધાં અદસ્ય હતી.

વાત એક જ કુંડળામાં ફરી રહી હતી.

બાઈ પૂછતો હતો: કુમાર ગમે છે ?

બહેન વિચારતી હતી: શા માટે ગમવો જોઈએ ?

રતન સમજી રહી હતી: શા માટે ન ગમવો જોઈએ ?

x

x

x

x

દસ દિવસ પછી મીરાં એ જ સ્થળે એવી રીતે બેઠી હતી. એટલું કે આ વેળા તેનું માથું નમેલું હતું. બાળુમાં રાત દુદાળ બેઠા હતા અને દેખાય નહિ પરંતુ સાંભળી શકે તેવી રીતે, ચોડેક દૂર રતન બેઠી હતી.

વૃદ્ધ દાદોજી બોલી રહ્યા હતા.

“ બેટા, આપણાં મોટાં ભાગ્ય ! વર્ષો પછી પાછા રોડોડ—સિસોદિયા રાજવંશે વધુ નજીક આવશે. રાણા સંમતી હાલ નાનુક સ્થિતિ છે. યુવરાજ બોળે પરણવાની હક લીધી છે. ન કરે એવિંદ ને રાણાજીને રણક્ષેત્રમાં એવારણા લેવાય છે. બોળરાજ કુંવારા હોઈ મેવાડની ગાદી પર મોટી વિડંબના ઊભી થાય, ધર્મ-સંકટ છે બેટા, એક સ્ત્રી માટે મહાન રાજ્યની પણ પરવા ન કરનાર રાજકુંવર જેવો તેવો ન હોય. બેટા, એવિંદાએ પોતાનું વહાલ બરાબર દેખાડ્યું છે. મારી બેટી રાજરાણી બનવા લખાઈ છે ! એવિંદાની આત્મા છે, રાજરાણી બનેલો. ”

મીરાં ઊભી ન થઈ ગઈ. બોલી થ નહિ.

“ તો બેટા, આવેલું માથું ન નકારાય. તમે તૈયાર છો...”

દાદાએ સ્હેજ આગળ નમી બહુ પ્રેમપૂર્ણ અવાજે પૂછ્યું. જો કે, તેમાં વિચેત્રનો આધેરાક કંપ જણાતો હતો.

મીરાંએ માથું ઊંચું ન કર્યું; પરંતુ વિચારમંથનમાં પડેલી મીરાં સ્વસ્થ બની અને ધીમે રહી અવિચળ બાવે બોલી:

“દાદાજી ! મારે પરણવું જ જોઈએ ?”

“બેટા !” વૃદ્ધ મીઠે અવાજે આશ્ચર્યથી કહેવા માંડ્યો,
“દરેક કુંવારિકા પરણે છે !”

“મારાથી નહિ પરણાય.” પૂર્વવત્ સ્થિતિમાં, માથું ઝેચું
કર્તા વિના મીરાં બોલી.

“બેટા ! એ શું બોલ્યાં ? દરેક કુંવારિકાનો ધર્મ છે.”

વૃદ્ધ દુદાજી સ્હેજ ધૂળ, આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા.

“પરંતુ હું કુંવારિકા નથી.”

“શું બોલ્યો બેટા ! શું કહે છે ?”

વૃદ્ધ આંખો ખેંચી, ગભરાઈ જઈ બોલી બિડ્યો.

“હા, દાદા. હું કુંવારિકા નથી. પરણેલી છું.”

“ક્યાં ?—ક્યારે ?—કોને ?”

વૃદ્ધ દુદાજી, વૃદ્ધ રતન અને દૂર ચૂપચાપ આવી બેસી
રહેલો જયમલ ઉચ્ચાર કર્યા વિના આશ્ચર્યથી પૂછી બિડ્યાં. છેવટે
વૃદ્ધ ધૂળતે હોઠે પૂછ્યું—“કોને મીરી ? ક્યાં ?”

“સામેના મંદિરમાં—આર વરસ પહેલાં. ગિરિધારીને.”

વૃદ્ધ ધડીઝર થંભી ગયો. મીરાં ગાંડી તો ન્હોતી ધઈ ?
પછી ધીમે રહી, મીરાંનો હાથ હેતથી પોતાના હાથમાં
લીધો અને પંપાળતા પંપાળતા બોલ્યા “બેટી મા, એ વાલો-
ડાના દાસ થવું કોને તા ગમે ? હેયામાં વસેલો એ, દરેકનો નાથ
છે, પ્રાણુ છે, પતિ છે. પરંતુ આ સંસાર છે. સંસારની વહેલ
ધર્મ અને ફરજરૂપી ચક્રોથી ચાલે છે. પરણવું કુંવારિકાની ફરજ
છે. પરણી ગૃહસ્થાશ્રમ માણવો પરણેતરની ફરજ છે અને ગૃહ-
સ્થાશ્રમદ્વારા સંસારને સુખી કરવો સ્ત્રીનો ધર્મ છે. ધર્મ અને
ફરજ વિના સંસાર ચાલે નહિ. માણસાઈ મરી જાય. એવિંદાએ
સંસારમાં સંસારીયાં મૂક્યાં છે, માણસાઈ સફળ કરવા—મીટાવવા

નહિ. નહિ બેટી મા, પરણવું ભગવાનનો આદેશ છે: પુરુષને અને સ્ત્રીને. તમારે પરણવું જોઈએ. એક રાજ્યને છિન્ન બિન્ન થતું ભંજાવવા—મૃત માતાના અને પિતાના આત્માને પૂરી મુક્તિ આપવા તમારે પરણવું જોઈએ—હા. કહો બેટા.....”

“દાદા! પરંતુ હું કાંઈને સુખી ન કરી શકી તો?”

“હરિ, હરિ, બેટા! ગોવિંદાની લાડલી ખીજને સુખી ન કરી શકે? તો તો પછી નદીનાં પાણી વ્યવળાં વહે. મૈત્રે હિમાલય ચળવા માંડે—સમુદ્ર માઝા મૂકે—નં માનું. જરાય ન માનું. ...તો પછી તૈયાર છો બેટીમા?”

“આપને જેમ થોડાં લાગે તેમ કરો.”

માથું ઊંચું કર્યા વિના, દાદાની મીરી, પૂર્વવત્, બેડાં બેડાં ખેલી. મીરાંની પીઠ પંપાળતો દાદાજીનો વૃદ્ધ, પ્રૂજતો હાથ લંબાયો અને મીરાંને દાદાજીએ છાતી સરસી આંખી લીધી.

જોનારાએ જોયું હોત તો જણાત કે રાવ દુદાજીની જ આંખોમાં આંસુ ન હતાં—રાજભક્ત રતન પણ ગુપ્ત રીતે રડતી હતી. માત્ર જયમલ જ આનંદમાં ફરતો બહાર ચાલ્યો ગયો હતો—વધાઈ કહેવા.....

*

*

*

*

હો ગયે શ્યામ દૂજકે ચંદા ॥

મધુબન જાય રહે મધુબનિયા,

હુમ પર ઠારો પ્રેમકો ફંદા ॥

મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,

અખ તો નેહુ પરો કછુ મંદા ॥

તે રાત્રે શયનઆરતી પછી મીરાં તેના ગિરિધારી પાસે બેસી ગણમણી રહી.

પરંતુ ખીજનો ચાંદ બનેલા ગિરિધારી રોજ હસતા હતા તેમ હસી રહ્યા. બાર બાર વરસથી રાત અને દિવસ ગોવિંદાના

ચરણમાં માથું મૂકી મીરાંએ પોતાને એક વખત દર્શન આપવા અસંખ્યવાર પ્રાર્થના કરી હતી; પરંતુ મીરાંનાં બિનાં આંસુઓમાં પોતાના ચરણ પખાળતો ગોપાલ ગિરિધારી આર આર વરસ શેન હસતો હતો તેમ હસી રહેતો.

મીરાંએ આજે ૪ ગોવિંદજીનાં ચરણ આંસુઓથી ધોયાં અને બીની પાંપણો ઊઠાવી આર્દ્રસ્વરે કહેવા લાગી,

“તારી ઇચ્છા છે તો હું પરણીશ...પરંતુ ગિરિધારી એટલું તો સમજાવ, શા માટે ? ધર્મ શું ? ફરજ શું ? એક જ વખત, એક જ ક્ષણ મારી સમક્ષ આવી બોલ—પછી નિહગી બર તું કહીશ તેમ કરીશ. માત્ર એક વખત તારા મધુર શબ્દ સાંભળવા દે ! એક વખત બોલ સખે ! એક વખત ! એક જ વખત !”

પરંતુ ગિરિધારી ન બોલ્યો.

પત્થરની મૂર્તિ હૃદયમંથન હારત, પૂર્વે વેરતી હતી તેમ, વેરતી રહી અને ઘેલી મીરાં ગિરિધારીના ચરણો અશ્રુથી ભીજવતી રહી. કહાયિત એ નરમ થાય—માની જાય, બોલે, પરંતુ..... પરંતુ.....

૭

કુલદેવી

દસ દિવસ તો ગયા, બીજા દસ દિવસને વીતતાં વાર ન લાગી અને મેવાડની જન મેડતાની રાજકુંવરીને લઈ વાજતે ગાજતે રાજમહેલમાં પહોંચી ત્યારે લોકાએ જાણ્યું, કુંવર ભોજ મેડતિયાં મીરાંબાઈને લઈ આવ્યા.

રાણા સાંભાની હાઠ ગુજરાતથી પંજાબ અને સિંધથી બંગાળ સુધી સંભળાતી હતી. તેની શક્તિ આગળ પરદેશીઓ ઝાંખા પડ્યા હતા. તેની વીરતા આગળ ભલ્લભલાનાં પાણી ઉતરી ગયાં હતાં. રાજપૂતાનાનો એકએક રાજપુત તેમના પર આવારી જતો; પરંતુ મોગલોનાં નવાં ધાડાં અને પઠાણોનાં જૂનાં ઝુંડ રાજપૂતાનાની સીમા પર દેકારા હઈ બીછળી રહ્યાં હતાં. રાજકુટુંબની બીતરમાં ભયંકર કુસંપ પેડો હતો અને રાણાની ધાકને લઈ વધુ શાંત રહેતું હતું છતાં, તેમનું સ્વાસ્થ્ય અને અન્ય બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં મેવાડની સ્થિતિ નાજુક હતી. સરહદ પર ધમસાણુ ચાલુ હતાં.

રાણે સાંગે પુત્રના લગ્ન માટે ચિતોડમાં જ હતો; પરંતુ તેનો છવ સરહદો પર ભટકતો હતો.

એટલે રાણાની નાણુક સ્થિતિની ખાસ ખ્યાન રખાઇ છતાં યુવરાજનો લગ્નમહોત્સવ જાનો ન રહ્યો. ભાટ, ચારણુ ને કવિ, સરણાધ્યા અને રાજવાલોએ, ધાંધલ ન કરવાની ખાસ આજ્ઞા હતી છતાં, ધાંધલ કરી જ મૂકી. આનંદોત્સવની સીમા રાખવા છતાં પ્રજાજનોમાં ન રહી. ઊંચીનીચી આડીતેડી ફાટતી ઉદા ભાભીને જોવા તુલસાપડ ચર્ધ રહી હતી.

વયોવૃદ્ધ રાજમાતાના ચરણમાં નમેલી મીરાં ન્યારે જાભી થવા માંડી તે વખતે ઉદાએ ભાભીને પેટભરી જોઈ લીધી. રાહોડા પ્રત્યે ઉતરતું જોવાની તેની આંખોએ ઉતરતી આંખે જ મીરાંને જોવા માંડી; પરંતુ ન્યારે મીરાં તેને ભેટી ત્યારે તે લાગણી અદસ્ત ચર્ધ મઠ. આશ્ચર્ય થયું. મીરાં જાદુગરણી હતી? મીરાંની આંખો ને એના મોંઠા પર અજબ ચમક હતી. રાજપરિવારમાં જેઓનો સ્વભાવ અંતઃપુરમાં નવા આવનાર પ્રત્યે દુરમન થઇ જવાનો જ પડી ગયેલો છે તેવી નવી જૂની અને નાની મોટી સર્વે સ્ત્રીઓ મીરાંના રૂપ અને વિનયમાં ભોંઠાં પડી ગયાં. મીરાં રજપૂતાણી ખરી પરંતુ અહંકાર નહોતો દેખાતો. ક્ષાત્રતેજ ખરું; પરંતુ ખુમારી નહિ. આ તે કેવી રાજકુમારી !

પોતાના કરતાં બીજાં બધાંમાં કંઈ ઉચ્છુપ અને ઝાઝાપણું જોવાની આકતવાળી રાજમાતા પણ ધડીવાર ચૂપ રહી; પરંતુ ભોજ જેના પછવાડે છેકથી ગયો હતો તે છોકરી સોના-હીરાની હોવા જોઈએ એવી તેમની કલ્પનાને કંઈ આઘાત જરૂર પહોંચ્યો. મીરાંમાં શું હતું? રાજમાતા વિચાર કરવા લાગી. પોતાની જુવાનીમાં પોતે મીરાંથી જરાય કમ ન હતી. મીરાંથી ઝાંખી પડેલી રાજમાતાએ એવી રીતે પોતાના મનને વાળ્યું. છતાં તેમને મીરાં ગમી. અલખત, સૌથી વધારે ખુશી થઇ હતી એક ખૂણામાં સંતાઇ જામેલી વિધવા ભાભી રૂપાં.

સાંજ પડવા આવી હતી. દૂર્ગા આસ્તીનો સમય થયો હતો. રાજકુટુંબને મળ્યા પછી મીરાંને તેમના રંગમહેલમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. જ્યાં પદ્મા અને કાશી ગિરિધારીનો પહેરો ભરતાં એક ખંડમાં રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

હાસ્તો ! ગિરિધારી વિના, પોતાના ગિરિધારી વિના, મીરાં સાસરે આવે ? ના...મીરાંને પરણી હસ્તા ગિરિધારીને ય સાસરે આવવું પડ્યું હતું.

નિયમ મુજબ મીરાં પૂજા તૈયાર કરવા મંડી પડી અને છેટે જાણાં જાણાં પદ્મા-કાશી જાણાં પડી મદદ કરવા લાગ્યાં. તેમના મનમાં ગભરાટ હતો કે કદાચ યુવરાજ ઓચિંતો આવી જશે તો તેમની મીરાંબાને ભજન કરતાં જોઈ શું સમજશે ?— સાસરિયાની પહેલી રાતે ?

રાજમાતાના મહેલમાં કુલદેવી દૂર્ગાનું સ્થાપન હતું. નિયમિત તેની પૂજા થતી હતી અને કુલદેવતા એકલિંગ મહાદેવની સાથેસાથ શુભકાર્યમાં કુલદેવી દૂર્ગાની પૂજા અને આશીર્વાદ પણ લેવાતાં.

સંધ્યા દર્શનની તૈયારી થઈ. રાજકુલનો નિયમ હતો કે નવવધુએ પહેલે દિવસે કુલદેવીને પ્રણામ કરી સંસારનો પ્રારંભ કરવો. સમય થતાં વિવિધ શાળામારો સજેલી રાજકુલની બધી સ્ત્રીઓ મંદિર તરફ આવવા માંડી. રાજમાતા અને બટકબોલી ઉદા પણ આવી પહોંચ્યાં. ન દેખાઈ માત્ર મીરાં.

“ જાઓ મેડતીજને* કુલદેવીના આશીર્વાદ માટે બોલાવી આવો.”

રાજમાતાએ ઉદાને જોઈ આજ્ઞા કરી. ઉદા બે ત્રણ બાબીઓને લઈ કુમક કુમક ચાલતી મીરાંની નવી હવેલીમાં પહોંચી.

સમય થઇ ગયો હતો એટલે મીરાં ગિરિધારીલાલની સેવામાં મથગુલ થઇ ગઇ હતી. ઉદા આવી પહોંચી પરંતુ તેનું ધ્યાન એમના ભણી ન ગયું. ઉદાએ ઝીણી આંખે જોયું અને પછી મીરાંનું ધ્યાન ખેંચવા જરા જોરથી પગ પછાડતી થોડાંક ડગલાં આગળ આવી ગઈ. પરંતુ મીરાંનું ધ્યાન પૂજામાં જ રહ્યું. ઉદા જરા વધારે પગ પછાડતી મીરાંની એકદમ નજીકમાં આવી ગઈ. મીરાં હજુય ન ચલી. ઉદાનું મન રહેજ ધવાયું. પરંતુ સંયમ રાખી ધીમા અવાજે બોલી: “ભાભી શ્વા ! રાજમાતા બોલાવે છે.”

“મને ?-ક્યાં ?” આશ્ચર્યમાં ચમકી મીરાંએ ઉદા ભણી જોયું. અને પછી ધીમે રહી બોલી: “પધારો.”

“તમને કાંઈએ કહ્યું નથી ?” જોડું આશ્ચર્ય દેખાડતાં માર્મિક બાવે ઉદા બોલી, “ખરું જ તો ! તમને કાણુ સમજાવે ! કંઈ નહિ. રાજમાતા આપને કુલદેવીના આશીર્વાદ લેવા બોલાવે છે—પધારો.”

“અહેનજ હું ગિરિધારીલાલની પૂજા કરવા બેઠી છું.” જરા સંકોચમાં પરંતુ વિનયપૂર્ણ મૃદુ અવાજે મીરાં બોલ્યાં.

“એટલે...તમારાથી નહિ અવાચ...નહિ ?” રહેજ હસવાનો ડોળ કરતાં ઉદા બોલી.

“મેં હમણાં જ પૂજા શરૂ કરી છે. પૂરી પૂજા કર્યાં સિવાય મેં કદાપિ આસન છોડ્યું નથી.”

“મતલબ કે તમે નહિ આવો. કંઈ નહિ.” જૂડું હાસ્ય હોઠ પર રમાડતી ઉદા એટલું બોલી અને પછી પોતાની ભાભી કમલાકુંવર તરફ મોં ફેરવી બોલી, “કુલદેવી કરતાં ગિરિધારીલાલની મૂર્તિ વધુ દેખાવડી છે—નહિ ?”

કમલા ગજરાઇ ગઇ અને પોતાની જાતને સંભાળતી બોલી, “અહેન આ તમને ગમે તે જગતે ગમે !”

“તમને મારા ગિરિધારીલાલ પસંદ છે ?” બોળા ભાવે, પ્રોત્સાહિત થઇ મીરાંએ ઉદાને પૂછ્યું.

“કેમ નહિ ?” ઉદાએ ચટ, પરંતુ માર્મિક જવાબ વાળ્યો.
“તમને ગમે છે એટલે મનેય ગમે છે.”

“એમ તે કહેવાય ઉદા બા !” બીજી બાબીએ ટકાર કરી.

“કેમ નહિ ?” વ્યંગભર્યા બનાવટી આશ્ચર્યથી ઉદા બોલી, “મેડતીજીને ગિરિધારી ગમે છે. મારા ભાઈને મેડતીજી ગમે છે અને મને મારો ભાઈ ગમે છે. એટલે મને ગિરિધારી ગમે જ ને ? ચાલો ત્યારે લાલ્લીશા, જે ગિરિધારીલાલ, અમારેય દર્શનનો સમય થયો છે.” એટલું કહી હાથને જરા વૂધારે લાંબા કરી પ્રણામ કરીને ઉદા, બાબીઓને લઇ ત્વરિત પગલે મા પાસે ચાલી ગઇ.

“એકલાં કેમ ? મેડતીજી ક્યાં છે ?”

આશ્ચર્ય પામતાં રાજમાતાએ જરા સત્તાવાહક અવાજે ઉદાને પૂછ્યું.

સ્ત્રીમંડળ ચમકીને રાજમાતા તરફ જોવા માંડ્યું. ઉદાએ તણખાને ભડકા કરવા ઠંડે અવાજે કહ્યું :

“આ, મેડતીજી નહિ આવે.”

“નહિ આવે ?” રાજમાતા જોયે અવાજે બોલ્યાં. સ્ત્રીઓએ ખાસ જિંચા લઈ લીધા.

“હા બા, એ ગિરિધારીલાલની પૂજા કરવા બેઠાં છે. કહે છે કે નહિ આવું.”

“કહે છે કે નહિ આવું ?” રાજમાતાએ રાડ પાડી.

“હા બા, એ નહિ આવે. ગિરિધારીલાલની મૂર્તિ આપણી કુલદેવી કરતાં વધારે દેખાવડી છે—કેમ બાબીશા ?” ઉદાએ કમલાને પૂછ્યું. કમલા તતક્ષણ ચર્મ ચૂપ રહી ગઇ. ઉદા બોલવા માંડી,
“આ, ગિરિધારીલાલને ઊંડી કુળદેવીને નમવા કોણ આવે ?”

“ચૂપ રહે ઊંઠરી !” રાજમાતાએ ગર્જના કરી.

તણખાનો ભડકો થઈ ચૂક્યો.

દાંત ક્યાવી રાજમાતા બોલવા માંડી, “સિસોદિયાની કુલદેવીને મેડતીજી નહિ નમે એમ ? સિસોદિયાની કુલવધૂ ખની આ રાજગૃહમાં પગ મૂકનાર કોઈ પણ રાજકુમારીએ હજુ સુધી કુલદેવીને પગે લાગવાની ના નથી પાડી અને આ, આજનાં આખ્યાં, દૂરથી જ ના કહી દે છે ? મહારાજ !-” દેવીની પૂજા કરતા વૃદ્ધ પૂજારી પાસે આવી રાજમાતાએ અતિશય ક્રોધમાં કહ્યું, “આરતી શરૂ કરી દો અને ઉઠા, બોલાવો રાજકુમાર ભોજને-અખધડી...”

“પરંતુ માતાજી...” ઉઠા વચમાં બોલવા માંડી-જણે નિર્દોષ ખની મીરનિા ખચાવ કરતી હોય ને ? પરંતુ, રાજમાતાનો ક્રોધ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો હતો. રાજમાતા તરીકેનું ગુમાન ! રાણા સાંમાની પત્ની હોવાનું અભિમાન ! અને આખા સીમંડળમાં અતિમાન ! તેવીની આજ્ઞા લોપનાર આ આજકાલની છોકરી કાણ ? રાજમાતાને પોતાનું સ્વમાન, સત્તા, ધવાર્તા દેખાયાં. કુલદેવીને પ્રણામ કરવા ન આવવા કરતાં પોતાની આજ્ઞા ન માનવા માટે રાજમાતાને મીરાં પર વધારે ક્રોધ ચઢ્યો. ક્રોધે સાન બૂલાવી, જાન બૂલાવ્યું. તેમણે જોરથી જૂમ પાડી નિશ્ચવાત્મક અવાજે કહ્યું, “જાની રહે છોકરી ! સિસોદિયાની કુલદેવીને ન નમનાર સી મારા રાજમહેલમાં ન જોઈએ.”

બધાં સમસમી ઊઠ્યાં.

ઉઠા ય.

“જુઓ છો શું ? આરતી શરૂ કરો.”

રાજમાતા ફરી ત્રાકુટી અને વૃદ્ધ પૂજારી મહારાતાં મહારાતાં મંત્રો બોલી આરતી પેટાવવા લાગ્યા.

૮

અંત:પુરમાં

બાંધાના કેડે ઝિતરી ગયો.

કુલદેવીની વાતને રાજમહેલમાં અને રાજમહેલની વાતને રાજ દરબારમાં પ્રસરતાં વાર ન થઈ. લગ્નોત્સવમાં રંજે ચઢેલા બાટ ચારણો અને ગવૈયાઓ એકદમ ચૂપ થઈ ગયા. કસુબલ રંજે ખૂલતા સામંતો સડાક થઈ સીધા બેસી ગયા.

રાણો સાંગે શાંત થઈ ગયા. વાત એકાએક કેમ બહાર આવી ગઈ? દાસદાસીઓની છબો કાયમ કાબૂમાં રહેતી છતાં વાત આટલી ઝડપથી કેમ પ્રસરી? તો પછી દિવા હેઠળ અંધારું કેમ ફેલ્યું છે? રાણાએ શાંતવૃત્તિએ ગૃહના ફળેતાને મનમાં જ દબાવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. જે ગૃહમાં એકતા ન હોય, બે સ્ત્રીઓ યા બે પુરુષો એક જ છપ્પર નીચે એક ન રહી શકે તે ઘરની હરતી ક્યાં સુધી? રાણાને નવવધૂના કરતાં જૂનાંઓ માટે વધુ દુ:ખ ઝિડયું; પરંતુ નીજની વાત તેમણે છપાવી દીધી.

હૃદયમાં ગ્રેહતા ક્રોધ અને કલેશ એકદમ દબાવી દીધાં. તેઓ શાંત બેસી રહ્યા.

તેમનો બીજો પુત્ર રત્ન પણ શાંત રહ્યો; પરંતુ તેમનો ત્રીજો પુત્ર વિક્રમ શાંત બેસી રહે તેવો ન હતો. ભરદવારમાં રાણાજીને શાંત થવું પડે એ નીચું બેવા બરાબર કહેવાય અને યુત્રો છતાં, એકલિંગજીના દિવાન* રાણાસાંભાને નીચું બેવું પડે તે તેમના પુત્રોને ડૂબી મરવા જેવું જ કહેવાય. આઝાધીન છતાં વિક્રમે ક્રોધ ભરેલી આંખે યુવરાજ ભોજ તરફ બેઠું. યુવરાજ હજીસુધી આભો બની શાંત બેસી રહ્યો હતો.

ન્યારે તમામ રાજદરબાર શાંત થઈ ગયો, ત્યારે ભોજ તલવાર લઈ એકદમ ઊઠ્યો અને પિતાજીને નમન કરી અંત:પુરમાં ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડ્યો.

“હાં, હાં. જરા ધીમે. લગ્નને પહેલે જ દિવસે સિસોદિયાની કલવધ પર યુવરાજે ક્રોધ કરવો એ મહાન અપશુકન કહેવાય !” બળતામાં ઘી હોમનારી ઉદા, ભોજરાજ અંત:પુરમાં પેઠો કે તરત રહામે મળી અને બોલી. ભોજ તેને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના માતાને મળવા ચાલતો થયો. ઉદા એક વાત માટે આશ્ચર્ય પામી. ભાઈને ખબર આપવા પોતે જ આવતી હતી અને તે ક્યાંથી ખબર મેળવી ચાલ્યો આવ્યો ? માની આજ્ઞા પાળવામાં ઉદા જરા આશુપાશુ બેતી હતી તેને લઈને તો આમ નહોતું થયું.

“અપશુકન ! હં, જાણે સિસોદિયાની કુલદેવીને ન નમવું એ તો અપશુકન જ નથી !”

ભોજરાજ ચાલ્યા ગયા પછી તેમની પૂઠે આવી ઝભો રહેલો વિક્રમ બહેન તરફ નજર કર્યા વિના તેની પાસે આવી તેના બોલેલા શબ્દો ચાવતાં બોલ્યો. બહેને ચમકીને

* ચિતોડના કુલદેવતા એકલિંગજી. ચિતોડના રાણાઓ પોતાને શ્રી એકલિંગજીના દિવાન માને છે.

વિક્રમ તરફ જોયું. તેની આંખોમાં અપાર ક્રોધ હતો. યુવરાજ ભોજ સાવકો ભાઇ હોવા છતાં વિક્રમને તેના પ્રત્યે ભક્તિ હતી. ભોજની થયેલી કફેડી સ્થિતિ તેની પોતાની કફેડી સ્થિતિ થયેલી જણાઇ. ઉદાએ તેને ચીડવવા કહ્યું:

“તે તમે કેમ તપી જાઓ છો ?—જાઓ, દરબારમાં બેસો.”

“કયે મોંઢે બેસવું ?”

“મોંઢાને શું થયું છે ?” નિર્દોષભાવ દેખાડતાં ઉદા બોલી. “દિવાનજીનું મોંઢું પડી ગયું છે.” વિક્રમે દાંત ભીસી કહેવા માંડ્યું, “પહેલે જ પગલે મહારાજાનું મોંઢું નીચું કરી નાખનાર આંકુલવધૂ શું નહિ કરે ? આજે કુલદેવીને નમવા ના પાડે છે. કાલે કુલદેવતાને નમવા ના પાડશે.”

“જે જેની ભક્તિ, ભાઇ !” ઉદાએ જાણે મીરાંનો અચાવ કરતી હોય તેવા ભાવે કહ્યું. રે નણુંદ !

“કુલદેવતા એકલિંગજીનું અપમાન કરનારને હું જાતે કાપી...”

“હે...હે...હે ! ભાઇભાભીના ઝગડામાં આપણાથી માથું ન મરાય. જાઓ, દિવાનજી પાસે જાઓ.”

એટલું કહી ભાઇભાભીના ઝગડામાં માથું ન મારવાનું કહેનાર બહેન, વિક્રમને દરબાર બાજુ વાળી ભાઇભાભીના ઝગડામાં જોકું માથું મારવા કુલદેવીના સ્થાનપર આવી પહોંચી.

રાજમાતા ક્રોધથી ધ્રૂજતાં હતાં અને માનું સંપૂર્ણ આઘા-પાલન કરનાર પુત્ર ભોજ નીચું માથું કરી સાંભળી રહ્યો હતો. ઉદા દૂર જ રહી ચૂપચાપ સાંભળવા માંડી. રાજમાતાએ છેલ્લી આજ્ઞા કરી:

“કાં તો એ અહિંયાં નહિ, કાં તો હું નહિ. બનાવી આપ એ રાહોડ પુત્રીને જૂદા મહેલ-એના અને એના ગિરધારી માટે.

અને તું બુંદી કહેણ મોકલાવ કે ચૌહાણી અમને મંજૂર છે. મને એ ભગતની ભગતાણી ખેડી ન ખપે.”

ઝોટલું કહી કોધમાં કોધમાં રાજમાતા પૂજારી તરફ ફર્યા અને ચ્હીડાઈ પડ્યાં: “કેમ મહારાજ ? આજે ઉપવાસ કર્યા છે કે શું ? આરતી કેમ મંદમંદ થાય છે ?”

ગભરાએલો પૂજારી આરતી બરાબર ઉતારતો હતો, છતાં રાજમાતાના ધૂળરાથી વધુ અભિનય દર્શાવવા લાગ્યો. દારી દોલણોએ શંખધ્વની અને આરતીનાં વાદ્યો વધુ જોરથી વગાડવા માંડ્યાં અને ધમાલમાં દેવીને નમી આધાત અનુભવતો યુવરાજ ભોજ પોતાના મહેલ તરફ ચાલવા માંડ્યો.

ઉદાએ ભોજને જોવા બાજુમાં ફરી જોયું તો વિક્રમ દરબારમાં જવાને બદલે પોતાની પાછળ જ આવી બિભો હતો. ઉદા બોલ્યા વિના ત્યાંથી ખસી અને ઉતાવળે જતા ભોજરાજની પૂઠેપૂઠે તેની નજર ન પડે તેટલું અંતર રાખતી તેના ખાનગી મહેલમાં આવી પહોંચી અને પોતાને કોઈ ન દેખે તેવી રીતે એક ખૂણામાં લપાઈ જઈ ભાઈભાભીની હારજીત જોવા બિભી રહી.

યુવરાજ ભોજ જ્યારે ગાનતાનના રંગે ચઢેલા દરબારમાં બેઠો હતો, ત્યારે પ્રત્યેક ક્ષણ તેને ખેંચાએલી લાગતી હતી. તેનું હૃદય મીરાં પાસે જવા શરીરમાંથી ઉછળી ઉછળી બહાર પડતું હતું. મીરાં પછવાડે યુવરાજ દિવાનો થઈ ગયો હતો એમાં તો જરાય શંકા નહિ. એનું માથું ગગનમાં હતું. એના પગ સ્થિર નહતા. એના હાથ કોઈ વસ્તુને મેળવવા અધીરા બની તડપતા હતા. પરંતુ જ્યારે દેવીવાળી વાત તેણે સાંભળી ત્યારે પિતા આગળ ઝંખવાણા પડી કુલદેવીના મંદિરમાં રાજમાતા આગળ માથું ઊંચું નહોતો કરી શક્યો. ભોજ વીર હતો પરંતુ પ્રેમમાં ભાન ભૂલેલાનું આધળાપણું અને તેની કમજોરી તેના હૃદયમાં હતાં. પત્નીને મળવા તેનું હૃદય બહુ તડપતું હતું જો કે હવે

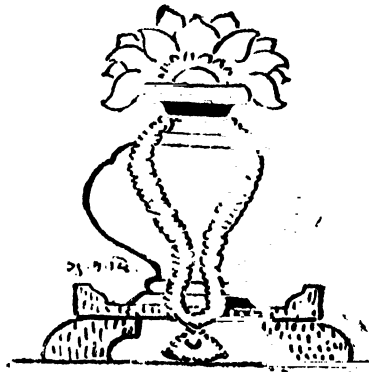

એક ખીજ જ કારણસર, રાત થવા પહેલાં, તે પત્નીને મળવા જતો હતો.

તેના પગ બેરથી ઉપડતા હતા. તેના મુખ પર આંહત હૃદયનો ક્રોધ હતો. મુવરાજે જુરસાભેર પોતાના શયનમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો પરંતુ.....

અટકી ગયો.

અંધપ્રેમની સહાનુભૂતિ તેના હૃદયમાં ઉછળી આવી. થોડીક ક્ષણુ તે તેમ જ ઊભો રહ્યો. પછી, નિશ્ચય કરી તલવારની મૂક પર હાથ રાખી જે ખંડમાં મીરાં પૂજા કરતી હતી તેમાં ધસી ગયો..

૯

પ્રભુની મીરાં

એ કાએક ભોજના પગ ચટકી ગયા. અંધારામાં ચૂપ-કાથી જોઇ રહેલી ઉદા ચમકી ઊઠી. ભોજ દરવાજામાં આંખો ખેંચી ઊભો હતો. પદમા અને કાશી તલવાર ને ગરદન ઝુકાવી ઊભી રહી.

એ હાથમાં આરતી લઈ મીરાં ગિરિધારીલાલની આરતી ઊતારી રહી હતી. મીરાંના મોઢા પર રમતા આરતીના પડછાયા એક અજબ પ્રભાવ નાખ્યે જતા હતા. મીરાં અધખીડી આંખે ડાલી રહી હતી અને ભગવાન ગિરિધારી તેને હસતા હસતા જોઈ રહ્યા હતા.

ભોજ આંખો ખેંચી જોઈ રહ્યો—ખાસ કરીને પેલા ગિરિધારીને: ન જાણે કેમ, તેને ગિરિધારીનું હસવું ન રુચ્યું !

અદેખાઈ ?

એ દાસીઓ મંદમંદ અવાજે ધંટા અને શંખ વગાડી રહી હતી, સુગંધીત દ્રવ્યોવાળા ધૂપ, દીપ અને પુષ્પહાર સુવાસ ફેલાવી રહ્યા હતા. એક ધૂન—નશી, ચઢાવવું વાતાવરણ જામી રહ્યું હતું. ભોજે કુલદેવીની ઘોંઘાટમય આરતી જોઈ હતી અને જાણે તેથી

દેવી અતૃપ્ત થઇ, ક્રોધમાં લાલ થઇ ગએલી તેને ત્યાં જણાઇ હતી. જ્યારે અહીં મરત બની લાન ભૂલેલી મીરાં તરફ તેના હસતા ગિરિધારી કોઈ જુદી જ અસર ઉપજાવતા હતા.

પ્રેમી દીવાનો હોય જ છે. ભોજને આરતીમય બનેલી મીરાં સુંદર, અતિસુંદર જણાઇ. મીરાંની તન્મયતા અને આરતીની આભામાં ચમકતું તેનું મુખ ભોજને આવતાંવેંત થંભાવી શક્યાં.

યુવરાજનો ક્રોધ કંઈ નરમ પડ્યો. આરતી ચાલતી હતી—આરતી પૂરી થઇ. મીરાં ધીમે રહી આરતીને બાબુએ મૂકી અને નક્કટ હસતા ગિરિધારીના ચરણ આગળ માથું નમાવી મૂકી પડી.

થોડીવાર મીરાં એમ જ પડી રહી. પછી, આંખો ઉઘાડી જેવી તેણે આરતી પર નજર નાખી તો આરતીની બાબુમાં જ કોઈના બે પગ જોયા.

ચમકીને મીરાંએ ઊંચે જોયું, કમ્મરે હાથ દઇ યુવરાજ ભોજ તેની અડાઅડ ઊભો હતો. તરત મોઢા પર ઓઢણી ખેંચી મીરાં ઊભી થઇ ગઇ અને બે હાથ જોડી નત મસ્તકે સ્વામીના અન્નની રાહ જોવા લાગી.

સખ્તાઇ અને ક્રોધ ભોજના મોઢા પરથી સરી જતાં જણાયાં. થોડીવાર ભોજ મીરાંને જોઇ રહ્યો. દરબારમાં ઉઠાળા મારતું હતું તેમ ભોજનું હૃદય ફરીથી ઉઠાળા મારવા માંડ્યું. મીરાંએ રહેજ નુજર ઊંચી કરી અને ખચકાઈ. મેડતાના કૃષ્ણમંદિરમાં બન્યું હતું તેમ, અહીં પણ યુવરાજ ભોજ પોતાની અને તેના ગિરિધારીની વચમાં ઊભો હતો. ભોજે ધીમે રહી તેના બે હાથ પકડી લીધા. દાસીઓ બધી બહાર ચાલી ગઇ. સંતાઈ ગએલી ઉદા ય પાનીયેથી ઊંચી થઈ અંધારામાં પડતી એક નાની બારીમાંથી ધડકતે હૈયે જોવા માંડી.

ભોજે ધીમે રહી, પરંતુ, મક્કમ અવાજે મીરાંને પૂછવા માંડ્યું,

“વૈષ્ણવ છો. ભગવાનના આગળ ઊભાં રહ્યાં છો. સાચું કહો,—કુલદેવીને નમવાની તમે ના પાડી હતી?”

મીરાં મર્માહત બની બોજ તરફ જોઈ રહી. પતિના મોંઠા પર સહાનુભૂતિ અને એક પ્રકારનું ઝૂન તેને દેખાયાં. હળવે રહી તે બોલી:

“જી ના. પરંતુ.....”

“પરંતુ શું?”

“પૂજામાં બેઠા પછી તેને પૂરી ક્યાં વિના હું ઊઠતી નથી—નિયમ છે.”

“મારે માટે પણ નહિ?”

“આપની આજ્ઞા હોય તો અધુરી પૂજાએ ઊભાં થઈ જવું મારે ધર્મ છે—પરંતુ મને બોલાવવામાં આવી હતી તે આપની આજ્ઞા ન હતી.”

“જોખાવેલું બોલતાં તો નથી? વારુ, કુલાચારને માનવો એ પણ ધર્મ જ છે.”

“મેં દર્શને આવવાની ના નથી પાડી. પૂજા પૂરી કરી આવવા ઇચ્છતી હતી. અગર આજ્ઞા હોય તો આપની સાથે હમણાંજ ...”

“નહિ. હવે કુલદેવીનાં દર્શને જવાનો કાંઈ અર્થ નથી.”

“કુમ? અર્થ તો દર્શન કરવામાં છે!”

“ના. હવે તો સારા નગરમાં વાત પ્રસરી ગઈ હશે કે તમે કુલદેવીને નમવા ના પાડો છો. દર્શન કરવા જશો તો ય નિરર્થક છે. પ્રસરેલી વાત ખોટી નહિ ઠરે.”

“તો પછી આપ જ આજ્ઞા કરો...”

મીરાંએ અસહાય બની શરમમાં માથું નીચું કરી દીધું. યુવરાજે એકાએક જોરથી મીરાંના હાથ દબાવ્યા. મીરાંએ નજર

નીચી જ કરી દીધી—તેનો ગિરિધારી હસતાં હસતાં આ ખેલ જોઈ રહ્યો હતો. મીરાંએ અચાનક મૂર્તિ તરફ જોયું અને શરમમાં મોઢું ફેરવી દીધું.

યુવરાજ તેને શયનમંદિર તરફ ખેંચી ગયો.

“વાહરે! મેડતીજી, વિદ્યાધરીઓ ય તારા આગળ જખ મારે. મારા વીરાને જોતજોતામાં બકરી બનાવી દીધો!”

ઉદા જાણે પોતાને સંભળાવતી ધીમે રહી બડબડી અને કોઈ ચોર રસ્તે લાઇલાલીની ખેંચઢીલ જોવા ફાંફાં મારવા માંડી પરંતુ શયનમંદિરમાં ડોકીયું કરવા તેને કોઈ ચોરખારી ન જડી. આખરે થાકી શયનમંદિરના મુખ્ય દ્વાર આગળ ખેસી ગઈ. ખેસી રહી.

+

+

x

દરખારની ઘંટા બજી ત્યારે ઉદાને ખેડાં ખેડાં અર્ધાં પ્રહર વિતી ગયો હતો પરંતુ ઉદાએ લાઇલી ચોકી છોડી ન હતી. રાજમહેલમાં બહુ નાણુક સ્થિતિએ ધાંધલ મચી ગઈ હતી. મહારાણા સ્થેજ દુઃખી હતા. વિક્રમ આડળો ઊનો થઇ ગયો હતો. રાજમાતાએ માત્ર અગ્નિમાં પડવાનું જ બાકી રાખ્યું હતું. નવવધૂ-વરની આખરી આવકાર ક્રિયા હજી નહોતી થઇ છતાં વેર કે વધુ બંનેમાંથી એકે ય શયનમંદિરની બહાર નહોતાં આવતાં. શું નક્કરદાઈ!

રાજમાતાથી વધુ ન સહેવાયું. ક્રોધવિવશ લાલ લાલ આંખો દેખાડતી તે આખરે શયનમંદિર આગળ આવી ઊભી. ઉદાએ ઊભાં થઇ આગને ભડકા કરવા કંડે પેટે કહેવા માંડ્યું:

“આલો મા—હવે કંઈ પણ કહેવું મીથ્યા છે.”

“પરંતુ રાજકુલના આચાર હજી બાકી રહ્યા છે.” રાજમાતાએ ગર્જતાં કહ્યું કે જેથી અંદર ખેડેલાં વરવહુ સાંભળી શકે. ક્રોધએ સાંભળ્યું નહિ. ઉદાએ એ જોઇ માને વધુ ઉગરવા કહ્યું:

“કુલદેવીના આચાર પૂરા કર્યા નથી તો પછી કુલના આચારનો મોહ શો ? બા, ચાલવા માંડો અહીંથી. લાભી, લાભીને જીતી ગઇ. એક પ્રહરથી અહીં પગથિયાં પર એડી છું પરંતુ બન્નેમાંથી એકેય બહાર આવવાની ઈચ્છા નથી કરતું. શરમ ને લજ્જાનીયે અવધી આવી ગઇ !”

“પરંતુ હજી ભોજન...”

“પ્રેમનાં પાગલોને તે વળી ભોજન કેવું ? એક જથ્થા ભાવના લુપ્ત્યાની દાસી છે. બીજો પ્રેમ પિપાસાનો શુદ્ધામ છે- એમને તે વળી ભોજનની જરૂર હોય ? ચાલો, આપણે તો મનુ-બ્યાચાર પ્રમાણે પેટ ભરીયે ?”

“અહેન એક વાત તો હમણું જ...” વિક્રમ ગર્જના કરી બોલવા માંડ્યો. તે રાજમાતાની પછવાડે જ આવી ઊભો હતો. ઉદા તેને અટકાવતાં વચમાં જ બોલી ઊઠી:

“હીશ્શશ્શ ! ઉતાવળે બોલવામાં કંઈ ફાયદો નથી. એમને કંઈ સંભળાશે નહિ. નહિ તો, એમની વાતો એકાં એકાં મેં સાંભળી ન લીધી હોત !”

રાજમાતાને ચાલ્યાં જવું જ ઠીક લાગ્યું, કુલની ખાતર નહિ, સ્વમાનની ખાતર. રાજમાતા ચાલવા માંડી.

કોઈમાં પગ પછાડી વિક્રમ ત્યાં જ ઊભો રહ્યો હતો. ઉદાએ હળવે રહી તેનો હાથ પકડ્યો અને તેને માની પૂઠે ખેંચવા લાગી.

૧૦

સોહાગરાત.

કુંવર ભોજરાજ જરૂર વહુ પછવાડે ભાન બૂલી ગયો હતો. પરંતુ મેડતીજી, વર પછવાડે ભાન નહોતી બૂલી. ગર્હ. અડધા પ્રહરથી યુવરાજ ભોજ મીરાંને ભાન બૂલાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો પરંતુ બધું મિથ્યા થયું.

મીરાંની આંખમાં અને તેમના હોઠ પર અજબ આકર્ષણ હતું—માત્ર દૂરથી જોવા માટે. તેમના મુખાર્પિંદ પર અજબ તેજ હતું—માત્ર દૂરથી અંગવા માટે.

રૂપધેલો, ચૌવનધેલો ભોજરાજ મીરાંની પાસે જ બેઠો હતો. છતાં પોતાને તે છેટો સમજતો હતો. વધૂ પાસે જવા તેને કાઈ રોકતું હતું; અને તેથી તેની વધૂ નિકટ જવાની ઈચ્છા વધુને વધુ તીવ્ર થતી હતી.

મીરાંના તેણે હાથ પકડ્યા, શરીર ઢંઢોળ્યું, બોલ્યો, હસ્યો છતાં ભોજરાજને, મીરાં તેના જીવતા જાગતા શરીરમાંથી ક્યાંય દૂર નહાસી ગએલી દેખાઇ. દેખાવા છતાં, અનુભવાય છતાં મીરાં ન પકડાય તેવી હતી.

અરધા પ્રહરમાં ભોજરાજ ખરેખર બદલાઈ ગયો હતો. મીરાંના શબ્દોમાં સરળતા હતી. નિર્દોષતા હતી. નિર્ભયતા હતી. અરધા પ્રહર પછી ભોજરાજને મીરાં નિર્દોષ અને ખીજાં બધાં દોષિત જણાયાં. મીરાં ખરી અને ખીજાં ખોટાં. મીરાં જિંચી ખીજાં બધાં નીચાં.

થેસો, ખરેખર થેસો !

ચૌવનના નશામાં રત થએલી તેની આંખો મીરાં તરફ ઉત્કંઠાથી મંડાઈ રહી હતી; પરંતુ તેના શરીરનું ચેતન અને ઉત્કંઠા પથર પર પછડાતા નિરર્થક પાણીની માફક અથડાઈ પાછાં વળતાં હતાં. મીરાં, ભોજને જોતી હતી પરંતુ જે રીતે તે જોતો હતો તેમ નહિ. મીરાંના હાથ પકડતાં તે હાથ ખેંચી લેતાં નહોતાં. મીરાંને સ્પર્શતાં તેઓ નવવધૂનો સહજ સંકોચ જરૂર દર્શાવતાં પરંતુ દૂર જાણાં થઈ જતાં નહોતાં. એટલું જ નહિ, પોતાના પૂછેલા દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર બહુ જ મીઠા અવાજે ધીમે ધીમે આપતાં હતાં.

ભોજને તે દરેકમાં નવચૌવનના ઉમળકા કરતાં પત્નીનો ધર્મ વધુ દેખાતો હતો. ચૌવનની તાલાવેલી નહોતી, નવપ્રસ્ફુરિત અસાત ચૌવનની પ્રેમ ઉબા નહોતી.

ભોજનનો સમય થઈ ગયો. શયનમંદિરમાં જ ભોજન આવ્યાં. મીરાંએ સ્વહસ્તે કુંવરને ભોજન પીરસ્યું—નવવધૂ પંખો લઈ બેઠાં. કુંવરે હાથ પકડી નવવધૂને પોતાની પાસે ખેંચી લીધી. ખાધું, ખવડાવ્યું.

છતાં,

ભોજને તે દરેકમાં નવયૌવનાના ઉમળકા કરતાં પત્નીનો ધર્મ વધુ દેખાતો હતો. તેનો વહેમ ખોટો નહતો. મીરાંના પોતાનો ધર્મ અમલવતાં હતાં. પતિને રાજી રાખવો પોતાનો ધર્મ છે માટે તેઓ તેને રાજી રાખતાં હતાં. બોલતાં હતાં. ચૂપ થઈ જતાં હતાં.

ભોજન પૂર્ણ થયું.

રાત ખાસી વીતી ચૂકી હતી. કદાપિ નીરસ ન થનારી સોહાગની એ પહેલી અમૂલ્ય રાત, વીતી ચૂકી હતી. કુંવર ભોજનું હૃદય થનગથનગથન થનગી રહ્યું હતું. એક, રાજપુત્ર. બે, ભર-યુવાની. ત્રણ, રૂપસુંદરી સાથે એકાંત અને ચાર, પ્રથમ રાત. એટલે ભોજે મીરાંની જૂદી જ કદપના કરી હતી. મીરાંના શબ્દો અને મીરાંનો સંક્રાંત્ય તેણે સામાન્ય સંસારીની જેમ કદપ્યાં હતાં... પરંતુ, બધું, બધું જ ફેકટ, નિરર્થક ! મીરાંએ જૂઠા હાવલાવથી કુમારની રસવૃત્તિ તીવ્ર ન કરી. રજવાડી શબ્દ વિવેકથી સ્વામિને આસ્માનમાં ન ઊડવા દીધો. ભોજન પહેલાં કુમારના ચરણસ્પર્શ કરી મીરાંએ કુમારની મોજડીયો કાઢી દૂર મૂકી પરંતુ તે પત્નીનો ધર્મ છે એ હિસાબે. ભોજન પછી મેંદી રંગેલા હાથે મીરાંએ કુમારને તાંબુલ આપ્યાં પરંતુ તે પત્નીનો ધર્મ છે એ હિસાબે.

મીરાંના અંબાર વેરતા રૂપમાં સર્વસ્વ ભૂલેલો યુવરાજ તેના ક્ષણિક નશામાંથી આખરે જાગૃત થયો. તેને પોતાનું પુરુષત્વ અને રાજપૂતી ખુમારી ધવાએલાં જણાયાં. છતાં ય અધપ્રેમે બુદ્ધિને એકદમ પાસે ન આવવા દીધી. મૃગજળ પછવાડે દોડતો મુસાફર પડે, જાગૃત થાય, પરંતુ લોભવશ થઈ મુનઃ દોડવા માંડે તેમ કુમારે મીરાંને તેની ગુપ્ત સુપુત્રિમાંથી જાગૃત કરવા, ચાકીને ફરી એક પ્રયત્ન કરી બોલ્યો.

“મેંવાડ નથી ગમતો લાગતો ? ” તેણે બહાવથી પૂછ્યું :

“ રાજસ્થાનના હૃદયને હાતલાગી જ ઉવેજે.” મીરાંએ એટલો જ મીઠો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“એટલે ?”

“મારવાડ લુગ્ગાએ છે તો મેવાડ, રાજસ્થાનનું હૃદય છે.”

“મહિયરને ઉવેખો છો ?-કે, સાસરિયાની ખોટી પ્રશંસા કરો છો ?”

“ધેર ધેર જે કહેવાય છે તે કહું છું.”

“કહો જ છો-માનતાં નથી.” રાજકુમારે મીરાંને હાંધેડવા પ્રયત્ન કર્યો.

“આપ એમ કાં બોલ્યા? મહારા હૃદય સુધી...”

મીરાં આગળ બોલતાં અચકાઈ.

“હું નથી પહોંચ્યો એમને? ” કુમારે પ્રોત્સાહિત થઈ બોલવા માંડ્યું; “પરંતુ તમે પહોંચવા જ ક્યાં દો છો ?”

મીરાં ચૂપ રહ્યાં. શાંત કુમારને પોતાના શબ્દો અસ્પર્શ્ય બની ઊડી જતા જણાયા. તે ચાક્યો. મૂઠ બની વિચાર કરવા લાગ્યો. આટલી સુંદર, આટલી યુવાન ક્ષત્રિયાણી છતાં આટલી શાંત કાં-આટલી નિર્લેપ કેમ ? ”

“તો પછી હું નથી...ગમતો લાગતો !” કુમારે નિરાશ થતાં કહ્યું.

“સૂર્યવંશી સિસોદિયા રાજકુમારને કાંઈ અતિ લાગ્યવંતી...”

“બસ, બસ, બસ-બસ. ‘જે કહેવાય તે’ કહો છો-માનતાં નથી. અને આટલું જાણવા માટે મારે પોતાને આપના હૃદય સુધી પહોંચવાની જરૂર પડ્યું નથી.” કુમાર વચમાં જ બોલી પડ્યો.

“હું આપને દુઃખ આપું છું ? મીરાંએ કુમાર સામે પ્રથમવાર સીધી નજર મેળવતાં પૂછ્યું. કુમારે તરત જાણે જોયું તો મીરાંની આંખમાં નિર્વિકાર-સરળતા હતી. સાચી વિસ્મૃતિ હતી.

“જરાય નહિ.” કુમાર ઝટ પાસે બેસી જતાં આશાભેર બોલ્યો.

“કહેવાય છે મેવાડીયો મીડી મશ્કરી કરવામાં મશ્કુર છે એટલે મેં...” મીરાંએ શરમાઇ માથું નીચું નમાવ્યું. કુમાર હવે વધુ સહન કરવા અશક્ત હતો. તેણે ઝડપથી મીરાંને ઝાલી અને છાતી સરસી દેવાવી.

મીરાંએ વિરોધ ન કર્યો.

પરંતુ એક પળમાં જ યુવરાજ ભોજનો ભુરસે। નરમ થઇ ગયો.

મીરાંના સ્પર્શે તેને લાગ્યું: મીરાં પત્નીની ફરજ અગ્નવતી હતી. યૌવનની તાલાવેલી અને મીડી બેચેની—ન હતાં, ન જ હતાં. તેને હવે ખાત્રી થઇ કે પોતાની અને મીરાંની વચમાં કોઇ બિંદુ હતું. મીરાંમાં એ ઉત્તેજન ન હતું એ રંગ ન હતો.

કુમારે હળવે રહી મીરાંને પોતાના બાહુમાંથી મુક્ત કરી અને પુષ્પાઅશ્વિત, રત્નજડિત સોનૈયા પલંગમાં ધીમે નિશ્વાસ નાખી પડ્યો. મીરાં ઝટ પંખો લઇ પવન નાખવા માંડ્યાં.

ભોજને વધુ ખાત્રી થઇ: મીરાં પત્નીનો ધર્મ અગ્નવતી હતી. ‘જે કહેવાય’ તે કહેતી હતી. ‘જે સમગ્નવ્યુ’ તે કરતી હતી.

કુમારે થોડીક ક્ષણમાં બંધી જવાનો ડોળ કર્યો. મીરાં પતિના લટકતા પગ પથારીમાં હળવે રહી મૂકી બિંદી થઇ અને ગિરિધારીલાલના ખંડમાં ચાલી ગઇ.

તુરત જ કુમાર બિંદો થઇ ગયો. ‘કાણુ હતું’ એ, જે મીરાં ને પોતાનાથી દૂર રાખતું હતું? કુમાર બહેમાયો હતો. પ્રેમનું એ ભયંકર સ્વરૂપ જાગૃત થયું. રે રે ! પ્રેમને આંખો અને જીવાનીને શુદ્ધિ હોત તો ?...

પલંગ પાસે આમથી તેમ ભોજરાજે થોડીવાર આંટા માર્યા કર્યા. સ્ત્રીચરિત્રની કેટલીક પુરાણકથાઓ એકાએક તેના મગજમાં ઉભરાઇ જવા લાગી.

ઝડપથી માથા પાસે રાખેલો એક નાનો જમૈયો ભોજરાજે ખેંચી બાથમાં સંતાડ્યો અને દબાતે પગે શયનમંદિર તરફ વળ્યો તો...

મીરાં ગિરિધારીલાલના ચરણ આગળ માથું ઢાળી નિદ્રાવશ થયા હતાં. બે લીની શમાપત્રો અજવાળું આપી રહી હતી. કુમારે ચીડાપ આખા ખંડમાં નજર ફેરવી અને પછી મીરાંના ગિરિધારીલાલ તરફ જોયું.

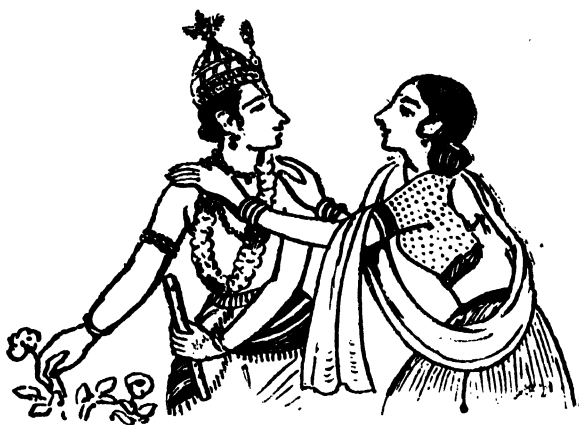
જોયું, અને એક ડગલું પાછળ હટી ગયો.

નક્કટ ગિરિધારી તેની રહામું જોઈ હસી રહ્યો હતો. કુમારે એક જ ક્ષણમાં જોઈ લીધું તેનો હરીફ ડાણ હતો.

કુમારે એક દીર્ઘશ્વાસ નાખ્યો, થોડીવાર નિદ્રાધીન મીરાંના મુખને તે અવલોકી રહ્યો અને પછી ધીમે પગલે પોતાના પલંગ પાસે આવી, હૃદયમાં ધૂંધવાપ રહેલા ક્રોધને ડાણ જાણે શા કારણથી દબાવી, બેસી રહ્યો.

ના. જાંધ્યો નહિ.

“છોડા, છોડા. મને છોડી દો !” છાતી સાથે એકદમ
ભીંસાએલી મીરાંએ અકળાઈ જઈ કહ્યું.

“સુંદરીને કાંઈ પકડે તે છોડી દેવા માટે નહિ.” તે બોલ્યો.

“નિર્ધર !” મીરાં બોલી.

“આજે ખખર પડી ?” તે બોલ્યો.

“કાંઈ જોઈ જશે.” મીરાં ગલરાઈ.

“જોવા દે !” તે હસ્યો, “ જોનારાઓ એ સિવાય બીજા
કંઈ કરી શકતા નથી.”

“નિર્ધર !” મીરાં બેઆકળી બની બેસી.

“હવે ખબર પડી ?” તે હાંછેડતાં બોલ્યો. “હટક બેઠે મારા હાથમાંથી...”

“એમ ? નિબુર હું કાઈ દિવસ તમારું...”

એટલામાં તો તેણે હાથની પકડ છોડી દઈ મીરનિ હળવો ધક્કો માર્યો. મીરાં હાંફી, જમીનપર પટકાઈ પડી. તે મોઢું ફેરવી બેઠો. મીરાં ધીમેથી ઊભી થઈ તેની પાસે આવી, બેઠી, અને તેના ખભા ઉપર મીઠા રોષથી હાથ મૂક્યા. તેણે ગુસ્સેથી તેના હાથને દૂર કરવા ઝટકો માર્યો; પરંતુ મીરાંએ તેને વધારે બેસેથી પકડ્યો. તેણે વધુ મોઢું ફેરવી લીધું. મીરાં રહેજ તેના મોઢા આગળ નમી અને બોલી:

“પુરુષો આટલા રિસાળ અને ક્રોધી શા માટે હશે ?”

“તારા જેવી સુંદરીના આવી રીતે ખબે હાથ વળગાડવા.”

મીરાં વીજળીની જેમ તેની પાસેથી ઊભી થઈ ગઈ. તેના રહામું નોંધ્યા વિના અને બોલ્યા વિના.

ગિરિધારી પણ ઊભો થઈ ગયો.

થોડીક ઘણુ માટે ગિરિધારી મીરાંની પાસે ઊભો રહી બોલા લાગ્યો. મીરાંએ તેના રહામું ન બોલ્યું. ગિરિધારીએ મોઢું મલકાવ્યું. ધીમે રહી પાછો નીચો બેસી ગયો. ધીમે રહી તેણે મોરલી કાઢી અને ધીમે રહી મોઢે મૂકી.

વેરણુ મોરલી !

ત્રણ લોકને ય ચક્રોળે ચઢાવનાર, ઋષિમુનિઓનાં વ્રત તોડનાર અને ઘેશી ગોપિકાઓને સાનબાન ભૂલાવી કૃષ્ણ પાસે ખેંચી-લાવનાર મોરલી ધીમે ધીમે વાવા લાગી. સંગીતના મીઠા સૂરે તાલ ઝીલાવા માંડ્યો. આસપાસ, પશુ, પંખી, ફૂલ, ફળે તાલ ઝીલવા માંડ્યા. પ્રત્યેક ચલિત વસ્તુઓનું હલનચલન તાલબંધ થવા માંડ્યું. કોંઈ ભરાઈ ઊભી થઈ ગયેલી મીરાં તેમાંથી છૂટી ન શકી. ધીમે ધીમે મોરલીની ધૂનમાં તે પણ વહેવા લાગી. ડોલવા લાગી. સ્વત્વ ગયું, ક્રોધ ગયો, ક્રોધમાં છૂપાએલો પ્રેમ

પ્રકટ થયો. તેના હૃદયની એકેએક રક્તવાહિની, એકેએક ઊર્મિ તેના કંઠ બાણી આવવા લાગ્યાં—કંઠ છૂટ્યો. આંખો બંધ કરી ડાલતી મીરાં ગાવા લાગી ઊભાં ઊભાં નહિ. ડાલતાં ડાલતાં, નાચતાં નાચતાં:

તો સોં લાગ્યો નહ રે પ્યારે નાગર નંદ-કુમાર !
 મુરલી તેરી મન હરયો, બિસરયો ઘર-બયોહાર ॥તોસેં॥
 જખતેં શ્રવનનિ ધુની પરી, ઘર આગણા ન સુહાય !
 પારધિ જયૂં ચૂકે નહિ, ઝિગી બેધી દર્ધ આય ॥૧॥
 પાની પીર ન જનધ જ્યોં, મીન તડકેં મરિ જય !
 રસિક મધુપકે મરમકો નહીં, સમુજત કમલ સુભાય ॥૨॥
 દીપકકો જો દયા નહિ, ઉડી ઉડી મરત પતંગ
 મીરાં પ્રભુ ગિરિધર મિલે જૈસે પાણી મિલિ ગયો રંગ ॥૩॥

ગિરિધારી મ્હાત થયો. મોરલી બંધ કરી ગાતી મીરાંને તેણે ઉમળકાથી પકડી લીધી.

“સખી કેટલું મીઠું તું ગાય છે ?”

“તારી મોરલીને લઈ—સખે !” મીરાં મસ્ત બની બોલી.

“મોરલીને લઈ તું મીઠું ગાય છે કે તારે લઈ મોરલી મીઠી વાગે છે ?

“મને ન પૂછ.”

“કાં ?”

“તારી પાસે આવ્યા પછી હું બધું ભૂલી જાઉં છું...”

“એક વાત નથી ભૂલતી !”

“કેવું ? ન મળવાનું ?”

“ના, લઈવાનું.”

“એ તો સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે. સ્ત્રી ન લહે તો પુરુષ સુધરે કેમ ?”

“ત્યારે, મને સુધારવા આ બધું છે ?” કનૈયાએ મીરાંને ચૂંટી ખણ્ણતાં કહ્યું.

“હા અને હજાર વાર હા.” મીરાંએ જરા ખસી જતાં કહ્યું.

“મતલબ કે પુરુષો વાંકા છે.”

“તું તો છે જ. બોલતે વાંકો. ચાલતે વાંકો. સમજતાં વાંકો. સમજાવતાં વાંકો. કનૈયા તને સુધારવા કેટલી સખીઓએ પોતાનાં જીવન વ્યતીત કર્યાં ? પરંતુ તું—વાંકો તે વાંકો.”

“એટલે, હવે તું સુધારવા આવી છે, એમ ને ?”

“બધાપણથી તો મથી રહી છું છતાં હજી તું...અરે કનૈયા ! ખરેખર તું કેટલો મોટો થઇ ગયો છે !”

“અને તું ? જાણે છે કેટલી મોટી થઇ છે ?”

“હાં રે ! બહુ મોટી થઈ ગઈ છું, નહિ ? મને નથી ગમતું...”

“કાં ?”

“મને લાગે છે તું મારાથી દૂર દૂર થતો જાય છે.”

“સાસરે આવેલી છો ને ? થાય જ.”

“તે હું જ પહેલી થોડી સાસરે આવી છું ? રાધા ન હતી ? અન્ય સખીઓ સાસરે ન હતી ? તેમનાથી તો તું દૂર ન રહ્યો !”

“હું કાઈનાથી દૂર નથી રહેતો.”

“આ હા હા !” મીરાં કટાક્ષમાં બોલી બિડી.

“સખી ! મનથી મને દૂર માનનારાના હૃદયની હું વધારે નજીક હોઉં છું.”

“અરે રે ! તું ન જ સુધર્યો ! તારું બોલવું હું ક્યારે સમજીશ ? નાનો હતો ત્યારે પણ જે બોલતો હતો તે નહોતી સમજતી. હવે મોટો થયો...”

“કહે કે જુવાન થયો છું.”

“જવાન થયો છે તો યે જો બોલે છે તે નથી સમજતી.
ગિરિધારી ! તું શું છે ?”

“આ મારી મોરલી બેઠ ?—તે હું. તેવો હું. વગાડો તો
સંગીતના સર, ન વગાડો તો હિમ્વાણું લાકડું.”

“પણ હું તો તારી મોરલી સાંભળી શકું છું.”

“એટલે જ તું મને બેઠ શકે છે.” કનૈયો બહાલથી તેના
હાથ પકડી બોલ્યો:

“જ્યારે તું મોરલી નહિ સાંભળી શકે ત્યારે હું દેખાઈશ
પણ નહિ”

“ના, ના, સખે ! ના. એમ ના બોલ. મને ન છોડીશ
કનૈયા ! આપણે તો બાળપણનાં સાથી, બચપણથી
સાથે ઉછર્યા...”

કનૈયો હસી પડ્યો, એકદમ બેસથી. અને એકાએક તેણે
મોરલી મોઢે મૂકી. સરો હવામાં ગૂંજતાં જ મીરાંના શરીરમાં
વિદ્યુત સંચાર થયો. હૃદયને વીંધતી મોરલીએ તેની આંખમાં
આંસુ આપ્યાં અને કદંબના ઝાડ નીચે બેઠેલા કનૈયાના પગમાં
બેસી પડી.....

સાંવરા મહારી પ્રીત નિભાળ્યો ७ ॥

યે છે મહારા ગુણ રા સાગર

ઐંગણ મહારે મતિ જાળ્યો ७ ।

લોકન ધીજૈ (મહારે) મન ન પતીજૈ

મુખડારા સખદ મુણાળ્યો ७ ॥૧॥

મૈ તો દાસી જનમ જનમકી

મહારે આંગણ રમતા આળ્યો ७ ।

મીરા કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર

બેડો પાર લગાળ્યો ७ ॥૨॥

કનૈયો વહાલથી ગાતી મીરાં પાસે બેસી ગયો અને બોલ્યો:

“ મીરી તને આલું ગાતાં કેમ આવડે છે ? ”

“ ગોપાલ તને આલું વગાડતાં કેમ આવડે છે ? ”

“ તું છે એટલે ”

“ હું પણ તારી નિકટમાં હોઉં છું ત્યારે જ ગાઇ શકું છું. ખબર નથી પડતી કેમ ગાઉં છું—ગવાઇ જ જવાય છે. મને લાગ આવે છે ત્યારે ગીત પૂરું થઇ જાય છે. હુઆ ! તું જ ગવડાવે છે અને તું જ પૂછે છે. ”

“ સાસરામાં ગાતી રહેજે. ”

“ તને મારા સાસરિયાંની આટલી કેમ ચિંતા થાય છે ? ”

“ બે પાછી ગુસ્સે થઇ ? ”

“ તારાથી તો હાથ જોડ્યા. ”

“ માત્ર શબ્દો. જોડતી તો છે નહિ. ”

“ લે ! ” મીરાંએ ધન દઇ હાથ પછાડ્યા. કનૈયાએ ઉછળી તેને ચૂમી લીધા. મીરાંએ તરત ખેંચી લીધા અને આંખોને ખૂણેથી ગંભીર બની જોઈ રહી. કનૈયા પાસે આવ્યો. મીરાંએ મોઢું ફેરવી લીધું.

“ ગાઇશને સખી ? ”

મીરાંએ તેના લણી જોયા વિના ‘ના’ માં માથું ધુણાવ્યું.

“ કેમ ? ” અવાજ કાઢ્યા વિના હળવે રહી મીરાં તરફ દળતાં કાનુડો ખોલ્યો.

“ તું નથી ત્યાં અવાજ જ નથી નિકળતો. ” કનૈયા સામું જોયા વિના, અવાજ કાઢ્યા વિના મીરાં ખોલી.

“ પણ હમણાં તો પાસે છું—અવાજ કેમ નથી નિકળતો ” કનૈયાએ અવાજ કાઢ્યા વિના પૂછ્યું.

મીરાં હસી પડી, પછી ગંભીર થઇ ખોલી “ ગિરિધારી ! શું કરું ? ”

“શાનું” અવાજ બહલી કનૈયો બોલ્યો.

“કાષ કાષના પછવાડે ગાંડુ બને તો શું કરવું?” હજુ ય સામું જોયા વિના મીરાં બોલી.

“હું શું કરું છું હમણાં? તું તે કર.”

“મને ન ચીડાવ.” છ’છેકાષ મીરાં બોલી.

“હું નથી ચીડવતો.”

“તો પછી?” મીરાંએ આંખો ફેરવી તેની રહામું જોયું.

“કાષના પ્રેમની આડે આવવું પાપ છે.”

કનૈયો મીરાંનો હાથ પકડી ચાલવા માંડ્યો અને બોલ્યો.

“પ્રેમ એટલે?” મીરાંએ સાથે ચાલતાં ચાલતાં તોફાની ગિરિધારીને પૂછ્યું.

“પ્રેમ એટલે મીરાં. પ્રેમ એટલે ભોજ.”

“મેં પાપ કર્યું છે કનૈયા-હું એમને પરણી છું.”

“તેં એક પ્રેમીની જિંદગી બચાવી છે-હવે એને સંભાળ.”

“પરંતુ કેમ સંભાળું?”

“મને સંભાળ છે તેમ.”

“હું તને પરણી છું.”

“અને તું એને પરણી છે.”

“પરણાવી છે. મેં પાપ કર્યું છે.”

“તેં પૂણ્ય કર્યું છે.”

“એ સારા છે. કુલીન છે. વીર છે. પરંતુ એ શું ખરું છે એની મને સમજણ નથી પડતી.”

“પડશે.”

“હું તેમને દુઃખી તો નથી કરતી?”

“ પ્રેમીને પ્રિયતમાનાં દુઃખ જ સુખ છે.” એક નાની શીતળ ટેકરી પર ઊભાં રહેતાં કનૈયો બોલ્યો અને ગુલાબનું એક તોડેલું ફૂલ તેના અંબોડામાં મૂકી ખીજું ફૂલ લેવા નીચે વળ્યો. મીરાંએ તેના બે ખભા પકડી પોતાના લણ્ણી ફેરવતાં કહેવા માંડ્યું.

“ તને પગે પકડું છું. મને સમજાવ-હું શું કરું ? ”

કનૈયો ફૂલ તોડવામાં જ રોકાઈ રહ્યો. મીરાં ચીડાઈ બોલી:

“ સાંભળે છે ? નિર્દય-હું દુઃખી છું, થાકી છું.”

“ બસ ? તું થાકી ગઈ ? ” એટલું કહી મસ્તીખોર ગિરિધારી એક ફૂલને મીરાંના મોઢા પર હળવે રહી મારી ઉતરવા માંડ્યો.

“ ના. ના. નથી થાકી, ” મીરાં તેની પૂઠે દોડતી તેને પકડવા મથતી બોલવા માંડી “ સાંભળ, ઊભો રહે-સખા, પ્રિયમ ! નાથ ! કનૈયા ! ગિરિધારી ! ગિરિધારી ! ”

મીરાં જેમ જેમ ગભરાઈ ખૂંચે પાડતી દોડવા લાગી તેમ ગિરિધારી આગળ તે આગળ દોડતો ગયો છેવટે કદંબના ઝાડ નીચે તે ઊભો રહી ગયો. મીરાં, દોડતી, હાંફતી, શેતી...બોલતી બોલતી તેના પગ પકડી બેસી ગઈ...અને આંખો મીંચી દીધી.

થોડીવાર શ્વાસ લઇને, મીરાંએ આંખો ઉઘાડી.

ગિરિધારી હસતો હસતો, હંમેશ મુજબ ઊભો હતો.

મીરાંએ ચમકી તેની ખાજીમાં જોયું તો.....આરતી વખતે દેખાયા હતા તેમ, બોજના પગ દેખાયા. તેણે તુરત ઊંચે નજર કરી. આંસુ ભરી આંખોમાંથી તેને ઝાંખી ઝાંખી બોજની આકૃતિ જણાઈ.

થાકેલી મીરાંએ વધુ બોલ્યા વિનાં પતિના પગમાં માથું નમાવી દીધું.

નિદ્રામાં સખા, પ્રિતમ, નાથ વગેરે શબ્દો સાંભળી કોપ અને બેમતથી આકુળ બ્યાકુળ થઈ ઉભેલો ભોજ, મીરાંના છેલ્લા શબ્દો કનૈયા...ગિરિધારીથી શાંત પડી ગયો હતો. મીરાંના ચરણ સ્પર્શે પાગલ પ્રેમીને વિહ્વળ બનાવી મૂક્યો. તેણે મીરાંને હલકા હાથે ઊભી કરી. નત મસ્તકે ઊભી રહેલી મીરાંનું મોઢું ભોજે ઊંચું કર્યું.

મીરાં બોલી નહિ.

ભોજ પણ બોલ્યો નહિ. તેણે ધીમે રહી પોતાના શેલાના છેડાથી મીરાંની આંસુવાળી આંખો લૂછી અને ચાલવા માંડ્યો.

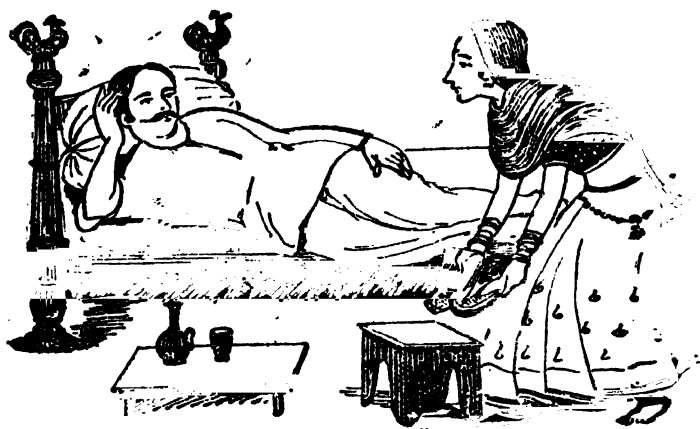
મીરાં સ્તંભીત થઈ તેને જોઈ રહી. શું પોતે રડતી હતી ? તો નહિ ?

ગિરિધારી ચાલ્યા જતા ભોજ અને ઊભી રહેલી મીરાંની

- પીઠ પાછળ હસતો હસતો ઊભો હતો.

એ જ, નદ્રક્ટ હાસ્ય.

૨૨

તમે દુઃખી છો ?

“હાથ નોડ્યા ભઈ, આ નોગમાયાને! બે મહિના થયા પરંતુ મારી વાલી આમથી તેમ થતી નથી.” ઉઠાએ નવી નવી આવેલી પોતાની સૌથી નાની ભાભી, વિક્રમની વડુને બે હાથ નોડી કહ્યું.

“ગયા જનમની કાઈ ભૂલી પડેલી ગોપિકા છે.” મીરાંને મ્હેણું મારતાં મરડાઈમાં નાની ભાભી બોલી, “યુવરાજને તો તેમણે આંધળા કર્યા જ છે-હોય; પરંતુ આજે યુવરાજ છે તો કાલે રાજકુટુંબ અને પરમે સમસ્ત મેવાડી વીરોનાં હથીઆરો નીચે મૂકાવી દેશે-એવી મહામાયા છે.”

“ભાભી! જરા હળવે બોલો.” ઉઠાએ ધીમે અવાજે ભાભીને કહ્યું.

“તે હું ક્યાં બોલું છું?—તમારા બાઈ કહે છે.”

“વારુ ખીલું શું કહે છે?” બાણે પટારીને વાત કહાવતી હોય તેમ ઉદાસે નાની બાબીને મીરાં-બોજ વિષે પૂછ્યું.

“તમારા બાઈ કહે છે કે મેવાડી રજપૂતોના હાથમાં યુવરાણી, થોડાક જ વખતમાં એક એક તુલસીમાળા આપશે અને પછી ગિરિધારીગોવિંદાનાં બજન યુવરાજને પડખે રાખી ગાશે...”

“અને નાચશે...” ઉદા વચમાં જ બોલી ઊઠી “જેમ હમણું કોઈ કોઈ વાર ગિરિધરગોપાલની પૂજા કરતાં મેડતીજ નાચે છે તેમ, નહિ?”

“એ તો તમે બાણે ને તમારા બાઈઓ” નાની બાબીએ પોતાના બેકાન પર હાથ મૂકી નિર્દોષતાનો અભિનય દર્શાવતાં કહ્યું, “પરંતુ—કદાચ એમ જ હશે તો.....”

“તો?” બીણી આંખે ઉદાસે પૂછ્યું.

“તો પરદેશીઓ અને તુરકડાઓ હરિગુણની ધૂન સાંભળી રણુક્ષેત્ર છોડી જવ લઈ બાગી જશે અને દિવાનજીના ઇકાતેર પેઢી મીરાંબા તારશે!”

“ઓહ! વિક્રમલૈયા એમ કહેતા હતા?” નાની બાબીને રમાડતાં ધીમે અવાજ કરી દેતાં મસ્તીખોર ઉદા બોલી.

“ના આ શબ્દો તો બાણે કહ્યા હતા.”

“બઈ મેડતીનું કંઈ કહેવાય નહિ! ગિરિધર ગોપાળ જેના સખકુછ છે તેને શું કહેવાય! અલી બાબી! કાલથી તું ય ગિરિધારીલાલને પૂજવા માંડ. તું ય ઇકાતેર પેઢી તારીશ.”

“તો બહેન બા, તમે તમારા સાસરિયાંની ઇકાતેર પેઢી તારવા નથી ઇચ્છતાં? તમારા માટે ય એક માળા મારા ભેગી લેતી આવીશ.” ઉપર મુજબ અજ્ઞાનતાનો અભિનય કરતાં નાની બાબી બોલી

“એ લાભી ! આ મીરાં નથી હોં ! આ તો છે ઉદા. અગડીને અગડી તો દાટ વાળી દર્દશ.” દાંત કચકચાવી ઉદા બોલી.

“ના રે નણુંદ બા, હું ક્યાં કહું છું ? હું તો તમારા જ બોલેલા શબ્દો બોલું છું. પરંતુ...” નાની લાભી ડરી જતાં બોલી.

“પરંતુ શું ?” નાની લાભી રહેજ ધમકીભર્યાં અવાજો બોલી.

“પરંતુ તમારે બોલવું જ હોય તો તમારા ભાષ્યો કાં નથી ? અરે, યુવરાજને જ કહોને ?”

“શું કહું ?” ડાળા કાઢતી ઉદા બોલી.

“શું કહું ?...તમને ખબર નથી ?” ઉદા કરતાં વધારે આંખો કાઢતી નાની લાભી બોલી “અરે કહેવા જેવું તો તમને જ છે. રાજદરબાર ખળભળી બિઠ્યો છે, રાજમહેલ કળકળી બિઠ્યો છે ને તમને કંઈ જ ખબર નથી ?”

“પણ છે શું મને કહો તો ખરાં ?”

“યુવરાજે લાભી માટે રાજમહેલની વચોવચ ગિરિધારીલાલ માટે એક નાનકડું મંદિર બાંધવા આજ્ઞા કરી છે.”

“શું કહે છે તું ?” ક્રોધથી અંધ થઈ ગએલા અવાજે ઉદા બોલી પડી “હું શું સાંભળું છું ? હું ખરેખર સાંભળું છું ? લાભી, ઝટ બોલ, રાજમાતાને ખબર છે ? તેઓ કંઈ ન બોલ્યાં ?”

“નણુંદ બા રાજમાતાને બોલતાં સાંભળીને તો હું તમારી પાસે આવી છું.”

“મા બોલ્યાં ? કેવળ, બોલ્યાં ?”

“અહુ બોલ્યાં, બહેનજી, દિવાનજીની આગળ રાજમાતા ધણું બોલ્યાં-રડ્યાં. કહે કે કુલ દેવતાને ન નમનાર નવવધૂ માટે મંદિર બાંધાવવાની આજ્ઞાનો આપ વિરોધ કેમ નથી કરતા ? પરંતુ દિવાનજી હસીને રાજમાતાને કહેવા લાગ્યા કે ગોપાલજી ભક્ષેને આપણા મહેલની વચ્ચે વચ્ચે નાનકડા મંદિરમાં પૂરાઈ રહે ! જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં વિજય છે !”

“શું કહે છે ભાભી ! તું શું કહે છે ? દિવાનજીએ એમ કહ્યું ? અને હું, એમની દીકરીને, કંઈ જ ખબર નથી ? વારુ, વિક્રમ-ભાઈએ શું કહ્યું ?”

“એ તો હજી ચ કહી રહ્યા છે કે યુવરાજ મુદ્દર્ત વખતે હાજર નહોત તો પોતે સ્વહસ્તે તે મંદિરનો પાયો તોડી નાખત.”

“જાભી રહે ભાભી. કાં તો તારી ડાગળી ચસકી ગઈ છે કે કાંતો મારી ચસકી છે. હું આ શું સાંભળી રહી છું ? મારા પિતાના મહેલમાં મંદિરનો પાયો નાંખાય ને મને જ ખબર નહિ ? હેં ભાભી, ખરેખર પાયો નાંખાયો !”

“એટલે તો કહું છું ! આપણે બધાં કંઈ કહીએ-કરીએ નહિ, એટલા માટે યુવરાજે પૂર્વ તૈયારીઓ કરી રાખી હતી અને શુભ મુદ્દર્ત આવતાં દિવાનજીને હાથે જલ્દી મંદિરનો પાયો નાંખાવી દીધો.”

“અને મારે વિક્રમભાઈ ?”

“એ પાછળથી આવ્યા-પરંતુ ઠીક વખતસર આવી પહોંચ્યા હતા. વખતસર ન આવી પહોંચ્યાં રાજમાતા, એટલે તો કહું છું કે રાજમાતાએ પોતાંને જણાવ્યા વિના પાયો નાંખવા ભારે ઉકળાટ કર્યો; પરંતુ દિવાનજી હસીને બોલતા રહ્યા કે ધર્મના કાર્યમાં ટીલ ન શોભે. શુભ મુદ્દર્તને ન વહી જવા દેવાય.”

“આ હા હા હા ! ના, મને કંઈ થઈ ગયું છે-કે, રાજ-મહેલને કંઈ થઈ ગયું છે ? મારા પિતાજી અને મારા ભાઈ મંદિરો જાલાં કરે ને મને, ઉદાને, એ બધાંની લાડલીને, કંઈ ખબર જ નહિ ? ના રે ભાભી ! ના, ના. બધાંને કંઈ જરૂર થઈ ગયું છે...હેં ભાભી ! વારુ એ તો કહો યુવરાજ ભાભી પર આટલા પ્રસન્ન કેવી રીતે થઈ ગયા ?”

“એ પ્રસન્ન થયા હોત તો તો વાત જ શું હતી ? આ તો યુવરાજીને પ્રસન્ન કરવા એ મથી રહ્યા છે.”

ઉદા માથે હાથ દઈ બેસી ગઈ. પોતાને અચાનક રાખવાના અપમાનથી તેની આંખમાં આંસુ આવું આવું કરી રહ્યાં હતાં. થાકેલા અવાજે છેવટે તે બોલી:

“ ભગવાન જાણે મારા મોટાભાઈ આવા કેમ પાક્યા ? ”

“ એ તો તમારા હૃદયમાં સળગ્યો નથી એટલે શું સમજો ? ”

તુરત પાછળથી કાઢતો જવાબ આવ્યો. ઉદા ચમકી ઊભી થઈ ગઈ અને પૂઠે વાળી જોયું તો તેની ખીજ ભાભી, રત્નસિંહની વહુ, ટાપશી પૂરી ઊભી રહી હતી. તેના હોઠના ખૂણે હજુ મલક મલક હારથ ખાઝી રહ્યું હતું.

“ શું સળગ્યો નથી મોટી ભાભી ? ” બ્રકુટી ચઢાવી ઉદા બોલી.

“ પ્રેમ, નણદલ બા પ્રેમ ! જેના હૃદયમાં પ્રેમ નથી સળગ્યો તેને શું સમજાણ પડે ? હું તો તમારા ભાઈને રોજ કહું છું કે ખરો પ્રેમ મોટાભાઈનો કે પરણ્યાને આવે છ મહિના થયા અને એક દિવસ પણ સ્થામું નથી જોયું છતાં યુવરાજ મેડતીજની પાછળ પાગલ ને પાગલ ! આજે મંદિર બંધાવી આપ્યું. ગઈ કાલે નવલખો હાર.....”

“ જ્યાં રહો મોટાં ભાભી ! મને બેસવા દો. મને ધીરથી સમજી લેવા દો. ગઈ કાલે મારા સૌથી મોટાભાઈએ મારી સૌથી મોટી ભાભીને નવલખો હાર જે ખાસ મારા માટે તૈયાર થતો હતો તે ભાભીશ્રીના ગળામાં નાખ્યો ? ”

“ હા, જી. હા. તમારા અને મારા માટે ફરીથી ઘડાશે.” નાની ભાભીએ કહ્યું.

“ એમ વિક્રમભાઈ કહેતા હતા ? ” ઉદાએ નાની ભાભીને દાંત ચીપી પૂછ્યું.

“ ના. એમ તમારા મોટાભાઈ કહેતા હતા ” ઉદાથી મોટા પોતાના પતિ રત્નસિંહને ઉદ્દેશી મોટી ભાભી બોલી.

ઉદાને હજી પોતાની બન્ને લાલીઓના શબ્દોમાં વિશ્વાસ નહોતો આવતો. તે આમથી તેમ ફરવા માંડી અને અર્ધું પોતાને અને અર્ધું પોતાની લાલીઓને ઉદ્દેશી યુવરાજ યુવરાણી વિષે બોલવા લાગી.

“...પરંતુ મોટાભાઈ મારા માટે જ ઘડાવેલો હાર એમ ન આપી દે. પંદર દિવસથી તો યુવરાજે મેડતીજ સાથે અબોલા લીધા હતા. તેની પહેરેગીર ભગતડી પદમાએ આકરા સોગંદ પર મને કહ્યું હતું કે, ગઈ કાલ સુધી ભાઈ તેમના શયનમંદિરમાં અને લાલીશ્રી ગિરિધારીનાં ચરણમાં મૃગચર્મ પર સૂતાં હતાં... ...તો પછી આ...આ નવલખો હાર ભેટ અપાયો કેવી રીતે?”

“નહુંદંબા એને જ કહે છે પ્રેમ...” મોટીલાલી મરડામમાં બોલી.

“ધુંવાડિયો?” ઉદાએ દાંત કચકચાવી કહ્યું.

“હા.” મોટી લાલીએ જવાબ આપ્યો. “ધુંવાડિયો પ્રેમ હોલવાય નહિ, ધુંવાડા નાખ્યાં કરે અને અંતે પ્રકટે.”

“મોટાં લાલી ય મહાચાલાક છે” નાની લાલી રહેજ પ્રશંસા કરતાં બોલી, “યુવરાજે અબોલા લીધા; પરંતુ તેમણે ન લીધા. એ તો રોજ બોલતાં હતાં તેમ બોલતાં રહ્યાં. બોજન સમયે પંખો લઈ હાજર, સુવા સમયે પંખો લઈ હાજર, રનાન-વિધિ પછી કેસરિયાં દૂધ લઈ હાજર, વાળુ પછી તાંબુલ લઈ હાજર. પરંતુ, રીત એક જ. જલકમલવત્! પાણીમાં જ જીવે પણુ પાણીથી અલગ.”

“કેવી નફફટાઈ.” ઉદા ભીંસેલા દાંતે બોલી.

“અને જતાં લોકો ‘નફફટ’ કમળને ઝાંકરને માથે ચઢાવે છે.” મોટી લાલીએ બળતી ઉદાને બાળવા કહ્યું.

“બધાંને નફફટ વસ્તુ જ વધુ ગમે છે.” નાનીએ ધી પૂર્યું. “એમ ન હોય તો પોતે જ અબોલા લઈ પોતે જ નવલખો હાર આપવા કેમ જાય?” મોટીએ ધુંવાડાને ખંખેર્યો:

પરંતુ ઉદા ભડકો ન થઇ, ધુંધવાતા કોધે બોલી:

“ ભાભી નવલખો હાર ગયો તો ભલે ગયો, ‘મારે તો બીજો ધડાઈ રહ્યો હશે; પરંતુ મોટાભાઈએ મંદિરનું કેમ, શી રીતે, માની લીધું ? બોલ. ”

“ અને માન્યા પછી ય શું ? મેરુ ચળે પણ મીરાં બા ન ચળે.” નાની બોલી.

“ મીરાંભાભીએ શું કર્યું ? ” ઉદાએ એકદમ ઝીણી આંખ કરી પૂછ્યું.

“ મીરાંભાભીએ નવલખો હાર તો સ્વીકાર્યો; પરંતુ સ્વીકારી, હારને ગિરિધારીના ગળામાં નાખી દીધો. ”

“ પછી યુવરાજે શું કર્યું ? ” ઉદાએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ યુવરાજ અતિશય ક્રોધમાં ચાલવા લાગ્યા.”

“ પછી ? ”

“ ઉસ્તાદ મેકતીજીએ દોટ મૂકી યુવરાજના પગ પકડી લીધા. પત્ની પતિના પગ પકડે એ તો સરસ વાત છે; પરંતુ જેવી રીતે તેમણે પકડ્યા, શું કહું નહીંદ્યા.....”

“ પછી, ભાભી પછી ? ”

“ પછી તેઓ શું બોલ્યાં અને તેઓ શું બોલ્યા તે હું સાંભળી શકી નહિ. ”

“ કેમ ? ”

“ હું ક્યાં પાસે હતી ? બહુ છેટેથી જોતી હતી.”

“ તો જાનેમાને ભાઈ-ભાભીની વાતો તમે સાંભળ્યાં કરો છો ? ”

“ ઉદાબા જે પૂર્વની બારી પાસે હંમેશાં બેસી રહી તમે સાંભળો છો તે જ બારી પાસે હું બેસી હતી ! મને શું સંભળાય ? ”

“ વારુ, વારુ. જેયું તો હતું ને ! પછી શું થયું ? ” ઉદાએ હોઠ દબાવી ઝેરી આંખે નાની ભાભીને પૂછ્યું.

“પછી ?—યુવરાજ બેસી ગયા. પછી તમારા ભાષના કથન પ્રમાણે પ્રેમમાં સાવ અધિળા બનેલા યુવરાજે યુવરાંણીના હાથ પકડી લીધા...અભિનયખેતર એ ઘેલી મેડતીજનાં તેઓ આંસુ લૂછતા દેખાયા...અને...આજે ખચર પડી કે મેડતીજ માટે મંદિર કરી આપવા રાજમહેલનાં બધાંને ય યુવરાજે બાળુ પર મૂકી દીધાં.”

“મીરાં બચકર છે.” ઉઠા લડકો થતાં બોલી બેઠી.

“ક્યારે ન હતી ?” મોટી બોલી.

“અરે કુલાંગાર છે કુલાંગાર, ગિરિધારી પાછળ આખા રાજકુલને અરબાદ ન કરે તો મને કહેજો.” નાની બોલી પડી.

“મારા ભાઈ એમ કહેતા હતા—નહિ ?”

“ભાઈ હા. હા. કંઈ મારેથી થોડું કહેવાય છે ? પરંતુ ને ને. મીરાંભાભીને ભોળી, ઘેલી, ગાંડી, ભગતડી ન સમજતાં. આ મૂળ બહુ જાડાં છે.”

“મોટાભાઈ દુઃખી છે, નિરાશિત છે. એ જે કંઈ કરે છે તેનું પરિણામ બચકર છે. મેડતીજ સમજે છે શું ?”

એટલું કહેતાં કહેતાં બેઠી ગએલી ઉઠા બેઠી થઈ ગઈ અને મીરાંની મેડી તરફ જોસભેર ચાલવા માંડી.

“સંભાળજો નણુદલ ! ક્યાં તમને ગિરિધારી—ગોપાલની ચેલકી ન બનાવી દે.” મોટી બોલી.

ઉઠા એકદમ બેઠી રહી. પછી ધીમે રહી મોટીભાભી તરફ ત્રાંસી આંખો ફેરવી બોલી : “ભાભી શા હું મારવાડી નથી, મેવાડી છું.” રાઠોડી ભોલી જેના શરીરમાં વહે છે એવી મોટી ભાભીને એટલું મહેણું મારી ઉઠા ચાલવા માંડી.

ભાષના શયનગૃહ પાસે આવી પહોંચતાં ઉઠા લપકીને ચોક બાળુ થઈ ગઈ કુંવર ભોજરાજ જોસભેર અંદરથી બહાર નિકળ્યા અને રાજદરબાર તરફ ચાલવા માંડ્યા. જેટલા જેરથી તેમના પગ

જમીન પર પછડાતા હતા, જે ગુસ્સાથી તેમના હોઠ રહેજ અંદરની બાજુ વળ્યા હતા, જે ક્રોધથી તેમણે ઘોડા પર સવાર થતાં ખાસદારને તમાચો માર્યો, અને જે ઝડપથી તેમણે ઘોડો ભગાવ્યો એ બધું, ડરી ડરીને છૂપાતી લપાતી જેતી ઉઘાને ભયંકર દેખાયું. ભાભીના મીઠા માદક કાયલ ટફકાઓને બદલે એણે ત્રિપરીત વાત જોઈ. એનું હૃદય એક પ્રકારનો ભય, આનંદ અને સંતોષથી ભરાઈ ગયું. એને લાગ્યું ભાઈ હજુ સંપૂર્ણ પારકી-જણીના હાથમાં ન હતો.

ઉઘા બિલકુલ સ્વસ્થ બની અને મીરાંબાના આવાસમાં પેઠી.

પેઠી અને બાભી બની જોઈ રહી.

મીરાંબા ફૂલનો નાનો ચંદરવો ગૂંથી રહ્યા હતાં. ગૂંથી રહ્યાં હતાં અને ગાઈ રહ્યાં હતાં. ઉઘા ફિક્કું, ખોડું, બનાવરી હસતી હસતી ધીમે ધીમે મીરાં પાસે જઈ બેઠી.

મહારી સુધ જઈ જાનો જઈ લીજો ॥

પલ પલ ઊભી પંથ નિહાળું, દરસણ મૂંઠાને દીજો
મેં તો હું બહુ ઐગુણવાળી, ઐગણ સખ હર લીજો ॥
મેં તો દાસી ચારે ચરણકુંવલકી, મિલ બિછડન મત કીજો
મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હરિ ચરણ ચિત દીજો ॥

“કેટલું મીઠું ગાઓ છો ભાભી શા ! મહારી સુધ જઈ જાનો જઈ લીજો ! મારા ભાઈ પાસે પંચ આમ જ ગાઓ છો કે ?” જૂઠું હસતાં ઉઘા બોલી.

“એમને આ લજન બહુ જ ગમે છે” મીરાં સ્થેજ શરમાતાં પરંતુ ઉત્સાહભર્યા અવાજે બોલ્યાં, “અબધડી સાંભળીને ગયા. —મને ખાસ સંભળાવવાનું કહ્યું હતું.”

“તેમાં આટલો ક્રોધ ચઢ્યો હતો.” ફૂલની ચાદરને આંખ-ગાંઘેથી રમાડતી ઉઘા બોલી. એના શબ્દોમાં સાપનો દૂરથી આવતો ફૂંકાડો હતો. મીરાંબા ચમકી પડ્યાં.

“કોધ ચઢ્યો હતો ? એમને ? અહિંથી તો હસતા હસતા ગયા.....”

“આપે કોઇ દિવસ, એક પણ વખત એમની આંખોમાં ધારીને જોયું છે ? એમના હસતા હોઠ પર એક વખતે ય નજર ફેરવી છે ? એમના હૃદય પર એક વખતે ય હાથ મૂકી ધમકારા સાંભળ્યા છે ? ભાભી હું તમારા જેટલી સંસારથી વિરક્ત નથી. પરંતુ બેહાથ જોડીને કહું છું—સાંભળશો ? હમણાં જ યુવરાજ કોધે ભરાઈ શયનમંદિરમાંથી ચાલ્યા જતા મને રહામા મળ્યા. જે યુવાન શયનમંદિરમાંથી હસતો હસતો બહાર આવે પરંતુ ઉંઝરાની બહાર પહેલો પગ મૂકતાં જ અતિશય કોધથી ચાલવા માંડે તેના હૃદયમાં કેટલું દુઃખ હોવું જોઈએ ?”

“તમે શું કહી રહ્યા છો ઉદા બા ? હસતાં હસતાં તમારા ભાઈ મને ફૂલો આપી રહ્યા હતા અને હું ગાઇ.....”

“ભાભી” ઉદા વચમાં જ બોલવા માંડી “જે યુવાનના હાથમાં હંમેશાં તલવાર જ રમતી હોય તેના હાથમાં ફૂલો રમવા માંડે, ઘોડાની પીઠ પરજ બેસી રહેનાર વીર સુવાળી ગાદીઓ પર બેસી એકીટશે પત્નીને જોતાં તેને ફૂલો આપતો રહે, કોધને હાસ્યમાં અને હાસ્યને ક્રોધમાં એક જ ડગલામાં જે યુવક ફેરવી દે તો તેને શું સમજવું ? જેટલો પ્રેમ મારા ભાઈ તમારા પર રાખે છે તેટલો પ્રેમ તેમણે પત્થર પર રાખ્યો હોત તો તેય બોલતો થયો હોત. તેમના હૃદયને શાંતિ અને મનને ચેન નથી. તેઓ દુઃખી છે. બહુ, બહુ દુઃખી છે. એક રજપૂત પુરુષની ખરી શક્તિ છે તેનો ધર્મ અને તેની સ્ત્રી. મારા ભાઈ બંનેથી વંચિત રહ્યા છે અને તેનું કારણ તમે છો—તમે. ભાભી જે સ્ત્રી પોતાના પતિને સુખી નથી કરી શકતી તેનું જીવંતર ધૂળ છે; પરંતુ જે રજપૂતાણી મેવાડની કુલવધૂ બની પોતાના પતિને દુઃખ જ આપ્યા કરે છે તેને તો માત્ર ઝેર જ ખાવું ઘટે છે. બિચારો પતિ સીઆઈ સીઆઈ મરતાં તો બચે !”

એટલું કહી ક્રોધમાં કાંપી રહેલી ઉદાખા મોઢું ફેરવી ચાલવા માંડી. મીરાંઆ પહેલાં આશ્ચર્ય, પછી સહાનુભૂતિ, પછી ગ્તાનિ અને દુઃખ અનુભવતાં સમસમી જાણ્યાં. કાંઈને ય દુઃખ દેવું તેઓ ઇચ્છતાં જ નહતાં. પોતાને હાથે કાંઈ પણ દુઃખી થાય એ વિચારેજ આ પ્રેમવત્સલા પ્રેમસખી સમસમી જાઈતી. તો પછી આ તો તેનો પતિ હતો જેને સુખી કરવો પોતાનો ધર્મ સમજતી હતી ! આ પણ સુધી એ માનતી હતી કે પોતાનો પતિ સુખી છે, પરંતુ—આ ઉદા શું બોલી ગઈ ? મીરાંના મનમાં એકદમ જાહેલા તરંગો અટકી ગયા તે દોડી અને ઝપાટા ભેર ચાલી જતી ઉદાને એ હાથે પકડી લઈ મોલી :

“ ઉદા બા, ન જાઓ, મારી ભૂલ થઈ છે. મોટી ભૂલ થઈ છે. મારા લીધે તેમને બહુ દુઃખ છે એવું તો તેમણે જરા ય ઉચ્ચાર્યું નથી. કે નથી એવું કાંઈ દિવસ વર્તન દાખવ્યું. મને જે ગમે તે કરવા તેઓ હંમેશાં તૈયાર રહે છે...અને...” મીરાં અટકી ઉદા રહ્યાં જોવા લાગી. ઉદાએ એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચાર્યો. માત્ર જોતી હતી તેમ ક્રોધમાં જોડ રહી. મીરાંએ ઉદાની ક્રોધી આંખોમાંથી તેનું હૃદય ઉકેલતાં પૂછ્યું :

“ એ ખરેખર બહુ ક્રોધમાં ચાલ્યા જતા હતા ? —તો નિશ્ચય દુઃખી હોવા જોઈએ, બહેન બા કહો. એમને એવું શું દુઃખ છે જે હું જાણી શકતી નથી ? શું કરું તો એમનું એ દુઃખ મટે ? હું એમને જરૂર દુઃખી નહિ થવા દઉં.”

“ ભાભી મારા આગળ આટલાં ગળગળાં થવાને બદલે મારા બાઈ રહામે આટલાં ગળગળાં થતાં હોવ તો દસ પાંચ વરસ એમના જીવવાનો તો અમને વિશ્વાસ રહે ! ”

“ હું શું કરું બહેનબા ? સત્તર કહો. ”

“ તમે નાનાં નથી ભાભી શા. મૂર્તિ સાથે અપ્પરપ્રહર રમવામાં બલે તમે નાદાન જેવાં દેખાઓ; પરંતુ માણસ હોવ તો

તમારા પતિના મનને અને હૃદયને શાંતિ થાય તેવું કરો. સ્ત્રીનો પતિ એ જ તેનો ખરો પરમેશ્વર અને તેની તનમનથી ભક્તિ એ જ તેનો ધર્મ. પ્રેમનો આટલો મહિમા તમે ગાઓ છો પરંતુ તમારાં ભજનોમાં શું એવું ક્યાંયે નથી આવતું, કે જે અત્યંત પ્રેમથી ખૂરતું હોય તેને દુઃખ ન આપવું ?” કહી ઉઠા ઝટ ઈર્ષ્યાથી ગઈ. મીરાં ચૂપચાપ ઊભાં રહ્યાં—થોડીકવાર અને પછી ફૂલની ચાદર લપેટી બાળુ મૂકી દીધી.

*

*

*

ભોજનાદિ પછી શયનમંદિરમાં બીજના ચદ્રમાને જોતા પલંગ પર પડેલા યુવરાજ ભોજ એકદમ ઊભા થઈ ગયા. કોઈ દિવસ નહિ અને આજે, આ વખતે મીરાં આસ્તેથી તેમના પલંગ પાસે આવ્યાં અને નમન કરી ઊભાં રહ્યાં. કુંવરતું હૃદય આનંદથી ઉછાળા મારતું ગળામાં આવી અટક્યું. મીરાંબાએ હળવે રહી તેમની મોજડીઓ દૂર કરી અને પંખો લઈ તેમના પગ પાસે બેઠાં. કુંવર એવો અવાક થઈ ગયો હતો કે અસાનંદની કંપિત મસ્તી અનુભવતો પલંગમાં જ પડ્યો રહ્યો. ઊભો ન થયો.

“આપ બહુ દુઃખી છો ?” મીરાંએ બહુ જ ધીમેથી કહ્યું. તેના અવાજમાં દુઃખ સ્પષ્ટ હતું.

“હું ? કાણે કહ્યું ?”

“હું આપને દુઃખ આપું છું. હું શું કરું તો આપ સુખી થાઓ ?”

કુંવર પલંગમાં બેઠો થઈ ગયો અને આશ્ચર્યથી મીરાંને જોવા માંડ્યો. શું કહેવું ? જે સ્ત્રીની પાછળ પોતે ગાંડો બન્યો છે, જે સ્ત્રી પોતાની પત્ની બની ચૂકી છે તે પૂછે છે હું શું કરું તો સુખી થાઓ ! કુંવર ભુલ્લિવાન હતો પરંતુ ઉત્તર ન જડ્યો. એક જ વાક્યમાં ખરું દુઃખ ન કહી શક્યો. તેણે હળવે રહી મીરાંનો હાથ પકડતાં કહ્યું :

“હું દુઃખી નથી.”

“આપ છો.” મીરાંએ દઢતાથી ઉચ્ચાર્યું.

“કાણે કહ્યું ?”

“ઉદાપ્પા કહે છે, ભાભીઓ કહે છે—‘આ કહે છે.’”

“તમે ખધાંને પૂછી આવ્યાં ?”

“ના મેં સાંભળ્યું.”

“તમે ખરું માનો છો ?”

“આપ આગા કરો. હું શું કરું તો આપ ખરેખરા સુખી થાઓ ! આપને સુખી કરવા એ મારો ધર્મ છે.”

ભોજને છેલ્લું વાક્ય ન રુચ્યું; પરંતુ મીરાંના કંઠમાં સાચી કિત્સુકતા, દુઃખ હતું. કુંવર હસી પડ્યો. ધીમે રહી મીરાંના હાથ લીધો અને પોતાના માથાપર મૂકી કહ્યું “અહીં દુઃખ છે. દયાવો, નિકળી જશે.”

પત્ની પતિનું માથું દયાવવા માંડી. યુવરાજને એક પછી એક તરંગો ઉપજવા માંડ્યા. મનનાં દાખેશાં તોફાન જાણે પ્રચંડ વેગથી ઉમટવા માંડ્યાં. થોડીક ક્ષણો ચૂપચાપ પસાર થઈ. યુવરાજની બેચેની વધતી ગઈ. મીરાંઆના હળવા હાથથી તેના પાગલપણાએ માઝા મૂકી.

પતિએ ઓચિંતા ઊભા થઈ જઈ પત્નીના ખભા પકડ્યા અને તેને છાતી સરસી ચાંપી. મીરાંએ આંખો નીચી કરી.

ભોજે મીરાંનું મોઢું આવેશથી જાણું ક્યું અને..... તેનો આવેશ ગળી ગયો. તેને લાગ્યું જાણે અતિવેગથી દોડી પહોંચ સ્થાને અથડાઈ તે પાછો પડ્યો. તેને લાગ્યું મરુભૂમિમાં દેખાતા સ્વર્ગની પાછળ દોડતાં દોડતાં ઠોકર ખાઈ પડ્યો અને આંખ ઉઘાડી ત્યારે ધૂળમાં હોઠ જણાયા. તેને જણાયું કે ભગવાનની મૂર્તિમાં છૂપાએલા જીવતા ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા

મૂર્તિને કાંઈ ભેટ અને ભગવાન ન જ મળે તેમ મીરાંને સ્પર્શતાં મીરાં ન મળી.

પત્થર નહિ, પત્ની છાતી પર હતી. એ જ આખંડ સૌંદર્ય હતું. તેના હૃદયની આગ પત્નીના શીતળ સ્પર્શથી વધુ ઉષ્ણ બનવા માંડી. મીરાંની મોહક આંખમાં નિરામયતા, નિર્લેપતા સૌમ્યતા એવા પ્રકારનાં હતાં કે જે વસ્તુ મેળવવાને તે તલ્લસતો હતો તે અદૃશ્ય હતી. જે જોઈતું હતું તે તેની સન્મુખ હતું છતાં તે લઈ નહોતો શકતો.

હાય રે વિધાતા !

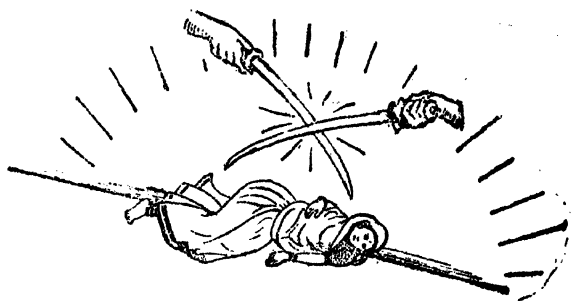
મીરાંની આંખમાં અને તેના હોઠમાં પોનાના મુખને શોધવા ભોજ વ્યર્થ ફાફાં મારવા લાગ્યો.

એકાએક તે ચમક્યો.

મીરાંની એ કીકીઓમાં તેને પેલા ગિરિધારીની હસતી મૂર્તિઓ જણાઈ. તેના હોઠમાં તેને ગિરિધારીના શબ્દોને ગુંગરવ ભરાઈ રહેલો જણાયો. એક પળમાં તેણે મીરાંને અલગ કરી અને ચાલવા માંડ્યો.

મહેલ બહાર બગીચામાં જીવાન પટાવતો એકા હતા—ભોજ સાં આવીને એકો. પટાવતોની આંખો ચમકી. ભોજની આંખો ચમકી—કસુંબા તૈયાર થવા માંડ્યા અને બિંદગીમાં કાંઈ દિવસ નહિ તેટલો કસુંબો બધાંની ના ના વચ્ચે ભોજે એટલો પીવા માંડ્યો—એટલો આપવા માંડ્યો કે છેવટે નશાના અતિશય ઘેનમાં યુવરાજ ભોજ હતા સાં જ પડી રહ્યા—સૂઈ ગયા.

૧૩

આતું નામ પ્રેમ ?

“યુવરાજે બીજી વાર લગ્ન કર્યા.”

અંતઃપુરના એક આથમણા અરખામાં ઉગમણું મોહું રાખી અતિથય હાંકતી નાની બાબી ઉઠાને સંબોધી બોલી.

“શું કહો છો બાબી ! તમારું મગજ તો નથી ખસ્યું ? ઉઠા આશ્ચર્ય અને રહેજ ગુસ્સાથી બોલી.

“યુવરાજનું જ ખસ્યું લાગે છે નહિ તો પવનવેગા થઇ વિજળીવેગા હસ્તમેળાપ કેમ કરી નાખે ? યુવરાજે લગ્ન કરી નાખ્યાં, બા.”

“કેર મને જરૂર કંઈ થઈ ગયું છે. બાબી ! હું ઉઠા-મને ઉઠાને ખબર નથી કે મારો ભાઈ પરણે છે-આને તું પારકીજણી તને ક્યાંથી ખબર...”

“પારકી જણીને મેણું ન મારો નણુંદલણ ! રજપૂતોને રજપૂતો બનાવનાર પારકી જણીઓ જ છે-મા બહેન તો પછી...”

“અધાંયે મારી સાથે કંઈ તરકટ માંડ્યું છે—જરૂર માંડ્યું છે. મને બાએ ન કહ્યું, પિતાએ ન કહ્યું એક માત્ર તું જ મને બાળવા કહે છે.”

નીચે બેસી જતાં ઉઠા એટલું બોલી રહી પડી એને અબર નહિ અને યુવરાજનું લગ્ન થાય !—પોતે એકલી મોઢું-પદ લેવા યુવરાજનું બીજી વાર લગ્ન કરાવવાની છાને છાને માથાઝીક કર્યા કરે અને કોઈ બીજી જ બ્યક્તિ યુવરાજનાં લગ્ન કરી દે એ તેની આત્મીયતા પર નહિ અસ્મિતા પર ધાવ હતો. તેના બોટા આત્મગૌરવ પર જલદ ફટકા. એટલે જ તેની. આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. સાસરેથી પોતે જલ્દી ચાલી આવી હતી તે શું, રડવા ?

નાની ભાભી કંઈ ક્ષોભ પામી. તેણે હસતાં હસતાં ઉઠાને હાથ પકડ્યો અને ખેંચતાં બોલી:

“ભીડો. રાજમાતા અને દિવાનજીને તો હજી કહેવાનું છે.”

“હે ?” ઉઠા આંખો ફાડી ભાભી થઈ ગઈ, “તેમને અબર નથી ?”

“ના, મુઢલેય નહિ. ”

“તો તને અબર કેમ પડી ?”

“પારકી જણી છું એટલે ?”

“સીધો જવાબ આપે છે કે નહિ ?”

“કાલે રાતના તમારા ભાઈ યુવરાજ ઝાલાવાડ તરફ ગયા અને મન્દારકુવર કન્યાને લઈ જાય તે પહેલાં ત્યાં ત્યાં જ લગ્ન કરવા રાજપુરોહિતને ય સાથે લઈ ગયા. ”

“તને અબર કેમ પડી ?”

“મેં બન્નેને ચૂપકીથી વાત કરતાં સાંભળ્યા—અને જતાં જોયા. જતાં જતાં તમારા ભાઈએ મને સમ દીધા, કે ઝાલાવાડથી મારા માણસ આવે નહિ ત્યાંસુધી કોઈને વાત ન કરવી. ”

“પરંતુ આટલી ધાંધલ કરવાનું કારણ શું ? ”

“બહેન બા ! દૂધનો બબ્બો હાથ ફૂંકીને પીએ; પેટનો બબ્બો ગામ બાળે; પરંતુ દિલનો બબ્બો કુટુંબ ડૂબાડે ! ”

“તું બકે છે ભાભી—બકે છે.”

“હાં. બહેનબા, હ મહિનાથી યુવરાજ મેડતીજીથી સાવ નિરાશ થઈ ગયા હતા એટલે એમણે કન્યાનું હરણ કરી આટલી ઝડપથી ચૂપચાપ લગ્ન કરી નાખ્યાં. આ, આબ્બા દેખાય.”

“ઉત્તમ ! અત્યુત્તમ ! પણ ભાભી કુટુંબ ડૂબાડવાનો સવાલ ક્યાં આવ્યો ? દુઃખી કન્યાનું હરણ કરવું એ તો રાજપૂતોનો ધર્મ છે.”

“પ્રભા કુંવરીનો પ્રેમ મન્દારરાજકુંવર પર છે પરંતુ તેના વડીલોને તે ગમતો નહતો અને મન્દારકુંવરને તેના પાડી શકે તેમ પણ નહતું. એટલે તમારા ભાઈએ યુવરાજને સમજાવી યુક્તિ શોધી—લગ્ન થવા પહેલાંજ કુંવરી સાથે લગ્ન કરી નાખવા તેમને પ્રેર્યા.”

“મારો વિક્રમ—મારો ભાઈ ! ”

“પરંતુ કુંવરીની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ લગ્ન કરી યુવરાજ તેને અહીં લાઇ આવે છે એટલી હિણુપ તો રહી ગઈ.”

“એમ કોણ મારા ભાઈ કહેતા હતા ? ”

“હોય ? એ તો હું કહું છું.”

“બહુ સારું ભાભીશા. હવે પછી કોઈના મોઢે કુલ ડૂબાડવાની વાત ન કરતાં. આ તો કુલ જીવાડવાની વાત થઈ છે. એ ભક્તાણીથી સિસોદિયો રાજવંશ જીવતો રહે એ આકાશને બાથમાં લેવાની વાત હતી. બહુ સરસ થયું. ન્યારે ન્યારે હું કહેતી હતી ત્યારે ભાઈશ્રી બીજી રાજકુમારીને પરણવાની દાંત કચકચાવી ના પાડતા હતા. છેવટે તેમને આ ઉદ્ધાનું કહેવું કરવું

પડ્યું ને ! શરમથી મને જણાવી શક્યા નહિ હોય. હશે, અમધડી મંગળ વધાઇ આખા રાજમહેલમાં ફેલાવી દઉં છું.”

એટલું કહી ધાંધલ કરતી ઉદા અંદર દોડી ગઇ અને રાજમાતાના આવાસ ભણી પગલાં ભરવા માંડી.

ઉદાએ અક્ષરશઃ વીજળી વેગે રાજમહેલમાં મંગળ વધાઇ ફેલાવી દીધી. પ્રભાકુમારીના નામ પર ધણીને સંતોષ થયો. કેટલાંકને દુઃખ થયું. સિસોદીયાનો વંશજ એક પર ખીજી કરે તે અભુકતું નહતું; પરંતુ એક પત્નીને લઈ અતિશય દુઃખ પામી તે ખીજીને બળાતકારે અને વળી ચોરીચૂપકાથી પરણે એ નિઃશંકે વિચારવા જેવું હતું.

છતાં રાજમાતાને ટાઢક વળી. એમણે સત્વર રાજકર્મ-ચારીઓને બોલાવી નવવધૂને સત્કારવા તડામાર તૈયારીઓ કરવા માંડી.

આખા રાજમહેલને કલ્લા પછી જેને મળવા તે ઊકુ ઊકુ થઇ રહી હતી તે મીરાંને મળવા ઉદા મીરાં પાસે આવી પહોંચી. ખકરીને કાપતાં ખાટકીને આનંદ થાય, મનુષ્યને તાવતાં શેતાનને આનંદ થાય, એવો જ આનંદ ઉદાના ઉરમાં ઊભરાતો હતો.

લકતાણી મીરાંને મંગળ વધાઇ સંભળાવી ઉદાને જોવું હતું. મીરાંના મોઢાંપર દુઃખના કેવા ઓછાયા ઊતરે છે—કેવી લાચાર, કેટલી દીન તે દેખાય છે ! તેણે મીરાંને પોતાના પગ પકડી રડતી, રાજમાતાના પગ પકડી ક્ષમા માગતી અને યુવરાજની ચરણરજ લઈ પ્રેમભીક્ષા માગતી કદપી લીધી હતી. પોતાના સિવાય મીરાંજાને ખબર ન પહોંચાડવા તેણે દરેકને તાડીદ કરી હતી અને મીરાંની નજર સાથે નજર મેળવી કહેવાની હીંમત ઉદા સિવાય ખીજા કોઈમાં હતી પણ નહિ.

ગિરિધારીની મૂર્તિથી થોડેક છેટે મીરાંના ભાગવત વાંચવામાં લીન હતાં. ઉદાને આવેલી જોઈ પદમા અને કાથી બહાર

ઊભાં રહ્યાં. ઉદાનાં પગનાં ઝાંઝરાએ મીરાંને ધ્યાનભંગ કરી. તેણે પોથીમાંથી જાણે જોઈ સ્મિત કરતાં કહ્યું: “આવો ઉદાયા”.

“લાભી, તમારી ભક્તિ કૃણી.” જુસ્સો દબાવી સ્મિત કરતાં ઉદા બોલી.

“કાં બહેનજી !”

“હવે તમારે મારા લાઈની જવાબદારીની ચિંતા નહિ કરવી પડે. આજથી તમારે તેમના ભોજન વખતે પંખો ઢાળવો નહિ પડે અને તેમના શયન વખતે ખોટું ખોટું જીભુ રહેવું નહિ પડે. ધન્ય છે તમારા ભગવાનને, એણે ખરો ચમત્કાર દેખાડી દીધો—જય ગિરિધારીલાલજીની.” એટલું કહી તેણે ગિરિધારી ભણી જોયું અને એ હાથે નમસ્કાર કર્યા. નણુંદને સત્કારવા મીરાંના ઊભાં થઈ ગયાં હતાં. તેમણે ચમકી ઉદાને પોતાના ભણી ફેરવી લીધી અને જરા બેચેન બનતાં બોલી, “બહેનજી” મને મૂરખીને કંઈ સમજણ નથી પડતી. મેં કાંઈ ભૂલ તો નથી કરી—હું ક્ષમા માગું છું.”

ઉદાને મીરાં પર ક્રોધ ચઢી આવ્યો; પરંતુ તરત શમાવી એ જ કટાક્ષમાં બોલી: “અરે ક્ષમા તો મારા લાઈએ માગવી જોઈએ કે એમણે અત્યારસુધી તમને હેરાન કર્યાં કર્યું. છતાં હવેય એ સમજ્યા તે સારું થયું. તેમના જીવને ય નિરાંત વળી.”

“તેમને નિરાંત વળી ?” મીરાંએ એકદમ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું. તેના મોઢા પર હરખ છવાયેલો દેખાયો. ઉદા આંખો ખેંચી મીરાંને જોઈ રહી. “કેટલાય દિવસથી તે બેચેન રહેતા હતા. મારી સેવા મને નિષ્ફળ થતી જણાતી હતી. હવે તેમના મોઢા પર આનંદ જણાશે.”

“જણાશે જ તો. પરંતુ પૂછ્યું નહિ લાભી, શા માટે આનંદ જણાશે ?”

“ભૂલી ગઇ. જોયું ને ? કહો બહેનજી, એવું શું થયું છે કે તેમના હૃદયને આનંદ ઉપજ્યો છે ?”

“ભાભી ! પરણવા જનારના હૃદયમાં હંમેશા આનંદ ઉછળે છે. જીવનનાં સુખદ સ્વપ્નામાં તે જાગે જાગે વિહરે છે. જીવનનાં કપરાં દુઃખો પણ પરણ્યા જનાર થોડીક વાર ભૂલી જાય છે. યુવરાજ પરણવા ગયા છે. ”

“પરણવા ?” મીરાંએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું

આ જ શબ્દ સાંભળવા ઉઠા તણપાપડ થઇ રહી હતી પરંતુ તેણે બરાબર જોયું કે મીરાંના મોંઢાપર જેટલો તે ધારતી હતી તેટલો આઘાત ન જણાયો. તે આઘાત કરવા તેણે મર્માહત ભાવે કહેવા માંડ્યું, “કન્યાનું હરણ કરી પરણી જવા યુવરાજ ગયા છે. હવે તો પરણીને આવતા હશે. ”

મીરાં ઉઠાને જોઇ રહી. ઉઠા વેધકદષ્ટિથી મીરાંને જોઈ રહી હતી. મીરાંએ હાથમાં રહી ગયેલું લાગવતનું પાનું પોથીમાં મૂકી દીધું. તેમને અનુત્તર જોઈ ઉઠાએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, “કમ ભાભી ?”

મીરાંએ પોથી લપેટતાં કહ્યું “લગવાન એમને સુખી રાખે !” “હે ?” ઉઠા ડાળા કાઢી મીરાંના નિર્દોષ સ્મિત તરફ જોઇ રહી. મીરાંએ એટલું કહી વધુ બોલ્યા વિના પોથી જાઠાવી ગિરિધારીલાલની મૂર્તિ પાસે ગઇ અને તેમની બાજુમાં લાકડાની થોડી પર મૂકી દીધી. ઉઠાને મીરાંના અલ્પ શબ્દોથી કંઈ ન વળી. દુઃખાવેલો ક્રોધ બહાર ઉછળી આવ્યો. આ તે કેવા પ્રકારની સ્ત્રી છે ? જે પતિ પોતાની પાછળ દિવાનો છે તે બીજાને પરણી જાય છે ને આને કંઈ જ થતું નથી?—નથી ક્રોધ, નથી આંસુ ? ઉઠા ક્રોધમાં મીરાં પાછળ ધસી અને ઝટકથી પોતાની પાસે ખેંચી બોલી, “કમ ભાભી ! ફરી ગયું લાગે છે શું ?”

“કમ બહેનજી ?” મીરાંએ વધુ સ્મિત કરતાં કહ્યું

“તમને શું મસ્કરી લાગે છે ? હું સાચું કહું છું.”

“તમારા શબ્દોને હંમેશા હું સાચા જ માનું છું.”

“ભાભી, સંભળવાનું તો હજી મેં કહ્યું નથી. રાજમાતાએ નિશ્ચય કર્યો છે આવનારી રાજકુંવરીને યુવરાજી બનાવવી— સમજ્યાં, મેવાડની ભવિષ્યની મહારાણી.”

“ભગવાન એને સુખી રાખે—બહુ સુખી રાખે.”

ઉદા ડહાઈને એક પગલું પાછળ ભીની રહી. કાં તો મીરાં પાગલ થઈ ગઈ છે કંતો પોતે પાગલ થઈ ગઈ છે. મીરાં એક પ્રકારની ધૂનમાં રહેતી તે ઉદા જાણતી હતી. તેમાંથી તેને ઢંઢોળવા શબ્દોને સ્પષ્ટ કરી તે કહેવા માંડી: “ભાભીશા, આનો અર્થ સમજ્યાં ? તમારે સ્થાને એ નવી રાજકુંવરી આવશે. માત્ર આવે અને કુળદેવીને નમન કરે એટલી જ વાર છે !”

“ભલે આવે !” મીરાંએ વધુ સ્મિત દર્શાવતાં કહ્યું.

“ભલે આવે ?” ઉદાએ ડાળા ફાડી જાંચે અવાજે પૂછ્યું. “અરે વાહ ! ધન્ય છે ભાભી રાઠોડોની છાતીને. હાથ નેડયા. ભાભીશા—એ હાથ અને ત્રીજું મસ્તક.”

“ભગવાન તમને સુખી રાખે !”

હેં ! ઉદા ચમકી એક ડગલું ફરી પાછળ હટી ગઈ. જેનું પોતે સર્વનાથ થતું ઇચ્છતી હતી તેને મીરાં સાચા આશીર્વાદ આપતી હતી ?

ઉદાનું ફરી ગયું. તેનો ક્રોધ એમનો એમ રહ્યો. તેનાં કટાક્ષ જાગૃત થતાં થતાં સૂકા ગયાં, મનની મનમાં રહી ગઈ. મીરાંને શું થઈ ગયું ? એના શબ્દોમાં માધુર્ય હતું, એના અવાજમાં નિર્દોષ પ્રેમ અનુભવાતો. મીરાંને કેમ કંઈ થતું નથી ?—કેમ કંઈ થતું નથી ? ઉદાના હૃદયમાં અવિરત ઊંડતા આ પ્રશ્ને તેને યૂગળાવી મૂકી. તેનું મગજ ખરેખર ફરવા લાગ્યું વધુ બોધ્યા વિના તેણે ખરેખર એ હાથ અને ત્રીજું માથું

મીરાં આગળ નમાવ્યું અને નિશ્વાસ નાખી બોલી, “ભગવાન તમને સુખી રાખે !”

મીરાંએ વહાલથી તેના જોડેલા હાથ પકડી લીધા. ઉદાસે ચોંકી તેના લણ્ણી જોયું; પરંતુ મીરાંની આંખમાં ઝેરને બદલે અમૃત વરસતું જોઈ, દુઃખ, રાગ અને દ્વેષને બદલે મસ્તી અને શાંતિ જોઈ ઉદા પોતાને કાબૂમાં રાખી શકી નહિ. તેના નિર્મળ હાસ્ય વેરતા હોઠને દેખી તેણે એક ધીમી ચીસ નાખી અને હાથ ખેંચી લઈ ખડ બહાર નાડી.

મીરાંએ એ જ હાસ્ય ભગવાન ગિરિધારી લણ્ણી ફેરવ્યું. તે પથુ હસતા હતા. મીરાં ધીમે રહી તેમની સામે બેસી ગઈ. તેના એક ગાલ પર એક અશ્રુ આવી બાકી ગયું, માત્ર ગિરિધારી જ સાંભળે એવી રીતે તેણે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું, “ધન્ય હો પ્રભુ ! મારા હૈયા પરનો એક મોટો બોબો તેં દૂર કર્યો. હું એમને જરાય સુખી નહોતી કરી શકતી. એટલું કરજે દીનાનાથ આવનાર રાજકુમારી તેમને હંમેશાં આનંદમાં રાખે. તેમને આનંદમાં જોઈ મને આનંદ થશે.”

શરમ અને ઝલાનિમાં નીચું માથું કરી દરવાજા બહાર બિલાં રહેલાં પદમા અને કાશી મીરાંબાના સ્નેહો આછા આછા સ્થંભળી રહ્યાં હતાં તેમણે વિહ્વળતાથી મીરાંબા તરફ જોયું.

x

x

x

ભોજરાજ પરણીને આગ્યા. નવવધૂને લઈને.

નવવધૂનાં ધામધૂમથી ઓવારણાં લેવાયાં. કુલદેવીને નમસ્કાર થયા. રાજમાતાએ નવવધૂને વધુ લાડ કરી સન્માની. મીરાંના નામ માત્રથી તેમને તિરસ્કાર અને ક્રોધ ઉપજતો હતો, જેને શમાવવા તેમણે વધુ આવેશથી નવવધૂને પોતાના પ્રેમથી અભિષિંકત કરી. રાજકુટુંબ અવાક બની આ સાસુ-વહુની જોડેલીને જોઈ રહ્યું. બધાને દર્શાવવા તેમણે દરેક વાતમાં વધુ આનંદ અને વધુ ઉમળકા દેખાડવા માંડ્યો.

તેમણે રાજકુટુંબનાં બધાં આગ્રહપૂર્વક ઓલાવ્યાં હતાં, માત્ર મીરાંને બાદ કરી. દરેકના હૃદયમાં મીરાં પ્રત્યે એક ગુપ્ત સહાનુભૂતિ જાગૃત થવા માંડી હતી.

એવામાં બધાંને આશ્ચર્યમાં મૂક બનાવી દેતી મીરાં વરવધૂને સન્માનવા વણુઓલાવ્યે આવી પહોંચી. તેણે કૃષ્ણ-દેવીને નમસ્કાર કર્યા. મોંદુ ફેરવી ઊભેલી રાજમાતા અને મોંદુ વકાસી ઊભેલી પીઠ વડીલ ઓંઝોને પ્રણામ કરી તે નવવધૂ પાસે આવી.

ભોજ અને વિક્રમ મોંદા પર સખ શાંતિ જળવી રાખી ઊભા રહ્યા.

પરંતુ જે પ્રેમજલાવથી મીરાં નવવધૂને ભેટી અને તેને સન્માની તે જોતાં યુવરાજ ભોજ મનમાં ને મનમાં સળગી ઊઠ્યો. હૃદયનો ગુપ્ત રોષ ધટવાને બદલે વધુ પ્રજ્વળવા માંડ્યો. પરંતુ હોઠ ન ઉઘડ્યા. પગ ન ઊપડ્યા. ઊભા હતા તેમ, યુવરાજ ઊભા રહ્યા.

મીરાં આગ્રહપૂર્વક નવવધૂને પોતાની સાથે લઈ પોતાને મંદિરે આવી. આગ્રહપૂર્વક તેને ભોજન કરાવ્યાં અને આગ્રહ-પૂર્વક જાતે પતિમંદિરે તેને મૂકી આવી. નવવધૂ પહેલી નજરે જ મીરાંની આજ્ઞાધીન બની ગઈ હતી. મીરાંના પ્રેમભર્યા શબ્દોથી તે બધાંને છોડી મીરાંને વળગી પડી.

શયનમંદિરમાં નવવધૂને મોકલી દીધા પછી મીરાં આનંદ-ભેર પોતાના ખંડ ભણી જતાં હતાં, તેવામાં તેમણે કાષ્ઠની જોરથી ચીસ સાંભળી:

“ સખર ”

મીરાંએ ચમકી શયનમંદિરના બંધ બારણાં તરફ જોયું. અંદરથી તરત અવાજ સંભળાયા.

“ તલવાર ખેંચ ! ”

“નાદાન ! મોતના મુખમાં આવ્યો છે ?” ખીજે અવાજ આવ્યો.

“ના. ના.” એક સ્ત્રીની ચીસ સંભળાઈ.

મીરાં દોડતાં ખીજે દરવાજેથી અંદર ગયાં. તેમણે જોયું કે નવવધૂ એક યુવાન રાજપૂતના, જોરથી હાથ પકડી તેને લઢતાં રોકી રહી હતી અને તેની રહામે ભોજરાજ આશ્રય અને ક્રોધમાં તસ્વાર ખેંચી ઊભો હતો.

“અહેનજી !” બચાવો. ” ચીસ પાડી નવવધૂ મીરાંને વળગી પડી.

કાણુ જાણે પણ, ભોજરાજ મીરાંને જોઈ ક્ષોભ પામ્યો.

“કાણુ છો તમે ?” મીરાંએ પેલા નવજૂવાનને પૂછ્યું.

“હું છું—મન્દારકુમાર. મારી લવિષ્યની પત્નીને બળાત્કારે અહીં ખેંચી લાવનાર દુરાત્માનો અંત કરવા અહીં આવ્યો છું.”

“નાથ !” મીરાંએ ભોજ તરફ મોંદુ ફેરવી પૂછ્યું.

“અહેનજી !” નવવધૂ પ્રભા વચમાં રડી પડી.

“શું છે ?” ભોજે નવવધૂને સમ્પ્રાદર્શિ પૂછ્યું.

નવવધૂ ધ્રુજતા હાથે મીરાંને વળગી પડી અને મન્દાર-કુમારને ઉદ્દેશી એકશ્વાસે કહેવા લાગી. “એ ખરું કે અમારાં બન્નેનાં દિલ અને મન એક હતાં—અને હજી છે. અહીં ન લાવવામાં આવી હોત તો અમારાં બન્નેનાં લગ્ન નિશ્ચય થઈ જત પરંતુ હવે નિરર્થક.” એટલું કહી તે ઝૂંટી અનેલા મન્દાર તરફ આંખ ઊઠાવી કહેવા લાગી “રાજપુત ! હું ક્ષત્રાણી છું. જેને પરણી એજ પતિ. મનસા, વાચા અને કર્મણા પત્ની બની રહેવા પ્રાણ ત્યાગીશ. પરંતુ હવે મને ન બોલાવો. જાઓ મન્દારરાજ ! શરમ છે તમને કે એક સ્ત્રીના તુચ્છ પ્રેમ ખાતર તમે તમારી ફરજ ચૂકી આવ્યા છો. મને વિધવા કરવાથી તમે ફરીથી લગ્ન કરી શકશો ?”

“ના. પરંતુ મારું વેર લેવાશે.” હૃદ નિશ્ચય કરતાં મન્દારરાજ બોલ્યો, “હું અહીંથી એમ ને એમ નહિ જાઉં. જેણે મારી જિંદગી ધૂળ જેવી કરી મૂકી છે, તેને હું મારી નાખવા આવ્યો છું, મારી નાખી, પછી હું જમશ.”

“મને ધર્મનો સાદ હોતો-બોલાવ્યો અને ગયો.” બોજે ઘેરે અવાજે કહ્યું.

“મને પ્રેમનો સાદ હોતો” એવા જ અવાજે મન્દારકુમાર બોલ્યો ને પછી એક કદમ આગળ આવી બોલ્યો, “પ્રેમને મારી નાખનારા બેવકૂફથી પ્રેમ જીતાતો નથી કે કપાતો નથી. બોજરાજ ! હું કુંવરી પ્રભાને ચાહું છું.”

“હોંશિયાર ! મારી સ્ત્રીને ચાહનારને હું કાપી નાખીશ.” બોજે ગર્જના કરી.

“મારી પ્રેમિકાને પરણનારના હું ટૂંકડા કરવા જ આવ્યો છું.”

“શાંત, કુમાર ! જરા સખૂર ! જરા ધીરજ !”

આગળ વધતા મન્દારરાજને રોકી મીરાં બોલી. પછી તે બોજરાજ તરફ ફરી અને મૃદુ વચને બોલી, “નાથ ! પ્રેમીઓ ગાંડાં હોય છે. ન હોય તો પ્રેમી કહેવાય કેમ ? મન્દારરાજના બોલવા પર આપ ન જુઓ. એમને માફી બક્ષો. ઘરમાં આવ્યો તે અતિથિ. અતિથિ મન્દારકુંવરને માનપૂર્વક આપ બહાર પહોંચાડી આવો.”

એટલું કહી મીરાં આશ્ચર્યમાં પડેલા મન્દારકુમાર તરફ ફરી અને બોલી,

“કુમાર પ્રેમની પરાકાષ્ઠા લોહી નીતરતી તલવારમાં ન હોય. કાંઈની પત્ની પર હાથ બાંધવો અધર્મ છે.”

“અને કાંઈની પ્રેમિકાને બાંધવી લઈ જવી ધર્મ છે ?” મન્દારકુંવરે ગંભીર અવાજે કહેવા માંડ્યું, “રાણી, ધર્મ એટલે શું ? રાજપૂતનો ધર્મ છે તેની ઈજ્જત અને તેનો પ્રેમ. અને

મયાં તો પછી આ નશ્વર દેહને તલવારને સ્વાધીન કરી દેવો
એ જ પરમ ધર્મ.”

એટલું કહી મન્દારરાજ જીવસાથી ભોજરાજ બાણી કર્યો
અને લાપરવાહીથી બોલ્યો, “પત્નીની આથ લેનાર યુવરાજ!
યા તૈયાર.”

“બોલવામાં હું માનતો નથી. મર્દ હોય તે તલવાર
ઊઠાવે.” હાંત બીંસી ભોજ બોલ્યો. ભોજના નિશ્ચયાત્મક અવાજે
બંને સ્ત્રીઓના હૃદયમાં ફાળ પડી. ભોજ એ પગલાં આગળ
વધી ચૂક્યો હતો. મન્દારરાજનો હાથ હવામાં ઊંચો થઇ ચૂક્યો
હતો. બંનેની તલવારો વીજળીની જેમ, વીજળીની ઝડપથી
હવામાં ચમકી અને એક કારમી ચીસ સંભળાઇ.

“ભગવાન! ક્ષમા!”

મીરાં સ્તબ્ધ બની-દોડી. પરંતુ મીરાં રાજકુંવરી પ્રભાને
પકડે તે પહેલાં તો પ્રજા આગળ ધસી ગઇ અને બંને કુમારોના
ઝટકા પોતાના કુમળા દેહ પર ઝીલી નવવધૂ તત્ક્ષણ આ દેહ
છોડી ચાલી ગઇ.

ભોજરાજ કાંપી ઊઠ્યો. મન્દારરાજ હૃદયદ્રાવક ચીસ પાડી
નવવધૂ પાસે ખેંસી ગયો. ઉચ્છેરાટમાં હાંફતો ભોજરાજ તરત
કુમાર પાસે આવ્યો અને તેને ખેંચી ઊભો કરી ઘેરે અવાજે
બોલ્યો “અહીંથી સત્વેર ચાલ્યો જા. તારી ખાતર નહિ, મારી
ખાતર નહિ—આ સ્ત્રીની ઇજા ખાતર.”

મન્દારરાજકુમારે મૃતદેહ રાજકુમારી તરફ આંસુ આળતાં
જેમું અને ભોજ તરફ એક તિરસ્કાર ભરી દ્રષ્ટિ નાખી જે
રસ્તેથી આવ્યો હતો તે બાણી ચાલ્યો ગયો.

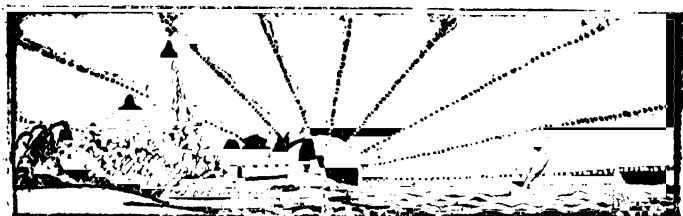
મીરાંએ જતા જતા રાજકુમારને બેઇ લીધો. તેની
આંખમાં નરી ધેણછા દેખાતી હતી. મીરાં વિચારમાં પડી:
આનું નામ પ્રેમ!

મીરાંએ પોતાના જોળામાં સૂતેલી નિઃપ્રાણ રાજકુંવરી તરફ નજર કરી. તેના મોઢા પર ધન્ય જીવનનો આનંદ સ્પષ્ટ જણાતો હતો—આનું નામ પ્રેમ !

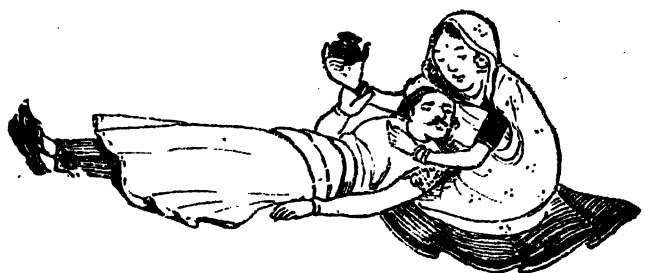
મીરાંએ એકાએક જાગે નજર કરી. રાજકુંવરીનું લોહી પી શરમથી પાછું ઓઢળતી તલવારને લઈ ભોજરાજ કોઢમાં ચરથર કંપતો નત મસ્તકે જાગે હતો—આનું નામ પ્રેમ !

મીરાં જોઈ રહી, વિચારી રહી.

ધડીલર તેનો ગિરિધારી બ્રુલાયો.

કુંપતા હાથે ઉદાએ યુવરાજને તિલક કર્યું.

યુવરાજ યુદ્ધે ચઢ્યા હતા. દિલ્હી પર મોગલો તૂટી પડ્યા હતા અને દિલ્હી પડ્યું હતું. ત્યાંના અધધાન પઠાણોએ મારવાડ તરફ પાંખ ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ગુજરાત અને માળવાના મુલતાનો મહારાણા આગળ ઘૂંટણો ટેકી પોતાનાં રાજ્યો પાછાં લઇ શક્યા હતા. છતાં ચવનોનાં હમકલાં પાછાં ધીમે ધીમે થવા માંડ્યાં હતાં. એક મોટા હમકલા સામે લડવા, બધાને અવરોધી ખુદ યુવરાજ પોતે રણે ચઢ્યા હતા.

ઉદાનો હાથ કાઠ દિવસ કાંપે નહિ અને આજ કાંપતો હતો-યુદ્ધે ભાઈ સંચરતો હતો તે વિચારથી નહિ, પરંતુ ભાઈની મુખમુદ્રા જોઈ. એ મુદ્રાપર તેણે અસીમ શોક, ક્રોધ, કંટાળો, અનૂન નિહાળ્યાં અને કાંપી ઊઠી. અલખત એક વસ્તુ અત્યારે તેણે ન જોઈ-પેલા મન્દારના રાજકુમારમાં દેખાતી હતી તે ઘેવજા.

યુદ્ધે સંચરતા પતિને હર્ષાશ્રુ અને પ્રેમથી વિદાય આપવી તે રાજપૂત સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. પત્નીના હાથે પહેરાએલી

ફૂલમાળા અને અક્ષતકંકુથી યુદ્ધે ચઢેલા વીરને અમોઘ શક્તિ અને પ્રેરણા મળે છે. તેના હૃદય અને મનમાં વિજયનું ઘેન અહીંથી શરૂ થાય છે. તે સમરભૂમિમાં જઈ લડે છે અને વિજય જ પામે છે.

કુલાચાર પ્રમાણે મીરાંના પણ અક્ષતકંકુ અને ફૂલમાળા ભરેલા પૂજથાળથી આવતા દેખાયાં; પરંતુ દિલનો બળેલો યુવરાજ તેમને જોતાં થોભ્યો નહિ. બહેનના હાથે વિજય વૈજયન્તી માલા પહેરી, રાજમાતાને ચરણે પડી, યુવરાજ આસપાસ જોયા વિના ચાલવા માંડ્યો-ચાલ્યો ગયો. વિજયનાં શુભ ચિન્હો લઇ આવેલી મીરાં વિરમય બની, જતા પતિને જોઇ રહી. પતિ તરફથી આવો અનાદર તેણે સ્વપ્નેય નહોતો કદખ્યો. રાજમાતા અને ઉદા, ભાભીઓ અને કાકીઓ મોઢું ફેરવી ચાલવા માંડ્યાં. વિશ્વાળ ખંડમાં મીરાં એકલી અટુલી ભીમી રહી. તેણે દેખાય ત્યાં સુધી અદશ્ય થતા પતિની પીઠ જોયા કરી. પછી ચૂપચાપ પોતાના મંદિરમાં આવી અને એ જ પૂજા શ્રીજીને ચરણે વધુ ઉત્સાહભેર ચઢાવી-નમી પડી. તેણે શું પ્રાર્થના કરવા માંડી તે લપાઇને સાંભળતી ઉદા કે વિક્રમની વહુ ન સાંભળી શક્યાં. ખુદ મીરાં પોતે ન સાંભળી શકી.

અહર્નિશ ગિરિધરગોપાલમાં જ નિમગ્ન રહેનાર મીરાં આજે પતિ માટે આટલી વિમાસણમાં કેમ પડી હતી? મીરાંનું હૃદય ટકટકારા મારતું હતું-ન ઇચ્છવા છતાં તેને લાગ્યું અગ્નિજ્વળતાં પોતાના પતિને એ દુઃખી કરી રહી હતી.

પોતાને લીધે કાંઈ કેમ દુઃખી થાય? દાદાને સુખી કરવા તે પરણી હતી. પતિને સુખી કરવા તે જોઈ ઇચ્છે તે કરવા તત્પર હતી. પતિને પ્રસન્ન કરવા અન્યોએ જેમ કયું તેમ કરતી હતી. છતાં પતિને પોતાના તરફથી દુઃખ હતું-શા માટે?

મીરાંએ ગિરિધરગોપાળ પાસે જોસી જઈ એ જ પૂછ્યું- શા માટે?

પરંતુ ગિરિધારીનો તો એક જ જવાબ રહેતો — હસવું.

મૂર્તિ હસતી રહી.

“ અરે નિર્દય ! ન હસ. આ પ્રસંગ બચકર છે. ભાવિ મહારાણાના હૃદયમાં દુઃખ છે અને તેનું કારણ, કોઈને દુઃખી ન કરનાર અને ન જોનાર તારી ભક્ત મીરાં છે. દેખાડ ! રસ્તો દેખાડ ! દુઃખ વિમોચન, કોઈ માર્ગ.....કોઈ માર્ગ...”

મીરાંનું હૃદય એમ વારંવાર ધબકારા મારી જાણે બોલવા માંડ્યું. કોઈ ગૃહ બચ તેના હૃદયને પૂજવી રહ્યો હતો. ઘેલી મીરાં પ્રેમાર્ત બની. હસતા ગિરિધરની આંખો તરફ જોઈ રહી. થોડીક ક્ષણ એમ જ રહી અને પછી એકાએક, ગિરિધારીને જોતી જોતી ઊભી થઈ એ ડગલાં પાછળ હડી ગઈ.

એ જ—એ જ ! હસતો ગિરિધારી; એજ તેના પતિના દુઃખનું કારણ. ગિરિધારી એની અને એના પતિની વચમાં આવતો હતો — કે, પતિ તેની અને તેના ગિરિધારીની વચમાં આવતો હતો ?

મીરાં વિચાર કરતી કરતી પાછળ ડગલાં ભરવા લાગી. પતિની ઉન્મત્ત અવસ્થાના પ્રસંગો એક પછી એક તેને યાદ આવવા લાગ્યા. તેને લાગ્યું કે, તે અથવા તેનો ગિરિધારી પતિના દુઃખનું કારણ છે. તો પછી, બંનેમાંથી એકને દૂર કરવો જ જોઈએ. કોને ? પોતાને કે ગિરિધારીને !

ગિરિધારી ? નહિ, નહિ. એ તો હસતો હતો તેના હંમેશના નિર્બંધ પરંતુ ઊંડાં સંવેદનો જગાવતા, પ્રેમાળ પરંતુ ગર્જિત, નિર્દોષ પરંતુ સૂચક હાસ્ય સાથે—મસ્ત બનાવતો અને પ્રેરણા પ્રેરતો.

તો પછી દુઃખનું કારણ પોતે હતી ? હા. પોતે, પોતે અને હજાર વાર પોતે.

શા માટે ?

તે તો વિનયશીલ હતી ! આજ્ઞાકારિણી હતી ! સેવા શુશ્રૂષામાં અહર્નિશ રહેતી ! કોઈ હા ની ના અને ના ની

હાલોતી કરતી ! મીઠાં મધુર સંભાષણો કરી પતિને રિઝવવા પ્રયત્ન કરતી. ' જેમાં પતિ સુખી તેમાં પોતે સુખી ' રહેવા ખુશી રહેતી અને છતાં ભોજરાજ દુઃખી હતો ?

મીરાં જાણતી હતી—ખૂબ જાણતી હતી કે જેટલો પોતાનો પ્રેમ ગિરિધારી તરફ વહેતો હતો તેટલો જ યુવરાજને પ્રેમ પોતાના તરફ વહેતો હતો. પિતા, માતા, સ્તેહી, સ્વજન દરેકની સામે પોતાની પડખે ઊભો રહેનાર તેનો પતિ જ હતો—છતાં તેવાને તે સુખી નહોતી કરતી.

પુનઃ એ જ પ્રશ્ન—શા માટે ?

મીરાં બેચેન થવા માંડી. ગિરિધારીની બરોબર સામે દરવાજાનાં પગથીયાં પર મીરાં કેટલીયેવાર બેસી રહી. તેના મોંઢા પર એક જ ભાવ સ્થિર બની બેઠો હતો. વિચારોના ઊંડાણમાં મીરાં ડૂબી ગઈ હતી. એટલે સુધી કે તેના હસતો ગિરિધારી પણ તેની દષ્ટિ આમળથી દૂર થઈ ગયો. પદમા અને કાશી ગભરાતાં ગભરાતાં મીરાં બા પર નજર રાખી રહ્યાં.

છેવટે એ બંને ય યાક્યાં. એ જ નહિ સૂરજ પણ યાક્યો અને હળવા માંડ્યો. મીરાં એક ઊંડો શ્વાસ લઈ ઊભી થઈ. ધીમે ધીમે પતિના શરમાળમાં ગઈ—પતિની પ્રિય બેઠકમાં ઘૂમી આવી—બગીચામાં વિહાર કરવાનાં પતિનાં પ્રિય મથકો જોઈ આવી. ભોજનગૃહ અને શયનમંદિર કાઢી બાકી ન રાખ્યું. બ્યાનપૂર્વક સ્મરણ કરી તેણે પતિના દુઃખને માપવા પ્રયત્ન કર્યો. તાતી તદ્વાર ઉઠા, અને ઝેરી જખમ કરનાર રાજમાતા કારમેતી પાસે જતાં ય મીરાં ચૂકી નહિ. બાલીઓના પગમાં બેસી અને કાકીઓના ચરણ ચાંપ્યા છતાં તેના 'શા માટે' નું કારણ તેને ન જાણ્યું.

મીરાં યાકી. રાત દિવસ અને દિવસ રાત—ત્રણ દિવસ પસાર થઈ ગયા.

એથે દિવસે રાજમહેલમાં જ નહિ આખા ચિતોડમાં હાહાકાર પ્રસરી રહ્યો. દરેક પ્રજાજનના હૃદયમાં આઘાત અને ભવિષ્યની ધોર ભયંકર આગાહીઓ કેતરાર્થ ગઈ.

વાત આમ બની હતી: છાતી પર છ બાલોડાં અને પીઠ પર સાત તલવારના ધા લઈ, દુશ્મનોને રણક્ષેત્રમાં રાણી યુવરાજ ભોજ રાજમહેલે પધાર્યા હતા. વિજય વૈજયન્તી માળા હજુ તેમને ગળે લટકતી હતી. માથે ધાલેલી બાપા રાવળની દીધેલી છેંગી* તેની સદીઓ જૂની ઈજ્જત એમને એમ બચાવી આવી હતી. ઓચિંતા ચઢી આવેલા દુશ્મનો રહામે અસીમ વીરતા દર્શાવી ભોજરાજ ઝમૂમ્યા હતા. ધારવા કરતાં દુશ્મનનું બળ બમણું હતું. માનવા કરતાં પોતાના સાથીઓ બહુ ઓછા હતા; પરંતુ શિકારને દેખી સિંહ ત્રાટકે એમ ભોજરાજ ત્રાટક્યા.

જાણે હજારો લઢવૈયાઓને સ્વહસ્તે મારી નાખવાના હોય તેવા ઝૂન અને તેવા જોરથી તેઓ સૌની આગળ જઈ દુશ્મનો પર ટૂટી પડ્યા. દુશ્મનોએ જલ્દીથી પીછેહઠ કરવા માંડી; પરંતુ કુમારે એકેએકને કાપી નાખવા નિશ્ચય કર્યો અને આજ્ઞા કરી. સાથીઓ-પરિચારકોને પાછળ મૂકી યુવરાજ ભોજ દુશ્મનોના જૂથમાં પેઠા અને ભાગતા દુશ્મનોને પકડી પકડી નિર્જીવ કરવા લાગ્યા. જાણે મારવા અને મરવાને દહ નિશ્ચય કર્યો હોય ! જાણે ક્ષીણ જણાતી રાજપૂત શક્તિને આ એક જ પ્રસંગે સમસ્ત બારતવર્ષમાં ચમકાવી દેવી હોય-તેવા શૌર્ય અને તેવા જુરસાથી તેઓ લઢ્યા. દુશ્મનો મર્યા-જેટલા સામે આવ્યા તેટલા બધા મર્યા. પરંતુ પોતે જીવતા રહ્યા-સખત ધાયલ થઈ.

બધાને સૌથી આશ્ચર્ય તો એ થતું હતું કે રણક્ષેત્રમાંથી રાજમહેલ આવતાં સુધી તેઓ જીવતા કેમ રહી શક્યા. જે જખ્મો તેમને થયા હતા તે એક પ્રહરમાં જિંદગીને અંત

* સુવાળા ચામડામાં સોનેમહેલું વિજયચિહ્ન જે રણક્ષેત્રમાં સંચરતો સિસોદિયા સેનાપતિ પાંધડી પર ધારણ કરતો.

લાવવા જેટલા જોઈએ, તે કરતાં વધુ હતા. છતાં યુવરાજ જીવતા રહ્યા.

કપાએલાં આંતરડાંને જાતે પેટમાં ખોસી તે પર શેલાને કસીને જાતે બાંધ્યું; છાતી પરનાં એક પછી એક લાલોડાં જાતે ખેંચ્યાં અને પાલખીમાં પડતાં બેભાન થયા ત્યાં સુધી પોતે જ પગપાળા ચાલ્યા. ભોજના ત્રિચિત્ર વર્તનથી બધાંની શુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ...

આખો રાજમહેલ કંકણી ઝંકર્યો. યુવરાજનું ધાયલ થવું શુભશુકન ન હતા. લોદીઓ અને સુલતાનોને બારે શિકસ્ત આપવામાં એંશી એંશી ધા સહન કરનાર રાણા સાંગાને યુવરાજના ધાયલ થવાનો ધા સૌથી વધુ વિષમ હતો. રણુછોડજીના નવા મંદિર સમક્ષ પાલખીમાં યુવરાજ સૂતા હતા. પગ આગળ વિક્રમ, રતન અને માથા આગળ રાણા સાંગો સ્થિર નેત્રે જોઈ રહ્યા હતા.

પ્રાણુ તૂટવાની તૈયારીઓ થતી હતી. રાણા અને રાજ-માતાને બે હાથ જોડી યુવરાજ પોતાને પોતાના શયનમંદિરમાં સત્વર લઈ જવા વિક્રમને સંકેત કર્યો અને તે બેશુદ્ધ થઈ ગયા...

ન્યારે જાગૃત થયા ત્યારે તેમના મોંઢા પર આનંદ છાઈ રહ્યો. જે વસ્તુ માટે તેઓ તલસતા હતા તે તેમને પ્રાપ્ત થઈ. તેમણે જોયું તેઓ મીરાંના ખોળામાં માથું મૂકી સૂતા હતા... તેમણે જોયું મીરાંની આંખમાં એ જ અમી હતી-મોંઢા પર એ જ હાસ્ય હતું. ઊંચા ચઢતા શ્વાસે યુવરાજ મીરાંને જોઈ રહ્યો. દૂર દૂર ઊભેલી ઉદા અને તેથી ય વધુ છેટે ઊભેલી રાજમાતા અને વિક્રમની વહુને ભૂલી મીરાં પતિના શબ્દો સાંભળવા ઉત્સુક બની. પતિના મુખને નીરખી રહી. યુગ્માતા દીપકની છેલ્લી ચમક તેની આંખોમાં સ્પષ્ટ હતી. મીરાંને ભોજ અતિમનોહર દેખાયો. ભોજને ય આજે મીરાં કોઈ દિવસ નહિ એવી અતિસુંદર દેખાઈ, થોડીવાર તે ધારી ધારી મીરાંને જોઈ રહ્યા. અનેક ભવની પીપાસા

તૃષાત્ નેત્રાએ, દિવ્યસૌંદર્યને પી પી સંતોષવા માંડી. યુવરાજની આંખો પરથી અંધપ્રેમનું પડળ દૂર થયું. મીરાંને જોતાં જોતાં તેને ખ્યાલ આવ્યો કે પ્રેમ-નિરાશામાં પોતાની જાતને હણી નાખવામાં તેણે પોતાની નિર્દોષ પ્રિયતમાનું સત્યાનાશ સાધ્યું છે.

યુવરાજની આંખો બીની થઈ. ધૂળતા હાથે યુવરાજે મીરાંને હાથ જોર કરી પકડ્યો. મીરાંએ શરીર પર એક પલ્લુ ફેંટાડી ફરકાવ્યા વિના પોતાના હાથને યુવરાજના મસ્તક પર ફેરવવા માંડ્યો.

યુવરાજના હોઠ ઊઘડ્યા; પરંતુ અવાજ ન આવ્યો. મીરાંએ તરત તેના સુકાતા કંઠમાં ગંગાજળ નાંખ્યું.

હજારો વર્ષોના તાપ જાણે અખંડ હિમાલયમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. મીરાંના હાથમાંથી અમૃતની શ્વેતધા સેરો ફૂટી યુવરાજના મસ્તક વાટે તેના સમસ્ત શરીરમાં વહેવા લાગી. યુવરાજનું તર-ફડિયાં મારતું હૃદય, મીરાંની હંમેશાં નિકટ આવવા તલસતું જુવાન હૈયું આજે પહેલીવાર ધારવા કરતાં વધુ નિકટ જણાયું. તેને જીવ્યું સાર્થક લાગ્યું. તેને મરવું સાર્થક લાગ્યું.

ઝળઝળિયાં વાળી આંખે ભોજરાજ, અંતે બોલ્યો... “મીરાં !”

“કહો ! શી આજ્ઞા છે.” બહુ, બહુ, બહુ મીઠા અવાજે મીરાં બોલી, “દર્દ બહુ થાય છે ?”

“દર્દ ? છે જ ક્યાં ?”

આંખો ચમકાવતાં ભોજરાજ બોલ્યો. મીરાંના એક જ વાક્યે તેના શરીરમાં સ્ફૂર્તિ મૂકી દીધી હતી. ધાસ ફૂંધી, બધી શક્તિ એકઠી કરી તે બોલવા માંડ્યો, “મીરાં, સમજતો હતો પ્રેમ હું જ કરું છું; પરંતુ પ્રેમને સાચી રીતે સમજી છે તું. જે હું માનતો હતો તે પ્રેમ નથી. જે તું જીવે છે તે પ્રેમ છે. મને ક્ષમા કર મીરાં-તારી ક્ષમા માગવા જ હું જીવતો રહ્યો છું. તું ક્ષમા નહિ આપે તો નરક કરતાં ય મારી ભૂંડી હાલત થશે.”

“ક્ષમા તો મારે માગવી જોઈએ, દેવ ! મેં આપને બહુ દુઃખી કર્યા છે.” મીરાં લાગણી વિવશ થઈ બોલી.

“ના. એમ નથી, મેં મારી જાતને દુઃખી કરી છે. મેં મોટું પાપ કર્યું છે, મીરાં ! જેનું પ્રાયશ્ચિત તારી ક્ષમા છે.”

“આપે કાંઈ પાપ નથી કર્યું.”

“કર્યું છે. હું પરણેલીને પરણ્યો છું. તારા ગિરિધારી માટેનો તારો પ્રેમ ખરો છે. એની વચ્ચે આવી મેં મહાન પાતક કર્યું છે. તું પવિત્ર છે, પૂજ્ય છે. મારો પ્રેમ સંસારી છે, નીચો છે, અધ્રુવ છે. તારો પ્રેમ પ્રેમ છે. ઉચ્ચ, પવિત્ર, ધ્રુવ. મને ક્ષમા કર દેવી.....”

“મને પાપમાં ન નાખો દેવ ! પાપી તો હું છું. પતિને દુઃખી કરનાર ત્રી પાપી જ કહેવાય...” કહેતાં કહેતાં મીરાં ગદ્ગદિત થઈ.

“ના, નહિ. એક વખત બોલ-મને ક્ષમા કરો દે.”

“દેવ, પત્નીની ક્ષમા તો પતિના અપરાધ પહેલાં જ સ્વીકારવા તૈયાર હોય છે-હવે આપ આરામ કરો.”

“તારા બોગામાંય આરામ ન હોય ?”

“બસ, દેવ !.....”

“ના બોલ મીરાં. હું ય નહિ બોલું. બસ, મને નિરાંતે જોઈ લેવા દે...પેલું મોંઢા પરનું તારું સ્મિત ક્યાં ગયું ?”

મીરાંએ સ્મિત કર્યું. જૂઝાતા દીપકની ચમક વધુ તેજ બની. એક હલકો શ્વાસ કાઢી યુવરાજ બોલવા માંડ્યો : “હા, જે ધ્રુવજીતો હતો તે મને મળી ગયું. આ બોળો-આ મોંઢું-આ હાસ્ય, મીરાં તું સુખી રહે-તું અને તારો ગિરિધારી...”

એકાએક યુવરાજનો અવાજ તૂટ્યો. મીરાં ચમકી. ભોળે અવાજ એકદમ ધીમે કરી, અનિમેષ નેત્રે જોતાં, હોઠને ખૂણે સ્થિત લાવી કહ્યું. “વચન આપ મારી પથારી પર હવે રડીશ નહિ.”

જવાબમાં મીરાંના રહેજ હોઠ હાલ્યા. યુવરાજના મોંઢા પર એક આભા ઊઠી આવી. હોઠ પર પૂર્ણ સ્થિત લાવતાં યુવરાજ અબડયા, “સુખી રહે, તું અને તારો ગિરિધારી-ગિરિધારી, હૃદય-ચોર, ચિત્તચોર ગિરિધારી.....જય એકલિંગજી.”

યુવરાજે કહેતાં કહેતાં આંખો બંધ કરી દીધી. મીરાં ધ્રુજી ઊઠી.

જગતનાં હતાં તેટલાં અંધારાં ઊતરવા લાગ્યાં અને તે સૌથી ય ધોર વિક્રમનો પડછાયો મીરાંને ઘેરી ઊભો રહ્યો. ‘રડીશ નહિ.’ આજ્ઞા હતી. મીરાં ન રડી. એકીટશે તે પતિદેવને જોઈ રહી.

વિક્રમ તેમની પછવાડે આવી ઊભો હતો. તેની પાસે ઊભેલી હ્રદાએ ચીસ નાખી. રાજમાતા અને ભાભીએ અંદર દોડી આવ્યાં. પદમા અને કાશી ધ્રુસકાં મૂકી માથું અક્ષણતાં ઝેસી ગયાં, પરંતુ થોડી ક્ષણ પહેલાં બોલતા અને હવે અબોલ લઈ લીધેલા પતિને મીરાં જોઈ રહી. ધીમે રહી તે ઊભી થઈ અને પલંગને છોડે આવી પતિના પગમાં તેણે મસ્તક મૂકી દીધું. સ્ત્રીઓની રો-કકળ તીવ્ર બની. મીરાં દોટ મૂકી ખંડ બહાર નાઠી અને ગિરિધારી પાસે આવી માથું અક્ષણતાં નિશ્ચેષ્ટ થઈ ધબ્બ લઈ પડી.

થોડીવાર પછી તેને જ્ઞાન આવતાં તેણે ગિરિધારીના ચરણ જોરથી પકડી લીધા અને તેને હચમચાવતાં આર્તનાદે રડી પડી:

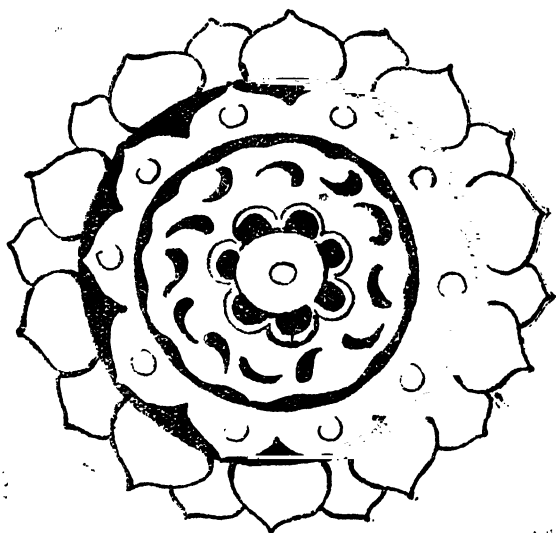
“બોલ નિર્દય! બોલ. એક વખત બોલ. જવાબ આપ, તં એમના હૃદયમાં આટલો પ્રેમ કેમ પેદા કર્યો-અને આપ્યો તો તે પ્રેમ મારા માટે જ કાં? બોલ નિર્દય! એમને જ પ્રેમ આપવો હતો તો મારો પ્રેમ તેં કેમ તારી પાસે જેચી લીધો?

મારું હૃદય કેમ ખાલી કરી નાખ્યું? કેમ? કેમ? મનુષ્યના
હૃદયમાં આટલો પ્રેમ સીંચી તું એમને કેમ દુઃખી કરે છે?

બોલ ગોવિંદ! એક વખત બોલ! એક વખત બોલ...
નિર્દય...નિર્દય.”

કહેતાં કહેતાં મીરાં પુનઃ બેશુદ્ધ થઈ ગઈ અને ગિરિધારીના
ચરણમાં ઢળી પડી.

જતાં, ગિરિધારી હસતો રહ્યો: હંમેશા મુજબ.

૧૫

જીવન દુઃખ નથી.....

“ખસ કે ?”

ગિરિધારી ખડખડ હસી પડતાં બોલ્યો.

“ મને તારી રીત ગમતી નથી.”

આશ્ચર્યથી જોઈ રહેલી મીરાંએ ગુસ્સાને રોકી રાખી કહ્યું.

“ કહી દેને હું ય નથી ગમતો ! ” મોંઢું નીચું કરી ત્રાંસી આંખે જોતાં કનૈયાએ પૂછ્યું.

“ કહ્યું નથી પણ કહેવું પડશે.” મીરાં છંછેડાઈ બોલી.

“ તો કહી દે-જોઈ તો ! ”

“ તને કોણે નથી કહ્યું કહે જોઈ ?-શરમ નથી આવતી ? ”

“ શરમ ? શાની ? ”

“ કોઈનું હૃદય છીનવી લેવું તે પછી ગમવા ન ગમવાનું પૂછવું. માણસની નિર્બળતા એવું હૃદય છે. એ ન હોય તો સંસારમાં દુઃખ જ ન રહે.”

કાલિન્દીને તીરે, ઇન્દિરા અને નલિની કમળોને પગ નીચે દબાવી, બ્રમરોના ગુંગરવ અને કિલકિલ વહેતા પાણીમાં નાના નાના ફૂદકા મારતી માછલીઓના ધબ્બાકા, મણિ-રતનમંડિત સુવર્ણ-કંકણોનાળા કામળ હાથોથી પોતાના કાનમાં જતા અટકાવી, ક્રોધ અને તાપથી તપતી પ્રેમવ્યાકુલ મીરાં, કમ્બરે હાથ દબ કર્યાવૃક્ષ નીચે ત્રાંસી આંખે અને વાંકે મરોડે ઊભા રહેલા હસતા ગિરિધારી તરફથી નજર ફેરવી લેતાં બોલી.

અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહેલો કનૈયો પછી મીરાં પાસે આવ્યો અને તેના રત્નકંકણયુક્ત હાથોને કાન પરથી હટાવી પોતાના હાથમાં દબાવી રાખતાં બોલ્યો,

“હૃદય માણસની નિર્બળતા છે કે તેની શક્તિ એ મનુષ્યમાં રહેલી માનવતા દેખાડી આપે છે. સખી કોઈનું ય હૃદય કોઈના તાપમાં રહ્યું છે?—અને, રાખ્યું છે તો કેટલી વાર? કેવા અનર્થોને ભોગે?”

“મારા હૃદય પરનો ભાર કેમ હટી ગયો?”

રતનાળાં કંકણોથી ચમકતા હાથ અર્ધઉઘાડી છાતી પર દબાવી દેતાં આશ્ચર્યથી કનૈયાને જોઈ રહેતાં મીરાં ધીમે રહી બોલી પડી.

“જુઠ્ઠી!” કનૈયો ઊભો થઈ જતાં બોલ્યો.

“કેમ?” મીરાંએ એટલા જ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“કહેતી હતી ને કે તારું હૃદય મેં લઈ લીધું છે? તો પછી ભાર હૃદય પર જ કેમ આવ્યો અને કેમ હટી ગયો? તારું હૃદય તો તારી પાસે જ છે!”

“વાતોડિયો!” મીરાં જીભ ફેરવી તેની સાથે ચાલતાં ચાલતાં બોલી.

“પાગલ!”

મીરાં પ્રત્યુત્તરમાં સહેજ હસી અને પછી ગંભીર બની થોડાંક ડગલાં ચાલી એકાએક અટકી ગઇ. કનૈયાને એ હાથે પકડી લીધો અને એક શિક્ષા પર બેસાડી પછી ગંભીર છતાં આજ્ઞવતાભર્યાં કંઠે કહેવા માંડી:

“હું શું કરું ગોવિંદ? જીવનના અંધારપટ મારાં ચક્ષુ આગળ પથરાવા માંડ્યા છે. ધૃણા અને તિરસ્કાર, ક્રોધ અને બેહમની ચિત્કારીઓ એ અંધારપટોને ભેદતી સંભળાયાં કરે છે. દુઃખ અને નિરાશા વિકરાળ સ્વરૂપે મારા પર ધસમરયાં આવે છે. ધર્મદ્રોહીઓ અને વિધર્મીઓની ભીષણલીલા વચ્ચે પ્રજ્વળતા અત્યાચાર અને અનાચાર ચારે દિશાઓને ઘેરવા માંડ્યા છે. દુઃખ! દુઃખ! અને દુઃખ! જીવન આટલું દુઃખી કેમ છે ગોવિંદ?”

“જીવન દુઃખ નથી તપસ્યા છે સખી! તપસ્વીને તો ટાઢ ને તડકો, બૂખ ને તરસ, બહું સહન કરવાનું હોય; ક્રોધ યા ઇર્ષ્યા, તાડન કે છેદન સ્વીકારવાનાં જ રહે. જે આ દુઃખોને દુઃખ ન ગણે, સહન જ કર્યાં કરે તે તપસ્વી. તપસ્યાનો અંત એ આનંદની પરાકાષ્ટા છે. પછી તને જીવન દુઃખ નહિ જણાય. નિરાશા ને ધૃણા યા દુઃખ ને દમન કંઈ જ નહિ રહે દુઃખને દુઃખ સમજ ન ભેટ. જીવનને જીવન સમજી વિતાવ.”

“કેવી રીતે?”

“વિના કારણુ ‘હૃદય’ને ગુમાવી બેઠેલાઓના મનને નિર્મળ પ્રેમથી પાંગરતું કર-સખી, જીવનને જીવતું કર.”

“વિના કારણુ નિર્દોષ યુવકોનાં હૃદયવિદારક મરણો વચ્ચે જીવનને જીવતું કરું?”

“મરણુ? પાગલ છો! કેાનું મરણુ? તપસ્યામાંથી મ્યુત થવું તે મરણુ ન હોય-પુનર્જીવન હોય. તપસ્યામાંથી મુક્ત થવું તે જ પરમાનંદ. પુનર્જીવન માટે શોક કેવો?”

કૃષ્ણ એમ ઉવાચ્યા. મીરાં એકીટશે ગિરિધારીને જોઇ રહી હતી. ગિરિધરગોપાલ ક્રોધ દિવસ ગંભીર થયો હોય તો તે આજે.

‘ડાહી’ વાત કાઠ દિ’ કરી હોય તો તે આ પહેલી જ વાર. મરણુને આ લેલો કનૈયો પુનર્જીવન કહી રહ્યો છે? જુઝાતા દીપકના અતિભયંકર ઓળા તેણે હંસાયાના મૃત્યુની આસપાસ ગિતરેલા જોયા હતા. અનેક સુખ દુઃખનો છેલ્લો સરવાળો કરતું મૃત્યુ સ્ત્રીને અને પુરુષને ગ્રસ્ત રહેલા તેના અસલ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરી દે છે. પતિની પત્ની યા પત્નીનો પતિ, એ એ અંગોમાંથી એક અંગ મૃત્યુ પામતાં બીજા અર્ધા અંગ તરીકે, તે પણ તેના અસલી સ્વરૂપમાં આવે છે અને ત્યારે સુખ કરતાં દુઃખમાં જ તે વધુ ખૂરે છે. જીવનનો કશો અંત જ દર્શાવતું મૃત્યુ પુનર્જીવન છે? મૃત્યુ એટલે જીવન? કે જીવન એટલે મૃત્યુ?”

મીરાં એટલું કહી કૃષ્ણ સામે જોઈ રહી. મનમોહનના મનમોહક મોંઢાને જોઈ રહેતાં મૃત્યુનો વિચાર કરવો નિરર્થક હતો; પરંતુ મીરાં વિચાર કરતી રહી.

મહાસુમર્થ વીરોની જન્મભૂમિ મેવાડ ન્યાં રાજપૂતોનાં અને સિંહોનાં બાળ પરાક્રમ પીતાં જ ઉછરતાં; ન્યાં સ્વદેશ-પ્રેમ, સ્વમાન અને સ્વપરાક્રમ માટે વીરોએ મૃત્યુની કિંમત સાવ નજીવી કરી દીધી હતી; જેનાં રણક્ષેત્રોમાં સ્વર્ગની અપ્સરાઓ વીરોનાં સ્વાગત કરવા દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ લાઇ અને ગીધ, શિયાળવાં, દુશ્મનો અને દેશદ્રોહીઓનાં કાળજી ફેલી ખાવા સંગી સાથીઓને લઈ અષ્ટપ્રહર અડેપગે આતુરતાપૂર્વક ભાં રહેતાં; જેની પ્રજા કલાબદ્ધ અને શક્તિના ઉન્નત સ્થાને પહોંચી હતી; જેના રાજવંશની પરાક્રમગાથાઓ બાટ, આરણ્ય અને કવિ પંડિતો દિગંતમાં પ્રસરાવી રહ્યા હતા: એવા મેવાડની પોતે યુવરાણી, બાવી મહારાણી, છતાં, પતિના મૃત્યુએ તેની કેવી સ્થિતિ કરી દીધી હતી ?

લગ્ન થયાંને અરધો દસકો થ નથી વિત્યો; પરંતુ પતિ અને શ્વસુર જેવા એ આર અપવાદો સિવાય સમસ્ત રાજકુટુંબ

તેનાથી અળચું રહે છે. કાંઈ ચાહતું નથી, કાંઈ ખોલતું નથી. અગર કાંઈ ખોલે છે તો પોતાના હૃદયમાં જામી રહેલું ઝેર બહાર કાઢવા માનથી. બાપ ભાઈ છે પણ તે દૂર, એટલા દૂર કે નથી જેવા. હતા એક દાદા-પરંતુ તે હતા. અત્યારે નથી. આ વર્ષે મૃત્યુએ પતિને ઝડપ્યો. ગયે વર્ષે તેના બહુ બહાલા દાદાને ઝડપ્યા.

મૃત્યુએ આ ક્યું અને એથી ય વધુ ક્યું. મીરાં મેવાડના બાવી રાણાને સુખી ન કરી શકી અને મેવાડના બાવી વારસથી વંચિત રહી મેવાડની પ્રજાને સુખી ન રાખી શકી.

મૃત્યુએ મીરાંને એકલી અટૂલી કરી મૂકી. એવા મૃત્યુને તે પુનર્જીવન કહી શકાય ? છતાં આ કનૈયો પોતાને સમજાવી રહ્યો છે કે પુનર્જીવન માટે શોક કેવો ?

મીરાં, એટલા માટે કનૈયાને જોઈ રહી. •

પરંતુ મીરાંની આંખો વાંચતો કનૈયો એટલું ખોલીને અટક્યો નહિ, આગળ ખોલવા માડ્યો:

“સખી, જીવન અને પુનર્જીવન છે પરમાનંદ પ્રાપ્તિની તપસ્યા. માટે, જા, સખી જા. જીવન જીવ. જે મરે છે તે પરમાનંદ માટે યા પુનર્જીવન માટે જ. તેમાં તે શોક કેવો ? નિરાશા કેવી ? કાંઈ મરતું નથી. બધાં જીવે છે, પરંતુ જીવતાં નથી આવડતું. જીવન જીવાય છે હૃદયથી અને હૃદય જીવે છે માત્ર એક પ્રેમથી. અનંત, સ્વચ્છ, ચિરંજીવ અને સર્વ પાપવિમોચન એવા પ્રેમથી. સખી ! જા. જડ થએલાં હૃદયોને જાગૃત કર... જીવ અને જીવાડ. ઊઠ, જાગૃત થા...”

“ઊભો રહે કનૈયા,”

એટલું કહી ઊભા થએલા કનૈયાને જોરથી પકડી રાખતાં શ્વાસભેર મીરાં ખોલવા માંડી,

“આજે તું જે ખોલ્યો છે તે પૂર્વે કાંઈ દિવસ નથી ખોલ્યો. પેટને ચીરી લગવતી વસુંધરા તેજનો

અંબાર વેરતાં અકદમ્ય રત્નો વેરે તેમ ઉપરથી કંઈ અને અંદરથી ઓર દેખાવોનાં અકદમ્ય રત્નો તું વેરતો જાય છે અને હું તેના તેજમાં અંગ્રામ જતી, અણુધની જેમ, ધરતીના પથર અને પથરમાં રહેલા રત્નનો ભેદ પામી શકતી નથી. ન જા સખે, જરા ઊભો રહે. આજે મારે ધણું ધણું પૂછવું છે, ધણું ધણું સાંભળવું છે. મહારા હૃદયના તારો કયા રમ-દનથી ઝલુઝે છે—નથી ખચર પડતી. રક્તવાહિનીઓ શા માટે ધબકે છે નથી સમજાતું. મન ચકડોળે ચઢ્યું છે. ચક્ષુ સમક્ષ રંગબેરંગી દશ્યાવલીઓ ક્ષિતિજમાંથી નિકળી અંતરિક્ષમાં અદશ્ય થાય છે. તું છે છતાં નથી દેખતી. હું છું છતાં નથી જીવતી.....મને કંઈ થઈ ગયું છે મારા ગિરિધારી ! હું કોણ છું ? કેમ છું ? બોલ સખે ! બોલ ! ”

સખા ન બોલ્યો. ઉઘટો મીરાંનો હાથ ઝડપથી તરછોડી કનૈયા નાસવા માંડ્યો. નાસતાં નાસતાં મીરાં તરફ મોઢું ફેરવી આંખનું એક મટકું અને હોઠનું એક મરકકું ફેંકી વધુ વધુ જોરથી તે નાસવા માંડ્યો. રત્નમંડિતસુવર્ણ કંકણો અને સુવર્ણગૂંથ્યાં કિંમતી વસ્ત્રોની પરવા કર્યા વિના મીરાં શ્વાસબેર કનૈયા પૂઠે પડી—આજીજી કરતી અને ચીસો પાડતી.

“ ન લાગ, કનૈયા ! હવે તું આજક નથી અને હું આજકની માફક દોડી શકું તેમ નથી. મારી બધી શક્તિઓ હણાઈ ગઈ છે. મારું મન ભારે છે. અનંત આકાશ અને અનંત પૃથ્વી મારી સમક્ષ મૂકે ભયભેરક, પથરાઈ રહ્યાં છે. પશુ, પંખી, વૃક્ષ, પુષ્પ કોઈ કંઈ કહેતું નથી, મૂક ! મૂક ! બધાં મૂક ! ન લાગ સખા. અદશ્ય મા થા. હું ખરું કહું છું—મને તારી જરૂર છે—સખે ! ગોવિંદ ! ગિરિધારી ! હું શું કરું ? હું શું કરું ! —કનૈયા ! કનૈયા ! કનૈયા ! ”

આત્મનાદ કરતાં મીરાં કૃષ્ણની પૂઠે સાનભાન બૂલી, બધી શક્તિઓ એકઠી કરી પડતી, આપડતી, હાંફતી દોડવા

લાગી—આખરે ચકાવે દોડતી મીરાં એકાએક પેલા વિશ્વાળ કંઠબૃક્ષ બણી દોડી અને એક મોટી ઠોકર વાગતાં ચીસ પાડી પડી.

“ઓ મા ! ઓ મા ! ઓ મા ! ”

તમ્મર ખાઇ પડેલી મીરાં જાન આવતાં ધીમે ધીમે ગણગણવા માંડી. શ્વાસ હેઠો નહોતો જોડો. કલ્પાન્ત મુખ પર દુઃખ અને દુઃખજન્ય આંસુ ઉભરી આવ્યાં હતાં. મીરાંએ ધીમે રહી આંખ જાંઘાડી તો તેની સૌથી પહેલી નજર પોતાના હાથ પર પડી. રત્નજડિત સુવર્ણકંકણ ગાયબ હતાં. સોનાના બાજુબંધ અને હીરા કંઠી અદૃશ્ય હતાં. વાળ હતા, પરંતુ સુગંધી તેલ પુષ્પવિહીન—સુકા. આખા શરીર પર એક શ્વેત સાડી ડરતી ડરતી તેના શરીરને સંભાળી રહી હતી.

મીરાંને પૂરેપૂરું જાન આવ્યું. પોતે વિધવા થઇ હતી અને વિધવા થયે આજે મહિનો થયો હતો.

તેના મગજમાં હજુ બણકારા યુજ્જતા હતા... જીવન તપસ્યા છે. જીવન જીવ. પ્રેમથી જીવાડ.

પ્રેમ ?

એટલે ?

મીરાંએ એ જ ભાવથી પૂંઠ વાળી જોયું. સમસ્ત રાજકુટુંબથી નકરાએલી, મા સમાન દૂરની એક વિધવા બાબી તેની પીઠ પર બહુ હેતાળ હાથ ફેરવી તેની પાસે બેસી રહી હતી. સહાનુભૂતિભર્યાં વિધવાના મુખને મીરાં થોડીક ક્ષણ અવલોકી રહી. હંસાખાની આંખો તેને તેના મોંઢામાં જણાઇ. ધીમે રહી તેણે ફરીથી ગિરિધારીલાલ તરફ જોયું.

ગિરિધારી, એ જ, હંમેશા મુજબ, હસતો હતો. મીરાં તેને એકાદશે જોવા લાગી. ધીમે ધીમે તે હસતા ગિરિધારીના મોંઢા

તરફ વધુને વધુ નજીક આવી. તેના શ્વાસોચ્છવાસની ગતી વધવા માંડી...તેની આંખનાં આંસુ ઝરવા માંડ્યાં તેના હોઠ ઝાંપવા માંડ્યા.....

માઈ મહારી હરિજી ન બૂજી બાત ।

પિંડ મૌઝું પ્રાણ પાપી

નિકસ કંઠૂં નહીં જાત ॥

ગિરિધારી જવાબમાં હસતો રહ્યો.

મીરાં તેની આંખોની વધુ નજીક આવી અને વ્યાકુળ બની બોલવા માંડી:

પર ન બોલ્યા મુખાં ન બોલ્યા

સાજ લઈ પરભાત ।

અબોલણા જીગ બીતણ લાગે તો

કાહેડી કુશલાત ॥

કર્નયો હસતો રહ્યો.

સાવણ આવણ હોય રહ્યો રે

નહિં આવણકી બાત ।

રૈણ અંધરી બીજ ચમકે

તારા ગિણત નિસિ જાત ॥

નંદકુમાર ન બોલ્યો, હસતો રહ્યો.

સુખનમેં હરિ દરસ દીનહોં

મૈં ન જાણૂં હરિ જાત ।

નૈં જી મહા રાં ઉઘડ આયા

રહી મન પછતાત ॥

નટખટ હસતો રહ્યો.

લે ધં ક ટા રી કં ઠ ચી રૂં
ક રૂં ગી અ પ ઘા ત ॥

મી રાં બ્યા કુ બ બિ ર હ છી રે
બાલ બૂં બિલલાત ॥

ગોવિંદ હસતો રહ્યો, ધમકી ન માની. મીરાં થાકી. ઉપર પ્રમાણે પુનઃ કહેતાં કહેતાં, ગાતાં ગાતાં મીરાં ભગવાનના ચરણમાં લેટી પડી-પડી રહી.

ગયું, બધું ગયું.

શૌર્ય ગયું, જોશ ગયું, ઉદારતા અને દિલાવરી ગયાં, ધર-
ડાઓ ગયા, જુવાનો ય ગયા. જેની શક્તિથી ડરી જઈ મોગલ-
સિંહ બાબર સુલેહ કરવા તત્પર થયો હતો તે, એંશી એંશી
જખમોથી પોતાના શરીરને દીપાવનાર પરાક્રમસિંહ રાણો સાંગો
ખહલોડ છોડી ગયો હતો. પરમ વૈજયવ દુદાણ ગયા હતા અને
તેમની સાથે તેમના પુત્ર રત્નસિંહ અને વિરમસિંહ પણ ગયા
હતા. મેવાડનો યુવરાજ ગયો હતો અને તેની સાથે નાનો ભાઈ
રત્નસિંહ પણ.

છેલ્લાં ત્રણ ત્રણ વરસમાં ધણું ગયું હતું. નહિ, જ્યારથી
મીરાંનું સૌભાગ્ય ગયું ત્યારથી મેવાડ અને મારવાડમાંથી ધણું
ગયું હતું. બાબરની સાથે રણસેત્રમાં ઝઝૂમ્યા પછી રાણો સાંગો
ચિતોડ પાછો ન આવ્યો. આવું તો વિજય વરીને આવું નહિ તો
નહિ, એવું આકરું પણ લેનાર રાણા સાંગાએ ચિતોડ બહાર

વનેઉ સ્થળે જ પ્રાણ ત્યજ્યા. સાંગાના પરાક્રમથી અંજએલા મોગલો ચિતોડ પર ન ત્રાટક્યા; પરંતુ પરાજિત* ગુજરાતનો સુલતાન, ચિતોડને ભસ્મીભૂત કરવા એક પગે તૈયાર હતો. માળવાનો સુલતાન પણ સાંગાએ આપેલી હાર નહોતો ભૂલ્યો. ભોજ ગયા હતા. રત્ન પણ ગયો હતો. એટલે સિસોદિયાની ગાદી પર વિક્રમસિંહ બ્યારે શ્રી એકલિંગજીનો દીવાન બની આવ્યો ત્યારે તેને આ તૈયાર દુશ્મનોનો સામનો કરવા સાવધાની રાખવી પડી.

પરંતુ જનારાઓની સાથે બધું જવા માંડ્યું હતું: શૌર્ય, વીરતા, ઉદારતા, બધું ય...જે જે સદ્ગુણો સાંગાજી અને યુવરાજ ભોજમાં હતા તેનાથી વિપરીત દુર્ગુણો નવા રાણા વિક્રમમાં ભર્યા હતા. દુર્ગુણો ખુશામતને લાવે છે કે ખુશામત દુર્ગુણોને લાવે છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ વિક્રમને બન્ને ય ફાવતાં હતાં. રાજમહેલમાં વિક્રમના ઓળા સાને અસહાયતા હતા. મોટાભાઈ રત્નસિંહ સામે અનેક ફૂડકપટ અને અત્યાચાર કરી ગાદીએ આવેલો વિક્રમ પોતાના નાના ભાઈ, (સાંગાજીના સૌથી નાના પુત્ર) ઉદયસિંહ ઉપર પણ સારી નજર નહોતો રાખતો. જોકે ઉદયસિંહ હજી દૂધ પીતું બચ્ચું હતું; પરંતુ તે બચ્ચું સાંગા જેવા સિંહનું હતું, તે વિક્રમ જાણતો હતો અને તેથી લવિષ્યમાં પોતાની અને રાજગાદી વચ્ચે તે આવી પડે એવો તેને બહુ ગ્રામ ભય રહેતો હતો.

સણા વિક્રમમાં બીજા એક ભયંકર ખોડ હતી. રાજપૂત સૈનિકો મોટે ભાગે ઘોડેસ્વાર હોય છે. પાયદળનું એટલું માન નથી. જાંઘી શ્રેણીના સરદારો પાયદળમાંથી ન આવે; પરંતુ વિક્રમે મુસલમાનોનું અનુકરણ કરી હલકા પાછકાને* જાંઘાં

*ઈબ્રાહીમ પૂર્વ દિશા ન ઉલટૈ, પચ્ચમ મુદાફર ન દે પયાણુ દબણી મહમદ શાહ ન દૌરે, સાંગો હામણ મહ્મં સુરતાણુ ॥

પૂર્વમાં ઈબ્રાહીમ, પશ્ચિમમાં મુઝફ્ફર દક્ષિણમાં મહમદશાહ એમ ત્રણેના પગને સાંગાએ બાંધી દીધા હતા કે જેથી તેઓ આગળ વધી ન શકે.

*પાયદળ-સૈનિકોને

૫૬ આપીને પોતાની આસપાસ ખુશામતખોરોની એક જમાત ઊભી કરી. આથી કરીને જેમનાં લોહી અને જેમનાં શૌર્ય પર મેવાડનું રાજસિંહાસન અચલ હતું એવા ચંદાવત શક્તાવત જેવા અન્ય સામંત સરદારોનો છૂપો પરંતુ સખત તિરસ્કાર વિક્રમે બહારી લીધો હતો.

રાણાજીને ત્રીજી ઉપાધી હતી પોતાની સર્વ અપુત્ર રાણીઓની. એક પણ રાણીએ તેનો વંશ જાળવવા પુત્ર નહોતો આપ્યો. એટલે,

મહેલમાં અને દરબારમાં કાયમ અસંતોષ રહેતો હતો. સ્વચ્છંદી અને સ્વેચ્છાચારી વિક્રમ ધીમે ધીમે જનવરોનાં દંદ યુદ્ધ અને જનવરો જેવા પહેલવાનોનાં મલ્લયુદ્ધોમાં સમય વિતાવવા લાગ્યો. પરિણામે, સિસોદિયા રાજવંશ જીવતો હતો પરંતુ નિસ્તેજ બની. મેવાડની ધરતી પર ખરેખર આકૃત ઊતરી હતી. પ્રજાનો અણુમો અને અસંતોષ ક્રમશઃ વધતાં જતાં હતાં અને પ્રસરતાં હતાં. સાચા સરદારો રાણાથી દૂર રહેવા લાગ્યા. હલકા પાછકો ખોટા સરદારો બનવા માંડ્યા. એથી કરીને રાણો પરાક્રમી હતો છતાં કૂપમંડુકની જેમ ખુશામતખોરોએ ફેલાવેલી પોતાની ખોટી વીરતામાં મસ્ત બની કુમાર્ગે વધતો જ ગયો.

અને, તેના એ કુમાર્ગ પર, અજાણતાં, પરંતુ વધારે ઝડપથી તેને ખેંચી રહી હતી તેની સગી બહેન ઉદા.

બે મહિનાથી ઉદા પિયેર આવી છે. સાસરું ગમતું નથી એમ નહિ, પરંતુ સાસરે કાષ્ટનીય સાથે બનતું નથી. ઉચ્ચ ખાનદાનની ખુમરી આગળ સાસરિયાં ખાસ બોલતાં નથી. ક્રોધ અને ગુમાનમાં જીવતી ઉદા, રિસાઈ પિયેર આવી છે અને રાણાની માનિતી બહેન હોઈ મ્હલાય તેટલું મ્હાલે છે.

રાજમહેલમાં રાણાને બેચેની વધતાં ઉદા તેમની પાસે દોડી આવે છે. રાજમહેલ બહાર નવો પુરોહિત દયારામ પાંડે તેમના વિશ્રમિત મસ્તકને ઉશ્કેરવા નીચું મસ્તક કરી ઊભો જ હોય છે.

સાસરે ન જનારી ડાહી ગાંડાને જ શીખામણુ આપે ને ? ડાહી ઉદા આજે ગાંડા વિક્રમને શીખામણુ આપવા પ્રવૃત્ત યની છે.

“ શું થયું છે લોકાને ? અંદાવત, શકતાવત, સાંગાવત આવતા નથી ? પૂછું છું તો કહેતા નથી અને નથી પૂછતો તો અંદર અંદર બોલતા રહે છે ! ”

વિક્રમે અકળાઇ જતાં ઉદાને ક્રોધમાં પૂછ્યું.

“ ત બોલે જ ને ! ” બણે વિક્રમને ઉશ્કેરવા નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ લય્યા કટાક્ષે લાઇ પાસે બેસી તબોલ યનાવતાં ઉદા કહેવા લાગી:

“ લાઇ, બોલનારાઓ પાસે જીભ નથી એમ નથી. મેવાડના સૌથી મોટા એ સામંતો છે. તેમની પાસે ઇજ્જત છે. નિમક-હલાલી છે. રાજગાદી માટે ખપી જવાની તમન્ના છે. એટલે આપને મોંઢે ખૂરું કાણુ બોલે ? ”

“કમ ન બોલે ? હું કહું છું બોલે. આસા કરું છું કે બોલે— ગમે તેવું વિષમ હશે તો ય હું સહન કરીશ. પ્રજા અને સામંતોથી હું ઉજળો છું. એમની ઇજ્જત મારી ઇજ્જત છે. શું દુઃખ છે એમને ? એમને તું બોલાવ ઉદા.”

“ એમને તમારી પાસે બોલાવવાની શી જરૂર છે ? મને આસા કરો હું બોલીશ.”

“ બોલ.” રાણો સહેજ આતુર યની બોલ્યો. પછી રહેજ તિરસ્કારભર્યું હાસ્ય મોંઢા પર લાવી માથાને તકિયા પર ઢાળી દેતાં બોલ્યો, “ સરદારો એમ જ કહે છે ને કે પાઇકાકેમ સલામાં લરાવા માંડયા છે ? પરંતુ રાણા માટે પ્રાણુ આપવા તત્પર રહેનાર યોદ્ધાઓનો સિસોદિયા રાજવંશ પ્રાણુને ભોગે પણ સત્કાર કર્યો છે.”

“ એ વાત નથી. ” ઉદા દાંત બીંસી દબતાથી બોલી.

“ તો પછી ? ” રાણો ફરી એસી જતાં બોલ્યો. તેની કુવૂહલવૃત્તિ વધી હતી. સામંતોની તાકાત તે જાણતો હતો અને તેથી તેમના પર સખત અણગમો છતાં અંદરખાનેથી તેમનાથી ક્ષોભ પામતો હતો. તેમની બેઠેલીનું તો કાપ બીજું કારણ હતું ? તે આશ્ચર્યમાં પાનનું બીકું વાળતી ઉદાને જોઈ રહ્યો. ઉદાએ પાનનું બીકું ભાઈ આગળ રાખી ભાઈ સામું જાંચે જોયું અને જરાક આગળ ઢળી બોલી:

“ લોકો કહે છે મેવાડ પર કુદરતના કાપ કેમ થવા બેઠા છે ? મેવાડના દુરમનોના પાસા કેમ પોપાર થાય છે ? દાંતે તરણું લેનારા સુલતાનો કાં ખોંખારી ગેલા થાય છે ? ”

“ કેમ થાય છે ? ”

“ વિચારો. ભલભલા માંધાતાઓનાં માન ઉતારનાર પિતાજી કાં ચિતોડની રાજગાદી પર પાછા ન ફર્યા ? કાં ટપોટપ રણબંકા સરદારો ગિડી ગયા ? મેવાડના રાજવંશી પુરુષો કેમ ધટવા માંડ્યા છે ? કેમ મેવાડની રાજરાણીઓના ખોળા ખાલી છે ? કાની ચરણુરજ રાજમહેલના રાજવંશને નિર્મૂલ્ય કરવા માંડી છે ? ”

“ કાની ચરણુરજ ? ” મોંઢામાં મૂકેલું પાન એમનું એમ રાખી એકશ્વાસે વિક્રમ બોલ્યો.

ભયંકર તિરસ્કારમાં ઉદા ગભી થઈ ચાલવા માંડી અને થોડાંક ડગલાં ભરી અટકી ગઈ. પછી એકાએક તેની તરફ ફરી બોલી:

“ મીરાંની-મીરાં ભાભીની. મીરાં ભગતડીની. ગોવિંદ ગિરિ-ધારીની ચરણુરજથી. નટડી મીરાંની...”

કહેતાં કહેતાં તે વિક્રમ આગળ ધસી આવી; પરંતુ હજી તો તે વાક્ય પૂરું કરે અથવા વિક્રમ હોઠ ફડકાવે તે પહેલાં તંબુરાના તાર ઝલ્લઝલ્લી ગીક્યા અને એકાએક અસંખ્ય મંજરાઓ, એક નહિ, દસ નહિ, અસંખ્ય, તાલપદ્મ મૂંચ ગીક્યાં.

ઉદા ય ધૂળ ભડી.

રાણો બોલો થઈ ગયો. શું છે ? શું થાય છે ?

ઉદાએ જોરથી વિક્રમનો હાથ પકડ્યો અને દાંત ભીંસી બોલી: “કાણુ છે એ ?”

“એ જ તો પૂછું છું—કાણુ છે ?” વિક્રમે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“લક્ષ્મી લૂંટારુઓ, અલમસ્ત આખલાઓ—ગંદા ભીખારીઓ જેમને કોઈ રોટલાનો ટૂકડો નથી નાખતું તેને મીરાં સંધરે છે. ભક્તિ બા બની ખેડેલાં મીરાં ભાભી પાસેથી ધન લૂંટવામાં ય ભગવાં કપડાં જ પહેરવાની જરૂર છે ભાઈ.” ઉદા જુસ્સાથી બોલી.

પરંતુ તેના જુસ્સાની સાથોસાથ મંજુરા, તંજુરા અને મૃદંગની ધૂન વધવા માંડી. જાણે કે ઉદાના જુસ્સાને પોતાની લયમાં ઓછો કરવા, ડૂબાડી દેવા, માગતી હોય. પરંતુ ઉદા વિફરી હતી. ઇશ્વર જાણે શા હેતુથી. કયા અંગત કારણે ઉદાએ મીરાં વિરૂદ્ધ ઝેરીવૃત્તિ કેળવી હતી ? કોઈ અગમ્ય શક્તિ પુરુષને કોઈ કાર્ય તરફ અવિરત ખેંચતી રહે તેમ મીરાંના વિના અપરાધે, વણખોલ્યે ઉદાને કોઈ તેના વિરૂદ્ધ ખેંચતું રહેતું હતું. મીરાં માટે કોઈ, ધૂણા અને તિસ્કાર તેની રંગરંગમાં ફરતાં હતાં. તેને અહિર્ગત કરવા આજે ખરી તક સાંપડી. તેણે બાંધે અવાજે વિક્રમનો હાથ ખેંચતાં કહેવા માંડ્યું,

“એ છે તમારી ભાભી મીરાં. ન ભાવ, ન માન. દિન-પ્રતિદિન નવા નવા સાધુઓ આવતા જાય છે. રાજમહેલ મહેલ મટી ધૂતારા ઢોંગીઓનો અફો બનવા માંડ્યો છે અને આજે દેશદેશથી મૃત પતિની સંવત્સરી મનાવવા પતિપરાયણ મીરાંએ સાધુ, બાવા ને વેરાગીઓને આમંત્રણ આપ્યું છે. શું ઠાક છે ! શું મસ્તી છે ! ચિતોડના મહારાણાને ખબર નથી; પરંતુ મહારાણાના મહેલમાં અલમસ્ત ભામટાઓ ખેખટક ભેગા થાય છે અને તે બધાની અધિષ્ઠાત્રી બની છે, મેવાડનું રાજકુલ ઉજવાગવા પેદા થયેલી મેડતીજી મીરાંબાઈ.”

“ બોલો શ્રી ગિરિધારીલાલજી જી. ”

લજનિકાનો રાજમહેલના ખૂણેખૂણાને ભરી દેતો અવાજ આવ્યો. રાણો કાંપી બેઠા.

ઉઠા બોલતાં બોલતાં ધ્રુજી બેઠી. રાણો મોંઢું વકાસી ઉઠાને જોઈ રહ્યો. પોતાના સામંતો આટલા જ માટે ઉશ્કેરાયેલા હતા ? પોતે તેમની આંખે ખરાબ ન હતો ? પોતે સાચા છે એમ ? ઉઠા અવાજ બની બોલેલા વિક્રમના વર્તનથી સંતોષ ન પામી. જુસ્સામાં વિક્રમને અજાણ તરફ ખેંચી લાવી અને નીચે યોગાન તરફ હાથ કરી બોલી : “ આવો-જુઓ. મેવાડનો કાળ-મેવાડનું પતન જોવું છે ? તો જોઈ લ્યો. પેલી રહી-પતિને ખાનાર, કુલને ખાનાર, માતૃપિતાને ભરખી જનાર, ગિરિધારીનું નામ લઈ નફરત બનાનાર કુલધાતિની મીરાં-” તરત જ મીરાંનો રણકદાર અવાજ સંભળાયો :

બાલા મૈં જૈરાગણુ હૂંગી ।

‘સંભળો છો, દીવાનજી ?’ ઉઠા અટકાવ કરતાં બોલી.
મીરાં મોઢે અવાજે ગાતી રહી :

બાલા મૈં જૈરાગણુ હૂંગી ।

જિન ભેષાં મહારો સાહિબ રીઝે,

સોહી ભેષ ધરૂંગી ॥

સીલ સંતોષ ધરૂં ઘટ લીતર, સમતા પકડ રહૂંગી ।
જાકો નામ નિરંજન કહિયે, તાકો ધ્યાન ધરૂંગી ॥
ચુરુકે ગ્યાન રૂંગૂ તન કપડા, મન ચુદા પૈરૂંગી ।
પ્રેમ-પ્રીતસૂ હરિ-ગુણ ગાઊં, ચરણ લિપટ રહૂંગી ॥
યા તનકી મૈં કરૂં કોંગરી, રસના નામ કહૂંગી ।
મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સાધાં સંગ રહૂંગી ॥

સાધાં સંગ રહૂંગી ?

રાણો વિક્રમ બીજી વાર કાંપી ઊઠ્યો.

લજન વધુ જોર પકડવા માંડ્યું. મંજરા અને પખવાજને ભેદી મીરાંનો અવાજ રાણાના હૃદયને વિંધવા માંડ્યો. તે વધુ વાર ન થોભી શક્યો. પગ પછાડી રાણો ઝડપામાંથી પીક ફેરવી ચાલવા માંડ્યો અને સીધો યોગાનમાં આવી ઊભો.

આવી ઊભો અને પુનઃ કાંપી ઊઠ્યો. સામે મંદિર સમક્ષ લજનની વધતી જતી ધૂનમાં અને સાથે સાથે એકતાનમાં ઉછાળા મારતી ઊર્મિઓને વશ થઈ મીરાં ઊભાં થયાં અને પખવા હુમકે તથા હાથના લહેકે ગિરિધારીને જોઈ નાચવા માંડ્યાં.

નાચવા? હા નાચવા. હરિ પ્રેમલક્ષ્મી લજનનિકા લજનની ધૂનમાં રંગે ચઢ્યા હતા. દરેકના હૃદયમાં એક તાન, એક શબ્દ, એક ધૂન ઝળુઝળી રહી હતી. જેના પ્રભાવમાં બધાં સત્સંગીઓ આસપાસને ભૂલી એકમન થયાં અને તેવા પ્રતિકરૂપ સર્વની વચમાં, ભગવાન કૃષ્ણ સમક્ષ મીરાં.....

નાચવા લાગી.

મેવાડના મહારાણાનું આથી બીણણુ અપમાન કાઈ હોઈ શકે? ખેડેલા એક એક સાધુ તેને ચવનો દેખાયા. માતા એક એક ભગત તેને દુશ્મન દેખાયા. દાંત પીસી તેણે સ્વહરતે એક એકને પકડી દૂર ફેંકવા માંડ્યા અને પછી બધાંને ડારી દે તેવી ગર્જના કરી,

“બંધ કરો-બંધ કરી દો-બંધ કરી દો.”

થોડીક જ ક્ષણોમાં મંજરાઓ નીચે ખણખણી પડ્યાં. તંબુ-રાના તાર છેલ્લો ઝણઝણાટ કરી સ્થિરથયા અને સર્વ સાધુજમાત હાથ જોડી રાણાની તરફ આભી બની જોઈ રહી.

રાણાની આંખોમાંથી અગ્નિ ઝરતો હતો. બરાબર, તેની સ્થામે તેને જોતી મીરાં ઊભી હતી.

મીરાંની આંખમાંથી અમી ઝરતું હતું.

મીરાં બિભી હતી-શાંત, સ્વસ્થ.

ઉરફરાએલો રાણો શિકાર પર તરાપ મારવા જતા વાધની જેમ આંખો ખેંચી બિભો હતો. મીરાંએ મૃદુ અવાજે કહ્યું:

“ પધારો દીવાનજી ! અમારાં અહોભાગ્ય...”

“ દીવાનજી ? ”

રાણો તાડૂક્યો, “ મહાન્ વીરો અને દુર્ગાઓને સંધરનાર દીવાનજીના રાજમહેલમાં લક્ષ્મીના રાગડા તાણે અને તેઓની સામે રાજકુલની એક વખતની લક્ષ્મી પરમ પવિત્ર વૈધવ્યધર્મ ફેંકી નિર્લજ્જ બની નાચવા માંડે અને છતાં હું દીવાનજી ? મને આત્મહત્યા કરાવવા સુંદર રસ્તો શોધ્યો છે ભાભી ? મેવાડી રાજવંશના આત્મગૌરવને નષ્ટ કરવા આથી સરસ માર્ગ ખીજે એકે ય નથી-ધન્ય છે ભાભી.”

“ આપ શું કહો છો ? ” એટલું બોલી મીરાં દંગ થઈ બેઠી રહી. રાજમહેલમાં છૂટથી ભક્તિ કરવાની રજા તો તેમણે જ આપી હતી. દાન, પૂજ્ય કરવા જે કંઈ મંગાવતાં તેમાં રાણાએ જરા ય વિરોધ નહોતો દર્શાવ્યો. રાજમહેલની બધી સ્ત્રીઓએ મીરાં વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ નહોતો ઉચ્ચાર્યો-તો પછી ?

“ સિસોદિયાને હાથ અડાડ્યા વિના મારી નાંખવો હોય તો તેને હલકા માણસો સન્મુખ હલકો પાડવો. ” હાંત કચકચાવી વિક્રમ બોલવા માંડ્યો, “ તમે મને પૂરેપૂરો હલકો બનાવ્યો ભાભી, હવે મને આત્મહત્યા કરવા પ્રેરો છો.”

ક્રોધમાં આક્રોશ બિભો થતો રાણો બોલવા માંડ્યો.

“ ભાઈ-રાણાજી ! આવું અશુભ ન બોલો. ” મીરાં બેબાકળી બની વિક્રમ પાસે દોડી આવી તેનું મોંઢું બંધ કરી દેતાં બોલી. રાણો એક પગલું પાછો હટી ગયો. તે જોયા વિના મીરાં વિનંતિ કરી બોલવા લાગી, “ ગોવિંદભક્તિ કરવી તે હલકું કામ છે-ભાઈ ? ”

“ના. તલવાર પકડતી મેવાડની રાજપૂતાણી હાથમાં તંબુરો પકડે અને ઈજ્જત સાચવવાને બદલે મંજુરા સાચવી પૂતારા સાધુઓની વચમાં નાચે તે રાજકુલના ગૌરવને જીએ ચઢાવવાનું હશે ?”

મીરાં વિક્રમના ક્રોધને ન સમજી. પ્રજાભક્તિમાં કુલગૌરવને નીચું પાડવું કેવું ?

વિક્રમ મીરાંને ન સમજ્યો. રાજપૂતાણીને સાધુઓ સન્મુખ નાચવું કેવું ?

મીરાંએ સરળ હૃદયે કહેવા માંડ્યું, “રાણાજી ! હરિભક્તિમાં જીએ જ ચઢવાનું હોય છે.”

“પરંતુ તમારી ભક્તિથી હું નીચે પડું છું—મારી આંખમાં, મારી પ્રાણની આંખમાં, દુનિયાની આંખમાં.”

ભક્તિના જોશમાં ચઢેલી મીરાં હજી ન સમજી. વિક્રમને સમજાવવા બહુ મીઠા શબ્દોમાંજરા વધુ નજીક આવીને બોલવા માંડીઃ “દીવાનજી, બધું કારણ મન છે. પ્રેમથી બધાંને જૂઓ. કોઇ પારકું નહિ દેખાય. ભાવથી ભગવાનને બળે બધાં માણસો સારાં જ દેખાશે. કોઇ હલકું નથી. કોઇ ધૂર્ત નથી. બધાં એક છે. બધાંના ભગવાન એક છે. આવો, અહીં આવો અને થોડીવાર એ એક ભગવાનના ચરણમાં બેસો.”

“નહિ...” રાણાએ ફરી ગર્જના કરી અને છેટાછેટા રહી ખૂણેખાંચરે અલોપ થતા ભયભીત નિર્દોષ ભક્તો એકદમ અટકી જઇ કાંપી ઊઠ્યા.

“હું નહિ અને કોઇ નહિ. તમે ય નહિ લાભી, મારી આજ્ઞા છે કે આજથી તમે અથવા કોઇ.....”

“ના...ના. રાણાજી ! ન આજ્ઞા કરતા. ” મીરાં એકદમ રાણા તરફ આર્તનાદ કરતાં તેને આગળ બોલતો અટકાવી બોલી-

મીરાંનો આત્મનાદ સાંભળી વિક્રમ ચમકી ઊઠ્યો. મંદિરના દરવાજા બંધ કરવા આગળ ધસતા તેના પગ આગળથી મીરાંએ ફોડીને કચકાધ જતા તંત્રીને જટ ઊઠાવી લીધો... બાબુમાં પડેલા મંજરા એકદમ લઈ લીધાં અને રાજની આજ્ઞાથી ધૂળ ઊઠેલી મીરાં ધડીકમાં વિક્રમને અને ધડીકમાં કૃષ્ણને જોતાં ગાવા માંડી:

રાણાજી મહે તો આગ્નિદેવ ગુણ ગાસ્થો ।
ચરણામૃતકો નેમ હમારે, નિત ઊઠ દરસન જાસ્થો ॥
હરિમંદિરમે નિરત કરાસ્થો, ધૂંધરિયાં ઘમકાસ્થો ।
રામ-નામકા ઝાઝ ચલાસ્થો, ભવસાગર તર જાસ્થો ॥
યહ સંસાર બાડકા કાંટા જ્યા સંગત નહિ જાસ્થો ।
મીરા કહે પ્રભુ ગિરધર નામર નિરખ પરખ ગુણ ગાસ્થો ॥

ઊલી લીટી ગાતાં ગાતાં મીરાં હસતા પ્રભુના મુખને મદ્મદિત થઈ જોઈ રહી. તેની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં.

રાણાનો જુસ્સો અટક્યો; પરંતુ ધટ્યો નહિ. વિક્રમ ન સમજ્યો. કોઈ અને ઘૂણા ભગવાનની સ્થાને પણ તેને ન લાજ મ્યાં. અવાજમાં અને મોંઠા પર સખાઈ રાખી મેવાડનો મહારાણો દાંત કચકચાવી બોલ્યો:

“ભાભી, હું રાજપૂત છું. સિસોદિયો છું. ભગવાન એક-લિંગજનો દીવાન છું. મારો ધર્મ છે તલવાર પકડી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો-તંત્રી પકડી નાયવાનો નહિ. આજથી આ રાજમહેલમાં મને પૂછ્યા સિવાય એક સાધુ પણ નહિ આવી શકે.”

રાણાએ આજ્ઞા દરમાવી જ દીધી. અમુલરી આંખે અને વિનંતિભર્યા અવાજે મીરાં વિક્રમ તરફ જોઈ બોલી; “રાણાજી !”

“બસ. આ મંદિર એ દરેક ભગતડા માટે બંધ !”

“ એવી કઠોર આજ્ઞા ન કરો રાજાજી ! ” મીરાં ભબી થઈ જતાં વિનવવા લાગી, “ સાધુ સંતોથી મંદિરને વંચિત ન-કરો. ઘોર અપરાધ થશે ! પાપ થશે ! ”

“ અને આપનું નાચવું પૂર્ય થશે ? તમે ગમે તેવાં પરંતુ રાજપૂતાણી-શરમ છે ! ”

“ શરમ ? ” મીરાં આંસુ લૂછ્યા વિના ચકિત આંખે વિક્રમને નેપ રહી બોલી.

“ લાખવાર...” પછવાડેથી આગળ ધસી આવી ઉદ્ધા બોલી અને ભાઈના હાથ ખેંચી અતિશય ક્રોધમાં ચાલવા માંડી. પરંતુ હજી તો પીઠ ફેરવી બન્ને જણ ચાર ડગલાં ભરે તે પહેલાં તો અવાજ આવ્યો.

શ્રી ગિરધર આગે નાચ્યુંગી ॥

બન્ને અટકી ગયાં અને ધીમે રહી પાછળ ફરી જોવા માંડ્યાં. નાસતા ભગતો ખૂણેખાંચરેથી ડાક્યાં કાઢી જોવા લાગ્યા. મીરાંનાં મંજીરાઓ મીઠા રણકારા કરતાં તાલ બદલ વાગવા લાગ્યાં. તેના જવાબમાં કાંઈ ખૂણેથી છૂપી પખવાજ બોલી. મંદિરની પછીતેથી ઝલર બજી—ક્યાંઈથી કરતાલ ગૂંજી—શંખબનિ ફંકામે—અને મીરાં પ્રેમાવેશમાં ડાલવા લાગી:

શ્રી ગિરધર આગે નાચ્યુંગી ।

નાચ નાચ પિવ રસિક રિઝાઉં પ્રેમી જનકું જાચ્યુંગી ।

પ્રેમ પ્રીતિકા બાંધિ દૂધરુ સુરતકી કંછની કાઢ્યુંગી ॥

લોક-લોજ કૂળકી મરબદા યામે એક ન રાખ્યુંગી ।

પિવકે પલંગા જ પોઢ્યુંગી મીરા હરિ-રંગ રાચ્યુંગી ॥

રાણો અને ઉદ્ધા નાચતી મીરાંને ધીક આશ્ચર્યથી નેપ રહ્યાં. મીરાંની આંખનાં આંસુ સૂકાયાં હતાં. મોંઘા પર નિશ્ચયતા અને એક પ્રેકારની નચિતતા પ્રસરી હતી. ગાતાં ગાતાં અને

નાચતાં નાચતાં નૃત્યને અંતે મીરાં ભગવાનના દ્વાર આગળ
બેસી પડી.

રાણો ન સમજ્યો. ન જ સજ્યો.

મીરાં પાસે આવી રાણો ઝનૂનમાં બોલ્યો. “ નાચી રહ્યાં
ભાભી! આ છેલ્લી વાર નાચી ચૂક્યાં, સમજી દ્યો. આજથી આ
મંદિર બંધ છે. બહારના માટે અને અંદરના માટે. ”

“ હું તમને મંદિર બંધ નહિ કરવા દઉં. ”

વીજળીવેગે ઊભી થઇ રાણાજીને પકડી લેતાં મીરાં બોલી—મીરાં
ઉન્મત્ત દેખાતી હતી. વિક્રમ ડગ્યો નહિ. ઘેરે અવાજે, આંખનું મટકું
લાવ્યા વિના મીરાંની આંખ સ્થામે આંખ ધરી દબતાયી તે બોલ્યોઃ
“ હું તમને અહીં ઊભાં નહિ રહેવા દઉં. અહીં આવવા નહિ દઉં
અને વધારે કરશે! તો મંદિરને તોડાવી દઇશ. ”

“ રાણાજી ! ” મીરાંએ એક ઝીણી ચીસ નાંખી દીધી.

“ હાં તોડાવી દઇશ. જેને લઇ મારું કુલ લાજે તે મંદિર,
મંદિર નથી પાપનું ધામ છે. ”

“ ગોવિંદ ! ગોવિંદ ! ન બોલો રાણાજી, ન બોલો. ”

“ આજથી આ મંદિર તમે ત્યાગી દો. ”

“ શું કહી રહ્યા છો રાણાજી ? ”

“ આજા છે—મારી. રાણાની. ”

“ પૂજા વિના હું જીવીશ કેમ ? ”

“ પૂજા ગોવિંદની કરવાની છે કે મંદિરની ? ”

“ પરંતુ આ તમારા વડીલ બંધુના... ”

“ મૃતાત્માનું ઝાકું લેવાનું છોડો ભાભી. જીવતાં જેને
રીઝવી ન જાયું તેના મૃતાત્માને રીઝવી શકશે ? ભાભી, ફાકટનાં
ભગવાં પહેરેલા બીખારીઓની વચમાં નાચ્યા વિના એકલાં નાચો
તો શું વાંધો છે ? ”

“છે. મારે છે.” ઉદા વચમાં બોલી પડી. “મહેલમાં નાચશે તો આખા અંતઃપુરને નચાવશે—રાજમહેલમાંથી ય કાઢો દીવાનજી. આ ગોવિંદ ગિરિધારીની રાધા રોગ છે. જેને અડશે તેને રોગી બનાવશે. ધીમેધીમે આખું રાજકુટુંબ તેના રંગમાં રંગાઇ ગયું છે—જાદુગર છે આ મેડતીજી. ડાકણ છે. સસરાને ખાધા, સાસુને ખાધી, પતિને ખાધો, પિતાને ખાધા, માતાને ખાધી, હવે તમારો વારો આવ્યો છે. સવેળા ચેતો દીવાનજી ! ભાભી ભક્ત નથી, દુશ્મનોએ પાઠવેલું મનુષ્યરૂપી હલાહલ ઝેર છે. એને સત્વર દૂર કરો નહિ તો રાજકુલ સમેત સારા રાજ્યનો નાશ કરશે—ધૂળમાં ધૂળ બનાવી મૂકી દેશે સર્વસ્વને.”

પાતાળમાં વસતા વાસુકિઓના કુંદાડા પણ આટલા ઝેરી નહિ હોય ! હૃદયનું બધું ઝેર વમન કર્યા પછી ઉદાએ મીરાં તરફ જોયું અને આગળ બોલતાં અટકી ગઇ. વિક્રમ પણ ચમકીને જોઇ રહ્યો.

ઉદાના અવિરત, અસહ્ય શબ્દપ્રવાહમાં મીરાં ક્યારનીયે બેશુદ્ધ થઇ ઢળી પડી હતી. મીરાં અગર ખરેખર દુઃખી હતી તે આજે—એકાકી હતી તો આજે જ.

કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ ઉદા થોડો ક્ષણ જોઇ દોડી ઘૂંટણીએ બેઠી અને મીરાંનો હાથ જાકાવી નાડ જોવા લાગી. વિક્રમ જરા નીચે વળી ઉદાને પૂછવા લાગ્યો—
“કાંઈ થયું તો નથી ?”

“થયું હોત તો સારું થાત—આ ભવાડા જોવા તો ન પડત !” મીરાંનો હાથ નીચે નાખી દઇ જાભી થઈ જતાં ઉદા બોલી. “આ તો રાધિકાને જરા ચક્કર આવ્યાં છે—અરે ! ભૂલી, સમાધિ ચઢી છે.”

“પરંતુ તેને અહીંથી .....

“અરે ખેલ છે ખેલ ! તમારો. નરમ ન થાઓ. લેયા ! આ ભગતડીને હવે મુખ્ય રાજમહેલમાં ન જ રાખો.”

“ તો પછી ? ” રહેજ ગૂંચવાતાં રાણો બોલ્યો.

“ સાધુ લીખારીઓ સાથે ભજનો ગાઇ ગાઈ જૂત તો થઇ ગઈ છે. નાખો જૂતિયા મહેલમાં એને અને એના ગોવિંદને. નાચશે, માશે અને મરવું હશે તો મરશે. ”

એટલું કહી ઉઘાટે તિરસ્કારમાં બેહોશ મીરાંના મુખ તરફ જોયું, અને અવાજ ધીમે કરતાં બોલી, “ કુલધાતિની—ખલા. ”

એકાએક તેની નજર ત્યાંથી હટી મંદિરમાંના કૃષ્ણ તરફ ગઈ.

મીરાંના ગિરિધારીની જેમ આ કૃષ્ણ પણ હસતો હતો—હંમેશ મુજબ. વિક્રમ લણી મીરાં લણી ઉઘાડે, અને—અંધારામાં લપાઈ બેઠેલા પેલા ચોડાક ભગતો લણી.

૧૭

ભૂતિયા મહેલમાં.

“રોજ આ વખતે કાઠની સાથે વાતો કરે છે.”

નવી દાસીએ ગભરાતાં ગભરાતાં કહ્યું. દાંત અને હોઠને બીસી વિક્રમ સોનેમદયા હિંચકે એસી ચૂપચાપ સાંભળી રહ્યો હતો. તેણે આંખને ખૂંલેથી દયારામ પાંડે તરફ જોયું. પાંડેએ માથું ધૂણાવતાં કહ્યું, “વાત તો ખરી છે હજાર ! કાલે મેં ય મીરાંબાને કાઠ સાથે વાતો કરતાં સાંભળ્યાં.”

“જોયું બાઈ ?” વિક્રમ પાસે અત્યારસુધી ચૂપચાપ એસી રહેલી લોહીતરસી ઉદા બોલી પડી: “ભૂતિયા મહેલનાં ભૂતોને ય ખાઈ ગઈ આ ડાકણ-જશ્ન કાઠ કિમિયો એની પાસે છે. છ-છ મહિનાથી વિચાર કરું છું કે ભગતડીને કેમ કંઈ થતું નથી ? હમણાં સુધી ખુદશ્વમખુદશ્વા બધાંની સાથે રહેવાનું હતું એટલે બાઈજાને

મહામૂંઝવણ હતી, હવે ભાવતું હતું તે જ વેદે કહ્યું. એકાંત મળ્યું છે—કાંઈ આવે ન જાય. એટલે મનમાનીતો કાંઈ ભગત શોધી કાઢ્યો છે અને આનંદ કરે છે.”

“એક મહિનો વધારે આમ વિતશે, તો આ સ્ત્રી મને પાગલ બનાવી દેશે.”

વિક્રમે હિંચકા પરથી ઊઠી જઈ આમથી તેમ ફરતાં કહેવા માંડ્યું. “રહવાર સાંજ શાંતિમાં રહે છે ! એકે ય વખત કાંઈની સમક્ષ વિરોધ દર્શાવ્યો નથી. નથી માગતી, નથી બોલતી. જે આપો તે લે છે, જે ન આપો તેનો આગ્રહ નથી કરતી. કાલે ભોજન ન ગયું તો ભૂખી રહી. આજે મિષ્ટાન્ન મોકલાવ્યાં તો ના ન કહી. હું કહું છું આ સ્ત્રી મને પાગલ બનાવી મૂકશે.” કહેતાં કહેતાં વિક્રમ પાંખા હિંચકે ખેંસી ગયા.

“કાંઈની ગાંજ જાય તે આ સ્ત્રી નહિ.” ઉદાસે તાંબુલ આગળ મૂકતાં કહ્યું, “કાલે ખાધું નહિ તો જરૂર શી હતી ? રાતના આવે છે ને તેનો ભગત—પ્રેમી ! લાવતો હશે પોતાની સાથે મિષ્ટાન્ન અને બન્ને આનંદથી રાત માણતાં હશે. બાકી આ જમાનામાં એમ તો ભૂખ્યું કાંઈ ન રહે. એ ડાકણ સતી નથી. સતી હોત તો ક્યારની ય બળી મરી હોત.”

“મને એ જરૂર પાગલ બનાવશે.” હાથની બે મૂઠીઓ હિંચકા પર પછાડતાં વિક્રમ બોલ્યો.

“તો કરો ખત્મ—લો આ તલવાર. ડાકણને મારવામાં હત્યા નથી, પૂરય છે.”

વિક્રમ આંખો ખેંચી બહેનને જોઈ રહ્યો. કાંઈ બચાંકર નિશ્ચય કરતો હોય તેમ તેની કપાળ પરની કરચલી સૂચન કરવા માંડી.

“સુવરાજ પ્રત્યેની મીરાંની પતિસેવા તો આપેજ અમને આપના શ્રીમુખે સંભળાવી છે !” મોંઢે ચડેલો પાંડે તક સાધી બોલ્યો. વિક્રમે હોઠ અંદર દાબ્યા અને વેધક દૃષ્ટિથી પાંડેને જોઈ રહ્યો. પાંડે સહેજ સમસમી બોલ્યો.

“ મને તો ખાત્રી છે કે જે માણસ સાથે મીરાં વાતો કરે છે તેજ માણસ યુવરાજના આત્મઅલિદાનનું મૂળ કારણ છે.” ઉદાએ સંકોચ વિના બળતામાં લી ઉમેયું:

વિક્રમના નિશ્ચયને અડગ કરવા છેલ્લું વાક્ય પૂરતું હતું. વિક્રમ ગમે તેવો હતો પરંતુ ભોજ માટે તેની સાચી ભક્તિ હતી. એકાએક વિક્રમના વિકૃત અનેલા મગજે એક વિકૃત વાતને સાફ જોવા માંડી. જોતજોતામાં તેની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ. વિક્રમને કોધે ભરાતાં આમેય વાર નહોતી થતી. પોતે મહારાણા તરીકે, મીરાંનું નામ આવતાં, શરમ, આત્મચ્છાનિ અને ધૃષ્ટાથી વ્યાકુળ બની જતો. મહેલનું મંદિર બંધ થવા પછી મીરાંના ભકતો પ્રજામાં વધવા માંડ્યા હતા. ભૂતિયા મહેલમાં રહ્યા પછી હજુ મીરાં બા જીવતાં જ છે આ વાત સાધુ સત્સંગીઓ અને પ્રજાજનોનાં હૃદયને શાંતપણે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ભરી દીધાં હતાં. ચમત્કારિક અનેકરંગી વાતો પ્રજાજનોમાં સંજળાતી હતી. પરિણામે મહારાણાની સખ્ત જમ્મિ છતાં ગિરિધારી અને મીરાં એક ન એક રીતે ચિતોડવાસીઓ અને અન્ય મેવાડીઓની જીભે રમતાં થઇ ગયાં. આની અસર મહારાણાના મન પર જેવી તેવી ન હતી. ઉદાના અંતિમ વાક્યે તેના હૃદયની ગુમ આગને એકદમ લાલકાવી દીધી. બધાંનાં મગજ કેકાણે આવી બળ્ય તેવી રીતે તેણે ખૂમ પાડી કહ્યું:

“બસ ઉદા-ખબરદાર આગળ બોલી છે તો.”

એટલું કહી વિક્રમ ગાંડાની જેમ ભ્રમો થયો અને ભીંતે ભરાવેલી રાજવંશી તલ્લવારને ભુસ્સાથી ખેંચી, અવાજ ન કરવાની ચોકસાઈ રાખતાં ત્વરિત પગલે ભૂતિયા મહેલ તરફ ચાલવા માંડ્યો. ઉદા અને દયારામ પાંડે ગભરાઇ ચોકુંકે છેદું રાખી પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યાં.

ભૂતિયો મહેલ વિશાળ રાજમહેલનો એક ભાગ હતો; પરંતુ ગામમાં ઢેડવાડાને જે સ્થાન હોય છે તે સ્થાન ભૂતિયા મહેલનું

હતું. અવકૃપા પામેલા યા બહુ ઉતરતી ડાટીનાં ઢાસદાસીઓ અપોરના કાષ્ઠકવાર આ મહેલના આગળના ભાગમાં રાંધી ખાતાં પરંતુ રાતના કાષ્ઠ ત્યાંથી નીકળતું નહિ. બહેમ હતો કે મહેલનાં ભૂતો રહેનારને ખાઈ જાય છે. ભૂતિયા મહેલનું નામ બધાં લોક મશ્કરીમાં લેતાં પરંતુ ત્યાં જવાનું થાય તો દરેકના હૃદયમાં તર્ક, કુશંકા અને ગભરામણ થયા વિના રહેતાં નહિ.

ભાભીના ચારિત્ર્ય પર શંકા લાવનાર રાણો અતિ ક્રોધમાં હતો—અને નાગી તલવાર તેના હાથમાં હતી એટલે તેને ભાન ન રહ્યું: પરંતુ ઉદા અને પાંડે ભૂતોના સ્મરણમાં ધક્કધક્ક થતી છાતીએ ચાલવા માંડ્યાં.

રાણો ભૂતિયા મહેલના દરવાજે આવી પહોંચ્યા. તેનું આવું એવું ઓચિંતું હતું કે પદ્મા કાશી ચમકી મમે અને એલે તે પહેલાં રાણે કાશીના મોંઢે હાથ દબાવવાને ચૂપ રહેવા ઇશારો કર્યો. બન્ને દાસીઓના પગ ગભરાટમાં ધ્રુજવા માંડ્યા. રાણો બળતી આંખે, અન્ય દાસીઓને ચૂપ રહેવા સંકેત કરતો જોઈ રહ્યો અને પછી ધીમેથી, હળવે પગલે મહેલની અંદર પૂજવાળા મીરાંના ખંડ તરફ આગળ વધ્યો. એક ખંડ, બે ખંડ, ત્રીજા ખંડ પાસે આવતાં તેના પગ અટકી ગયા. ભૂતની ખીંકથી નહિ. કોઈ સાથેના મીરાંના વાર્તાલાપથી. ખરેખર, મીરાં વાતચીત કરી રહી હતી. તેના અવાજમાં અતિ નિકટતા, પ્રેમનો અત્યંત આવેશ અને ભ્રમિત સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. મીરાં ગદગદ કંઠે બોલતી હતી:

“વિનંતિ કરતાં કરતાં થાકી, ક્રોધ કરતાં કરતાં થાકી પરંતુ તું લગીરેય માનતો નથી—કહે, કહી દે શું કરું તો તું રીકે મારા નાથ?”

“મારા નાથ!” વિક્રમ દાંત બીંસી બડબડ્યો. તેનું હૃદય મીરાંના એ કુટ નાથનું મોહું જોવા તલપી રહ્યું. તેના હાથ એ નાથની ગરદન દબાવી દેવા સળવળવા માંડ્યા. તેણે કાન દબાવે,

મીરાંનો ચાર શું કહે છે તે સાંભળવા માથું બીંતને અડાડ્યું. તલવારને જરા જોરથી પકડી. પરંતુ મીરાંનો ચાર જવાબ આપે તેવો કાચો નહતો.

“બોલ ! શું કરું તો તું રીએ ?” પુનઃ મીરાંએ વિનંતિ કરી.

પેલા હડીલાએ જવાબ ન આપ્યો. વિક્રમે પગની એડીએ જાંચી કરી વધુ કાન દીધા.

“હું તને બોલાવ્યા વિના નહિ રહું—મારો એ દહ નિશ્ચય છે. મારે એટલું જ જાણવું છે કે શું કરું તો તારા મધુર મોહક શબ્દો હંમેશાં મને આનંદ આપતા સંભળાયા કરે ? હવે તો દસકાઓ થઈ ગયા. બોલ સખે ! બોલ—એકવાર બોલ—એક જ વાર મને કહે મારા પ્રભુ—મારા નાથ ! તું શું માગે છે મારી પાસે ?” લગભગ રડી પડતા અવાજે મીરાં બોલી.

“તમારું મોત...” વિક્રમે અગ્નિશિખા સમી આંખો દેખાડતા અંદર ધસી જઈ મીરાંને કહ્યું, “અને એ હું આપીશ, અત્યારે. જીભો રહે જ્યાં હોય ત્યાં.”

“પધારો રાણાજી—શું છે ?” મીરાંએ એકદમ ઊભી થઈ જતાં દરવાજામાં છાતી કાઢી ઊભા રહેલા વિક્રમને પૂછ્યું.

વિક્રમ આંખો ફાડી મીરાં તરફ જોઈ રહ્યો હતો. માણસ ગાયબ હતો અને તેને બદલે બરાબર તેની સામે પેલો નટખટ ગિરિધારી હસતો હતો. વિક્રમે મોટી ફાંજો બરતાં આસપાસ જોયું હપર નીચે જોયું અને પછી ઝૂનીની આંખે મીરાં તરફ જોઈ પૂછ્યું, “ક્યાં ગયો એ કૂતરો ? બહાર આવ હરામખોર !”

“આપ કાને કહી રહ્યા છો ?” મીરાંએ વિસ્મય બની નિર્દોષ ભાવે પૂછ્યું.

“કાને ? તમારા પ્રભુને—તમારા નાથને—તમારા એ ચારનો”, મીરાં આશ્ચર્યમાં કંઈ બોલી શકી નહિ.

રાણી મીરાં પર ધસી આવ્યો. તેના બીંસાતા દાંતના કટ-કટાટ મીરાંએ ચોકખા સાંભળ્યા.

“કાં ચૂપ રહ્યાં પરમ વૈષ્ણવ! ક્યાં છે એ નીચ! મારે એનું મોંદું જેવું છે—જેઉં તો ખરો કે મેવાડના મુવરાજ કરતાં એ કેટલો સુંદર અને કેટલો પ્રતાપી છે? બતાવી દો ક્યાં સંતાડ્યો એને—કાણુ છે એ!”

મીરાંનો નિર્દોષ ભાવ નિર્દોષ હાસ્યમાં પલટાઈ ગયો. એક ડગલું આગળ જરી તે ગિરિધારીની મૂર્તિ પાસે જઈ અને બોલી: “આ રહ્યો એ!”

વિક્રમે તેની વૈરાગિની બળતી આંખો ગિરિધારી તરફ ફેરવી. ગિરિધારી આ વખતે તેને વધુ પડતો હસતો દેખાયો. બહેમમાં તેની કંઈપના તેજ બની ગઈ. અતિશય ક્રોધમાં તેનો શ્વાસ ચઢેલો હતો. એણે નિશ્ચલ બની મીરાંને પૂછવા માંડ્યું. “તમે વાતો કરતાં હતાં બાબી! કાણુ હતું? — કોની સાથે વાતો થતી હતી?”

“આ નટખટ સાથે.” મીરાંએ મુખપર સ્મિત રાખતાં કહ્યું.

“પરંતુ સાથે વાતો નથી થતી, બાબી!” તિરસ્કારમાં રાણી બોલ્યો.

“પ્રાર્થના જરૂર થાય છે, રાણીજી!” મીરાંએ સ્મિત રાખતાં કહ્યું, “હું પ્રાર્થના કરતી હતી.”

અસંખ્ય જીવોને એક જ સ્પર્શે ભસ્મભૂત કરી નાખનાર ક્રોધ મહાન જ્વાળામુખી મુખ ન મળતાં ફાટે નહિ અને પૃથ્વીના પેટાળમાં અંદરને અંદર પ્રચંડ તાપે બડબડી રહે તેવી સ્થિતિ વિક્રમની થઈ ગઈ. તેનું મગજ ભમવા લાગ્યું. તેને એકેએક ચાંલેલો એકેએક ખૂણો ક્રોધ સુંદર મુવકવાળો જણાયો; પરંતુ તેની બ્રમણા તરત જ દૂર થઈ. તેને ગુસ્સાને દબાવી રાખવો પડ્યો. નિરાશિત પરંતુ ધૂનતે અંગે, પછી, તેણે અવાજને

ધીમે કરી દધ કહેવા માંડ્યું, “ભાભી એક વાત આપણે બન્ને સમજી લઈએ. આપણે બન્ને આગ અને ધી છીએ, જેમનો ધમ ભેગાં થતાં ભડકે થવાનો છે. મને એન નથી, સુખ નથી, આશા નથી—મારે એક મહેલ નહિ આખા મેવાડને સંભાળવાનો છે. મને જરા શાંતિ લેવા દો.”

“ભાઈ અગર અહીં શાંતિ જણાતી હોય તો ખુશીથી અહીં પધારો—અહોભાગ્ય ! આવો—અહીં જ પધારો ! મારાથી બનતી સેવા રાણાજીની કરીશ—ગિરિધારીના ચરણમાં તમને જરૂર શાંતિ પ્રાપ્ત થશે.”

વિક્રમ કંઈ જ ન બોલ્યો.

જવાળામુખી ફાટતો ન હતો પરંતુ તેને અંદર ને અંદર વધુ સળગાવી રહ્યો હતો. મીરાંની હિમાલયથી શાંતિ અને નિર્દોષ હાસ્યે તેને ક્રોધોન્મત બનાવી દીધો. થોડીક ક્ષણ હાંફતો તે મીરાંને જોઈ રહ્યો અને પછી એકાએક મોંદુ ફેરવી તે ચાલવા માંડ્યો. પૂડે આવેલી ઉદાસે તિરસ્કારમાં બે હથેલીઓ અક્ષણી નમસ્કાર કર્યા અને પાંડેને લઈ ચાલવા માંડી. જતાં જતાં તેણે જોઈ લીધું કે ગિરિધારી અને મીરાં બન્ને તેને હસી રહ્યાં હતાં.

“આ રાણાજી બહુ રૂંઠ્યા છે.”

અધાંના ગયા પછી ડરતાં ડરતાં કાશી બોલી બેઠી—મીરાં બોલી બારણાં તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં.

“ભારે રૂંઠ્યા છે, આ !” પદમાએ ય પાસે આવી ધીમે રહી કહ્યું, “હૃદયેહદના રૂંઠ્યા છે, આ !” કાશી પુનઃ બોલી. મીરાં ધીમે રહી નીચે બેઠી અને ગિરિધારી આગળની નાની સમઘમાં વાટ ફીક કરતાં કાશી પદમાના શબ્દો યાદ કરતી મોહિનીમૂરત ગિરિધારી તરફ જોઈ રહી પછી સ્થિત ફરકાવતાં બોલી:

સીસોઘો રૂઠયો તો મહૂરો કાંઈ કર લેસી,
મહે તો ગુણુ ગેખિદકા ગારચ્ઠા હો માધ ॥

એક જ ક્ષણમાં શબ્દો પૂરેપૂરા ગીતમાં પલટાઈ ગયા.
પાસે પડેલો તંબુરો અને મંજીરા લઈ મીરાં ગાવાં માંડી:

રાણીજી રૂઠયો વારો દસ રખાસી
હરિ રૂઠયો કિંઠે જરચ્ઠા હો માધ ॥

લોક લાજકી કાણુ ન માનૌ
નિરલૈ નિસાણુ ધુરાચ્ઠા હો માધ ॥

રામ નામકી જાજ ચલાચ્ઠા
લૌ સાગર તર જાચ્ઠા હો માધ ॥

મીરા સરણ સૌવળ ગિરધરકી
ચરણ-કંવલ લપટાચ્ઠા હો માધ ॥

રાતની નીરવ શાંતિમાં મીરાંનું ભજન વધારે સ્પષ્ટ બની
હવામાં ગૂંજતું હતું. મહેલના લગભગ દરેક જણુ દૂરથી આવતા
મીરાંબાઈના મીઠા સૂરમાં મગ્ન થઈ ગયું. ન થયો એકલો વિક્રમ.

શયનમંદિરમાં આવી તેણે તલવાર ફેંકી દીધી. પાસે
આવતી રાણીને તેણે ધક્કો મારી બેસાડી દીધી. દૂર દૂરથી
આવતી મીરાંની સુરાવલીથી તે વધુ ઉન્મત્ત બન્યો જતો હતો.
રાણી બધું જાણતી હતી, ચૂપ રહી. ઉઠા પોતાના ખંડમાં જ
ચાલી ગઈ અને દયારામ પાંડેએ ધરતો રસ્તો લીધો.

રાણો બેચેન રહ્યો. જ્યાં સુધી મીરાંનું ભજન ચાલ્યું ત્યાં
સુધી ધવાએલા વાદની માફક તેણે શયનમંદિરમાં ફર્યા કર્યું. અંતે,
મીરાંનું ભજન બંધ થયું.

હાંશી રહેલો વિક્રમ પણ અંતે બેઠો. રાણીએ તેનું મગજ
શાંત કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. પોતાના કપાળ પર ફરતા
રાણીના હળવા હાથનો ચાહેલા રાણાએ વિરોધ ન કર્યો... પરંતુ
તેના હૃદયની અશાંતિ જરા મ કમ ન થઈ...

પ્રહરો વિલા પરંતુ વિક્રમને એન ન પડ્યું. જ્યારથી સાધુ સંતો મીરાંમંદિરે આવવા માંડ્યા, જ્યારથી મીરાંબાની અનેક વાતો શતસહસ્ર જીભે ચમત્કારોના રૂપમાં સંભળાવા માંડી, જ્યારથી મીરાં-ગિરિધારીના નામનાં જીર્મિગીતો મીરાંના હોઠમાંથી ઝીલી દાસીઓ અને વિધવા ભાભી ઇત્યાદિ દ્વારા બહારનાં લોકોમાં જીભે જીભે ગવાવા માંડ્યાં, ત્યારથી તેના દરેક શ્વાસોચ્છવાસે મીરાંનું નામ ડાખ દેવા લાગ્યું. તેને કોષક વાર લાગતું જાણે હજારો મોઢાં તેના સ્થામું જોઈ હસી રહ્યાં છે—તેની ઠેકડી કરે છે, તેને ફિટકારે છે. રાજદરબારમાં બેઠાં બેઠાં, ભોજનગૃહમાં ખાતાં ખાતાં, શયન-મંદિરે સુતાં સુતાં એ જ મોઢાં ખડખડાટ હસતાં તેના કાનને બધર કરવા લાગ્યાં. તેની બુદ્ધિ કુંઠિત થવા માંડી. તેની દષ્ટિ ટૂંકી થવા માંડી. તે એટલે સુધી કે તે માત્ર ઉદા અને દયારામ પાડેને જ જોઈ શકતો.

વિક્રમનું પરિવર્તન ઝડપથી થવા માંડ્યું—માત્ર એક મીરાંના વિચારે. અને એ પરિવર્તનમાં સામંતોને મેવાડના પતનની ઝાંખી થવા લાગી. રાજદરબારમાંથી કંટાળી રાણો હલકાં જતોના હલકા આનંદ વિનોદમાં ભાગ લેવા માંડ્યો—તેનો હેતુ મગજમાં રમતી મીરાંને ભૂલવાનો હતો; પરંતુ જેમ જેમ તે એ લોકોમાં વધુ આનંદ અને ઉત્સાહ દર્શાવતો તેટલો જ તે મહેલમાં પગ ચૂકતાં અશક્ત અને દુઃખી થઈ જતો. સામંતોમાં ખંડ અને દુશ્મનોમાં મેવાડ પર ચઢાઈના વાગતા ભણકારા રાણાની અસ્થિરતાને લાઇને હતા અને રાણાની અસ્થિરતાનું કારણ માત્ર મીરાં જ હતી એવું નિશ્ચયપૂર્વક માની ભાઇની ઇચ્છાતને ટકાવી રાખવા ઉદાએ મીરાંને હંમેસને માટે દૂર કરી નાખવા પ્રાણપણે મન સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી.

એક દિવસ રાજખટપટથી યાકીને સતેલા વિક્રમ પાસે જિદા હરખબેર આવી પહોંચી. તેણે ઉત્સાહમાં જાંઝે શ્વાસે વિક્રમના કાનમાં થોડાક શબ્દો કહ્યા. રાણો ટટાર થઈ ગયો.

થોડીક ક્ષણ ઉઠા સ્થાયું વિચાર કરતાં ભેઈ રહી અને પછી ફારામ પાડેને બોલાવી મંગાવ્યા. ઉઠાએ ઉત્સાહને જરા થ ઓછો કર્યા વિના પાડેના હાથમાં ફૂલના હારની એક સુંદર ચંદનપેટી આપી અને કાનમાં કંઈ મણુગણી. પાડે ચાલતો થયો. ઉઠાએ સખ્ત બની રાણાનો હાથ ઢબાવી રાખ્યો. રાણાથી ન રહેવાયું. પાડેના ગયા પછી તેણે આતૂરતાથી પૂછ્યું,

“પરંતુ મને તો કહે ઉઠા, મીરાં બાબી કેમ ઠેકાણે આવી જશે ?”

“મેં એમ કહ્યું ઠેકાણે આવી જશે ? ના, ઠેકાણે થઇ જશે.”

“ઉઠા !” વિક્રમ બોલો થઇ બોલી બઠયો.

“ખાસ કંઈ નથી,” ઉઠા હસી પડતાં બોલી, “ફૂલોનો સુંદર મોટો હાર છે. અંદર કેવડિયા ઝીણા સાપ છે. વળગશે તો તત્ક્ષણ પ્રાણ લેશે. કહેવાશે ફૂલમાં ભરાઇ રહેલા સર્પોએ જીવ લીધો અને નહિ મરે તો ખાત્રી થશે કે એ ખરી ડાકણ છે અને તેની સદ્ગતિ કરવા કોઇ બીજું પૂણ્યકામ કરવું પડશે.”

સંખ્યા આરતી થઇ રહી હતી. શ્રુતિયા મહેલની ખડીક ખંડાના હૃદયમાંથી થોડીક જતી રહી હતી, પરંતુ પાડે ગભરાતો ગભરાતો જ આવ્યો અને મીરાંબા આગળ પેટી મૂકી બોલ્યો:

“બા, રાણાજીએ પ્રભુને માટે ભેટ મોકલાવી છે.”

“રાણાજીએ ?” મીરાંએ સ્હેજ હર્ષથી પૂછ્યું. તેણે તરત ચંદનપેટી લઇ લીધી અને ગિરિધારી તરફ ફરીને બોલી, “નાથ ! તેં એમને સદ્ગુણ આપી..... તેં મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી ! તેમના હૃદયમાં તારા પ્રત્યે પ્રેમ જાગ્યો..... તારી ભક્તિમાં ફૂલ્યા ! સ્વીકાર પ્રભુ આ મેવાડના રાણાનો પ્રેમોપહાર.” એટલું કહી હર્ષાશ્રુથી તેણે પેટી બિધાડી અને ખંડે સુવાસથી ભરી ફેંટો હાર કાઢી ગિરિધારીના મળામાં નાખ્યો.

“આપ રે !”

પાંડવે હાર તરફ જોઈ, કાળજી કંપાવી મૂકે તેવી ચીસ પાડી અને બારણા બહાર નહાસતાં નહાસતાં જૂમ પાડી, “સાપ...સાપ...સાપ.”

“આ જાણેં થઈ જાયો.” કાશીએ ચીસ પાડી.

મીરાં ચમકી. ગિરિધારીના ગળામાં પડેલા હારમાંથી એ નાનકડા સર્પો ત્વરિત વેગે મૂર્તિ પરથી ઊતરી તેના પગ પહોંચાડે અદ્વય થઈ ગયા. બીજા ત્રણ પેટીમાંથી નીકળી ભીંત તરફ દોડવા લાગ્યા. તેમાંથી એક મીરાંના ખોળા પર ચઢ્યો.

“આ...આ...” પદ્મા લાકડા જેવી થઈ જતાં બોલી. કેવડીઓ સાપ તે પારખી ગઈ હતી; પરંતુ મીરાંએ હસતે મુખે જોયા કર્યું. મંજરા હાથમાંથી ન મૂકી. તંબુરો જમીન પરથી ઊઠાવી લીધો અને બોલ્યાં, “તમે કાઢને સતાવશો નહિ. બહાર જઈ જાણેં રહો. જતાને રોકા નહિ. આવતાને સતાવો નહિ. આ તો કનૈયાની લીલા છે.”

એટલું કહી ધીમેથી તેમણે મંજરા અને તંબુરો છેડ્યાં... સાપ થોડી વાર ખોળામાં પડી રહ્યો. પછી ધીમે રહી ઊતરી ગિરિધારીના ચરણમાં મીરાં તરફ ફેણ કરી ડાલવા લાગ્યો— ધીમે ધીમે, મીરાંની સાથે, મીરાંની ધૂનમાં.

પદ્મા અને કાશી જીવ ગળામાં રાખી જોઈ રહ્યાં; પરંતુ સાપને વધારેવાર રહેવું ઠીક ન લાગ્યું, ભગવાનની સામે ખેસતાં મીરાંના મોઢા પર અજબ કાંતી આવી જતી. તેનું મોઢું હસું હસું થઈ રહેતું અને નટખટ ગિરિધારી તો હસતો જ રહેતો !

મીરાં તન્મય બની ગિરિધારીના હસતા મોઢાને જોઈ રહી ગાઈ રહી હતી:

પિયા, તૈં કહ્નૌ અયૌ નહરા લગાય ।

ઝાંડી ગયૌ અખ કહ્નૌ બિસાસી, પ્રેમકી ખાતી બરાય ॥

બીરહ-સમંદ્રે ઝાંડી ગયૌ, પીવ, નહકી નાવ તલાય ।

મીરાંકે પ્રણુ ગિરધર નાગર, તુમ બીન રહો ન જાય ।

x

x

x

બીજે દિવસે આખા ચિતોડમાં ફૂલ ને સાપની વાત વાપરે પ્રસરી રહી અને લોકો કંપી ઊઠ્યા. ક્યો ચંડાળ ભગવતીના જીવ પછવાડે ભમવા માંડ્યો ? કેટલાકે કહ્યું હારનો સાપ થઈ ગયો કેટલાકે કહ્યું સાપનો હાર થઈ ગયો. કોઈ વૈષ્ણવીઓ કહેવા લાગી એ તો ભગવાન આ સાથે રમતા હતા. પરંતુ લગભગ દરેક જાણુ હૃદયમાં ગાંઠ વાળી બેઠું હતું કે એ રાણાનું જ કૃત્ય હોવું જોઈએ અને મીરાંબાના અમત્કારથી સર્પો લાગી ગયા. બન્યું પણ તેમ જ. સર્પો મીરાંબાના ભૂતિયા આવાસમાં દેખાયા નહિ.

થોડાક જ દિવસમાં દરબારમાં વાત આવી કે સાપનો હાર થઈ ગયો અને દરેકે તે સ્વીકારી. પણ રાણાથી ગુપ્તપણે થતી આ વાત પાંડેદાર તોના કાન પર આવ્યા વિના ન રહી. ખરું જોતાં સાપની ખરી ખોટી વાત સૌથી વધુ ફેલાવનાર પાંડે જ હતા.

રાણાનો ધૂંધવાટ વધી ગયો. તેને ડગલે ડગલે માનહાની થતી જણાઈ. અપમાન અને ગમગીનીમાં તે તરફડવા લાગ્યો. સ્વપ્નામાં તેને મીરાં દેખાવા માંડી. જગૃતિમાં તેને મીરાંના ભણકારા ગૂંજવા લાગ્યા. તેના હાંતને અન્ન સાથે વેર બંધાવા લાગ્યું. તેની આંખને એશઆરામ ઝેર જેવાં લાગ્યાં. રાણો અંદરને અંદર શરમ અને ઘુણથી રીંચાવા લાગ્યો. મેવાડની કોઈ રાણી મીરાં જેટલી ભક્તિમાં બેવકૂફ નહોતી બની. મેવાડનો કોઈ રાણો કોઈ રાજકુડુંબીથી વિક્રમ જેટલો અવમાનિત નહોતો બન્યો. એક એક કરી બધી સ્ત્રીઓ મીરાંની પ્રેમભક્તિમાં રંગાઈ ગઈ હતી. શુદ્ધ પતિવ્રત ધર્મી, એક વખતની જડ પણ અત્યારે સૌથી ડાહી જણાતી પટરાણી પણ મીરાંના પ્રેમમાં પોતાની જાતને હારી ચૂકી હતી. આખા રાજમહેલમાં ઉદા ને વિક્રમ સિવાય બધાનાં હૃદયમાં જિંડા જિંડા મીરાં પ્રત્યેનો પ્રેમ જલકતો હતો.

જે કુળમાં ગુણશુધીથી જ તલવાર અને બલિદાનના પાંડો સ્ત્રીખવાય ત્યાં મંજુરા અને નૃત્યો ગૂંજ્યા કરે ત્યારે અવધિ જ આવે ને !

મીરાં, મીરાં, ને મીરાં !

રાણાનું ચિંત અસ્થિર તો હતું. વધુ અસ્થિર થવા લાગ્યું. ઉદાને અને પટરાણીને ચિંતા થવા માંડી. ધીમે ધીમે રાણાએ નિશ્ચય કરી લીધો. રાજમહેલમાં કાં તો મીરાં નહિ કે કાં તો પોતે નહિ. તો જ તેના જીવને શાંતિ મળે. મીરાંના પિયરિયે જવા ના પાડતાં હતાં. સાસરે પોસાતાં ન હતાં અને રાણાનું મગજ બગડવા માડ્યું હતું. સમસ્ત આવી પડી હતી. કાંઈ રસ્તો નહોતો જડતો.

“એક જ રસ્તો છે !”

એક દિવસે બહુ વિચારમાં પડેલા રાણા વિક્રમને બહુ વિચારમાં ખૂબ ગોથાં ખાધા પછી દયારામ પાંડેએ કહ્યું.

“કયો ?” એકદમ થાકી ગયેલા પુરુષના અવાજે વિક્રમ બોલ્યો. ઘોર નિરાશામાં ય તેને આશાને એકદમ નહોતી છોડી દીધી. પુરોહિતે હાથ જોડી આંખો ઝીણી કરી બહુ ધીમા અવાજે કહ્યું:

“અન્નદાતા ! સ્ત્રીએ પોતાની જાતને નષ્ટ કરવા એ રસ્તા શોધી કાઢ્યા છે. બળી મરવું યા ઝેર ખાવું. લગવાનની ભક્તિમાં આત્મપ્રાત થયેલાં બા દેખીતી રીતે જીવવા છતાં મરેલાં જ છે. શું કરીયે ? અગર સિસોદિયા કુલની ઇજ્જતને આસ પ્રશ્ન ન હોત તો.....”

કહેતાં કહેતાં પાંડે અટકી ગયો. પછી વિક્રમ તરફ સૂચક ભાવે નેમ્મ રહ્યો અને સ્મિત કરતાં બોલ્યો, “મેવાડના રાજકુલની તરફ આંગળીઓ ચિંધી આપું રાજસ્થાન આજે હસી રહ્યું છે.”

“સત્તી હોવાનો તો સવાલ જ નથી” ચૂપચાપ બેસી રહેલી ઉદાએ આગળ આવી ટાપશી પૂરતાં કહ્યું અને ભાઇ પાસે બેસતાં બોલી, “પરંતુ હા, ઝેર પીએ તો બધું શમી જાય.”

“પરંતુ રાજપુત્રીથી પીએ તો ને ? ” વિક્રમે નીરસ-
ભાવે કહ્યું.

“નહિ પીએ તો પીવડાવશું. ઈજગતની ખાતર. કુલ
ખાતર. એના અને આપણા સુખની ખાતર. ”

“વાત ખોટી નથી. ” વિક્રમે બહુ દિવસે રહેજ રસ-
પૂર્વક કહેવા માંડ્યું.

“ચુડેલને મારી નાખી જ કામની બાઈ ! કેટલા મહિનાઓથી
તમને કરગરું છું. ”

“ચુડેલને મારી નાખી જ કામની. ” વિક્રમે ઉદાના સળે
યાગોળ્યા.

“કહું છું ને-ઝેર દો. હું આપીશ. ”

“તું ઉદા ? ” વિક્રમ આશ્ચર્યમાં તેના સામું જોઈ રહ્યો
અને પછી થોડીવાર રહી બોલ્યો,

“કેવી રીતે ? ને અગર બધાને ખબર પડી તો.....”

“ખબર પડવા શા માટે દરેકને ? હું, આપ અને પુરોહિત
ત્રણ જણાં જ જાણીએ. ”

“વારુ ! ” રાણાએ અનુમતિ આપી.

“કાલે શિવરાત્રિ છે. ” ઉદા આનંદમાં નાચી બેઠી કહેવા
લાગી-રાણાને ત્યારે જ સૌથી મોટો તહેવાર યાદ આવ્યો. “ઝેર
પી જનારા નિલકંઠ શ્રી એકલિંગજીને નામે હું જાતે ઝેરનો
કટોરો ચરણામૃતવાળો કરી, આપી આવીશ. ”

વિક્રમ ઉદા સામું જોઈ રહ્યો.

ખીજે દિવસે શિવરાત્રિ હતી. એકલિંગજીનું માહાત્મ્ય
આખા મેવાડમાં જેવું તેવું નહતું. એકલિંગજીનો દિવાન રાણો,
બહુ ઉત્સાહપૂર્વક એકલિંગજીની પુજા કરવા લાગ્યો. તે દિવસે
પ્રાતઃકાળમાં બહુ અંધારે અંધારે ઉદા બેઠી. પાંડે સાથે મહેલ બાર

એક મહારણને ખાસ બોલાવામાં આવી હતી. જાત જાતનાં ઝેર તેની પાસે હતાં તેમાંથી તત્ક્ષણ પ્રાણ હરે તેવા ઝેરવાળું એક મૂળાડું અને ખાસ ઝેર લઈ એ બાઈ પાસે ઉદાએ જાતે બેઠાં રહી એક પથ્થર પર વટાવ્યું; સાથે આણેલાં થોડાંક પાંદડાઓનો રસ તેમાં ભેગો કર્યો અને એક નાની કટોરીમાં ભરાવી ઉદા જાતે લઈ ઉપર આવી.

થોડીક વારમાં તેણે પંચામૃત તૈયાર કરી દીધું.

દિવસ ઉઘ્યો અને આગળ વધવા લાગ્યો. એકલિંગજી બાપાની પ્રાતઃપૂજા ધામધૂમથી ઉજવાઈ. ઉદાએ થોડોક સમય જવા દીધો પછી હલાહલ થયેલા પંચામૃતને એક સોનાના કટોરામાં ભરી પાંડેને સાથે લઈ ભૂતિયા મહેલ તરફ ચાલવા માંડી.

પ્રારંભમાં તો ઉદા જોરથી ચાલવા માંડી; પરંતુ અર્ધે રસ્તે તેને મીરાંબાનો રણકતો અવાજ લજ્જનવાટે સંભળાવા લાગ્યો.

અત્યાર સુધી ઉદાનું મગજ પાગલની માફક એક જ ધૂનથી ભરાયું હતું—ઝેર તૈયાર કરી આપવું. હવે તેનું મગજ અન્ય વિચાર કરવાને લાયક થયું. તેને પ્રથમ જાન આવ્યું કે લોકોમાં અમૃતકારિક મનાતી એક કૃષ્ણભક્તને પોતે મારી નાખવા ચાલી હતી; અને એવાં ભક્તને કે જે હંમેશાં પ્રેમથી જ તેની સામે જોતી હતી.

કાણુ જાણુ એકએક તેના પગ ભારે થઈ ગયા— તેની ચાલ ધીમી પડી. જેમ જેમ તે આગળ વધવા માંડી, તેમ તેમ ભજન સ્પષ્ટ થવા માંડ્યું:

મીરા રંગ લાગો રામ હરી, ઐરન રંગ અટક પરી ॥
ચૂડા મૂંઢારે તિલક અરૂ માળા,

સીળ બરત સિંહુગારો ॥

ઐર સિંગાર મૂંઢારે દાય ન આવે,

ચો ગુરુ મ્યાન હમારો ॥

કોઈ નિંદા કોઈ બિંદા મહે તો,

ગુણ ગોબિંદકા ગાસ્થાં ।

જીભ મારગ મ્હારા સાધ પધારૈ,

ઉણ મારગ મહે ભરસ્યાં ॥

ચોરી ન કરસ્યાં જીવ ન સતાસ્યાં,

કાંઈ કરસી મહારો કોઈ ।

ગજસે ઉતર કર ખર નહિં ચઢસ્યાં,

યા તો ખાત ન હોઈ ॥

એકાએક થએલી અકાગમણ ઉદાને ખૂંચવા લાગી. ભજનના શબ્દો સ્પષ્ટ, અને તે ગાનારનું હૃદય સરળ અને કંચન જેવું જણાતું હતું. ચોરી કરવા નીકળેલો કાચો ચોર, રસ્તે ચાલતી વખતે સામે મળનાર દરેક જણ પોતાની રહામે વહેમથી જ ભુલે છે એમ કહી રહે છે. ઉદાના મનના પણ એ હાલ થવા માંડ્યા.

કામ નિમિત્તે મહેલમાં ફરતા ફરતા અને સામે મળતાં દાસ દાસીઓ વિનયપૂર્વક તેને નમીને બાબુએથી પસાર થતાં હતાં; પરંતુ ઉદાને લાગ્યું તેઓ કટોરામાં થું છે તે પામી જઈ તેના પ્રત્યે મનમાં હસતાં હતાં.

કેમ ન હસે ?

તેઓ જાણતાં હતાં કે પોતે તેઓને મન જણાતી પોતાની ભગવાનમય લાભીને મારી નાખવા જાય છે. એટલે તો હસે છે !

શા માટે ન હસે ?

સાસરિયાને વિસારી પોતે પિયેર વસી અને એકલા પડી ગયેલા ભાષ્ટને પોતે કહી લીધેલા અતિ દુઃખમાં સહારો બની રહી. છતાં, રાણાના દુઃખનિવારણ માટે જેને કામ કરવું જ જોઈએ તે અર્ધા લોકો બેસી રહ્યાં છે અને તેમની મુસીબત પોતે કેમ ભોગવી રહી છે ? આ વિચારથી ય તેઓ હસતાં હોય તો ?

મીરાંએ બીજું બજન શરૂ કર્યું.

હો જ હરિ કિત ગથે નહ લગાય ॥

નહ લગાય મેરો મન હર લિયો રસભરિ ટર સુનાય ।

મેરે મનમેં જૈસી આવૈ મરૂં ઝહર-બીસ ખાય ॥

મરૂં ઝહર-બીસ ખાય ?

ઉદા સમસમી ઊડી. મીરાં જાણી ગઈ શું? તેનું હૃદય થોડોકવાર થડકી ગયું.

ચોરનું હૃદય ને !

ઉદાનો ડગલું લેવા જતો પગ અટકી ગયો. વહેમમાં તે પુનઃ વિચારે ચઢી. પોતે જ એર આપવા કેમ તૈયાર થઈ ? રાણો પોતે એર આપવા કાં તયાર ન થયા ? તેમની પટરાણી કેમ ક્યારની જ પગ પાછા કરી બેસી ગઈ ? પુરોહિત કમ્મર બાંધી કેમ આગળ ન આવ્યો ? તેના મનમાં અનેક કુશંકાઓ ઉત્પન્ન થવા માંડી. એ કુશંકાઓ તીવ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. કંઈક કરી રાખેલું ઉદાનું હૈયું પુનઃ હચમચવા માંડ્યું..... ધ્રૂજવા માંડ્યું.

એટલું જ નહિ, લોકોની સમક્ષ પોતાનું પાપ પ્રકાશવા ઉદાનું ચોરનું હૃદય જાણે ઉછળી ઉછળી બહાર આવવા માંડ્યું. આમ છતાં, હિંમત એકઠી કરી, પોતાના ધ્રૂજતા પગને તે ભૂતિયા મહેલ સુધી તો ખેંચી લાવી; પરંતુ મુખ્ય દરવાજા આગળ આવતાં..... તેનાં હાજી ગગડી ગયાં.

મીરાંઆ ગાતાં હતાં,

ઝાંડિ ગથે બિસવાસઘાત કરિ નેહકી નાવ ચઢાય ।

મીરાંકે પ્રભુ કથ ર મિલોગે રહે મધુપુરી ઢાય ॥

બિસવાસઘાત ?

ઉદાના મગજમાં એ એક જ શબ્દ મંદિરના ધંટારવની જેમ વાગી રહ્યો. વિશ્વાસઘાત કાનો ? કાણે કર્યો ? પોતે કેવી રીતે ? મીરાં નિર્દોષ હતી ?

ઉદાનું હૃદય જાણે તેના મગજ સાથે સર્વે આમુધો લઇ એકદમ તૂટી પડ્યું. ઉદા મહારાષ્ટ્ર-દરવાજાની બીંત સાથે તે જ્યાં ઊભી હતી ત્યાં જ ચોટી ગઇ. તેણે ઈશારાથી પાછળ પાછળ આવતા પરિને બોલાવ્યો. દયારામ પાંડે કાંઈ અપરિચિત ભયથી કાંપ્યો; પરંતુ ઉદાએ ધીમે અવાજે ઝેરનો ફોરો આપતાં કરડાકીથી કહ્યું,

“જાઓ, રાણાનું નામ લઇ તમે ચરણામૃત આપી આવો.”

“હા, બા !”

પુરોહિત થોથડાતી જીભે બોલ્યો અને અંદર ગયો; પરંતુ જીવ બહાર મૂકીને.

ઉદા હળવે રહી પોતાના મનને સમજાવવા માંડી: પતિથી માંડી પિતા સુધીનાં બધાંને મારી નાખનાર અભાગિણીને મારી નાખવામાં પાપ શું ? છિટ ! સિસોદિયા વંશની પવિત્ર સ્ત્રીઓની કુલમર્યાદા ડૂંઝાડનાર મીરાંને મારવામાં થરથરાટ હોવો જ ન જોઈએ.

પરંતુ પોતે જ કેમ મારે ?

પુનઃ તેને વિચાર આવ્યો. એ ફરજ તો મહારાણીની હતી—રાણા વિક્રમની રાણીની હતી ! પોતાની નહિ. તેનું હૃદય પાછું જોરથી કૂદવા માંડ્યું—બોલવા માંડ્યું: પાપી ! ચોર ! હત્યારી ! ધાતિની ! નીચ ! કૂર ! રાક્ષસી !

ઉદાને એ શબ્દોના ભણકારથી ચક્કર આવવા લાગ્યાં. જે સ્ત્રીના પતિએ મરણ પથારીએ તેની માફી માગી હાથ જોડ્યા—જેને પતિએ પવિત્ર ગણી, તેને પાપી માનવાનો નિયંત્રો શો અધિકાર હતો ? અને પાપી ગણવી હતી તો તેને મારી નાખવાનો શો અધિકાર હતો ? કદાચ મીરાં નિર્દોષ હોય તો ?...

તેનું હૃદય જેસથી ધબકી રહ્યું. હૃદયે ઉદાને ખાત્રી આપી મીરાં નિર્દોષ છે.....તો, તો પછી ?

તેના હાથ દીલા પડવા માંડ્યા. તેના કપાળે પસીનો આવવા માંડ્યો. તેની કંપના મહેલની અંદર મીરાં પાસે જતા પાંડે પૂઠે પડી. તેણે મનમાં મનમાં કંપના કરી ગોખવા માંડ્યું: અત્યાર સુધીમાં પુરોહિત પાંડે સો ડગલાં ચાલ્યો હશે. બરાબર સો મે ડગલે પુરોહિત મીરાં પાસે જીભો રહી ગયો હશે. ઉદાએ કંપનાને હજુ વધુ તેજ કરી: ભજન પૂરું થઇ ગયું છે. દયારામ પાંડેએ મીરાં સામે જોડું જોડું હારથ દર્શાવી ચરણામૃતવાળો હાથ લંબાવ્યો છે. કમચંડાળ હાથને કેમ ધૂળવે છે ? ઉદા પોતાના ધૂળતો હાથ પકડી લેતાં—કંપાની આંખે જતાં જતાં બોલી: મીરાંએ સ્મિત કરી કટારો લઇ લીધો. તેણે એક—બે તુલસીપત્ર નાખી ગિરિધારી આગળ નીચે મૂકી દીધો. ગિરિધારીનું પ્રેમપૂર્વક અર્ચન કરી તેણે કટારો પાછો હાથમાં લીધો. સ્મિત કરી તેણે પુરોહિત તરફ જોયું અને થોડુંક ચરણામૃત તેને ચ આપવા જતાં પાંડેએ લેવાની ના પાડી.

ચંડાળ કહિંનો ! ઉદા એકદમ અંદર ધસી ગઇ.

તેની કંપના જિલકુલ સાચી હતી.

તેણે જોયું કે મીરાં પાંડેને થોડુંક ચરણામૃત લેવા સસ્મિત આમહ કરી રહી હતી અને સફેદ પૂણી જેવો થઇ ગયેલો પાંડે ચોરી છપાવવા જોડું જોડું હસી કહી રહ્યો હતો:

“ના, ના, બા ! આપ જ પીઓ. ચરણામૃત ખાસ આપના જ માટે છે, આપ આરોગો.”

“જેવી આપની ઇચ્છા.”

એટલું કહી મીરાંએ સોનાના કટારાને કપાળે અડકાડી હોઠ પર મૂક્યો.

ગિરિધારીના સાન્નિધ્યમાં મીરાંનું વદન હંમેશાં કાંઇ દિવ્યકાંતિથી ચમકી બેઠતું. તેનો આત્મા આનંદમાં રમવા માંડતો અને તેની રમણ જાયા તેના મોઢા પર તરી આવતી. પવિત્ર ધૂપ-દીપ મીરાંના પવિત્ર વદનને હંમેશાં અવર્ણનીય બનાવી દેતા.

ઉઠા આખો ફાડી નિર્દોષ હસતી મીરાંને જોઈ રહી. તેનું ઉઠાળા મારી મારી ફેરવું ચોર હૃદય આખરે એક મોટો ફેફકો મારી બહાર પડ્યું. તેણે ભયંકર ક્રિયાકારી કરી,

“ના પીશો-ભાભી ના પીશો ! ! ! ના પીશો ! એ ઝેર છે-હલાહલ !” એટલું કહી તે એકદમ અંદર દોડી મીરાંના હાથ પકડી મીરાં પાસે જ બેસી ગઈ.

મીરાંએ થોડોક ક્ષણ કટોરાને આંખો સામે ધરી રાખ્યો. પછી તેમણે ગિરિધારી સામે જોયું. ગિરિધારી તો રોજની જેમ તેને હસી રહ્યો હતો. મીરાં ય થોડી ક્ષણ તેના સ્ક્રામું જોઈ રહી હતી. ઉઠા બેબાકળી બની મીરાંને જોઈ રહી. મીરાંએ એ જ હસતું મુખકું ઉઠા તરફ ફેરવ્યું અને પછી.....

કટોરાને ઉઠાવી ઝટ મોઢિ માંડી દીધા.

ઉઠા કટોરાને ઝૂપી લે તે પહેલાં તો મીરાંના ઘટમાં ચરણામૃત અદૃશ્ય થઈ ગયું. ઉઠાની આંખો બહાર આવી ગઈ તેણે કારમી ચીસ પાડી

“ભાભી ! ભાભી ! ! ભાભી ! ! !”

અને ધ્રુસકા મેલી ભાભીના ચરણમાં ઢળી પડતાં બોલીઃ “મને ક્ષમા કરો ભાભી-મેં તમને ઝેર આપ્યું છે-મેં પાપ કર્યું છે. ખોટો ક્રોધ અને ઇર્ષ્યામાં હું તમારો પ્રાણ લેવા ઉ-મત બની ગઈ હતી. ક્ષમા આપો દેવી, ક્ષમા...ક્ષમા.”

પાંડે કાળવત્ થઈ ઉઠાને જોઈ રહ્યો.

આ ઉઠા હતી ?

મીરાંએ હેતથી નજીવની પીઠ પર હાથ ફેરવી તેને બોલી કરી. બોલીઃ

“બહેનજી ! ખોટી ચિંતા શા માટે કરો છો ? આ દેહની જરૂર નહિ હોય એટલે આપનું અને રાણાજીનું બહાનું કરી આવિહજીએ પાંડેને મોકલાવ્યા છે.”

“ પરંતુ આપે પીધું તે હલાહલ છે. ”

“ ભલે હોય. પ્રભુના નામની પ્રસાદી જે હોય તે લેવી જોઈએ. તમારો જરાય વાંક નથી. મનુષ્યની શક્તિ કેટલી ? જે આય છે તે આ કનૈયાથી. જે નથી થતું તે પણ આ કનૈયાને લીધે જ. મારે હજુ જિંદગીમાં કાંઈ કામ કરવાનું બાકી હશે તો હું નહિ મરું—નિશ્ચય માનજો. અને મરી જ જઈશ તો ભગવાનની ઈચ્છા વિરુદ્ધ જનાર આપણે કેણુ ?

આવો બહેનજી ! જાએ જૂઓ—જૂઓ આ ગિરિધારી હસી રહ્યો છે... જાણો છો શા માટે ? ન ચિંતવા જેવું ચિંતીએ છીએ એટલે. ચિંતવા જેવું ત્યાગી હૃદયે છીએ એટલે !... આવો, આવો, આપણે એને બોલાવીએ. ”

એટલું કહી મીરાંએ તંબુરો લીધો—ઉઠાને મંજરા આપ્યાં. ચીસોથી દોડી આવેલાં કાશી પદ્માએ ઢોલક લીધી. નિજીવ જેવા પડિના હાથમાં મીરાંએ ઝાંઝ આપ્યાં અને પછી શાંતિથી ગાવા માંડી :

કરમ ગત ટારે નાહિં ટરે ॥

સતવાદી હરિચંદ-સે રાજ,

[સો તો] નીચ ઘર નીર ભરે ।

પાંચ પાંડુ અરુ કુંતી દ્રૌપદિ

હાડ હિમાળૈ ગરે ॥

જમ્ય કિચો બળી લેણુ ઈંદ્રાસણુ

સો પાતાળ ધરે ।

મીરાડે પ્રભુ ગિરધર નાગર

બીખસે અમૃત કરે ॥

યંત્રવત્ ઉદા વગાડવા માંડી. આંખમાંથી નિકળતા અશ્રુનું તેને ભાન ન રહ્યું. આત્મા પર જામેલા કંઈ જન્મોના થર જાણે ઘોવાવા લાગ્યા, આનંદ-અનહદ આનંદની જાલકી તેને વાગવા માંડી. શરીર, હૃદય અને મન હલકાં થઈ ગયાં. આંખો બંધ કરી મંત્રમુગ્ધ ઉદા અરપણ શબ્દો બોલતી મંજુરા વગાડી રહી.....

...જ્યારે તેણે આંખ ઉઘાડી જોયું ત્યારે તેની આસપાસ રાજમહેલની તમામ સ્ત્રીઓ, એક પટરાણી સિવાય, લજ્જનમાં સાથ આપતી બેઠી હતી. લજ્જનમાં કેટલો સમય પસાર થઈ ગયો. તેનું તેને ભાન ન રહ્યું.

“બોલો! ગિરિધારીલાલજીની જે !”

લજ્જન પૂરું થતાં સર્વેએ જયઘોષ કર્યો. ઉદાએ આંખો લૂછી અને લગવાન આગળ નમેલી મીરાંને ધડકતી છાતીએ જોઈ રહી. મીરાંએ ધીમેથી ડોકું ઊંચું કર્યું. મીરાંના મોઢા પર એક અલ્હા-કિક તેજ ઊડ્યું. કેઈ મસ્ત દશામાં તે વિહરતી જણાઈ-ઉદાએ જાણી લીધું કે લજ્જન પૂજા તો મીરાંજીને માત્ર નિમિત્ત હતાં. તેમનું સાધન લાઇ મીરાં મસ્ત બની જતી હતી. એવી મસ્ત કે કાઇ તેને સમજી ન શકે-પૂછી ન શકે.

ઉદાએ આંખો ખેંચી ખેંચી જોયું. કે એ મસ્તી તેણે આપેલા હલાહલ ઝેરની ન જ હતી. તેનું હૃદય ઉછળી ઉછળી તેને કહેવા માંડ્યું કે ઝેર અમૃત થઈ ગયું. મુમુક્ષુ ઉદાએ મીરાંના ફરી ચરણ પકડી લીધા. તેણે તેને હત્યારી થતાં બચાવી હતી. કટોરાનું અને તેના હૃદયનું ઝેર, મીરાંએ, એક જ રૂપરેખા અમૃત બનાવી દીધાં.

પરંતુ પ્રજ્ઞામ કરી મહેલ બહાર ચાલ્યા જતા પાંચમે ઝેરને ઝેર જ માનવાનો દ્વારગ્રહ રાખ્યો. તેને પાકો વહેમ પડ્યો.

કે જ'મલની ઢાઢ અજણી વનસ્પતિના રસ સાથે પીવડાવવાથી
ઝેર મીરાંના પેદમાં પડતાં ઝેર ન રહ્યું. માત્ર ઝેરહુ જ.

એ વાત તેણે બહુ સારી રીતે રાણાજીના દિમાગમાં
ઠસાવી દીધી.

અને, રાણાએ તે તરત મારી લીધી.

૧૮

તું-ઉદા, મારી બહેન ?

“આખો જૂતિયો મહેલ સાધુ સંતોષી ભરાઈ મયો
છે, અન્નદાતા !”

વિક્રમનો અતિ વિકરાળ અંગરક્ષક બુધાજી રાડોડ
વધુ નરમ બની જતાં બોલ્યો.

“બંધ કર, બંધ કર, મોંદું બંધ કર ચંડાળ !” રાણાએ
લગભગ અસ્વાભાવિક અવાજમાં ચીસ પાડી. રાણો હકથનો બહુ
નબળો બની ગયો હતો. પરંતુ જેમ જેમ તેનું હૃદય નબળું
બનતું ગયું તેમ તેમ તેનું મગજ સખત બનતું હતું. વધારે પડતી
આત્મજ્ઞાનિ અને વધારે પડતા વિચારથી તે મીરાંમય બની ગયું
હતું, જેમાં મીરાં પ્રત્યેના તિરસ્કાર એટલી અધમ સ્થિતિઓ

પહેાચ્યો હતો કે મીરાંના દેહના નાના નાના ટૂકડા ક્યાં હોય તો પણ તેને જ્ઞાતિ ન મળે.

તેની આંખોના ઝનૂને એકનિષ્ઠ પરંતુ નિર્દય યુધાજીને પણ ડગમગાવી, ના રે, ઠારી દીધો. તેણે બ્હીતાં બ્હીતાં કહ્યું,

“અનદાતાર, મહેલની બહાર, નાનાં અને મોટાં, સર્વે લોકો દર્શન માટે ઊભરાય છે.”

“તારે મરવું છે ?”

જણે મીરાંના ભૂતિયા મહેલમાં સાધુઓ ભરાયા તે યુધાજીનો વાંક હોય, તેમ રાણો તેની સામે જોઈ ગઈ ઊઠ્યો. તેની સખ આઝાઓ છતાં તેની પ્રજા પણ મીરાં પછવાડે ઘેલી થવા માંડી ?

એકાએક તેને ખ્યાલ આવ્યો. તેના મૃત બાઈની આજે સંવત્સરી હતી. મીરાં પ્રતિવર્ષ આ દિવસે જોટલા શક્ય તેટલા સાધુઓને બોલાવતી. બોજન આપતી. ઓચ્છવ થતો. આજે તેણે માત્ર તેઓને નિમંત્રણ હતા અને ભગવાનની અરૂપપ્રસાદી મેળવી મીરાંના દર્શનથી કૃતાર્થ થવા વૈષ્ણવો અને વૈષ્ણવીઓ રાણાની આજા ઉદ્ધવધી હિંમતથી એકઠાં થયાં હતાં.

રાજમહેલમાં લોકો પ્રવેશ કેમ પામ્યાં ? કાણે તેમને આવવા દીધાં ? દાસદાસીઓ સાથે સમૂળગો મહેલ સળગાવી દેવાની વૈરવૃત્તિ વિક્રમમાં જાગી. તેના શબ્દોની કાંઈ જ કિંમત નહિ ? તેનું વચસ્વ કાંઈ નહિં ? તેનું માન, તેની ધજગત, તેનું પોતાપણું તેને નષ્ટ થયેલાં લાગ્યાં.

અને તે કરનાર નિઃશસ્ત્રી, નિર્દોષ એક વિધવા સ્ત્રી !

નિરાશા અને ક્રોધમાં તેની આંખોમાં માત્ર આંસુ આવવાં જ બાકી રહ્યાં. આ મીરાંનો ફેંસલો જ્યાં સુધી નહિં થાય ત્યાં સુધી તેનાથી રાજ્ય નહિં થાય. તેનું જીવવું નિરર્થક રહેશે. તેને માફ આવ્યું કે તેની પટરાણી દૂર

રણાં રણાં પોતાનું હૃદય મીરાંના ચરણમાં રાખી ચૂકી હતી. એવાંડના રાજમહેલમાં ભામટાઓ અને સ્ત્રી પુરુષો ધસી આવે તે પટરાણીની આજ્ઞા સિવાય અસંભવિત વાત હતી, આજનો વાંક પટરાણીનો હતો—આવો મન સાથે તોડ બાંધ્યા છતાં રાણાને ખરા વાંક મીરાંનો જણાયો. તેણે જ પટરાણીના હૃદય પર ખોટી અસર કરી. તેને બોળવી લીધી.

મીરાં તેનું રાન્ય અને તેનું જીવનસર્વસ્વ લૂંટવા બેઠી હતી. મીરાં તેનો અંત અને પ્રલય બની આવી હતી.

લોહી નીકળી આવે તેટલા જોરથી તેણે હોઠ પીસ્યા અને બુધાજી આગળ આવ્યો. બુધાજીએ ધ્રૂજતા હાથ છપાવી નમન કરતાં કહ્યું,

“અન્નદાતાર ! જૂઠું કહેતો હોઉં તો જાતે પધારો અને જીઓ, પછી મારી નાખજો.”

“બધાંને વિંધી નાખો, બોલાવો સૈન્યને. મંગાવો ઘોડા, હાથી, ઊંટ અને છૂંદાવી નાખો એકાએકને.....” કહેતાં કહેતાં રાણાએ તલવાર ખેંચી. બુધાજી રઠોડ ચીસ પાડી જમીન પર પડ્યો. રાણો તેના પગ પર પગ મૂકી ચાલતો થયો. તેને ભાન ન રહ્યું. વૃંદાવનના કેટલાક સાધુઓ અને જોગણો મીરાંના દર્શને આવ્યાં હતાં. મીરાંનાં બજનો વૃંદાવન સંભળાતાં થઈ ગયાં હતાં અને તેનાથી આકર્ષાઈ દ્વારકા જતો એક નાનકડો સંઘ આજના દિવસે અહીં ખેંચાઈ આવ્યો હતો....

હાથમાં મંજરા લઈ સાધુસંતોની વચમાં ગિરિધારી આગળ મીરાં ગાતી હતી. ગાતી હતી અને ભર્મિવશ થઈ નાચતી હતી:

મેરે તો ગિરધર આપાલ દૂસરો ન કોઈ,
જાકે સિર મોરમુગટ મેરો પતિ સોઈ;
તાત-માત ભાત-બંધુ આપનો ન કોઈ,
છાડિ દુઝ કુળકી કાનિ કહા કરિ હૈ કોઈ;

સંતન ઢિંગ ઘેડી ઘેડી લોક લાજ ખેઈ,
 ચુનરીકે કિયે દૂક આઠ જિન્હીં લોઈ;
 માતી મૂંગે ઉતાર બનમાળા પાઈ,
 અંધુવન જળ સીંચિ સીંચિ પ્રેમબેલિ બોઈ;
 અખ તો બેલ ફેલ ગઈ આણુંક ફલ હોઈ
 દૂધકી મથનિયાં બરે પ્રેમસે બિલોઈ
 માખન જળ કાઢિ લિયો છાછ પિયે કોઈ
 ભગતિ દેખિ રાજી હુઈ જગત દેખી ફેઈ
 દાસી મીરા લાલ ગિરધર તારો અખ મોહી.

વાહ ! વાહ !

એક ખ્યાન, એક ભુસ્સો એક મરતી દરેકના હૃદયમાં નાચી
 રહ્યાં છે કડવા લાગતા મિથ્યા જગતને આનંદમાં તરબોળ કરવા
 એક નાનકડો યાત્રીસંઘ હોંસ અને જોશથી તૈયાર થઈ રહ્યો છે.

“ ખબરદાર ! ”

એવામાં રાણાની કણ્ઠકંઠ ચીસ સંભળાય છે.

પરંતુ કોઈનું ખ્યાન જતું નથી. બધાંની નજર મીરાંદાસ
 હસતા કનૈયામાં વિલીન થઈ ગઈ છે. નાના મીઠા અનેક અવા-
 નોમાં રાણાનો એકલો શુષ્ક અવાજ ડૂબી જાય છે. અસંખ્ય
 મંજરાઓમાં એક તલવારનો ખડખડાટ જરાય સંભળાતો નથી.

“ ચૂપ રહો. ” રાણો પાછો ગાળે છે.

ભજન ચાલ્યા કરે છે.

“ બંધ કરો—બંધ કરી દો ! ” એક એકની ખબર લઈ
 લઈશ—ચૂપ ! ચૂપ ! ચૂપ ! ”

રાણો ઉન્મત્ત બની ગઈ બેઠે છે.

જતાં, કોઈ સંભળતું નથી.

રાણા કોધમાં પાગલ બની બેઠે છે. નીચે જમીનપર બેઠેલાં બધાંને હડસેલતો, કોઈના પગ છૂંદતો ઝાઝના હાથ છૂંદતો રાણા ગાંડાની જેમ મીરાં આગળ આવી બિભો રહે છે. મીરાંના હાથમાંથી રાણા મંજરા નાખી દે છે. ઉદાને ધક્કો મારી તેના તંબૂરો તોડી નાખે છે. લાત મારી કાશીના હાથમાં રહેલી ઢોલકાને ઉરાડી દે છે. ત્યારે, લોકાને ભાન આવે છે કે તેઓ આકાશમાં નથી પૃથ્વી ઉપર છે. વિનયમાં બધાંઓ રાણાને માથું નમાવી સત્કારે છે. સાધુ સાધ્વીઓ આશીર્વાદ આપવા હાથ લેવા કરે છે...

રાણા જવાબમાં ત્રાડ પાડે છે.

“કાણે આ ધૂતારા ઢાંગી ડાકુઓને મહેલમાં આવવા દીધા ?”

“મેં”

કોષ્ટએ જવાબ આપ્યો.

રાણાએ ચમકી પાછળ ફરી જોયું. બોલનાર ઉદા હતી. આ જ એની બહેન ઉદા ! ઉદાના મોઢા પર નિર્મળ હાસ્ય તરવરી રહ્યું હતું. તેણે ફરી મીરાં તરફ જોયું તો—એ જ હાસ્ય ! તેણે ફરીને મૂર્તિ બણી જોયું—અરે ! એ જ હાસ્ય !

કોનો કોને રંગ લાગ્યો હતો ?

“મેં સંતોને અહીં આમંત્રણ આપ્યું છે બાઈ.”

રાણાનું ધ્યાન ખેંચતા ઉદા બોલી. રાણાની આંખેમાં કોધની ત્રાસ રેખાઓ બિડી આવી હતી. તેણે એકીટશે ઉદાને જોયા ક્યું અને પછી બોલી, “તું-ઉદા, મારી બહેન ?”

“ના. હું ઉદા, બાબીની દાસી.”

“ઉદા !”

રાણા અમિ વર્ષાવતી આંખે બહેનને જોવા લાગ્યો. આ શું એ જ બહેન છે જેની શુદ્ધિપ્રતિભા અલૌકિક હતી ?

જેનો વટ, મુત્સદીપણું અને આત્મગૌરવ આગળ અનિચ્છાએ પણ દરેકને મરતક નમાવી જે કંઈ તે કહે તે સ્વીકારવું પડતું !

“ ઉદા, સાક્ષુસંતો આગળ નાચનારી આ કુલકલંકિની મારી પ્રેમ આગળ નાચે છે અને તું, સિસોદિયા કુળની ઇજ્જત, એની દાસી બનવામાં શુભાન ધરે છે ? ”

“ આંધળો આખી દુનિયાને કાળી કંપે પીળાંઆના રોગીને બધાં પીળાં જ જણાય પરંતુ દુનિયા કાળી નથી અને લોકો પીળાં નથી. જોનારની આંખોમાં ખોડ છે. લાઇ, પ્રેમ-ભક્તિની આંખે જોનારને બધું પ્રેમમય લાગે છે. બધાં પોતાનાં જણાય છે. પારકું કોઈ રહેતું નથી. મારી આંખો આગળથી પડદો હડી ગયો છે. ક્ષુદ્ર જંતુમાંથી માણસાઇમાં આવી છું અગર લાભી કલંક છે તો પછી સંસાર કલંક છે. જે ભક્તિ કંઈ નથી તો સંસારમાં કંઈ જ નથી. આવો, તમે પણ બધી જન્મળ છોડી પ્રભુપ્રેમમાં ઉન્મત્ત બની ભાગીરથી લાભીના ચરણમાં દિવ્ય શાંતિ અનુભવો. ”

“ ના બહેનજી. એવું કહેતાં નહિ. રાગનો ધર્મ છે રાગ્ય કરવું. ”

અત્યાર સુધી ચૂપ બી રહેલી મીરાં ગંભીર, તટસ્થ અવાજે બોલી. લોકો આશ્ચર્યથી મીરાંને જોઇ રહ્યાં. મીરાંએ પુનઃ પૂર્વવત્ હાસ્ય હોઠ પર આણ્યું ને બોલી:

“ કોઇને કોઇના ધર્મથી ચ્યૂત ન કરવું. એ મહાપાપ છે પરંતુ..... ”

મીરાં એટલું હસી રાણાને જોતાં બોલી, “ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ-ભક્તિ કોઈના ધર્મની આડે નથી આવતાં. નિજના ધર્મને સંભાળી ભક્તિ કરવામાં જ પ્રભુ પ્રસન્ન છે. રાણુજી ! મારી ના છતાં, આપની આગ્રા વિના ઉદાખ્યાએ ભગવાનના ભક્તોને રાજ-મહેલમાં આવવા દીધા; પરંતુ, પ્રભુના દર્શનની આડે આવનાર આપણે કોણ ? ”

એટલું કહી મીરાં ગિરિધારી તરફ ફરી.

“લાભી અત્યારે મારું મગજ તમારી ચટપટી, કામલુમારી શબ્દજનમાં ફસાય તેમ નથી. મને મરણ કબૂલ છે. કૂતરાઓને મોઢે ચીરાવું માન્ય છે પરંતુ આ બચાંકર અપમાનમાં હું વધારે જીવી શકીશ નહિ. એલો આખર તમારી ધુન્ડા શી છે ?”

રાણાજી મહુારી પ્રીતિ પુરખલી મેં કાંઈ કહું ॥

મીરાંઆ રાણાને જોયા વિના ગિરિધારી પર જ નજર રાખી પોતાની ધૂનમાં ગાવા લાગી. રાણાને એ પ્રત્યુત્તર હતો.

રામ નામ બિન નહીં આવડે હિવડો ઝોલા આવ્ય ।

લોજનિયા નહિ લાવે મહુારે, નીંદડલી નહિ આવ્ય ॥

રાણાનો પિત્તો ઊઘળ્યો. પોતાના સવાલનો જવાબ પોતાની સ્થામે જોયા વિના, ગીતમાં અપાતો જોઈ તેને કોષમાં ચક્કર આવવા લાગ્યાં. તેણે પોતાની પાસે ચૂપકીથી આવી ઊભા રહેલા ધુધાજી રોકોડને ચીસ પાડી કહ્યું:

“રોકોડ ! કાપી નાખ આ સ્ત્રીને અને જે જોઈએ તે માગી લે !”

અર્ધાં સ્તબ્ધ બની ગયાં.

રાણાના શબ્દોનું પાલન કરવા ટેવાયેલો ધુધાજી રોકોડ તુરત મીરાં પાસે આવી ઊભો પરંતુ તલવાર મ્યાનમાં જ રહી. મીરાંએ થોડીક ક્ષણ તેની સ્થામું જોયું અને પછી મંદ સ્મિત કરતાં ગાવા લાગી:

વિષકો ખાલો પી ગઇ જી, લજન કરો રાઠોર ।

ચારી મારી ના મહું મહુારે રાખણવાલો ઓર ॥

છાપા તિલક લગાધ્યા જી, મનમે નિશચે ધાર ।

રામજી કાજ સંવારિયાજી, મહુારે લાવેં ગરદન માર ॥

મીરા દાસી શ્યામકી જી, શ્યામ ગરીબનિવાજ ।

જન મીરાકી રાખજો કોઈ, બાહ ગહેકી લાજ ॥

બુધોજી હતો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. બધાં ય સ્વસ્થ બની શું થાય છે તે જોઈ રહ્યાં. અત્યાર સુધી રાખેલી મનની મર્યાદા તૂટી. રાણો લપક્યો અને મેઠેલી મીરાંના હાથ પકડી ખેંચી ઊભી કરતાં બોલ્યો:

“હમારો ઇકાતેર પેઢીએને એક સાથે ધૂળમાં મેળવનાર એ પાપિણી! મને તારો ડર નથી. મને તારો જાદુ સ્પર્શવાનો નથી. મારા કોષની અને ધીરજની અવધી આવી રહી છે. મારા રાજ-મહેલને મારે લક્ષ્મીઓનું ધામ કે કુદ્દા ચુડેલોતો અફો નથી બનાવવો. હું તને અને તારાં બધાંને, એકેએકને વીણીવીણી ચીરી નાખીશ. મેવાડના રાણાનાં કુલ-ધજજત કેટલાં ભારે છે તે હમણાં જ તમને બધાંને સમજાવું છું...”

“કુલ ધજજતને સંભાળનારો તો લેયા આ એક ગિરિધારી જ છે.” ઉદાએ વચમાં જ કહી દીધું.

“ગિરિધારી?”

રાણાએ અંગારા વેરતી આંખે ઉદા તરફ જોયું અને પછી તરત તેની નજર ગિરિધારી પર પડી.

ગિરિધારી હસતો હતો.

રાણો ધસ્યો ગિરિધારી પર.....

“આણે જ મારા કુલ-કુટુંબને ધૂળમાં રગદોળવા માંડ્યાં છે. આણે જ મારા ભાઈને હણ્યા. મારા પિતાને હણ્યા. આણે જ મારી બહેનને પાગલ બનાવી મૂકી અને મારા ગૃહમાં એક કલાંકિનીને ધાલી. આણે જ મારું સત્યાનાશ કરવા માંડ્યું છે. બસ એ જ ન જોઈએ મારા મહેલમાં આજે જ ઠેકાણે કરી દઉં છું.” એટલું કહી કોપોન્મત રાજાએ મૂર્તિને ઉચકી લીધી.

“દીવાનજી!”

મીરાંએ રડતી ચીસ નાખી અને એકદમ દોડી વિક્રમના બે હાથ પકડી લીધા.

મીરાં ધૂજતી હતી. તેનાં હૃદયમાં શાંતિ અને ધૈર્ય રાણાના સખત હાથોમાં પકડાએલા હસતા ગિરિધારીને જોઇ તે ગૂમાવી બેઠી. જાણે ગિરિધારી જીવંત હોય અને રાણો તેનું ગળું દબાવી દેવાનો હોય તેવી લાગણી તેને થઇ અને અત્યંત ગભરાઇ ગળ-ગળિત થઇ જતાં બેઠી,

“રાણાજી ! ધર્મરક્ષક થઈ ધર્મના સુંદર સ્વરૂપને ઉચ્છેદો છો ? ઘોર પાપ કરવા તત્પર થયા છો ? તમને હું સતાવું છું એટલે શિક્ષા મને થવી જોઈએ. એને શિક્ષા કરવામાં તો તમે તમારી જાતને શિક્ષા કરશો.”

“હું મારી જાતને શિક્ષા કરવા માગું છું.”

એટલું નિર્દય રીતે કહી રાણો મીરાંના હાથને તરછોડી ચાલવા માંડ્યો. પરંતુ ઉદા પાસે જ ઊભી હતી. તેણે જાણે મારી ભાષના આવડાને ઝાલ્યું અને ધૂજતાં ધૂજતાં બેઠી,

“કુલકલક ! તું શું કરવા બેઠો છે—આ પાપ તો...”

પરંતુ ઉદા વધુ કંઈ કહે તે પહેલાં તો વિક્રમે એટલા જોરથી તેને હડસેલી ચૂકી કે પથ્થરના એક સ્તંભ સાથે અફળાઇ બેહોશ થઈ તે જમીન પર તૂટી પડી. તેના માથામાંથી લોહી નિકળવા માંડ્યું. રાણાએ તેના તરફ નજર પણ ન કરી અને મૂર્તિ લઈ ઝપાટાબેર ચાલવા માંડ્યો.

અને એની પૂંઠે મીરાં, લથડતી, આખડતી, રેતી, વિનવતી ફોડવા માંડી. ભગવાનના ભકતો, હતા ત્યાં જમીન સાથે ચોંટી ઊભા રહ્યા અને હસતા ગિરિધારી તથા રડતી મીરાંને જોઇ રહ્યા.

રાજમહેલમાંથી એક ગુપ્ત રસ્તો મહેલ અને ચિતોડમઠની બહાર જતો હતો. રાણો તે રસ્તે પગપાળો ચાલવા લાગ્યો. તેનાથી થોડેક દુરે મીરાં, અને મીરાંની પાછળ ભુષાજી બધાંને રોકતો ચાલવા માંડ્યો.

વરસાદની મોસમ હતી. ગઢ પરતું એક ઝરાણું નદીના જોટણું મોટું સ્વરૂપ લઇ, એક જોયો ધોધ બની થોડેક દૂર વહેતી. નદીમાં મળી જતું હતું. રાણો એ નદી બનેલા ઝરાણા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેને શ્વાસ જોરથી ચઢ્યો હતો. તેના ક્રોધ એટલોને એટલો જ રહ્યો હતો. “રાણાજી-ભાઈ—વિક્રમ” ઇત્યાદિ શબ્દોથી આક્રંદ કરી પૂઠે દોડી આવતી મીરાંની તેને પૂરી ખબર હતી.

એક વખત તેણે મીરાં તરફ જોઈ લીધું. પછી થોડાક પથરોની કરાડ ઓળંગી તે જોયે ચઢ્યો. અહીંથી બહુ નીચાણમાં ધોધ પડતો હતો. રાણાએ થોડી ફાણ વમળામાં ગરક થઇ જતા પાણીના ધોધને જોયો અને પછી હોઠ ખીંડી તેણે ગિરિધારી રહામું જોયું.

ગિરિધારીને શું પડી છે? એ તો રાણાને જોતો હસી રહ્યો હતો! રાણાએ તેને થોડીવાર જોઈ રહી દાંત કચકચાવ્યા અને પછી ધડકતી છાતીએ મીરાંના ગિરિધરનાગરને રાણાએ નીચે સ્વચ્છંદ બની વહેતી નદીમાં નાખી દીધા.

ઝાડઝાંખર અને પથરોમાં અફડાતી મીરાં અતિશય શ્રમિત થતી રાણા પાસે આવી પહોંચી. તેની છાતીમાં શ્વાસ નહોતો માતો. તેના કુમળા પગ અને હાથમાં, લોહીના ઉઝરડા પડ્યા હતા. એક શિલા પર રાણો થાક ગાળતો શાંત બેઠો હતો, તેની પાસે આવી મીરાંએ તિવ્ર દુઃખભર્યા અવાજે યાચના કરી:

“આપી દો મારા ગિરિધારીને, મહારાજા! આપને પગે પડું છું.”

રાણો મીરાંના સૂઝાયેલા હોઠ અને બીની આંખોને ધડીબર જોઈ રહ્યો. મૂર્તિને પાણીમાં નાખ્યા પછી રાણાને કંઈક ક્ષોભ થયો હતો. તેણે ધીમે રહી મીરાં પરથી નજર હટાવી લીધી અને નીચે વહેતી નદી તરફ હાથથી ઇશારો કર્યો.

ફાટેલી આંખે મીરાં દોડી અને જ્યાંથી રાણાએ મૂર્તિ નાખી હતી ત્યાં ઊભી રહી નીચે જોયું. અટ્ટહાસ્ય ફેંકતી વહેતી નદીનાં વમણામાં તેણે જાણે આનંદથી કિકિયારી પાડતા હસતા ગિરિધારીને જોયા. મીરાંએ રાણાના એ ખાલી હાથ ભણી જોયું અને પછી ખળખળ વહેતી નદી ભણી વિચારમાં પડી મીરાં જોઇ રહી.

“ મેવાડી કુલને કલંક કરનારને પવિત્ર નદીને હૈયે ધરી દીધો. ”

સંયમિત થયેલા તિરસ્કારમાં રાણાએ ઘેરે અવાજે ધીમે રહી કહ્યું.

મીરાંએ ઝટ જવાબ ન આપ્યો. થોડીવાર તે પેલા વમળ તરફ જોઇ રહી અને પછી રાણા તરફ ફરી. ધીમે પગલે તે રાણા પાસે આવી. રાણાના હૃદયે હોબને કંઈક વધુ અનુભવ્યો. મીરાં અર્ધગાંડાની જેમ રાણાને એક સરખું જોઇ રહી અને પછી યોત્તી,

“ પ્રાણને વિખૂટો પાડતાં શરીરનું શું થાય છે મહારાજ ? એમના વિના હું છવી શકીશ ? ગિરિધારી મારો પ્રાણ છે. ”

પત્નીને મન ખરો પ્રાણ એટલે તેનો પતિ. યુવરાજ મરી ગયા છતાં મીરાં છવી રહી છે તો આ નિર્જીવ મૂર્તિ વિના તે મરી જશે? વિક્રમનો દ્વેષ અને ક્રોધ ફરી ઉછળી આવ્યાં. હાથની મજબૂત મુઠ્ઠીઓ વાળી તે ઊભો થઈ ગયો અને પ્રાણ કાપે તેવા ઘાતકી કટાક્ષમાં તેણે કહેવા માંડ્યું:

“ તમારી વાત ખરી છે બાબી ! ગિરિધારી જ તમારા પ્રાણ છે. આ નદીને તળીએ તેઓ અત્યારે બિરાજ્યા છે. પડો પાણીમાં અને મેળવો. જોડા પાણીમાં જવાથી તમારા પ્રાણ નિકળશે, તો તમારા ખરા પ્રાણ પાણીમાં જ છે એટલે મરણનો તમારે ભય નથી. અગર જો તમારા એ પ્રાણ ન મળે તો અહીં પાણીમાં પડી મરી જવું નિરર્થક નથી.

પડો નદીમાં. પરંતુ બાબી, તમારા ગિરિધારીને તમે સાચા પ્રાણ ગણતાં હો તો આ ધરતી પર પુનઃ રહેવા નહિ આવતાં. નહિ તો, તમારા ગિરિધારી હવે પછી પાણીને બદલે કોઇ ઓર જ ઠેકાણે હશે. ”

“હું આપને આટલું બધું દુઃખ આપું છું એની મને કશ્વના નહિ. અરે રે મને ભક્તિ કરતાં ય નથી આવડતી. મને ક્ષમા કરશો, દીવાનજી ! આજથી હું અને મારા ગિરિધારી—જો મળશે તો—મેવાડમાં નહિ રહીયે. ”

“ તથાસ્તુ ”

રહેજ ચમકીને જોઈ રહેલા રાણાએ મીરાંને એરબયાં અવાજે કહેવા માંડ્યું : “ મારા વૈરીઓને હું મારા રાજ્યમાં નથી રહેવા દેતો. ”

મીરાં તેને ટકટકા જોઈ રહી. ગિરિધારી જ જણતો હતો કે અત્યારે તેના હૃદયમાં શું હતું. ઝ્વાનિ, આત્મવંચના, ક્ષમા તે અનુભવી રહી હતી. તેણે બોલવા માંડ્યું પરંતુ તેના શબ્દો ખીતમય બની રાણાને સંભળાવા લાગ્યા :

“ રાણાજી થે ક્યાંને રાખો મહાસૂ જૈર ॥

થે તો રાણાજી મહાને ધસડા લાગો,

જ્યૈં બૃચ્છનમેં કેર ।

મહલ અટારી હમ સખ તાગ્યા,

તાગ્યો ધારો બસનો સહર ॥

કાજળ ટીકી રાણા હમ સખ તાગ્યા,

ભગવી ચાહર પહર ।

મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,

ધમરિત કર દિયો જહર ॥

ઝેરનું નામ સાંભળી રાણો એએન બની ઊઠ્યો. તેનાથી વધુ બોલાયું નહિ. ટૂંકમાં પતાવ્યું.

“ તમારો સામાન અને દાસીઓ મોકલાવું છું.”

“ મારે કંઈ નહિ જોઈએ. ” મીરાએ કહ્યું જવાબ વાળ્યો.

“ નદી ઓળંગવા મ્હાનો મંગાવું ? ”

“ ના. હું એકલી, તરીને જઈશ. સુખી રહો. નમસ્કાર રાણાજી ! ” એટલું કહી મીરાં ઉપર ચઢવા લાગી.

“ જવાનો રસ્તો આ બાજુ નીચે છે. ”

“ ના. જવાનો રસ્તો ઉપર છે. ”

“ ઉપર પર્વતની ટોચ પર ? ”

“ જી. જે રસ્તો ગિરિધારી ગયા તે જ રસ્તો હું જઈશ. આવો દીવાનજી ! મને મોકલો, જેમ એમને મોકલ્યા બરાબર તેમ. ”

“ નહિ—નહિ ? ” રાણો એક ડગલું પાછળ ખસી જઈ બોલ્યો. તેના મોંઢા પર ગભરાટ દેખાયો.

“ કેમ ? ” મીરાંએ સતીના અંતિમ સ્મિત સાથે પૂછ્યું.

“ મેં એમને ફેંકી દીધા છે ! ”

“ તો મને ય ફેંકી દો. ”

“ નહિ. ” રાણાએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

મીરાંએ બે હાથ જોડ્યા અને જે સ્થળેથી મૂર્તિ પાણીમાં પડી હતી તે સ્થળે આવી ઊભી. રાણાનું હૃદય, પાંખી છતાં, ફરે છતાં, ફડફડ થવા લાગ્યું :

રાણાના પગ જાણે ખીલા મારી કોઇએ જમીનમાં જડી દીધા. તે આગળે ય ન ગયો. પાછળ પલ્લુ નહિ.

મીરાંએ બે હાથ સૂર્ય ભગવાન લાણી ફેરવી નમસ્કાર કર્યા અને ધોધથી નીચે શીલુશીલુ થએલા વમળિયા પાણીમાં બુસકો મારી મીરાં અદસ્ય થઇ ગઇ.

રાણો આખો બંધ કરી નીચે બેસી ગયો.

૧૯

ડાકુનું હૃદય

મીરાંએ આંખ બિધાડી.

આંખ આગળથી ધીમે ધીમે અંધકારનો આછો ઘેરો પટ દૂર થઈ પ્રકાશ થતો જણાયો. તેણે આંખ ખેંચી જોયું તો તેની પહેલી નજર ભાંગ્યા તૂટ્યા જાપરાની છત પર પડી. સૂર્યનાં કિરણો કરોળિયાનાં જળાંમાંથી ગળાઈ અંદર પ્રવેશતાં હતાં. તૂટેલી છતમાં એક બે ગીલોડીઓ અદશ્ય થતી જણાઈ. દૂર અંધારા ખૂણામાં એક ચામાચીડિયું લટકતું હતું. તેની પાસે જ તલવારો, ભાલા અને જમૈયા તૂટેલી ભીંત પર ચમકતા હતા. ઘર ભાંગ્યુંતૂટ્યું ઉજળડ દેખાતું હતું છતાં અંદરની વસ્તુઓ કિમતી જણાતી હતી.

“ગિરિધારી !”

મીરાંને પૂરેપૂરું જાન આવતાં એકદમ ચીસ પાડી તે બેઠી થઈ ગઈ.

ગિરિધારી તેની સામે જ પધરાવેલા તેને જણાયો.

એ જ હાસ્ય. એ જ તોફાન.

હસતા ગિરિધારીને ક્ષણેક વાર જોઈ મીરાંની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે ઝટ ઊભી થઈ અને તેને પકડી તેની પાસે બેસી ગઈ. તરત જ તેનું ધ્યાન થોડેક છેટે ઊભી રહેલી બીજી તરફ ગયું અને તે ઉપકારદૃષ્ટિથી જોઈ રહી. ધીમે ધીમે તેને જ્ઞાન આવવા લાગ્યું. પોતે ભગવાનનું રમરણ કરી પાણીમાં પડી હતી. પછી.....તેને યાદ ન આવ્યું.

“ શું વિચાર કરો છો ? ” કહેતો એક બીષણ મોંઢાવાળો પુરુષ હસતો હસતો અંદર આવ્યો. બીલ દાસી બહાર ચાલી ગઈ. આવનાર પુરુષ હજુપુજી હતો. તેની ભરાવાદર દાઢીમાં ય તેના વિલાસી હોડો સાફ જૂદા તરી આવતા હતા. બીષણ છતાં તેની મુખાકૃતિમાં કંઈક ગમે તેવું હતું. તેની આંખો લાલ હતી-વેધક હતી. શકરાની માફક ચોક્કસ અને રમતી હતી, છતાં આકર્ષક. કમુંબલ અંગરખા પર તેણે કસીને કેડ આંધી હતી અને તેમાં ચળકતો જમ્બેયો ખોસ્થો હતો.

“ ગભરાશો નહિ. ધરને જોશો નહિ, ધરના માણસને જોજો.” સરદાર બોલ્યો. આવનાર સરદાર જ હતો. ડાકુઓનો સરદાર. તેના શબ્દોમાં અને બોલવાની છટામાં જવાબદાર વ્યક્તિની પ્રતિભા હતી. તેના ગૂંદાઈવાળા શબ્દો સરળ અને સચોટ હતા. માણસને રમાડવાની આદત તેના હસ્તા મોંઢા પરથી અને દ્વિઅર્થી શબ્દોથી સ્પષ્ટ થતી હતી. તે સ્તબ્ધ બનેલી મીરાં પાસે આવ્યો અને બાજુમાં બેસી બોલ્યો: “ આપે આ દૂધ ન પીધું ? પી લો. એમાં નાખેલા ઔષધથી તમને તેજ આવશે. ”

મીરાંએ સરદાર સ્હામે જોયું અને બહુ હેતાળ અવાજે બોલી: “ આપ કોણ છો ? ”

“ હું એમ તો ગૃહસ્થ છું... સ્ત્રી હતી, મરી ગઈ, હાથ, હાથો હાથો તે પણ મરી ગયાં. મારી એક જ નિર્જાતા છે કે હું કોઈ પણ સ્ત્રીને દુઃખી જોઈ શકતો નથી. આપની જ વાત— નદીમાં તથાતા જોઈ તરત જ હું નદીમાં પડ્યો. પાણીમાં વમળાને બેઠી આપને અને આપે જોસથી પકડી રાખેલી આ મૂર્તિને જોઈ બહાર કાઢ્યાં. પછી વિચાર કર્યો આવી સુંદર સ્ત્રી, રાણી જ બનવાને યોગ્ય એવી યુવતિ, મરી જવી ન જોઈએ. અગત્યનું કામ છોડી દઈ મેં તરત જ આપને મારા ખભા પર નાખ્યાં અને બહુ કાળજીથી અહીં લઈ આવ્યો. ”

સરદાર આત્મપ્રશંસાથી મીરાંને પોતાની તરફ આકર્ષતાં બોલ્યો.

મીરાંએ ગિરિધારી તરફ મોંદુ ફેરવ્યું. તેને યાદ આવ્યું કે નદીમાં પડતાવિંત સીધી તે અંદર ગઈ હતી અને સૌથી પહેલાં તેના હાથ તેના ગિરિધારી પર પડ્યો હતો. ગિરિધારી તરફ જોઈ મીરાં બોલી:

“ મને પાણીમાં જ રહેવા દીધી હોત તો જરા ય વાંધો ન હતો. ”

“ સુંદર સ્ત્રીઓએ પાણીમાં નહિ, રાજમહેલમાં રાખન કરવું જોઈએ. આજકાલ હું રાજમહેલનો જ વિચાર કરી રહ્યો છું. ” વીલાસી હોઠવાળા સરદારે વાણી ઉઘારી.

મીરાંએ સરદાર તરફ જોયું અને તેના હંમેશના સહજ સ્મિત સાથે બોલી: “રાજમહેલ તો સુંદર કેદ છે. ”

“ તો તમને આ ઘર ગમે છે? મને ય ગમે છે. એટલે તો હું અહીં રહું છું. આ મૂકેલાં કપડાં આપ ઝટ બદલી લો. જૂતાં છે પરંતુ છે કિંમતી. ”

“ મને એક સાદી સાદી જ જોઈએ છે. ” મીરાં બોલી.

“ સાદી? સુંદર સ્ત્રી સાથે સાદી વસ્તુ ય સુંદર બની જાય છે. મેનાં! ” પેલી બીલડીને બોલાવતા સરદાર એટલું કહી

સાદી સાદી અપાવવા બહાર જવા માંડ્યો પરંતુ મીરાંબાએ તેને રોકતાં પૂછ્યું—“પણુ આપે મને કહ્યું તો નહિ કે આપ કાણુ છો ?”

સરદાર અટક્યો અને હોઠ પર સ્હેજ તિરસ્કારભર્યું હાસ્ય લાવી બોલ્યો :

“શહેરના નિર્માણ્ય લોકો મને ડાકુ કહે છે. પરંતુ હું ડાકુ નથી. આપને ખાત્રી કરાવી આપીશ. પેલું દૂધ પહેલાં પી લો, ઠંડી દૂર થશે. ”

એટલું કહી તે બહાર ચાલ્યો ગયો.

સરદારના મગજને મીરાંએ અસ્થિર બનાવી મૂક્યું હતું. બહાર નીકળી તેણે સૌથી પ્રથમ એક પાણી ભરેલી તંબાકુડી મંગાવી અને તેની અંદર જોષજોષ પોતાની દાદી, મૂછ અને માથાના વાળને ઠીક કરવા મંડી પડ્યો. તેણે નવાં કપડાં મંગાવ્યાં. સુગંધી તેલકુલેલ મંગાવ્યાં અને આનંદમાં આવી કંઈક ગણુમણુવા લાગ્યો. બીજા અને રાની દાસો મૂઠ બની તેમના સરદારને જોતા રહ્યા.

ચોરીવારમાં સરદાર પોતાની બુદ્ધિ શક્તિ પ્રમાણે ગૃહસ્થ બની મીરાંના ખંડિયેર તરફ ચાલવા માંડ્યો.

ધીમે ધીમે મીરાંબાનો ધીમે, હલકો ચેતનાપ્રેરક અવાજ હવામાં તરતો સરદારના કાન વાટે સરદારના હૃદયને સ્પર્શવા લાગ્યો. સરદારના પગ નાચી બેઠ્યા.

બડે ઘર તાળી લાગી રે

મહારા મનરી ઉણારથ લાગી રે ॥

છીલરિયે મહારી ચિત નહીં રે,

ડાખરિયે કુણુ બવ

ગંગા-જમનાસૂં કામ નહીં રે,

મૈં તો બવ મિલૂ દરિયાવ ॥

હાજ્યાંમોજ્યાંસૂં કામ નહીં રે,
સીખ નહિ સિરદાર
કામદારોસૂં કામ નહીં રે,
મેં તો જામ કરું દરબાર ॥

કાચ કથીરસૂં કામ નહીં રે,
લોહા ચઢે સિર ભાર

સોના રૂપાસૂં કામ નહીં રે,
મહુંરે હીરાંરો બોપાર ॥

ભાગ હમાંરો જાગિયો રે,
ભયો સમૈદ સૂં સીર

અમિત પ્યાલા છાંડિકે,
કુણ પીવે કહો નીર ॥

પીપાકું પ્રભુ પરથો દિયો રે,
દીનહા ખજના પૂર

મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
ધણી મિલ્યા છે હજૂર ॥

સરદાર મંત્રમુગ્ધ બની અંદર આવી ભભો રહ્યો હતો.

‘દરબાર’, ‘ખજના’, ‘હીરાંરો બોપાર’ શબ્દોએ તેના કાનને ટટાર કરી દીધા હતા. મમ મીરાં ગિરિધારીને દૂધ ધરાવી રહી હતી. સરદારને એ ન રુચ્યું. દૂધ મીરાં માટે આવ્યું હતું, ભગવાન માટે નહિ અને દૂધની જરૂરીઆત પાણીમાં રહી અકાઈ ગએલી મીરાંને વધુ હતી. સરદારને આશ્ચર્ય તો એ થયું કે મીરાંને જાણે કંઈ જ થયું ન હોય તેવી સ્વસ્થતાથી તે તેના ભગવાનને રીઝવી રહી હતી. સરદાર, કાણુ જાણે કેમ પણ તરત બહાર આવ્યો.

થોડીક વાર પછી મેનાં બીલડી ખાવાની થાળી અંદર મૂકી આવી. સરદાર ફરીથી અંદર ગયો તો મીરાં પેલા

ગિરિધારીને થાળ ધરાવતી હતી. કંઈક નિરાશિત થઈ તે પુનઃ બહાર આવ્યો.

એને ગિરિધારી ન ગમ્યો.

આટલા વખતમાં તો સંખ્યા થવા આવી હતી. સૂરજ ડૂબતાં, કીડીઓની જેમ કોણુ જણે અસંખ્ય ડાકુઓ ચારે કારથી જિભરાઈ સરદાર પાસે આવી બેઠા. એક આગેવાને કહ્યું, “સરદાર, અંબર, સાંભર અને છુંદી, ત્રણ ત્રણ વણઝારો પડી છે. આ તો આખું અંબાએ જ ખાસ આપણા પર કૃપા કરી છે. એક જ ઝટકે આખા જનમની બીડ ભાગી જશે.”

“સરદાર, આ તક માટે તમે રોજ અંબા આઈની ‘માનતા’ માનતા હતા.”

“વધુ વિચાર કરવા જેવું છે જ નહિ સરદાર. એવી રીતે વણઝારો પડી છે કે હમે એકલા બધું ઉઠાવી આવીએ.”

“ઉપરાંત, જેસલમેર જતી બે બે જાનો આવી છે.”

પરંતુ સરદાર આ દરેક આગેવાન તરફ એક ક્ષણુ જોઈ વિચારમાં ડૂબી જવા લાગ્યો. આગેવાનોને લાગ્યું આજે સરદારને કંઈ થઈ ગયું છે. કંઈક વિચાર કરી સરદાર આગેવાનો તરફ ફર્યો અને બોલ્યો: “તમે બધા જાઓ અને ફતેહ કરી આવો.”

બધા તેની સામું જોઈ રહ્યા. સરદારનો એક ખાસ માનીતો ડાકુ જિભો થઈ જુરસાથી બોલ્યો, “સરદાર ! આવી સરસ તક બિંદગીમાં ફરી વાર નહિ મળે.”

“ડાકુને લૂંટવાની તક હમેશાં મળે છે, પણ આ તક બિંદગીમાં એક જ વાર આવે છે.” સરદારે ધીમા અવાજે પોતાની જાતને સંભળાવતાં કહ્યું.

“કઈ તક ?” માનીતાએ એક આંખ ઝીણી કરી પૂછ્યું.

સરદાર સ્ફેજ ક્રોધથી તેના અને અન્ય આગેવાનો તરફ જોઈ રહ્યો. પછી આવેલા સહજ ક્રોધને દૂર કરી તેણે રિમત

કર્તુ અને બોલ્યો:

“જાઓ, આજે તમે છૂટા છો. તમારી ધમ્મા મુજબ તૂટી પડો—અને ફતેહ કરો.”

સરદારનો સ્વભાવ આગેવાનો સારી રીતે જાણતા હતા. તેઓએ વધુ પૃચ્છા કર્યા વિના ચૂપચાપ ચાલવા માંડ્યું.

સરદારે દીવો લઈ ફરીથી તાંબાકુંડીમાં મોંડું નેચું. હજીસુધી દૂર બેલેલો માનીતા આગેવાને નિરાશામાં માથું ધુણાવી ચાલવા માંડ્યું.

સરદાર પોતાના સખ્ત જીવનમાં અને તેટલી મુદ્દતા લાવી હજીવે પગલે ખડિયેરમાં પેડો અને ગિરિધારી માટે કપડાં તૈયાર કરતી મીરાં પાસે આવી બેઠો. દાસી મેનાં બોલી થઈ ચાલી ગઈ.

મીરાંએ મંદ મંદ હસતાં કહ્યું,

“તો તમે શું કરો છો? મને કહ્યું તો નહિ!”

સરદારને ગલ્લગલિયાં થયાં. તેના કાનમાં જાણે અમૃત રેડાયું અને તેના હૃદય સુધી પહોંચ્યું. બીઓ સાથે સખાઈથી જ વર્તવાની ટેવવાળો સરદાર મીરાં સમક્ષ સખ્ત ન બની શક્યો. શક્ય તેટલી મીડાશ રાખી તે ખંધાઈથી બોલવા માંડ્યો.

“પૈસાની ઘેલછાથી લોકો ગાંડાં ન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવું એ મારું કામ છે. ધનથી જેમનાં મગજ ભારે થઈ ગયાં છે તેમનો બોજ હું હલકો કરું છું. સોનું જેમનાં શરીર પર રહેતાં શરમાય તેવાઓના શરીરને હું બનતા સુધી સંભાળપૂર્વક સોનાથી અલગ પાડી દઉં છું અને જેમનાં શરીર પર હું નકામાં વધારે પડતાં હીરામોતી ભેળું છું તેમને કામનાં કરવા હું પ્રમાણિકપણે લઈ લઉં છું. છતાં મૂખ લોકો મને ડાકુ કહે છે.”

“ભાઈ, પારખી ચીજ લઈ લેવી એ અધર્મ છે.”

“પરંતુ હું પારખીને પોતાતી કરી પછી લઉં છું. વારુ, મને ભાઈ કહેવાની જરા ય જરૂર નથી.”

“કેમ?”

“ એ શબ્દ મને જરાય ગમતો નથી. ”

“ તો હું તમે જે કહેશો તે કહીશ. ”

“ મને વાધ કહો. ” કંઈ જૂની સ્મૃતિ યાદ આવતી હોય તેવા વહાલ અને ઉત્સાહથી તેણે કહ્યું, “ વાધ શબ્દથી મને મારું બચપણ યાદ આવે છે. ”

“ વાધ, તમે મારો જીવ બચાવ્યો છે-વિશ્રાન્તિ આપી છે. મારા ગિરિધારીને અને મને જંગલમાં મંગલ કરવા લઈ આવ્યા છો. હું તમારી હંમેશની ઋણી રહીશ. ”

“ એ ઋણ હમણાં જ ઉતારી દો તો ! ” વાધે અર્થપૂર્ણ હાસ્યમાં કહ્યું.

“ કહો કેવી રીતે ? ” મીરાંએ નિર્દોષપણે પૂછ્યું.

વાધ એકદમ ચૂપ થયો. ઝટ બોલવું સૂઝ્યું નહિ. ધીમે ધીમે તેણે મીરાંનું મન મેળવવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે વાત બદલી, પૂછ્યું, “ તમે ક્યાંનાં છો ? ”

“ ક્યાંઈની નહિ. ” મીરાંએ સ્હેજ વિચાર કરી કહ્યું.

“ હુંય ક્યાંઈનો નથી. ” વાધે તરત કહ્યું.

“ વાહ ત્યારે આપણે બેઉ સરખાં. ”

“ હું પણ એ જ કહું છું. ”

“ તો આપણે સાથે રહીશું. ” મીરાંએ ખડિયર અને બહારનું જંગલ જોઈ કહ્યું.

“ હું ? ચોહ ! મારે જે કહેવાનું છે તે તમે ન કહો— મારાથી રડી પડાશે. હું કાંઈ દિવસ રડ્યો નથી. ”

“ તો અહીંથી આપણે સાથે નિકળશું. ”

“ આપણે બે સાથે નિકળશું. ” વધારે ચોક્કસ કરતાં વાધ મીરાંના બોલેલા શબ્દો આવેશમાં આવી બોલ્યો. સિંધી ઘોડીની માફક તેનું હૃદય નાચવા લાગી ગયું.

“કાલે સવારે.” મીરાંએ કહ્યું.

“સવારે.” સરદાર બોલ્યો.

“મેવાડનાં જંગલોને ભેડતાં.”

“ભેડતાં.”

“મથુરા તરફ.”

“મથુરા તરફ.”

“અને ભગવાનના ચરણમાં માથું મૂક્યું.”

વાઘડ અટકી ગયો. ભગવાનની વાત તેને ન ગમી. શબ્દેશબ્દે ઊંચે ચઢતો તેનો ઉત્સાહ એકદમ જમીનદોસ્ત થઈ ગયો. તેણે ધીમે રહી કહ્યું:

“તો પછી મથુરા જવાની શી જરૂર છે. આ ગિરિધારી અહીં જ છે. આપણે એને અહીં રાખ્યું અને રહેશું. વળી, મથુરા કરતાં અહીં હું વધારે લોકોનું ભણું કરી શકું તેમ છું.”

“આ ગિરિધારી સાથે તો મારાં લક્ષ્મ થયાં છે, એમનાથી તો છૂટા થવાય જ નહિ. પરંતુ તેનું મોટું ઘર મથુરામાં છે, ત્યાં જવું છે. આવશ્યકે મારી સાથે વાઘડભાઈ!”

“મને બાપ કહેવાની ખાસ જરૂર છે?”

“વારુ. તો કહો તમે કાણ છો?”

“કાષ્ઠ નહિ.” વાઘડે જરા ચિડાઈ કહ્યું.

“તો હું કહું?”

“હે?” વાઘડે ચમકી તેની સામે જોયું.

“જે તમે છો તે તમે નથી.” મીરાંએ વહાલથી તેની સામે જોઈ કહ્યું. “જે મને ને મારા ગિરિધારીને ખચાવે તે ઝાકુ ન હોય. લૂંટારાની નિંદગી અધારામાં પૂરી થવાની. અજવાળામાં આવો વાઘડ. આ જોયો મારો હસતો ગિરિધારી?”

એની પાસે આવનાર બધા બદલાઈ જાય છે, તમે ય બદલાઈ
 બધા—હવે છોડી દે તમારો ધર્મ અને આવો મારી સાથે.
 મને મરતાં બચાવી. હવે પ્રભુને ઘેર હું તમને લઈ જાઉં.
 આવશો મથુરા ? ”

વાધડ કંઈ ન બોલ્યો. સાથે આવવા સિવાય મીરાંની
 એક પણ વાત તેને ન રચી. તેને હસતો ગિરધારી ય ન ગમ્યો.

“ મથુરામાં કોને ત્યાં જશો ? ” વાધડે હોઠ બંધ કરતાં પૂછ્યું.
 મીરાંએ તેના સામું રિમત કરતાં કહ્યું. “ મેં કહ્યું નહિ ?—

મેં ગિરધરકે ઘર જાઉં
 ગિરધર મહારો સાથે પ્રીતમ

દેખત રૂપ લુલાઉં ॥

રૈણુ પડે તબહી ઉઠ જાઉં

લોર લયે ઉઠી આઉં ।

રૈણુ દિના વાકે સંગ એહૂં

જયૂં ત્યૂં તાહિ રિઆઉં ॥

એ પહિરાવૈ સોઈ પહિરૂં

એ ર સોઈ ખાઉ ।

મેરી ઉણકી પ્રીતિ પુરાણી

ઉણ બિન પલ ન રહાઉં ॥

જહૂં બૈઠાવેં તિતહી બૈઠૂં

એચૈ તો બિઠ જાઉં

મીરાંકે પ્રણુ ગિરધર નાગર

બાર બાર બલિ જાઉં ॥

જેમ જેમ મીરાં ગાતી હતી, જેમ જેમ તેની એકતાનતા
 વધતી હતી, તેમ તેમ વાધડ પાછે પગલે બહાર જવા લાગ્યો.
 આ તે બાધ છે ? પાગલ છે પરંતુ પાગલ જેવું બોલતી નથી.

રાણી જેવી છે પરંતુ રાણી માફક હુકમ કરતી નથી. યુવતિ છે પરંતુ યુવાનીની અંશ માત્ર ચંચળતા દેખાતી નથી.

આ કોણ છે ?

એક આબુથી તૂટી ગએલા દરવાજાની બહાર જિભા રહી, નાની દીવડીઓની અત્તીમાં ચમક ચમક થતા મીરાંના મોંઢાને જોઈ રહી વાઘડે પોતાની જાતને ઢંઢોળી ઢંઢોળી ઉપર પ્રમાણે પૂછવા માંડ્યું. મીરાંનું રૂપ જોઈ તે લુબ્ધ બન્યો હતો. પોતાની શુદ્ધિ અને શક્તિ તેણે ગૂમાવી દીધાં હતાં. એક જ વસ્તુ તેને મમતી હતી-મીરાં. એક જ ચીજ તેને જોષતી હતી-મીરાં. બીજું અધું ખોટું હતું-નિરર્થક.

વાઘડ ખંડિયેર બહાર આવ્યો. રાત ખાસી વધી ચૂકી હતી. ખંડિયેર બહાર જાંટના એક કાકા પર બેસી વાઘડ ડાકું પોતાને શું થયું છે તે વિચારવા બેઠો.

વાઘડ શરાબી હતો. લૂટેરો હતો. નૈતિક ધોરણના એના સિદ્ધાંતો અને નિયમો જૂદા જ હતા...કોઈને પકડવામાં, મારવામાં અને મારી નાખવામાં તેને સંકાય ન હતો. પરંતુ મીરાંને જોષને ગહન વિચારમાં પડી ગયો. તેની જડતા, નિષ્કુરતા અને જનવરપણું મીરાંને જોષ નદીના પત્થર પેઠે નરમ ન થયું. પરંતુ સુંદર આકાર પામી બીનું થયું અને તેની અસર જાંડી પહોંચી.

વાઘડ થાક્યો. બહુ વિચાર કરવાની તેની આદત ન હતી. તેને એટલું સમજાયું કે મીરાંની દિવ્ય મૂર્તિને જોષ તેની લાલસાઓ જગૃત થતી હતી; પરંતુ કોણ જાણે કોઈ વચમાં બેસી તેનો માર્ગ અવરોધતું હતું. હવા ધીમી અને ગુલાબી જળ્યાતી હતી. વધતી જતી રાત તેને પ્રોત્સાહન આપતી હતી. ચંદ્રમાને ચ આજે જ. પૂર્ણિમાની ચાંદની નાખવી હતી! તેને લાગ્યું કે જ્યાં સુધી તે હોશમાં રહેશે ત્યાં સુધી કંઈ નહિ વળે. તેણે એક મીના નોકરને બોલાવ્યો અને બેઠોસ થવા ખાસ મહિરા મંગાવી.

મહિરાની ચારેક પ્યાલીઓ પીધા પછી તેને ધારી રાહત મળી. તેને બહુજ સારું લાગ્યું. જલદ મહિરાની અસર તેને જલ્દીથી થઇ. મસ્ત આખલાની માફક ડોલતો તે ખંડિયેર તરફ આવ્યો. દરવાજામાં પગ મૂક્યો. મીરાં ગિરિધારીના ચરણમાં માથું મૂકી સૂતી હતી. વાધક તેને દુરથી જોઇ રહ્યો. મીરાંના મોઢા પરનું હાસ્ય એવું ને એવું હતું.

પરંતુ થોડીવાર મીરાંને જોઇ રહ્યા પછી વાધકનો નશો ઊતરી ગયો. મીરાં પાસે જવાને બદલે તે બહાર આવ્યો અને મીના નોકરને લાત મારતાં બોલ્યો, “કમ્પાખત કેવી મહિરા મને આપી છે—નશો કેમ ચઢતો નથી ?”

“માલિક, આ તો સૌથી તેજ મહિરા છે.”

“નથી. જા જોઇને લઇ આવ.”

મીના દોડતો દોડતો એક મોટા ઝાડની બખોલમાં અદશ્ય થઇ ગયો અને થોડીક વારમાં મહિરા લઇ આવ્યો. વાધકે ગણીને આઠ પ્યાલીઓ પીધી. મગજ ફેરવવા માટે ચાર જ પૂરતી હતી પરંતુ તેણે બમણી લીધી.

“મીના હવે જો નશો નથી ચઢ્યો તો સમજજે તારું મોત ભમે છે. કેવો દેખાઉ છું ’લ્યા ?”

“હલ કરો છો માલિક ! મેવાડનો રાણો ય એક વખત તો ઝાંખો પડે.”

“ગદા ! એમ કહે મેવાડની રાણી ય એક વખત ઝાંખી પડે તેવી.....હું રાણો એ રાણી.”

એટલું કહી જોના પગ અરિયર થયા છે તેવો વાધક સહેજ લથડાતો ખંડિયેર તરફ ચાલ્યો અને દરવાજામાં પગ મૂકી બિભો.

મીરાં એ જ હાસ્ય સાથે સૂતી હતી અને એ જ હાસ્ય વેરતો ગિરિધારી જાગતો પ્રતિભાસે બિભો હતો.

વાધડે એક ડગલું ભરી આગળ વધવા પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેનો પગ ન ઊપડ્યો. મીરાંના તેજમાં અંતરો વાધડ થોડી ક્ષણે ઊભો રહ્યો. તેને લાગ્યું તે બેઢોશીમાં નથી. પૂરેપૂરો હોશમાં છે- કે મીરાંને જોઈ હોશમાં આવી જાય છે? અને હોશમાં આવી જાય છે તો આગળ કેમ વધતો નથી? તેને શું થયું છે?

એવામાં કિકિયારીઓ નાખતા તેના માથાસો આવી પહોંચ્યા. વાધડે ઘેરાતી આંખે ફરીને જોયું. ધનધોર જંગલનાં વૃક્ષોને અજવાળતી બળતી મશાલો જેતજોતામાં પાસે આવી પહોંચી અને લૂટારુ આગેવાનોએ લૂંટનો સર્વ માલ સરદારને ચરણે ધર્યો. જનમાં નૃત્ય કરવા જતી બે પાતરોને ય પકાઓ ઉપાડી લાગ્યા હતા. સૌની પાછળ તેને ય સરદારના પગ આગળ ફેંકી-નજર કરી.

વાધડ આજે એમને ય જોતાં પાછળ પડ્યો. જેમ ફાવે તેમ તેણે લૂંટને આગેવાનો વચ્ચે વહેંચી દીધી. વિનયો-ભાદમાં લૂટારુઓ ચાંદની અને મશાલોના અજવાળામાં મસ્ત બની ડોલવા લાગ્યા. દૂર એક બકરાનો વધ કર્યો-મદિરાની પ્યાલીઓ ફરવા લાગી અને પાતરોએ રાજપુશીથી નૃત્ય-ગાન શરૂ કર્યું.

વાધડ હજી હોશમાં હતો. તેણે ધડીકમાં ફૂટડી પાતરો તરફ અને ધડીકમાં ખડિયેર તરફ જોવા માંડ્યું. મીરાં તેનો નશો ઉતારી દેતી હતી. પાતરો તેને નશો નહોતી ચઢાવી શકતી. તેણે પોતાની પાસે બેઠેલા તેના માનીતા આગેવાનના હાથમાંથી મદિરાનું પાત્ર જૂંટવી લીધું અને નશાને આમંત્રવા લાગ્યો.

બધાને બય પેડો કે સરદારની ડાગળી આજે ઠેકાણે નથી. પાતરોએ ગાન શરૂ કર્યું

એરે પિયા કે રંગ રાતી

સખીરી એરે પિયા કે રંગ રાતી

શાંત રાત્રિમાં સંગીતનો ધ્વનિ વધુ કર્ણપ્રિય થઈ ફેલાવા લાગ્યો. ઊંઘતી મીરાંના કાનમાં ય તે આખર ગૂંજવા માંડ્યો અને

મીરાંબા ઝખડી ઊભી થઈ ગઈ. સંગીત મધુર હતું. અવાજ મીઠો હતો. શું સાધું સંતો આવી પહોંચ્યા ? કૃષ્ણભક્તોએ તેને શોધી કાઢી ? તેના કાનમાં અવાજ આવ્યો:

મેરે પિયા કે રંગ રાતી...

મીરાંએ હળવે હળવે ગિરિધારી તરફ જોયું અને મણગણમાં:

મેરે પિયા કે રંગ રાતી

સંગીતના સૂર છેડાતા ચાલ્યા. ગાનારી રંગમાં આવવા લાગી. મીરાં જગૃતિમાં તો હતાં જ. ધીમે ધીમે કાંઈ સ્વપ્નાવસ્થામાં તેઓ ઊતરવા માંડ્યાં. ધીરે ધીરે પરંતુ ક્રમશઃ મીરાંનું શરીર ઝણઝણી ઊઠ્યું. તેના ગિરિધારી પૂર્ણ રંગમાં હસવા માંડ્યો. ભૂતિયા મહેલનાં ભગતોનાં હસતાં મોઢાં તેની નજર આગળ તરવા લાગ્યાં. પશ્ચાદભૂમિમાં ગવાતી કૃષ્ણની અશ્વીલ પ્રભુચલીલા ભુદા સ્વરૂપે મીરાં પાસે રંગ પકડવા લાગી. હળવે હળવે મીરાંના મુખમાંથી બહાર પડતા શબ્દો સ્પષ્ટ થવા માંડ્યા.....મીરાં ડાલવા માંડ્યાં, ગાવા માંડ્યાં:

મેરે પિયા કે રંગ રાતી...

શબ્દો બદલાયા

મૈં ગિરધર રંગ રાતી, સૈયાં મૈં ॥

એક જ કૃષ્ણની લીલા પાતરોના મોઢે ભુદી સંભળાવા લાગી, મીરાંને મોઢે જૂદી સંભળાવા લાગી. ધીમે ધીમે મીરાંના અવાજે ગાઠ સ્વરૂપ પકડ્યું. બહારનો કાલાહલ જલદી શાંત થયો. પાતરોને પોતાના ગીતમાં હરકત થવા લાગી. ધીમે ધીમે મીરાંનો મોહક અવાજ પાતરોના અવાજને ઢાંકવા માંડ્યો—

વાધડે આંખ જાચી કરી જોયું તો.....તો.....

મીરાં ખંડિયેરમાંથી બહાર આવતાં દેખાયાં. તેના બધા નશો, ફરીથી ઢળવા માંડ્યો.

ડાકુઓ અને પાતરો મીરાંની આંખે કૃષ્ણનું કીર્તન કરતા
વૈષ્ણવો દેખાયા.....તેણે ગાવાનું ચાલુ રાખ્યું.

મૈં ગિરધર રંગ રાતી

આબી બની મીરાંને જોઈ રહેલી પાતરો વચ્ચે આવી.
મીરાં તેમના લાણી જોઈ ગાવા લાગી:

પચરંગ ચોલા પહુર સખીરી

મૈં ઝિરમિટ રમવા જાતી ।

ઝિરમિટઆ મોહિ મોહન મિલિયો

ખોલ મિલિ તન ગાતી ॥

મીરાંના તેજમાં અંજએલી પાતરો, ઉત્સાહ પામી મીરાં
સાથે તાન પુરાવી નાચવા લાગી. નાચવા લાગી અને તેમની
સાથે ગાવા લાગી. મીરાંએ ગાવા માંડ્યું:

કોઇકે પિયા પરદેસ બસત હૈ

લિખ-લિખ લેજૈ પાતી ।

મેરા પિયા મેરે હીય બસત હૈ

ના કહું આતી જાતી ॥

ચંદા જયગા સૂરજ જયગા

જયગી ધરણ અકાસી ।

પવન પાણી દોનૂ હી જયંગે

અરલ રહે અગિનાસી ॥

વાધડનો નરો સાવ ઊતરી ગયો. પતિત પાતરો આશા-
વંત બની મીરાંની સાથે પોતાનો રંગ બદલવા લાગી. ડાકુઓ
મૂઠ બની મીરાંને જોઈ રહ્યા. મીરાંની આંખો ગિડેલી હતી.
હોઠ પર નિરંતરનું સ્મિત હતું. સંગીતની ધૂને તેમના પગ
થનગનાવી મૂક્યા. મીરાં ગાવા લાગ્યાં અને ધીરે ધીરે શરીર
ઊઠાવી નાચવા લાગ્યાં. પાતરો આબી બની અનિમેષ આંખોએ
નાચતી મીરાંને જોવા લાગી.....

ઔર સખી મઠ પી-પી માતી
 મૈં બિન પીયા હી માતી ।
 પ્રેમભઠીકે મૈં મઠ પીયો
 છકી ફિરૂં દિન-રાતી ॥

સુરત નિરતકો દિવસો જોયો
 મનસાકી કર લી આતી ।
 અગમ ઘણિકો તેલ સિંચાયો
 બાળ રહી દિન-રાતી ॥

જાઉંની પોહરિયે જાઉંની સાંસરિયે
 હરિસૂં સૈન લગાતી ।
 મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
 હરિ ચરણા ચિત લાતી ॥

સૌથી પહેલાં ભજન પાતરાએ ઝીલ્યું અને ત્યાર પછી
 કાષ્ઠ શાંત શક્તિ અદ્વય રીતે જંગલી, રાત્રી ડાકુઓને ખેંચવા
 લાગી, ક્યાં ?

મીરાંના રૂપ ભણી ? મીરાંના અવાજ ભણી ? મીરાંના
 ભજન ભણી ? ગિરિધારી જાણે. પરંતુ પ્રેમમયી મીરાંના ભજન
 વાટે વેહેતો શુદ્ધ સ્વચ્છ કૃષ્ણપ્રેમ દરેકના હૃદયને પીગળાવવા
 માંડ્યો. નિર્મલ સૌંદર્યમાં આવી તાકાત હોઈ શકે ? સર્વલક્ષી
 શુદ્ધ પ્રેમ ધાતકી અને દુરાચારીઓના હાથ, પગ અને મોઢું
 નિશ્ચય કરી શકે ? મીરાંએ પોતાના હૃદયમાં ઝીલેલ કૃષ્ણપ્રેમના
 વિશાળ સાગરમાંથી પ્રસ્ફુટતા સ્રોત નીચ, કુટિલ, ટામી અને
 દૂર લોકોને તેમના કલંક-કાજળથી અલિપ્ત રહી પોતાના શુદ્ધ
 શુભ પ્રવાહમાં પાવન કરી શકે ?

મીરાંએ આખા જીવાડી તો બધાં ડોલતાં ગાતાં હતાં— /

અને ભજન પૂરુ થતાં લગભગ બધાંએ મસ્તક નમાવ્યાં.
 માત્ર વાઘડ તેને જોઈ રહ્યો અને પોતાની જાતને પૂછતો રહ્યો.

“આ છે કાણુ ? અગર આ સ્ત્રી એ દિવસ વધારે રહે તો મારે ધંધાનું દેવાળું જ કાઢવું પડે”-વાઘડ વિચારવા લાગ્યો. ગિરિધારીને જાતી સાથે પકડી પાણીને તળાએ સૂતેલી મીરાંને તેણે જોઈ હતી. ખંડિયેરમાં નિરાંતે જાંઘતી મીરાંને તેણે જોઈ હતી અને તેણે જાનનમાં ઉન્મત્ત અવસ્થાએ પહોંચી નાચતી મીરાંને જોઈ હતી. અંધારપટ દૂર થતાં જેમ મનોહર વનશ્રી નજરે પડે, નશો ઊતરતાં જેમ શરાખીને હજારગણી મનોવેદના ઊડે, ગાંડાનું ગાંડપણ ઉતરતાં જેમ દુનિયા તેને જુદી જ જણાય તેમ વાઘડને જણાયું. જુવાનીની ખુમારી રાખતો વાઘડ જુવાન ન હતો. પાપ પાપ છે તે વિચારવાની તેને તક નહોતી મળતી. તેના સખત હૃદય પર મીરાંએ કબ્જો મેળવ્યો હતો. નજર પથરની જમીનમાં જાડેરા ધા કરી ઝીણું પરંતુ સ્વચ્છ ઝરણું વહેવું કયું હતું.

જાનન પૂરું થયું, બધાં વેગવા માંડ્યાં, મીરાં ખંડિયેર તરફ ચાલી ગઈ પરંતુ વાઘડ હતો ત્યાં એસી રહ્યો. તેણે પોતાના પગમાં આઘોટતાં મદિરાનાં પાત્રોને જોયાં-ક્યાં ગયો નશો ? ક્યાં ગઈ મદિરા ? ખંડિયેર તરફ એક નજર રાખી તે વિચારોમાં ડૂબ્યો.

બધાંને નિંદર આવવા માંડી ત્યારે તે વધુ જાગવા માંડ્યો....

પ્હો ફાટે મીરાં જાગૃત થઈ બહાર આવી ત્યારે ય વાઘડ. એમને એમ એસી રહ્યો હતો. મીરાંને જોઈ તે મીરાં પરથી. નજર હઠાવ્યા વિના ધીમે ધીમે તેની પાસે આવ્યો. મીરાં સ્મિત કરી તેને જોઈ રહી હતી. વાઘડે આવી તેના પગમાં માથું મૂક્યું, અને બોલ્યો “હું તમને મથુરા લઈ જઈશ”

“આ શું વાઘડ.” મીરાંએ આશ્ચર્યથી તેને જોડાડતાં કહ્યું.

“મને વાઘડ ન કહેશો. મને ગમતું નથી.”

“તો શું કહું ?” નિર્મળ હાસ્ય વેરતી મીરાં બોલી.

“ ભાઈ. ” વાઘડે કહ્યું.

“ એક શરતે. ” મીરાંએ એ જ નિર્મળ હાથ વેરતાં કહ્યું.

“ કબૂલ. ”

“ આ બધાંને, માણસને, જનવરને, ધન ધાન્યને છોડી દો. ”

x

x

x

વાઘડે સૂર્યોદય થતાં બધાંને છોડી મૂક્યાં અને મુસાફરીનું શોરું રાચરચીલું, હસતા ગિરિધારી અને મૂક એકતારાને ઉચકી મીરાંની આગળ આગળ મથુરા તરફ ચાલવા માંડ્યો.

“ વાઘડભાઈ હજી મને સમજાતું નથી. મારી સાથે પગપાળા મથુરા કેમ આવો છો ? ”

“ ખરું કહું ? ” વાઘડે હસતા ગિરિધારી તરફ એક આંખ મારી કહ્યું:

“ ત્રીસ આલીઓ પીવા છતાં મને નશો ન ચડ્યો માટે. ”

મીરાં હસી પડી.

ખીજે દિવસે પગીઓને સાથે લઈ ઉદા રખડતી આખડતી ત્યાં આવી પહોંચી, પરંતુ બહુ મોડી આવી.

એક પણુ ડાકે ત્યાં ન હતો. ખાંડિયેર વેરાન હતું અને મીરાં જીવતી છે તેનું એક પણુ ચિહ્ન ત્યાં ન મળ્યું.

ઉદા નિરાશ્રિત થઈ બેસી ગઈ.

તેને ખાતરી થઈ તેની નિર્દોષ બાલીએ નદીમાં જ ગિરિધારી સાથે જલસમાધિ લીધી.

૨૦

પ્રેમ પરાજય

“આ શું કરે છે, બહેનજી ?”

જૂતિયા મહેલમાં મીરાંબાના પૂજના ઓરડાની જમીનને ચૂમતી ઉદાને ઝટ ઊઠાડતાં મેવાડની પટરાણી બોલી પડી.

“ભાભી આજ મહેલ પહેલાં કેવો હતો ? પિતાજી પગ ચૂકતાં વિચાર કરતા અને અમે બહેન ભાઈઓ બપથી ઉતાવળે પગલે પસાર ચતાં. આજે શું છે ? અસારે અહીં હસતા ગિરિધારી નથી, નાચતાં મીરાંબા નથી અને તેમની ખાલી જગાને હું ચૂમું છું એટલે તમને હું પાગથ જણાઉં છું ? ભાભી, દેવ પત્થરમાં નથી ભાવનામાં છે. આ સ્થળે સ્પર્શ કરવામાં મારાં માત્ર ધ્રુજે છે; હૃદયમાં જીંડે જીંડે જાગેલી ન્યૂત મોડી અને છે અને એના અજવાળામાં મને ન સમજાએલી જાણી વસ્તુઓ સમજાઈ જાય છે.”

“શું સમજાય છે ? બહેનજી !” પટરાણીએ ધીરજ સખી પૂછ્યું.

ઉદાએ ભૂતિયા મહેલને એક વખત ચારે બાજુ નજર કરી જોયો અને પછી બાબીના તરફ હસતાં બોલી:

“મને સમજાય છે બાબી કે નિર્દોષ અને સાચાં મનુષ્યો જ વધુ પિડાય છે—ભગવાનનો એ મોટો આદેશ છે.”

“તમે શું બોલી રહ્યાં છો બહેન ?” રાણી આશ્ચર્યથી બોલી.

“હા બાબી. ભગવાનનો આદેશ. દોષિત દુઃખ ભોગવે એ તો એની શિક્ષા છે, પરંતુ નિર્દોષ ભોગવે એ તેની પરીક્ષા છે. સાચી યાતના ને જૂઠા ભુલ્મો જે હસતે વદને ભોગવી શકે તે જ જગત સમક્ષ ધીરજ અને ઉદારતાનાં આદર્શ દૃષ્ટાંત બને—એ જ સાચો સંત. સંસારમાં રહી સંસારનો ધર્મ બજાવતાં પોતાની જાતને જીંચે ને જીંચે લઈ જાય એ જ સંત. મીરાંબા સંત છે. હતાં નહિ, છે, સંત તરિકે જીવતાં છે. આજે હું સાસરે જઈ છું. મને જરાય દુઃખ નથી, જેને હું દુઃખ માનતી હતી, તે તો મારા અભિમાનને સંતોષવા એક બહાનું હતું. વિક્રમે તે પોષ્યું અને પોતાની હુંફ માટે મને અહીં બોલાવી લીધો. જેને જેને હું ધિક્કાર અને ઘૃણાથી જોતી રહી હતી, આજે તેને હું પ્રેમથી જોઉં છું. બાબી, મીરાંબાએ આ બધું શીખ્યું. કુળનું કલંક કાણ કાઢે છે તે તો ભગવાન એકલિંગજી જાણે પરંતુ મેવાડના રાજવંશને અજવાળનાર પ્રેમમયી મીરાં બાબી છે—એટલું, રાણીમાતા ધ્યાનમાં રાખજો.”

રાણી મૂઢની જેમ ઉદાને સાંભળી રહી. ઉદાનું આટલું પરિવર્તન કામ્રએ કદખું ન હતું. બાબીને તેણે પ્રણામ કર્યા અને રાણીએ તેને આશીર્વાદ આપ્યા, પરંતુ તે મૂઢ બની અવાક રહી. ઉદા પછી રાણા વિક્રમ પાસે ગઈ અને તેમની ચરણરજ લઈ રથમાં બેસી સાસરિયે ચાલવા માંડી.

રાણીના પેટમાં જાણે કાઈ લોખંડના ખીલા મારી ગયું. મીરાં તરફ તેનું હૃદય અંદરખાનેથી સહેજ ઢગ્યું હતું તેનું કારણ

લક્ષિત નહિ, લય હતો. સ્વાર્થમાં જ રહેનારી રાણીના જીવમાં જાંચે ઊડવાની તાકાત ન હતી; પરંતુ એક વાત તેને દીવા જેવી જણાઈ: લોકો ભલે પોતાના પતિને નહોતાં માનતાં; સરકારે ભલે કમને 'જેવી આરા' કહેવા રાણી પાસે આવતા; ભલેને મીરાંના લક્ષ્મીએ પ્રજામાં ધીમી જૂમ ઉરાડી હતી કે લક્ષ્મીને જીવ લેનાથી મેવાડની રાજવંશી, યશ અને વીરતા મેવાડ જોડવા પગલાં ભરવા માંડ્યાં હતાં; ભલે એ બધું ખરું હોય પરંતુ તેને તેની પરવા ન હતી. પોતે પોતાના પતિની પડખે જ હતી. પરંતુ, એક જ વાત તેના હૃદયને વંદોવી દેતી અને તેનું જીવનું નિર્ણયક કરી દેતી હતી. એ વાત હતી: તેની કુખે ઉત્પન્ન થયેલા બન્ને પુત્રોનાં મરણ અને હજી એક પણ પુત્રનું મોં ન જોવું.

પરંતુ રાણા વિક્રમને ચિંતા ન હતી. મીરાંના મૃત્યુ પામવા પછી તે વિક્રમની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ ગઈ. અત્યાર સુધી મીરાં તેના મનમાં જ રહેતી હતી. હવે તેના સ્વપ્નમાં નિયમિત આવતી હતી. પ્રસંગે પ્રસંગે તેના લજ્જકારા વાગતા હતા. જાંચી ભેખડ પરથી મીરાં પાણીમાં પડી તે વખતની તેની કાલ્પનિક ચીસ તેને ઘણીવાર સંભળાતી. કોઈ વાર જમતાં, કોઈ વાર હસતાં, કોઈ વાર જાંચનાં રાણા ખળભળી ઊઠતો અને ખીજ જ ક્ષણે તેની કોંઠની માત્રા વધી જતી. પરંતુ કોઈ ક્યાં, કેમ, કાઠનો તેનો રસ્તો તેને જડતો ન હતો અને તેની અસર અંતે પોતાના શરીર ઉપર અને શરીર કરતાં મન પર વધારે થવા માંડી. દરબારમાં એકો હોય ત્યારે દરેકની નજરમાં પોતે ખૂની હોય એવો રાણાને આભાસ થતો. શતસહસ્રમુખે પ્રજાજનો તેને નિંદતાં હોય તેમ તેને ઘણીવાર જણાતું... પરંતુ, તેનું હૃદય પોતે બૂલ કરી છે તેમ માનવા તૈયાર નહોતું થતું. હા, શિક્ષા જરા વધારે સખત હતી. પરંતુ પોતે થોડો ધક્કો મારી મીરાંને પાણીમાં નાખી દીધી હતી? વળી મીરાં તે કઈ મોટી લક્ષ્મી હતી! એણે એના પતિનો જીવ નહોતો લીધો? એના

આખા પછી રાજકુટુંબની પડતી નહોતી થઈ? એંશી એંશી થા રહેનાર રાણા સંગ એના હાથ પછી જ રણક્ષેત્રમાં નહોતો હાર્યો? એવી સી મરી મધ તો ય થું? અને રાજા રામનેય દુઃખી કરનાર પ્રજાનો તે વળી વિશ્વાસ કેવો? મેં માત્ર મારા ધર્મ બળવ્યો છે અને બરાબર બળવ્યો છે—રાણા પોતાની રાણીને આ સહોદથી દબાવી દેવા માંડ્યો અને રાણી, તેના જીવને આમ બોલવાથી કળ વળતી હશે તેમ સમજી પતિની વાત સહન કરી લેવા માંડી.

પરંતુ, આજે રાણીએ તેને ઊંડયો નહિ.

“આવતી કાલે મીરાંબાના જન્મની સંવત્સરી છે. આવતી કાલથી મીરાંબાનું બંધ કરેલું મંદિર ખૂલ્યું મૂકા અને ભૂતિયો મહેલ લોકકલ્યાણર્થે ધર્માદા કરે.” રાણીએ બહુ કાલાવાલા કરી કહ્યું.

“કેમ?” રાણાએ લાલચોળ આંખો કરી રાણીને પૂછ્યું,
“તને ય ભૂત વળવું છે?”

“હા, રાણા. મીરાંબાનું ભૂત.”

“બોલવું બંધ કર.”

“મારા નાથ, સાંભળો. કડવું વેણ પણ સ્વજનનું હોય તો સાંભળવું ઘટે. હું તો આપની ચરણદાસી છું. આપના બહા સિવાય મારા જીવનમાં બીજું કશું જોઈ જ શકે નહિ એટલે સાંભળો. પ્રજા કહે છે—સાધુસંત કહે છે, ઉદા બહેન કહી ગયાં છે.....”

“થું કહી ગયાં છે?”

“મીરાંબાનો પવિત્ર આત્મા મેવાડની ચોદિશ આત્મનાદ કરતો ફરે છે લોકો લાજ મૂકે તો...”

“પ્રજાનું કહ્યું કરવાથી લાજ રહેતી નથી, જાણ છે. હું એ દુરાચારના સ્થાનને ભગવાનના નામે નહિ ઉધાડું. પ્રજાએ

મારું કંઈ મોતનું પડશે. મારી ઈચ્છાને આધીન રહેવું જ પડશે. મને પશ્ચાત્તાપ નથી. ઉદ્ધું, મારા હૃદયને શાંતિ છે. પછી આ કુકર્મ કરવાની જરૂર ? ”

“ નાથ, મારી સામું જુઓ અને હૃદય પર હાથ મૂકી આપની જાતને જ પૂછો: આપને ખરેખર શાંતિ છે ? આખા રાજવંશમાં આપનો ગાદી વારસ છે ? આપનો કોઈ પુત્ર જીવતો નથી. જે હતા તે બધા મરી પરવાર્યા. કારણ ? જાણો છો ? મારા નાથ ! સતીના શાપ ન આખા હોય છતાં પડે છે. મેવાડના રાજવંશ ખાતર પણ, જેની જેની બૂલ જણાય તેને ઉદાર રીતે ક્ષમા આપી, હજારોનાં હૃદયને શાંતિ આપવા આપ મંદિર ખૂલ્યું મૂકો. પ્રજાનાં જિંદગીમાં મન હેઠાં આવશે અને આપ એક મોટા કલંકમાંથી બચી જશો. ”

“ જે ગયું તે ગયું. તેની ચિંતા હવે ફાકટ છે. મીરાં બાબીએ સ્વહસ્તે આત્મોત્સર્ગ કર્યો—સુખી થયાં. આત્મહત્યા કરનારને શીરે કલંક હોય, એકલિંગજીવા દીવાનને માથે નહિ. ”

“ પરંતુ લોકો કહે છે..... ”

“ લોકો શું કહે છે ? ”

“ મોતથી હું ડરતી નથી, ક્ષત્રિયાણી છું. જે કરવું હોય તે કરજો. લોકો કહે છે આપે મીરાંબાને મારી નાખ્યાં, આપે જ નારોહત્યા કરી કલંક લીધું—મેવાડને દુર્ગતિએ..... ”

“ ચૂપ ! ” રાણો મહેલ ખજાણા ઉડે તેવી રીતે ખૂમ પાડી બેઠો. રાણો ખરેખર નિર્જળ બની ગયો હતો. રાણી જાતે ડરી ગઈ. વીજળીના કડાકા થાય અને પાછી જે શાંતિ ફરી વળે તેવી શાંતિ રાખી રાણો પછી ધીમે અવાજે બોલ્યો “ કોણ કહે છે.....કોણ કહે છે ? ”

“ બધાં કહે છે ! ”

રાણી બોલી. રાણો સમસમી બેઠો. બોલો થયે થોડીવાર તેણે લગાર મારી અને પછી એકદમ રાણી પાસે આવી બોલ્યો:

“હા, મેં મારી નાખી છે. કહેવાલા બધાને મેં મારી નાખી છે. ઝંડી પિટાવો-કાસદો મોકલાવો અને પ્રજાને જણાવો કે મેં મીરાંને મારી નાખી છે અને, સાથે સાથે એ પણ જાહેર કરો કે એનો પક્ષ લેનાર દરેકને હું મારી નાખીશ. પત્ની, પુત્ર, સ્વજન કોઈને નહિ છોડીશ. હું મેવાડનો રાણો છું. મારી ફરજ બળવવામાં હું કોઈને નહિ છોડીશ. બધાને મારી નાખીશ; પરંતુ જે હું ધારું છું તે જ થશે અને તે જ ઉત્તમ છે.—એ દરેકને માનવું પડશે.”

એટલું કહી તેણે કોષમાં તલવાર ખેંચી...એવામાં દાસીએ આવી અરજ કરી: “પુરોહિત આજા માગે છે, કોઈ અગત્યના કામ માટે પધાર્યા છે.”

“આવવા દે.” અરધી કાઢેલી તલવાર મ્યાન કરી બાહુએ નાખતાં રાણાએ કહ્યું.

ગાંડા જેવા પુરોહિતે ધાંધલમાં દાખલ થઈ દૂકમાં જ મહારાણીને આશીર્વાદ આપ્યા અને પછી ઊંચે ચઢતા શ્વાસે બોલવા માંડ્યો, “રાજરાજેશ્વર ! મીરાંબાએ તો આખું મથુરા ઘેલું બનાવી દીધું છે ?”

“શું કહે છે ?” રાણાએ આંખો બહાર કાઢી નાંખતાં કહ્યું. “મીરાં બાબી જીવતાં છે ? એટલી ઊંચાઈએથી પડેલું માણસ જીવી શકે ?”

“માણસ ન જીવી શકે. સંત જીવી શકે.” પુરોહિતે ઊંચા શ્વાસે જવાબ આપ્યો.

“પુરોહિત તારું ય ફરી ગયું છે શું ?” પુરોહિતના શરીર પર ધસી આવી રાણા બોલ્યો.

પુરોહિત અડગ રહ્યો અને બોલ્યો:

“ફરી ગયું અન્નદાતાર ! પાંચ પાંચ વર્ષથી આપણને હાથતાલી આપનાર વાઘડ જેવો નરરાક્ષસ ભક્ત બની ગયો; ભક્તિથી ડરતાં અનેક નરનારીઓ નીડર બની પ્રભુપ્રેમમાં મસ્ત થવા માંડ્યાં. આ ચમત્કાર નથી ?”

પુરોહિતે એટલો પ્રભૂ પૂછી પોતે જ જવાળ આપતાં બોલ્યો: “ના, આ ચમત્કાર નથી, અનહદ પ્રેમની પ્રતિભા છે. એ પ્રતિભામાં હું ફર્યો-ફરી ગયોં. અન્નદાતાર એક ખાનગી વાત કહું છું: મીરાંબા તો અવતારી વ્યક્તિ છે. અમાનુષી ઘોર અત્યાચાર અને માનસિક પતનમાં પતિત થએલી જનતાને જમૃત કરવા તે આવ્યાં છે. માનો યા ન માનો પરંતુ, મહારાજ, જિંદગીની સાચી મસ્તી તેમના સાન્નિધ્યમાં જ અનુભવાય છે.”

“હવે હદ થઈ ગઈ નાથ, મારી વિનંતિ સ્વીકારો.” રાણીએ યાચના કરી.

“નહિ, નહિ, નહિ. મંદિર નહિ ખૂદલું મૂકાય.” રાણીએ ક્રોધમાં સોનેરી હિંચકા પર હાથ પછાડતાં કહ્યું, “એટલું જ નહિ, હવે પછી એ ભક્તારાણીએ મેવાડમાં પગ મૂક્યો છે તો તે જ્યાં હશે ત્યાં હું જાતે જઈ તેને હણીશ.”

એટલું કહી તે રાજદરબાર ભણી ચાલવા માંડ્યો. રાણી અને પુરોહિત થોડીવાર રાણાને જોઈ રહ્યાં. પછી રાણી ધીમે રહી પુરોહિત પાસે આવી અને ધીમે અવાજે બોલી “મથુરાથી મીરાંબા પાછાં વળે તો મને કહેજો તે જ્યાં હશે ત્યાં હું જાતે જઈ તેમને અહીં તેડી આવીશ.”

“આ, આપ મોતને નોતરો છો, હોં.” પુરોહિતે સહાનુભૂતિ-ભરી ચેતવણી આપી.

“પુરોહિતજી! મોત આપણને નોતરે તેના કરતાં આપણે મોતને નોતરીયે તે વધુ સારું નથી? જાઓ, કહું છું તે ખ્યાનમાં રાખજો. મીરાંબા વિના મેવાડ ઉજ્જડ બની જશે.”

એટલું કહેતાં કહેતાં રાણી, કાણુ જાણે શીક્રી પડી ગઈ.

૨૧

આ જ પ્રજાભૂમિ ?

આ એ જ પ્રજાભૂમિ છે, જેના પર રખડતાં રમતાં યદુનંદને લોકાને વેણુધેલાં બનાવ્યાં હતાં—આ એ જ પવિત્ર ભૂમિ છે જ્યાં પુતના જેવી રાક્ષસીઓ અને બકાસુર શકટાસુર જેવા રાક્ષસો પ્રભુ લીલાએ નાશ પામ્યા હતા. આ એ જ ભૂમિ છે જ્યાં સ્વર્ગાધિપતિ ઈંદ્ર અને પાતાળપતિ શેષનાગનાં ગર્વખંડન થયાં હતાં. આ એ જ પ્રેમભૂમિ છે જ્યાં ગોપીઓ અને ગાયો નિર્દોષ ગોપોની સાથે જીવનનાં દધી અમૃત પીતાપીતાં કૃષ્ણ ને કૃષ્ણની બંસી પછવાડે ઘેલાં બનતાં હતાં. હા, હા, આ એ જ પ્રેરણાભૂમિ છે જ્યાં પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ અનેક પાપો અને પાપીઓથી ભારે અનેલી પૃથ્વીને હલકી કરવા શિક્ષાપાઠ લીધા અને દીધા.

સદીઓ પહેલાં અહીં કંસરાજ રાજ કરતો હતો. હજુ ૫ તેની કૂરતાના અવશેષ બહુ કંગાલ રિચતિમાં અહીંતહીં દષ્ટિગોચર

થય છે. મદાંધતા અને નિર્દયતા ગુપ્તપણે હજી અહીં છુપે છે. ઝેર અને ધર્ષાહજી ગયાં નથી. લોક લાલચ હતી તેટલી જ છે. ગ્રાપાલની ભૂમિમાં મનુષ્ય માનવતા ભૂલતો જણાય છે અને જનવર જાત ભૂલતાં જણાય છે. લાગે છે ભગવાન રૂંધ્યા છે. ત્યારે જ તો અહીંથી દારિકા ચાલ્યા ગયા ! નહીં તો, હજારો યાત્રીઓના પગથી રગદોળાતી ભૂમિમાં હજી ય નિર્ધનતા, કંગાલિયત અને પાપો કેમ છાને છૂપકે રહે છે ? આવી નિરાશામાં.....

એ જ વ્રજની એક નાની શેરીમાંથી નિરુત્સાહ અને દુઃખને દૂર કરતો, ચેતના પ્રેરતો અને પ્રેમથી ગૂંજતો અવાજ આવે છે:

યા બ્રજમેં કહુ દેખ્યો રી રોના ॥

લે મટકી સિર ચલી ગુજરિયા

આગે મિલે બાબા નંદલોકે છોના ।

દધિકો નામ બિસરિ ગયો ખ્યારી

‘લે લેહુ રી કોઉ સ્યામ સલોના’ ॥

બિંદ્રાબન કી કુંજગણિનમેં

ઝાંખ લગાય ગયો મનમોહના ।

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર

સુંદર સ્યામ સુંધર રસ લોના ॥

કાણુ છે એ ?

તિલંગ અને દકખણુમાંથી આવેલા કાષ્ટ યાત્રીઓ બંગાળ અને બિહારના કૃષ્ણભક્ત યાત્રીઓને પૂછે છે. બન્નેની ભાષા કાષ્ટ કાષ્ટ સમજતું નથી પરંતુ કૃષ્ણનું નામ સમજે છે—આનંદિત થઈ થઈ શેરી બણી નજર કરે છે અને એક મથુરિયો બોલી પડે છે—

મીરાંબાઇ...મીરાંબાઇ

યાત્રીઓ લાવપૂંક જોઇ રહે છે. કાણુ જાણે કવી રીતે પરંતુ પદમા અને કાશી મથુરા આવી પહોંચ્યાં છે અને તેમની આગળ મીરાંબા મંદમંદ મુસ્કાતાં ચાલ્યાં આવે છે. પાછળ વાઘડ છે અને વાઘડ પાછળ વૃંદાવનવાસીઓનું એક નાનું ટોળું ચાલ્યું આવે છે. કીર્તનનો સામાન દરેકના હાથમાં છે. મીરાં વ્રજના કૃષ્ણની ગોપી બની મ્હાલે છે; તેની વાચા અને હૃદયને માળ નથી રહેતી. કોઈ ઝાડ જોઇ તેને કદંબ યાદ આવે છે. કોઈ ગોપ જોઇ તેને કૃષ્ણ યાદ આવે છે. તેની કદંબના તીવ્ર બની પાંચપાંચ હજાર વર્ષ પાછળ જાય છે અને હમણાં જ તોફાન કરી ન્હાસી ગયો હોય તેમ, કનૈયાને શોધતી, હરખાતી, શરમાતી, દુઃખી થતી, પ્રસન્ન થતી મીરાં ચાલે છે. તેના શરીરે પ્રભુનાં સૌભાગ્ય ચિહ્નો છે. કાંડે કંકણની જગ્યાએ રૂદ્રાક્ષનાં કંકણ છે. બાજુબંધ છે; પરંતુ માલાના. માથામાં સૌભાગ્ય ચિહ્ન છે પરંતુ સિંદૂરનું નહિ ગોપીચંદનનું. ગળામાં મંગળસૂત્રની જગ્યાએ તુલસીની ઝીણી માળા હૃદયપટ પર રમી રહી છે.

મીરાંનું વદન મલકમલક થાય છે. એક કોયલ માથા પરથી ઊડતી પસાર થાય છે. કોઈ મોર દૂરની ડુંગરીમાંથી ટદ્દકે છે. એક ધરમાં બાધેલાં મેનાપોપટ બોલે છે અને બીજી બાજુ નાનાં વાછરડાંથી ઘેરાએલી ગાયો મીઠા સાદ દેતી માથાં ડોલાવે છે. મીરાંનું 'ય માયુ' ડોલે છે, હૃદય ડોલે છે:

આલી ! મ્હાને લાગે બૃંદાબન નીકા !

ઘર ઘર તુલસી ઠાકુર પૂજા

હરસણુ ગોવિંદજીકા ॥

નિરમલ નીર બહત જમનામે

લોજન દૂધ-દહીકા ।

રતન સિંધાસણુ આપ બિરાજે

મુગટ ધર્યો તુલસીકા ॥

કુંજન કુંજન ફિરત રાધિકા
સખત મુણત ચુરલીકો ॥
મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
લજન બિના નર ફીકો ॥

પ્રાવીડિઓ લજનથી આકર્ષાઈ સંત-સાધુઓના આ નાના સંઘમાં ભેગા મળે છે. બંગાળીઓ અને બિહારિયો મીરાંની પડખે થઈ જાય છે. એક બંગાળી બંગાળીમાં બોલે છે: કર્મા જશો ભક્તિયા ? બિહારી કહે છે: મોટા મંદિરે પધારો છો ? એક ગુજરાતી સાથે સાથે ચાલે છે, બોલવાની ઇચ્છા થાય છે પરંતુ બોલતો નથી. મીરાંનું ધ્યાન દૂર દૂર દેખાતા પાણી પર પડે છે. 'આકાશને આંખતી કાલિન્દી તેની નજર આગળ તરવરે છે. તેની આંખમાં પાણી આવે છે અને તેના હોઠ ધૂળે છે તેને પાછું ભાન આવે છે આ કાલિન્દી નથી. કંઈક નિરાશ થાય છે પરંતુ હૃદયનો આવેશ ઓછો થતો નથી. હોઠ પુનઃ ધૂળ ભેટે છે:

ચાલો મન ગંગા-જમના તીર ॥
ગંગા-જમના નિરમળ પાણી
સીતલ હોત સરીર ।
બંસી બજાવત ગાવત કાન્ટો
સંગ લિયો બળ બીર ॥
મોર મુગર પિતાંબર સોહૈ
કુંડળ ઝળકત હીર ।
મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
ચરજુકંવલધર સીર ॥

મીરાં આવેશમાં નીચું માથું કરી દે છે. ચૈતન્ય પ્રેમી બંગાલી આંસુ ભરે છે. બિહારી નિઃશ્વાસ નાખે છે. ગુજરાતી જોઈ રહે છે. સંઘ મીરાંજાનું લજન ઝીલે છે અને તન્મય બને છે.

સંધ આગળ વધે છે. રહવાના અપોર અને અપોરની સાંજ થાય છે. ધીમે ધીમે આકાશ ઘેરાય છે—પવન ફૂંકાય છે, ભગવાનના જૂના મંદિરથી થોડેક છેટે અપોરની નિવૃત્તિ પછી સંધ આરામ લેતો પડ્યો છે. એક વૃક્ષ નીચે હમણાં જ એક આશ્રિવાસી ભાગવતનું થોડુંક પારાયણ કરી ચૂક્યો છે.

“વાસુદેવઃ પુમાનેકઃ સ્ત્રીમયામતરજ્જગત્ ।* ” હજી તે ગોખતો ગોખતો અંદર પોથીનાં પાનાં ગોઠવતો હોય છે.

મીરાં તક્ષીન થઇ વિચારી રહી હોય છે અને તેની નજર આકાશ ભણી જાય છે. આંધ્ર ભક્ત, આકાશમાં નેઈ પોથી ઝટઝટ ભેગી કરી આંધવા માટે છે. મીરાંને હમણાં જ સાંભળેલી કૃષ્ણ જન્મની રાત યાદ આવે છે અને તેનું હૃદય ડોલી ઊઠે છે.

નંદનંદન બિલભાઇ, બદરાને ઘેરી માઈ ॥

ઈત ઘન લરજે ઉત ઘન ગરજે,

ચમકત બિજળું સવાઈ ।

ઉમણુ ધુમણુ ચહૂં દિસસે આયા,

પવન ચલૈ પુરવાઇ ॥

દાદુર માર પપીહા બોલૈ,

કોયલ સખદ સુણાઇ ।

મીરાકે પ્રણુ ગિરધર નાગર

ચરણકૈવલ ચિત લાઇ ॥

પ્રત્યુત્તરમાં પવન જોર પકડે છે.....આકાશ વધુ ઘેરાય છે. સંધના લોકો ઝટ ઊભાં થઈ નજીકની ધર્મશાળા ભણી દોડે છે—પદમા અને કાશી મીરાંબાને ખેંચી લાવે છે. વરસાદ ઝરમર ઝરમર શરૂ થાય છે. મીરાંનું હૃદય ધબકી ઊઠે છે.

* જન્મતમાં વાસુદેવ એક જ પુરુષ છે, ઇતર લોકો સ્ત્રીમય છે.

(ગોપીલાલ)

તેને લાગે છે તેનો ગિરિધર નાગર તેના શબ્દોનો જવાબ આપી રહ્યો છે. મીરાં આનંદમાં નાચી બેઠી ગાવા માંડે છે:

બરસૈ બદરિયા સાવનકી
સાવનકી મન લાવનકી ॥

સાવનમે ઉમગ્યો મેરો મનવા
બનક મુની હરિ આવનકી ।
ઉમડ ધુમડ ચહું દિસિસે આયો
દામણુ દમકે ઝર લાવનકી ॥

નાન્હીં નાન્હીં બૂંદન મેહા બરસૈ
સીતલ પવન સોહાવનકી ।
મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
આનંદ મંગળ ગાવનકી ॥

હરિના આવવાની 'બનક' મીરાં સાંભળે છે.

હતાં, હરિ નથી આવતા. થોડીક ક્ષણમાં તાજે આવણીઓ મેહુલો અટકી જાય છે અને તેની પૂઠે મોરલાઓ આકંદ કરતા સંભળાય છે.

મીરાં નિરાશીત થાય છે. હરિ નહિ આવે? નહિ દેખાય ?

મીરાંનું હૃદય રહેજ ભારે થાય છે. વસ્ત્રો બદલી સંધ મહાભગવાનના મંદિરે જવા નિકળે છે. પદમા, કાશી અને વાધડથી સુરક્ષિત બની મીરાં પણ થાકેલા ચરણુ ઝેપાડે છે—
પ્રભુ મંદિર તરફ.

દિવસો થયા મીરાંએ જોકુલ, મથુરા અને વૃંદાવનની ભૂમિમાં ક્યાં ક્યું છે. ગોવર્ધન પર્વત અને કાલિન્દીનું નીર ભેતાંભેતાં તે ચાકતી નથી. કૃષ્ણને યાદ કરતાં કરતાં તેણે વન-ઉપવન છૂંદી નાખ્યાં છે—પરંતુ મીરાંને એન નથી. માત્ર પદમા, કાશી અને પેલો ગુજરાતી તે ભણે છે. ગુજરાતી વૃદ્ધ છે. મીરાંની તેને લગન લાગી છે; પરંતુ તેના સિવાય સમસ્ત ભક્ત-

મંડળ મીરાંનાં લજનોમાં અને મીરાંના વાર્તાલાપમાં અનહદ આનંદ પામતાં ઘંટાવનની યાત્રા સફળ કરે છે.

દર્શનની વાટ જોતાં મીરાં અને તેની સંતમંડળી મંદિરની છેલ્લી પગથારે બેઠી છે. મીરાં પાસે થઈ કાઢી જતું આવતું, તેના રાજસ્વરૂપને જોઈ, થોડીકવાર અટકે છે, જુએ છે અને આગળ વધે છે. વાઘડ મીરાંને જોતાં બેઠો છે. પેલો ગુજરાતી મીરાંના મોંઢા પર બદલાતા ભાવને તાકતો છોટો બેઠો છે. પદમા ધીમે રહી પૂછે છે: “બા, શું વિચાર કરે છે?” પદમાએ આ પહેલીવાર જ પ્રશ્ન નથી કર્યો. વરસાદ બંધ થયા પછી અત્યારસુધીમાં તેણે અને કાશીએ ધણીવાર એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. તેમને લય છે. મીરાંબા ને કંઈ થશે તો નહિ!

પદમા અને કાશીની ચિંતા મીરાં પામી જાય છે. હેતાળ આંખે તેમના તરફ જોઈ મીરાં બોલે છે—ના, ગાય છે. તે જે કંઈ બોલે છે તે, આ વ્રજભૂમિમાં ગીતમય બનીને જ સંભળાય છે!

બરજા મૈં કાઢૂકી નાહિ રહૂં ।

સુણે રી સખી તુમ ચેતન હોયકૈ

મન કી બાત કહૂં ॥

સોધ-સંગતિ કર હરિ-સુખ લેઉ

જગસૂં દૂર રહૂં ।

તન ધન મેરો સખહી જવો

બલ મેરો સીસ લહૂં ॥

મન મેરો લાગો સુમરણ સેતી,

સખકા મૈં બોલ સહૂં ।

મીરાકે પ્રણુ ગિરધર નાગર

સતગુર સરણુ ગહૂં ॥

“અમે મૂઢ, અજ્ઞાની ! બા, સાચું કહો ?” કાશી સહજ સાધારણ લાગણી કળાવો ઘેરાએલા કંઈ મીરાંને પૂછે છે. “તમે શું વિચાર કરો છો ?”

મીરાં તરત હસી પડે છે. “મંદિરને પગથીએ એક જ વિચાર હોય કાશી !—પ્રભુમિલન.”

“તો ભગવાન, અહીંઆં કયારે મળશે ?” કાશી આશા છોડી પૂછે છે.

“નહિ મળે ?” ડોકું હલાવી પદમા પૂછે છે.

પદમાની બાબુમાં ચૂક ખેડેલો વૃદ્ધ ગુજરાતી, હકારમાં તેના તરફ ભુએ છે. મીરાં મસ્તક નીચું કરે છે. પછી હળવે રહી ભગભગ પોતાને જ ઉદ્દેશી પદમાને જવાબ વાળે છે:

“નહિ મળે. કનૈયા મને અહીં મળવાની ના પાડે છે. નદી, પર્વત, વન, ઉદ્યાન કયાંઈ એ મળવાની ના પાડે છે. મને કયાં મળવા ઇચ્છે છે અને કયારે મળવા ઇચ્છે છે તેની મને સમજ નથી પડતી. એને એમને એમ નટખટ થોડો કહેવામાં આવે છે ? અયપણથી ખૂબ પાડતી આવી છું, વિનંતિ કરું છું, મનાવું છું કે એક વખત—કેવળ એક વખત દર્શન દે પરંતુ હજી પરીક્ષા પૂરી નથી થઈ. મારો વાલીડો અંતરોક્ષમાં ઊભો ઊભો સાંભળે છે, બધું સાંભળે છે પરંતુ જવાબ નથી દેતો.”

કહેતાં કહેતાં મીરાં ડોક ઝીંચી કરી અંતરોક્ષમાં, આકાશ-ભણી ભૂએ છે.

“ન દે કનૈયા—જવાબ ન દે. પરંતુ હું બાણું છું તારે મારી ઇચ્છાને પૂરી કરવી પડશે અને ત્યાં સુધી તારી ચરણ-રજમાં અસંખ્ય સ્વર્ગોને જોનારી હું તારી પ્રતીક્ષા કરતી ઊભી છું—કરું છું, કરતી રહીશ.” મીરાંની આખમાં એટલું કહેતાં આંસુ આવી ગય છે. મંદિરના ધંટ વાગે છે. તુરત અવાજ આવે છે—“ગોવરધનલાલકી જે.” યાત્રીગણ ઉતાવળું દર્શનાથે

અંદર ધસે છે. મીરાં પણ ધક્કા ખાતી, સ્થેજ ઈધર ઉધર થતી અંદર જાય છે.

રહામે જ ગોપાલમૂર્તિ મલકાતી, મરકલકું લેતી જાની છે. મીરાંને પોતાનો નાનકડો ગિરિધારી મોટા સ્વરૂપે દેખાય છે. આરતી અને ધંટાનાદમાં બધાંના અવાજ ડૂબી જાય છે. તાલબદ્ધ વાગતી ઝાલરો અને ચોધડિયામાં મીરાં મૂર્તિને જોઈ રહે છે. તેનું હૃદય ચૂર્ણવિચૂર્ણ થાય છે. મીરાંનો અવાજ બહાર આવે છે; પરંતુ કોઈ સાંભળી શકતું નથી. મીરાંનું હૃદય વલવલે છે :

ઘડી એક નહિં આવડે તુમ દરસણ બિન મોય
તુમ હો મેરે પ્રાણજી, કાઠૂં જીવણ હોય ॥
ધાન ન ભાવે નોંદ ન આવે બિરહ સતાવે મોય
ઘાયલ-સી ધૂમત ફિરે રે મેરો દરદ ન જાણે કોય ॥

આરતી શમે છે. ગિરિધરલાલજીની અનેકવાર “જે” પુકારાય છે, પરંતુ પ્રભુની રાવરી મીરાં ગાતી રહે છે. દર્શને આવનાર ભક્તો શાંત બની મીરાં તરફ જુએ છે. આંખો બંધ કરી મીરાં ગાઇ રહ્યાં છે :

દિવસ તો ખાય ગમાઇયો રે, રૈણુ ગમાઈ સોય ।
પ્રાણુ ગમાયા જૂરતો રે, નૈણુ ગમાયા રોય ॥

“ખરું ! ખરું !” ભક્તો ડોકું ધૂણાવતા અનુમતિ આપે છે.

જો મૈં ઐસી જાણતી રે પ્રીતિ કિયાં દુઃખ હોય ।
નગર ઢંઢારા ફેરતી રે, પ્રીતિ કરે મત કોય ॥

“હરિ ! હરિ !” ભક્તજનો ડાલી પડે છે. મીરાંનું હૃદય કલવાતું જાય છે.

કાગા સખ તન ખાઈઓ, ચુન ચુન ખેયો માસ ।
દો નયના મત ખાઈઓ, પિય દેખનકી આસ ॥

“ઓહો ! ઓહો !” એક જદ્દ રડી પડે છે. ગુજરાતી ગળ-ગળો થઈ જાય છે. મીરાં બોલતી રહે છે :

કાગા નૈન નિકાર કે લેખ પી કે દ્વાર ।

પહેલે દરસ દિખાઇકે, પીછે લીએ ખાય ॥

“ધન્ય ! ધન્ય !” લકતો બેલી પડે છે. ગુજરાતી ઊઠી મીરાંના ચરણને સ્પર્શે છે. સ્પર્શતાં પોતાનાં અશ્રુથી મીરાંના ચરણ પખાળે છે. મીરાં પોતાપણમાં નથી હોતી-તેને જ્ઞાન આવે છે. આંખો ઉઘાડી ગોપાલમૂર્તિને જુએ છે અને મદ્મદ્ કંકે યાચના કરે છે:

પંથ નિહારૂં ડગર બહારૂં, ઊભી મારગ જોય ।

મીરાંકે પ્રભુ કંબ ર મિલોગે, તુમ મિલિયાં સુખ હોય ॥

મીરાંઆઇકી જે પોકારતો નાનકડો સંધ ગાજી પડે છે. અન્ય લકતો જ્યજ્યકારને ઝીંચે છે. મીરાં બેહોશ થઇ પદ્મા અને કાશીના હાથમાંથી છૂટી વાઘડબાઇના સશક્ત બાહુમાં પડે છે.....

મીરાં આંખ ઊઘાડે છે તો પોતાને મંદિરના વિશાળ મંડપના એક ખૂણામાં પડેલી જુએ છે. લકતો આસપાસ ભરાઇ બેઠા છે. ગુજરાતી પાણી લઈ ઊભો છે, પદ્મા પંખો નાખે છે, કાશી ચરણ તળાંસે છે. એવામાં દર્શન કરતી મંડપની બધી સ્ત્રીઓ એક સામટાં મોંઢાં ફેરવી ધૂંધટ કાઢી તેની પાસે આવી ઊભી રહે છે.

“ શું છે ? ” મીરાં આશ્ચર્યમાં બેઠી થઇ પૂછે છે.

“ જીવા ગોંસાઈ પધારે છે. કાઈ સ્ત્રીનું તેઓ મોંઢું જોતા નથી. ” એક જણ કહે છે.

“ કમ ? ” મીરાં કુતૂહલથી પૂછે છે. જીવા ગોંસાઇનું નામ તેણે ખૂબ સાંભળ્યું છે. સમર્થ ગુરુ ગણાય છે. તેમને મળવાની ઇચ્છા તેનામાં જગી ચૂકેલી છે.

“ એ પુરુષ છે-પરમ વૈષ્ણવ છે. ” પાસે ઊભેલો ગોંસાઇને નવો શિષ્ય પ્રભાકર સહેજ મોંઢું ચઢાવી બોલે છે.

“ઋંઓ વૈષ્ણવ નથી ?”

પ્રભાકર બોલતો નથી.

“ભગવાનના મંદિરમાં એક ભક્ત ખીજ ભક્તથી મોંદું સંતાડે ?” મીરાં ફરી પૂછે છે.

“ભગવાન એમને રોકતા કેમ નથી ?” વાઘડ હંછેડાઇ બોલે છે.

“ભગવાન ધરમીનેય નથી રોકતા. પાપીનેય નથી રોકતા.” મીરાં જવાબ આપે છે.

“કેમ ?” ગૂજરાતી પૂછે છે.

“તેમનું પૂણ્ય યા તેમનું પાપ જ તેમને રોકી લે છે.” મીરાં કહે છે.

“ત્યારે ગોંસાઇજી ઋંઓથી કેમ દૂર રહે છે.” એક દક્ષિણી પૂછે છે.

“ઋંઓ ખરેખર ખરાબ છે—એક આપના સિવાય.” ગોંસાઇનો ભક્ત ખિહારી કહે છે.

“ઋંઓ ખરાબ જ હોત તો ભગવાન કૃષ્ણે કેમ તેમને સ્વીકાર કર્યો હોત ? રાધા વિનાના કૃષ્ણ અને ગોપીઓ વિનાના કાન કેવા હોત—રામને સીતા, શંકરને પાર્વતી, કૃષ્ણને રાધા, બ્રહ્માને બ્રહ્માણી. ભગવાને કાષ્ઠદિવસ ઋંજતીને પોતાથી અળગી રાખી નથી.”

મીરાં એટલું કહી બીજી થઇ ગોંસાઇ પાસે જાય તે પહેલાં તો જીવે ગોંસાઇ તેમના શિષ્યો સહિત મંદિરનાં છેલ્લાં પગથિયાં ઊતરી ચૂક્યા હોય છે. વાઘડ તેની રાત્રી આંખે જીવા ગોંસાઇને જોઇ રહ્યો છે. મીરાં તેની પાસે જઇ દસીને બોલે છે. “વાઘડ-ભાઈ તલવાર માટે હાથ ચળવળે છે, ખરું ?”

“અરે હોય તો એક ઝટકે એ ડોસાનું ડોકું...ધડ...” જોસમાં કહેતાં કહેતાં વાઘડ અટકી જાય છે અને મીરાંના મુરક-

રાહટભયાં મુખને જોઇ ઠંડા પડી જાય છે. તેને ધાગે છે મીરાંબા તેની પરીક્ષા લે છે.

“ ભાઈ તમે જોને તમારું માનો તેને બધા લોકો ય પોતાનું માને એ તમારે કેવો દુરાગ્રહ ! ” મીરાં બોલે છે.

વાધડ સમસમી રહે છે. જોને પોતે પવિત્ર માને તેવી સંત મીરાંનું આ છુટ્ટો મોઢું ય ન જુએ. જોના સુંદર મુખદર્શનથી લોકો પવિત્ર વિચાર જ કરવા પ્રેરાય તેના તરફ આ ડોકરો ઘૂણા સેવે એવો માણસ પૃથ્વી પર ખાસ કરી આ સ્થળમાં જીવે ન જોઈએ. પરંતુ તેની જગૃત યજ્ઞેલી હિંમતથી મીરાંના શબ્દોથી શાંત થઈ જાય છે. મીરાં હસીને ચાલવા માંડે છે.

“ ક્યાં ચાલ્યાં, બા ? ” હમણાં તો બેથુદ્ધ થઈ પડેલી મીરાંની ચિંતા કરતો વાધડ બોલી પડે છે.

“ ભક્તને મળવા. ” મીરાં જવાબ વાળે છે અને ઉતાવળે ચાલવા માંડે છે. વાધડ સમજતો નથી.

ફરીથી પૂછે છે :

“ ક્યાં ? ”

“ ભગવાનને મળવા. ” મીરાં હસીને બોલી.

“ હે ” યાત્રીગણ ચમકીને જૂએ છે.

“ જ્યાં ભક્ત ત્યાં ભગવાન. ભગવાન તો ભક્તાધીન છે— ભક્તને ત્યાં જ મળશે. છેવટે ઠેકાણું મળ્યું. ચાલો...”
“ પરંતુ ક્યાં ભક્ત ? ” ભક્તો બોલી પડે છે.

“ જ્ઞાની—જીવા ગોંસાઈ ! ”

બધાં થોડી ક્ષણ રતબ્ધ બની જોઈ રહે છે પછી મીરાંની પૂઠેપૂઠે ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડે છે.

ભવ્ય હવેલીઓથી થોડેક દૂર એક નાના ખૂંપડામાં કૃષ્ણ-ખાસના કરતા જીવો ગોંસાઈ બહુ સાફ જીવન ગાળે છે. કડક

વ્રતો લીધાં છે અને કડક વ્રતો શિખો પાસે લેવડાવે છે. સમર્થ વિદ્વાન અને જ્ઞાની છે. કથીર પણ તેમની પાસે રહી સોનું ચર્મ નય તેમ કહેવાય છે. વૃંદાવને વિહરનાર કૃષ્ણ જેટલા પૂજ્ય લેખાય છે, તેમનાથી બીજા જ કક્ષામાં માત્ર એક જીવો ગોંસાધ પૂજ્ય છે. સંસારમાં રહી સંસારથી અલગ રહેવાનાં કડક શિસ્ત-પાલન તેમની જૂંપડીમાં અને તેમના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે—ભાગવતી છે. વેદાધ્યયન અહર્નિશ કરે છે. ગુણીને અમુક વખતે ઉપદેશ પણ આપે છે અને ઉપદેશ ગ્રહણ કરનાર ધન્ય બની જૂંપડી બહાર પણ નિકળે છે.

આવા, રજેગુણ અને તમોગુણને પોતાથી દૂર રાખનાર પ્રતિભાસંપન્ન ગુરુના જૂંપડા આગળ મીરાં તેની નાનકડી મંડળી લઇ આવી બેસે છે. મંડળીમાં સ્ત્રીઓ ય ખાસી છે અને સૌથી મોખરે મીરાં છે.

સ્ત્રી, પુરુષને જીતવા આવી છે.

ગોંસાધના શિષ્ય પ્રભાકર મોંદુ ફાડી જોઇ રહે છે. હજી તેને વિશ્વાસ નથી આવતો. આ રસ્તે વર્ષમાં ભાગ્યે જ એકાદ વેળા કોઈ સ્ત્રી ગોંસાધજીના જૂંપડા આગળ બેસી રહેવાની હિંમત કરે છે—ત્યારે અહિં ભે, પાંચ, દસ... પ્રભાકરની કમજોર આંખે આખી વૃંદાવનની પનિહારીઓ તેની નજર આગળ બહારાયેલી દેખાય છે. તે ધીમેધીમે મીરાં તરફ આવે છે—મોંદુ ફાડી, આંખ એમની એમ સ્થિર રાખી પ્રભાકર મીરાં પાસે આવે છે. સ્વેદાચ્છાદિત છતાં પ્રધુક્ષ વદને મીરાં બેઠાં છે અને તેમની પૂઠે તેમની નાની જમાતમાં કોઈ મંજરીઓ, કોઈ મૃદંગ, કોઈ એકતારો તો કોઈ ઝાંઝ લઇ બેઠાં છે. આજ્ઞાપાસના પડોશીઓ મીરાંની ભક્તમંડળીને જોઇ જેંઆઇ આવે છે. ટાળું વધવા માંડતાં પ્રભાકર ગભરાય છે... મોઢ્યા વિના તે જૂંપડીમાં દોડે છે અને ગોંસાધજીના પગ પકડી કહે છે: “એક નહિ, બે નહિ, પચીસ પચીસ સ્ત્રીઓ આપણા પર ધસી આવી છે અને તેમની સરદાર સૌને ગભરાવતી મોખરે બેસી છે.”

“ પૂછી આવ તેમને—કેમ આવ્યાં છે ? ”

પ્રભાકર શ્વાસભેર ઢોડતો મીરાં પાસે આવે છે ને પૂછે છે,
“ કેમ આવ્યાં છો ? ”

“ ગોંસાઈજનાં દર્શન કરવા. ”

પ્રભાકર શ્વાસભેર પુનઃ ઝૂંપડીમાં આવી સંદેશો પહોંચાડે છે. ગુરુ કહે છે:

“ જ કહે, દર્શન તો ભગવાનનાં હોય—હું સ્ત્રીઓને જોતો નથી. ” પ્રભાકર શ્વાસભેર પાછો બહાર ઢોડી આવે છે. તેને હવે ઢોડી આવવું ગમે છે. નરમ બની પ્રભાકર કહે છે.
“ સ્ત્રીઓને હું જોતો નથી. હું એટલે હું નહિ, મારા ગુરુજી. ”

મીરાં હસી પડે છે. કહે છે “ જાઓ, કૃપા કરી આટલું કહી આવો :

“ વાસુદેવઃ પુમાનેકઃ સ્ત્રીમયમિતરજ્જગત્ ।* - જતાં તમે વ્રજમાં રહી હજી સુધી પુરુષ રહ્યા છો ? ”

જીવો ગોંસાઈ યોગવાસિષ્ઠની પોથી ઉઘાડવાની તૈયારી કરતા હોય છે. ત્યાં પ્રભાકર આવી પહોંચે છે ને ગભરાતાં ગભરાતાં સંદેશો કહે છે :

“ વાસુદેવઃ પુમાનેકઃ સ્ત્રીમયમિતરજ્જગત્ । - જતાં તમે વ્રજમાં રહી હજી સુધી પુરુષ રહ્યા છો ? ”

વૈષ્ણવ ગુરુ જીવા ગોંસાઈ બેઠાબેઠા સડક ચઈ જાય છે. શિષ્ય તેમનું મોહું જોતાં ગભરાઈ પાછા પગે ચાલવા માંડે છે. ગોંસાઈના જમણા હાથમાં પોથીની ઢોરી એમની એમ રહી જાય છે. તેમનું મોહું ઝૂંપડીના દાર તરફથી હટતું નથી. શાંત, સ્થિર, સ્થિત તેઓ બેસી રહે છે. તેમની પ્રજ્ઞા ઉત્તેજિત બને છે.

* આજ લગી હું બાણી*તી વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક, હજી સુધી તમે પુરુષ રહ્યા છો ખન્ય તમારો વિવેક.

તેમની આંખોમાં અને તેમના મગજમાં કાંઈ તેજ આવતું હોય તેમ ઝીણી આંખો કરી તે મહાજ્ઞ કરે છે અને પાછી આંખો મોટી કરે છે.

ગોંસાઈજી ધીમે રહી જીભા થાય છે. કાન ટોપી માથે ઝોટે છે. ખભે ખેસ નાખે છે અને આસ્તે આસ્તે જૂંપડી બહાર નિકળે છે. ગોંસાઈના શિષ્યો દોડી આવે છે. પાડોશીઓ એકઠાં થઈ ગયાં છે. બધાં દત્તિ આંગળી લઈ જોઈ રહે છે.

ગોંસાઈજી મીરાં સામે આવી મીરાંને જોઈ રહ્યા છે.

અસંભવિત ! અશક્ય ! અદ્ભુત !

જૂંપડી બહાર ચુરુજીને જુદી જ દુનિયા જણાય છે. મજબૂત શુંખલાઓનાં વર્ષોનાં બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવતાં જે લાગણી અનુભવાય છે તે ગોંસાઈજી અનુભવે છે.

ધીમે પગલે મીરાંને જોતા જોતા ગોંસાઈ મીરાંની નજીક પધારે છે. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર આ પરમ વૈષ્ણવ, સ્ત્રીને આટલી વાર સુધી જોઈ રહે છે. વૃદ્ધ પુરુષ મીરાંની એકદમ પાસે આવે છે અને મીરાં તેમની ચરણચરણ લે તે પહેલાં તે જણે ગોંસાઈ તેમના પગમાં પડે છે...”

“હાં...હાં ! ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ ! કરતી મીરાં પાછળ હટે છે પરંતુ તેના પગ વૃદ્ધના હાથમાં આવી જ જાય છે. મીરાં તેમને જીભા કરે છે. ગોંસાઈ ગદ્ગદિત થઈ કહે છે, “ગુરુદેવ હું નહિ, તું; તું મારો ગુરુ ! સો વરસ પુસ્તકોના પઠનથી જે ન સમજાય તે તે એક વાક્યમાં કહ્યું—ધન્ય હો, પધારો ! જૂંપડીમાં પધારો ! કહો, કેમ આવવું થયું ?”

“માગવા આવી છું, આપણો ?”

“કહો, શું આપું ?”

“આપની ચરણચરણ...” એટલું કહી મીરાં ચરણચરણ લે છે. બધી મંડળી નમે છે. “મહાપુરુષ આપની ચરણચરણથી

પાવન થઈ, આપના આશીર્વાદથી પ્રેરિત થઈ, પ્રભુને મળવા આવી છું. શિષ્યા તરીકે મારી સેવા ગ્રહણ કરો.”

“જયશ્રીકૃષ્ણ ! જયશ્રીકૃષ્ણ !” જીવો ગોંસાઈ બોલી પડે છે, “બહેન, વર્ષોના અધ્યયન પછી મને ખાતરી થવા માંડી હતી કે હું બધું જાણું છું પરંતુ તારા એક જ વાક્યે મને ચપ્પડ મારી સમગ્રવ્યું હું કંઈ જ જાણતો નથી. મારા જેવા શુષ્ક પાઠક કરતાં ભગવાન ભારી પાસે વધુ રહે છે. ભગવાનને મળવા તો હું ય ઈચ્છું છું. પરંતુ તેમને તું મેળવી આપ.”

“ગુરુ વિના જ્ઞાન કેવું ? પ્રભો ! શિષ્યસ્તેહં શાષિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્.....”

ગોંસાઈજી મીરાંને વધુ બોલવા દીધા વિના પ્રેમપૂર્વક ઝૂંપડામાં લઇ જાય છે. મીરાં, ગોંસાઈજીને ગુરુ સ્થાપી પૂજન અર્ચન કરે છે. ગોંસાઈ ના નથી પાડતા.....કારણ, કોઇ પણ ઉપાયે મીરાંની પાસેથી ભગવાનનાં દર્શન કરવાની લત ગુરુજીને લાગી છે. મીરાંની પ્રેમભક્તિ અને એકતાનમાં ગોંસાઈજીની ગર-દન ઝૂંકી પડે છે. તેઓને શ્રદ્ધા એસે છે કે ભગવાન હોય તો મીરાં પાસે જ હોઇ શકે.

એક નાનકડા ગોખલામાં શૃંગાર સજ્જેલા પૂજિત અર્ચિત લાલજી પધરાવેલા છે. તેમની સામે મીરાં અને મીરાંની ભક્ત-મંડળી બેસી જાય છે. ગોંસાઈજી અને ગોંસાઈજીના શિષ્યો હાથમાં કરતાલ લે છે... ગુરુના આગ્રહથી ભગવાનને રીઝવવા લાગે છે: ગળી તો ચારોં બંદ હુધ, મૈં હરિસે મિલૂં કેસે જાય ॥

ઊંચી નીચી રાહ લપટીલી, પાંચ નહીં ઠહરાય ।
સોચ સોચ પગ ધરૂં જતનસે, બાર બાર ડિગ જાય ॥

ઊંચા નીચા મહલ પિયાકા મહાસૂં ચડ્યો ન જાય
પિયા દૂર પંથ મહારો મીણા સુરત ઝોકોળા ખાય ॥

કોસ કોસ પર પહુરા જૈઠયા પૈડ પૈડ બટમાર
હે બિધૂના કેસી રચ દીની દૂર બસાયો મહારો ગાંવ ॥
મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર સતગરુ દધ બતાય
બુગન બુગનસે બિછડી મીરા ઘરમે લીની લાય ॥

મીરાં ગાતાં ગાતાં ગોંસાઈ તરફ જુએ છે. ગોંસાઈ મીરાં તરફ મંદ મંદ ડોકું હલાવે છે અને પછી ખેસને છેડેથી પોતાની આંખનું એક અશ્રુ લૂછે છે. ગુજરાતી, ગોંસાઈના હાથમાંથી ધૂનતી કરતાલ લઈ લે છે.

“ક્યાંના છો ?” ગોંસાઈ પૂછે છે.

“દારકાનો છું.” ગુજરાતી જવાબ આપે છે.

“દારકા પધારશો ? ગુરુદેવ ?” મીરાં એકાએક બોલી પડે છે.

ગોંસાઈ મંદમંદ હસતાં હકાર બણે છે.

પ્રભુનાં દર્શન માટે, પ્રભુની શોધમાં પ્રેમમયી મીરાં અને અને જ્ઞાનમય ગોંસાઈ દારકા તરફ જવા તત્પર થાય છે.

અને મીરાંની ભક્તમંડળી જેજેકાર કરી જાબી થાય છે.

૨૨

.....એ આવશે ?

“પુરુષ વધે કે સ્ત્રી ?” તેણે પૂછ્યું.

“ પુરુષો હંમેશાં કહેવાના—પુરુષો.” તેણે જવાબ આપ્યો.

“ અને સ્ત્રીઓ ?

“ સ્ત્રીઓ ય કહેવાની—પુરુષો ” તે બોલી.

“ તારી વાતને હું ના નથી કહેતો. ” ગિરિધારીલાલ મીરાં તરફ જોઈને બોલ્યો.

“ એ જ મુશીબત છે ને ! ” મીરાં હથકો કરીને બોલી.

“હા કહીને મારે છે, લાલચ દેખાડી ભગાવે છે, હાસ્ય ફેંકી નચાવે છે ને આખરે રખડતાં કરી મૂકે છે. બોલ જોઈ આ તે તારી રીત કેવી ? પુરુષોને નિષ્કુર કલા છે તે અમસ્તા !”

“જતાં ય તું તારા કહેવા પ્રમાણે પુરુષને સ્ત્રી કરતાં વધારે કેમ ગણે છે ?”

“સ્ત્રી દાંભિક વધુ વખત રહી શકતી નથી—પ્રેમભાવમાં. તે સરળ ને સ્વચ્છ છે. પ્રેમના પ્રદેશમાં તે પુરુષને પોતા કરતાં વધુ જ માનવા ચહાય છે.”

“અને પુરુષ નહિ ?”

“ના. સ્ત્રીની કિંમત તે જૂદી જ આંકે છે. તારી વાત કર. આપણે ખચપણનાં મિત્ર ! સાથે જ મોટાં થયાં, અનંતકાળ સુધી સાથે રહેવાના શપથ લીધા—જતાં તું મારાથી દૂર રહે છે શા માટે મારાથી ભાગતો ફરે છે કનૈયા ?

“ભાગતો હોઈ તો તારી પાસે હોઈ કેવી રીતે ? ભાગતી તું ફરે છે.”

“હું ?” મીરાં ડોક વાંકી વાળી પૂછે છે.

“તારી કલ્પનાની ભોમમાં દોડે છે—મહુ દોડે છે અને થાક લાગતાં પડે છે. પછી તને ખ્યાલ આવે છે કે જેને માટે તું દોડે છે તે તારી પાસે જ છે—”

“વાહ રે ! બોલકણ્યા. વાહ ! વાહ ! આ શબ્દો જ મોહ પમાડે છે. આવા શબ્દો જ અમને ઘેલાં કરે છે. કામણુગારા, બોલ, સ્ત્રીને તું આટલી મૂરખ કેમ સમજે છે ?”

“સ્ત્રી મૂરખ હોત તો સ્ત્રીને પેટે પડેલા પુરુષો ડાલા ક્યાંથી હોત ? સખી, ખારાશમાંથી મીઠાશ, ઝેરમાંથી અમૃત કદાચ નિકળે, પરંતુ મૂરખનું સંતાન પૂર્વસંસ્કાર વિના શાણ્ડ કદાપિ ન બને.”

“ જુડા ! કહે. હું સ્ત્રી કેમ બની ? ”

“ મને પુરુષ બનાવ્યો તેથી.”

“ તને ય બનાવવો પડે છે ? ”

“ કેમ નહિ ? સૃષ્ટિમાં પુરુષ પ્રકૃતિને વશ છે. જે ‘છે’ તે પ્રકૃતિ છે, જે સિદ્ધ કરવાનું છે તે મોક્ષ છે—એમ કહેવાય છે.”

“ એમ કહે કે મારા ગુરુ ગોસાઈજી એમ કહે છે. વારુ, મોક્ષ એટલે ? ”

“ હંમેશ માટે રહેતું ‘તું’ અને ‘હું’ જ્યાં નથી રહેવા પામતું તે. જ્યાં આપણે કાયમ રહી કાયમ થઈએ છીએ તે સ્થિતિ.”

“ વાંકો છે ને તું ? વાંકી જ વાત કરીશ. સીધી રીતે કહેતો હોય કે જ્યાં આપણે સાથે રહી કાષ્ઠ દિવસ વિખૂટાં નહિ પડીએ તે સ્થળ.....”

“ બરોબર. એ જ. આવું સરસ કહી દે છે જતાં બીને પુરુષ કરતાં ઊતરતી સમજે છે ? ”

“ હું જાતે ક્યાં કહું છું ? જે કહેવાય છે તે કહું છું. વારુ, તો અત્યારે આપણે મોક્ષમાં છીએ ? ”

“ એમ જ સ્તો.”

“ એટલે ? ”

“ સંશયારત્મા ચિનમ્સ્યતિ । વહેમ ન રાખ. જ્યારે સંશય જશે ત્યારે બધું દષ્ટિ સમક્ષ સ્પષ્ટ આકાર પામશે. પણ, આજે તને બકબક કરવાનું કેમ સૂઝ્યું છે ? ”

“ તું છે એટલે.” મીરાંએ હોઠ ચઢાવી કહ્યું.

“ લે, તો આ ચાલ્યા.” લટકા કરી કનૈયા ચાલવા માંડ્યો.

“ બસ. આજ તારી વાત મને ગમતી નથી. જરા બોલ્યાં કે લાગ્યા ચાલવા—હાથ જોડ્યા તારાથી.” એટલું કહી મીરાં ફરી બેઠી.

કનૈયો મરકરીમાં શપે ભરાયેલી મીરાંને જોતાં જોતો રહ્યો. મીરાંએ એકદમ મોંઢું ફેરવી લીધું: કનૈયો ધીમે પગલે તેની વધુ પાસે ગયો અને કાનમાં બોલ્યો:

“ મેં સાંભળ્યું તું કવિ બની છે ? ”

“ મૂરખ થા મા. ” મીરાં ચમકી અને જરા ક્ષોભ દ્વિપાવવા છાણકો કરી બોલી.

“ સાંભળ્યુ છે કે તું કવિતા કરે છે ને ગાય છે ! ”

મીરાંએ શપ ત્યાગ્યો અને બેસી જતાં બોલી, “ હું તને યાદ કરું છું અને લોકો ગાય છે. હું તારી યાચના કરું છું અને લોકોનાં હૃદય હૃદયે ચઢે છે—અને પાગલો સમજી લે છે કે હું કવિ છું. ”

“ સંત છો. ” જરા ગંભીર બની કહ્યું.

“ મને શરમાવ નહિ. ”

“ બસ, સ્ત્રીની આજ વાત મને નથી ગમતી. જરાય સાચી વાત કરી કે માંડી શરમાવા. ”

“ હવે તો તું મને વધારે શરમાવે છે હોં ? વગાડે છે કે નહિ ? ”

“ શું ? ”

“ પેલી જીવ લેનારી અને લોહી પીનારી. ”

“ વાંસળી ? ”

“ નહિ તો ! એના વિના જીવ જીવો ચઢે છે અને તારા મુખેથી એના શ્રવણ વિના વિયોગની પળો શતસહસ્ર વેદના બની પજવે છે. પેલો ગુજરાતી ઠીક કહે છે. ”

“ શું કહે છે ? બોલ જોઈ—નહિ, ગા. ”

“ જો પાછો ! ”

“ એ જ કહે છે તે તું ગા. ”

કાનુડા તારી મારલી અમને દુઃખડાં દીએ છે દા'ડી દા'ડી.
 માઝમ રાતની, મધુર સ્વરની,
 બહાલાળ મુરલી કેભે વગાડી.
 હું રે સુતી'તી મારા શયનભુવનમાં,
 મુંને નિદ્રામાંથી જગાડી.
 કયેરે કપાડી તુંને કાપીને લાબો,
 બહાલાળ, કયેરે સુતારે તુંને સવાંરી.
 શરીર જેને તારું સંઘાડે ચડાવી,
 તારા, પંડામાં છેડ પડાવી.
 મારલી કહે હું કામભુગારી,
 બહાલાળ છું હું પ્રજકેરી નારી.
 દાસી કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 તનડામાં તાપ સમાવી....

છતાં

કાનુડા તારી મારલી અમને દુઃખડાં દીએ છે દા'ડી દા'ડી.

“ ગુજરાતી જૂઠો છે. ”

“ તારા સિવાય બધા ગુજરાતી સાચા છે. ”

“ વારુ. ગા. સખી ! ખીબું ગા. મીહું, મધુરું ગા. કાં ?
 નથી ગાતી ? ને ગા. ” એટલું કહી જાણી જોઈ ચૂપ થઈ બેઠેલી
 મીરાં તરફ કનૈયો ખોડું ખોડું પીઠ કરી બેઠો. મીરાંએ સહેજ
 ડોક વાળી તરત જોયું. તેને લાગ્યું કનૈયો ખરેખર રિસાઈ બેઠો
 છે. તેને ફાળ પડી. કનૈયાએ મક્કમ હોવાનો વધુ દેખાવ કર્યો.
 મીરાંએ બેચેન આંખે થોડોક વાર તેના તરફ જોયા કર્યું અને
 પછી તેની પાસે બેસી જતાં બે હાથ બેડી બોલી :

તનક હરિ ચિતવૌ ॥ મારી આર ।

હમ ચિતવત તુમ ચિતવત નાહીં

હિલકે બડે કઠોર ॥

મેરે આસા ચિતવનિ તુમરી
 ઝોર ન ફૂલ દોર ।
 તુમસે હમકૂં એક હો ॥
 હમ-સી લાખ કરોર ॥
 ઊભી ઠાઠી અરજ કરત હૂં
 અરજ કરત ભયો ભોર ।

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર.....

મીરાંના પ્રભુ ગિરધર નામરે અચાનક તેની ભણી જોયું.
 મીરાં ઊભી થઈ ગઈ હતી. ખરેખર ‘ભોર’ થઈ ગયો હતો.
 કનૈયાએ આતુરતાથી તેના તરફ જોયું. મીરાંએ અશ્રુભીની આંખે
 ચરણ પૂરું કર્યું:

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર.....

દેસ્કૂં પ્રાણ અકોર ॥

“હાં, હાં, હાં!” કનૈયા ઊભો થઈ જતાં જોડ્યો.

“તો પછી વગાડ!” આંસુ લુછી આશ્ચર્યથી મીરાં
 કનૈયાને વિનવતાં જોડી: “મારી ઈચ્છા તીવ્ર બની છે. ખરે,
 તું આવું મોહક કેવી રીતે વગાડે છે?” મીરાં પોતાનો રાષ
 જુલો મૂળ વાતને ભોળેભાવે પૂછવા માંડી.

“મોહક સખીઓ મને વગાડતો કરે છે તેથી. મેં તને એક
 વખત ન્હોતું કહ્યું?—તને હું જોઉં છું ને બંસી વગાડવાનું મન થાય
 છે. પરંતુ પહેલાં ‘તું કહે’, પછી જ વગાડવાની ઈચ્છા થાય છે.”

એટલું કહી કનૈયા ખડખડાટ હસી પડ્યો. મીરાં પોતે જોડું
 ગભરાઈ ગઈ હતી તે જોયું. પ્રેમ વેરતી આંખે મીરાં કનૈયાને
 થોડીક વાર જોઈ રહી પછી જાહેરાત જોડી:

“હવે તારે મોરલી વગાડવી છે કે નહિ? હું વગાડી
 શકતી હોત તો તારી આટલી ખુશામત ન કરવી પડત. હું
 કનૈયા હું કેમ નથી વગાડી શકતી?”

“પ્રકૃતિની એ બાબુ છે: એક કાર્ય કરનાર, એક કાર્યનું કારણ બનનાર. બન્ને વિના સંસાર સંસાર નથી. દુઃખ દુઃખ નથી. સુખ સુખ નથી. હું, તું, આકાશ, પૃથ્વી, સત્, અસત્ કંઈજ નથી. પ્રકૃતિ ન હોત તો બધું જ શૂન્ય હોત. પરંતુ પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ છે. યમ નિયમોના તાલે એ ચાલે છે અને એના તાલે યમ નિયમો ચાલે છે. બન્ને એક એકથી અમર છે.”

“આજે તને જરૂર કંઈ થઈ ગયું છે. તું કહે છે તે હું કેમ સમજી શકતી નથી ?”

“એ જ. યમ-નિયમ. સંભળાવવું મારું કામ છે, સાંભળવું તારું કામ છે. કારણ તું છે તો હું સંભળાવું છું. વગાડવું એ તારું કામ નથી. સાંભળ, સાંભળીને આનંદમત્ત થવું એ તારું કામ છે. આનંદમત્ત થઈ તારા હૃદયને મારી તરફ અને તારા શરીરને સંસારનાં આવશ્યક કર્મોમાં લીન કરી દે એ જ તારું ખરું કામ છે.”

“મેં તારી પાસેથી માત્ર મોરલી સાંભળવાની વાત કરી છે, બીજી કંઈ નહિ. હવે નહિ કહીયે. બસ ?”

“પાછી એની એ! જરાય બદલાય નથી.”

“જાણે તું બદલાયો હોય ને ! વગાડે છે કે નહિ ?”

“આજે તું વગાડ !”

“હું ? મને નહિ આવડે.”

“વગાડ તો ખરી.”

“તારા યમ-નિયમને બૂલીને ? મારું કામ તો સાંભળવાનું છે.”

“યમ-નિયમ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા. વગાડ સખી ! હું કહું છું.” કહેતાં એવિદે તેના હાથ પકડી લીધા અને તેના મોઢે મોરલી મૂકી...મીરાંએ બહીતાં બહીતાં ફૂંક મારી...એક મીઠો સર નિકળ્યો...મીરાંને આશ્ચર્ય થયું. સર

એટલો મીઠો લાગતો હતો કે તેના તાનમાં જ તે અર્ધધેલી થઈ ગઈ—તેણે ઝટ મોરલીને પોતાના હોઠ પરથી કાઢી ગિરિધારીના હોઠ પર મૂકી અને ત્રણે લોકને ડાલાવનારી મોરલી પોતાની શક્તિની બહાર છે એમ માથું ધૂણાવી સૂચવ્યું. કનૈયાએ મોરલા અહીં. મીરાં તેના પગ આગળ સરકી પડી. કનૈયાએ મોરલી વગાડવા માંડી અને ધીમે ધીમે મીરાંનો કંઠ ધ્રુજી ઊઠ્યો. વીણાના એક મોટા તારને લઈ જેમ બીજા નાના તાર ઝણઝણી ઊઠે તેમ, મીરાંનો કંઠ ઝણઝણી ઊઠ્યો. હૃદયની એકએક કુણી લાગણીઓને છંછેડતું અને રમાડતું ગીત ઊઠ્યું—મીરાં ગાવા માંડી:

મહારે જનમ-મરણરા સાથી ચાંને

નહિં ખિસરૂં દીન રાતી ।

ચાં દેખ્યાં બિન કલ ન પડત હૈ

બાણત મેરી છાતી ।

ઊંચી ચફ-ચફ પંથ નિહારૂં -

રોય-રોય અખિયાં રાતી ।

મુરલીની ધૂન ઊંચે ને ઊંચે ચઢતી ગઈ, મીરાંનો અવાજ મીઠો અને વધારે મીઠો થતો ચાલ્યો તેનું હૃદય અને મન વધુ સતેજ બનવા માંડ્યાં. મોરલી વાગતી રહી અને મીરાં ગાતી રહી:

યો સંસાર સકલ જગ ઝૂંઠો,

ઝૂંઠા ફલરા ન્યાતી ।

દાઉ કરે જોડ્યાં અરજ કરે છૂં

સુણ લીનયો મેરી બાતી ॥

યો મન મેરો બડો હરામી

જયૂં મદમાતો હાથી ।

સતગુરુ હાથ ધર્યો સિર ઊપર

આંકુસ હૈ સમઝાતી ॥

પલ-પલ પિવકો રૂપ નિહાઈ

નિરખ-નિરખ સુખ પાતી ।

મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર

હરિચરણાં ચિત રાતી ॥

મીરાંની આંખ ક્યારે બંધ થઈ અને ક્યારે બિઘડી એ ખખર ન પડી પરંતુ જ્યારે આંખ બિઘડી ત્યારે મોરલી અને વાચાળ કનૈયાને બદલે તેનો નાનો શામળો ગિરિધારી તેના હંમેશના મુક્ત હાસ્ય સાથે તેની સ્થાને જોઈ રહ્યો હતો. મીરાંનું મગજ ભમણાએ ચઢ્યું. ક્યારની તે અહિં સૂઈ ગઈ હતી ? ક્યાં હતી ?

મીરાંનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એક ધ્રુસકું મૂકી તે ગિરિધારીના ચરણમાં માથું મૂકી રડી પડી.....વરસો વિત્યાં, દસકાઓ વિત્યા પરંતુ હજી તેનો ગિરિધારી તેની સાથે આંખ-મિંચામણાં રમે છે ! શા માટે તે હસતો રહે છે ?-ક્યાં સુધી હસતો રહેશે ? મીરાંએ અતિદીન વદને ગિરિધારી સામું ટિકટિકી જોયું. કેવી મીઠી વાતો કરતો હતો ? કેવી ડાહી વાતો ? કેટલા દિવસ પછી...કેટલાં વર્ષો પછી તે આવ્યો અને...આંખ બિઘડી બંધ થતાંમાં તો અલોપ.....

“ગિરિધારી...?” મીરાંએ આતંનાદ કર્યો, “એક વખત મારી સામે આવ, એક જ વખત. બસ એટલી જ ઇચ્છા છે... મને જે મારા તરફ જો.....

પાનાં જ્યૂં પીળી પડી રે, લોગ કહે પિંડ રોગ ।
છાને લાંઘણ મહું ક્રિયા રે રામ મિલણુકે જોગ ॥
બાબળ યૈદ બુલાઇયા રે પકડ દિખાઈ મહૂંરી બાહ ।
મૂરખ યૈદ મરમ નહિ જાણે, કસક કોળે મોહ ॥
માસ ગળ ગળ છીનિયારે કરક રહ્યા ગળ આહિ ।
ઝાંગળિયારી મૂઢડી મહારે આવણુ લાગી બાહિ ॥

ખિણ મહિર ખિણ આંગણે રે, ખિણ ખિણ ઠાઠી હોય ।
 ઘાયલ જૂં ધૂં ખડી, મહારી બિથા ન બુઝે કોય ॥
 કાઠ કલેજે મેં ધરૂં રે, કાગા તૂ લે જાય ।
 જ્યૌં દેસાં મહારો પિવ બસે રે, વે દેખે તૂ ખાય ॥
 મહારે નાતો નાવકો રે, ઔર ન નાતો કોય ।
 મીરાં બ્યાકુળ બિરહણી રે, હરિ દરસણુ દીજે મોય ॥

આટલું દુઃખ ? આવી નિરાશા ?—મીરાંએ પૂર્વે કદાપિ
 નહોતી અનુભવી.

હિંમત નહોતી હારી પરંતુ હિંમત ડગમગતી હતી.
 હરિની લાડલી મીરાં આજે ખાવરી બની બેઠી.....

ઐસી લગન લગાય કહું તૂ જસી ।

ધેરો ઘૂંટાએલો કાઢતો અવાજ આવ્યો. મીરાં ચમકી.
 કોણ ગાતું હતું ? પ્હે ફાટવાની હજી તૈયારી થતી હતી.
 જંગલની અનંત દેખાતી શાંતિમાં ગિરિધારી આગળ બળી રહેલી
 નાની દીવડી બધાંનો માર્ગદર્શક બની હતી. એના અજવાળામાં
 મીરાંએ જોયું કે રાતની ખટધડીમાં જગી જોકેલા ગુરુ ગોંસાઈ
 સ્નાનવિધિ આટોપી ગાતા ગાતા આવતા હતા.

ઐસી લગન લગાય કહું તૂ જસી ।

તુમ દેખે બિન કલ ન પડત હૈ

તડકે તડકે જીવ જસી ॥

તેરે ખાતર જોમણ હૂંગી

કરવત હૂંગી કાસી ।

મીરાંકે પ્રણુ ગિરજર નાગર

ચરણ કંવલડી ઘસી ॥

પોતાનું જ કહેલું ગુરુદેવ ગાતા હતા ? પોતે આવું કહી
 ચૂકેલી છે ?

અને

અત્યારે શું કહે છે ?

થોડીક વાર જામી મએલી નિરાશા પોતાના જ સખ્તો ગુરુજીના મુખે સાંભળીને અદશ્ય થઈ. તેણે સ્મિત કરતાં ગિરિધારી તરફ જોયું.

તે તો હસતો જ હતો !

મીરાંએ તેના સામું જોયું. જરા વધારે હસી-તેના હોઠ જોટલા તેણે પોતાના હોઠ પહોળા કર્યાં. તે મનમાં જ ગણગણી—

ઐસી લગન લગાય કહું તૂં જાસી ।

ગુરુજી નજીક આવ્યા. મીરાંએ પ્રણામ કર્યાં. આશીર્વાદ આપતાં ગુરુ બોલ્યા: “શું વાત કરતી હતી ગોવિંદજી સાથે તું ? કે ગોવિંદ તારી સાથે વાતો કરતો હતો ?”

“ બન્ને ગુરુજી. ”

“ શતં જીવ શરદઃ । શું કહે છે, બહેન ? ગોવિંદ તારી સાથે વાતો કરતો હતો ? ”

“ હા. ગુરુદેવ..... ”

મીરાંએ સ્મિત કરી ગિરિધારી તરફ જોયું અને પછી બોલી:

સોવત હી પલકામેં મૈં તો ।

પલક લગી પલમેં ખીવ આયે ।

મૈં જુ ઉઠી પ્રભુ આદર દેણૂં

જાગ પડી પિવ હૂંદ ન પાયે ॥

ઓર સખી પિવ સોધ ગમાયે

મૈં જુ સખી પિવ જાગી ગમાયે ।

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર

સખ મુખ હોય ત્યામ ઘર આયે ॥

“ આવશે, જરૂર આવશે. મારી પાસે નહિ, તારી પાસે જરૂર આવશે. ”

વૃદ્ધ જીવો ગેસાઇ આશીર્વાચન ઉચ્ચારતા ઉચ્ચારતા ચાલવા માંડ્યા અને મીરાં તેમના હાથમાંથી તેમનું ધોરેલું વચ્ચે લઇ જાડની ડાળીએ સુકવવા લાગી.

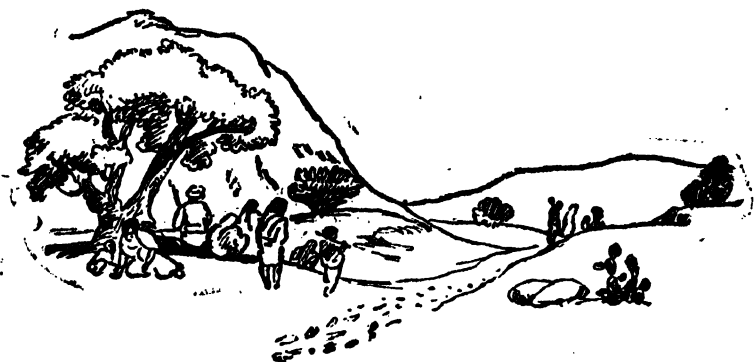
ખરેખર ! આવશે ?

મીરાંએ જાડ નીચે પધરાવેલા નટખટ ગિરિધારી સામું જોયું:-

જંગલમાં હસતા ગિરિધારીએ જવાબ ન આપ્યો.

હસતો હતો ને !

૨૩

પ્રભુપંથે

“ મહારાણી ક્યાં છે ? ”

ત્રીજી વખત રાણાએ ત્રાડ પાડી પૂછ્યું. દાસીઓ ત્રીજી વખત ગભરાટમાં કાંપી બીડી. મહારાણાના મોઢા સ્થામું જોવાની કોઈની હિંમત ન હતી. દરેક વખતે કોઘે બરાવાની ટેવથી રાણાનું મોઢું કોઘનું ધર દેખાતું હતું. તાપમાં તપેલા અને ભૂગર્ભમાં બારેલા નક્કર કોલસાની જેમ રાણાના હૃદયનો કોઘ અને ઘૃણા તેમના મોઢા પર બેઠેલાં જણાતાં હતાં. મીરાંબા પૂંઢે ગમસ તરીકે મૂકેલી એક વખતની ચંપા અને ચમેલી દાસીઓ તરફ ફરી રાણો ચંપાને ત્રાડ પાડી બોલ્યો:

“ કોણ કંઈ બોલશે ? ”

ચંપા રડી પડી. રડતાં રડતાં બોલી, “ ઉત્તર તરફ...”

“ કેમ ? ” રાણો ગળ્યો.

પાછાં બધાં ચૂપ.

“આજથી તમે બધાં ભૂતિયા મહેલમાં રહો. કોઈએ પણ મને પૂછ્યા વિના ખાતું-પીતું નહિ-ભૂખ્યાં રહો અને મરો. જાઓ, હમણાં જ જાઓ.”

“મહારાજ દાસીઓનો કોઈ અપરાધ નથી. તમારા પ્રજનો હું જવાબ આપું.” કહેતાં કહેતાં પુરોહિત દામોદર પાંડે અંદર આવ્યો. મહારાણાને અભિવાદન કરી નિર્મળ દાસ્ય હસતાં પાંડે બોલ્યો, “મહારાણી પધાર્યાં છે મીરાંબાને મળવા.”

લોખંડનો ગજ વાગે અને કોઈ પાછળ હડી જાય તેમ રાણો બે પગલાં પાછળ પડ્યો. બાધાની માફક તે પાંડેને જોઈ રહ્યો અને બે ક્ષણ પછી કળ વળતાં બોલ્યો:

“શું કહ્યું?”

જેટંગથી રાણો બોલ્યો હતો તે જોઈ પાંડે પણ સ્થંભી ગયો; પરંતુ સ્વસ્થ રહી રાણો વધુ ઉશ્કેરાય નહિ તેવી રીતે પાંડેએ કહ્યું, “આપ મૃગયા માટે પધાર્યાં હતા અને મીરાંબા વૃંદાવનથી જાત્રા કરી પાછાં વળ્યાં છે, એટલે કારમેતાબાની આજ્ઞા લઈ મહારાણી સામેયું લઈ ગયાં છે.”

“સામેયું? મારી ધર્મપત્ની લઈને જાય? મારી સ્ત્રી મારી જ કુલકલ્પક-કથા પૂરી કરવા બેઠી છે? અને મારી જનેતા અને મંજૂરી આપે છે? મહારાણીને ખબર કેમ પડી?”

“રાજની ખબર આપણે રાખીયે! બકતોની ખબર પ્રજ રાખે.”

“મને કહ્યું કેમ નહિ?” રાણો હાથ મસળતાં ભૂખ્યા વરની જેમ ટહેલવા લાગ્યો.

“કોઈની હિંમત ચાલી નહિ.”

“કેમ? હું કોઈને મારી નાખું છું? રેંસાવી નાખું છું? શું છે તે મને ન કહ્યું?—નીચ, હરામી કૂતરાઓ! એકાએક

ફાંસી ચઢાવવા ચોગ્ય છે...કાણે ખબર આપી કે એ ચૂડેલ અહિં પાછી ફરે છે ? ”

“ મહારાજ ! વૃંદાવનના કેટલાક યાત્રીઓ અહિં આવ્યા છે, તેમના સાથે પદમા અને કાશી અહીં તેમના પતિઓને મળવા આવી હતી...તે ગમારો ચૂપ ન રહી શકી અને ગામમાં ખબર પડતાં ચપોચપ લોકો સામૈયું કરવા તૈયાર થયા...આપ નહિ એટલે બાની સંમતિ લઈ લોકો રાણીબાને સાથેલઈ ગયા છે.”

વિક્રમ ચૂપ રહ્યો. થોડીવાર તેણે શાંતિ સેવી. પછી પોતાના એક હજૂરિયાને બોલાવી કહ્યું “ પાંચસો થોડેસ્વારોને શસ્ત્રો સાથે તૈયાર કરો. દરેકની પાસે મીઠામાં પાચેલા કારડા હોવા જોઈએ. ”

“ અન્નદાતાર ! આ તો મહાન જુદ્ધ થાય છે...હું આપને આ અવિચારી કૃત્યમાંથી રોકીશ. ”

પંડિતજીએ હિંમત કરી કહી દીધું.

“ પંડિતજીને કારાગૃહમાં નાખો. ” રાણાએ ખુસ્સાથી હજૂરિયાને હુકમ કર્યો, “ બોલાવ, જે બહાર હોય તેને. ”

“ મહારાજ, હું મોતથી નથી ડરતો.....”

“ જાઓ. ”

રાણાએ પાંડેને આગ્રા કરી. બહારથી એક અધિકારી આવ્યો અને પાંડેને લઈ જવા લાગ્યો. વધુ બોલવું નિરર્થક સમજી પાંડે સૈનિક અધિકારી સાથે ચાલવા માંડ્યો.

ચિતોડનો રાણો, પછી, કુળની લાજ રાખવા માટે બાપ-દાદાની ઈજાજત ગૂમાવવા એક કારડો લઈ ઘોડે ચઢ્યો અને પાંચસો સૈનિકોને લઈ મેવાડની ઉત્તર સીમા બણી બિડવા લાગ્યો. મોઢા પરથી લાગતું હતું રાણો મીરાંને દીઠી વાઢી નાખશે. ઘોડાઓ આગળ દોડતા હતા; પરંતુ સૈનિકોનાં દિલ પાછળ રહેતાં હતાં, કારણ વિનાઅપરાધ, ઇન્સાફ

વિના તેઓ પોતાનાં ગરીબ ભાઈબહેનોને કૂર સખ કરવા જતા હતા. હુકમ મળી ચૂક્યો હતો—“જતાંવેત કારડા વીંઝો અને સામે થનારને વીંધી નાખો.”

આ એક બાબત હતી.

ત્યારે બીજી બાબત—

ભક્તિ, ભાવ અને સૂરની રેલમહેલ ચાલી હતી:

સ્વામી સખ સંસારકે હો સૌચે મી ભગવાન ॥

સ્થાવર જંગમ પાવક પાણી
ધરતી બીજ સમાન ।

સખમે મહિમા ચારી દેખી
કુંઠરત કે કરબાન ॥

ના કોઈ મારે ના કોઈ મરતો
તેરો ચો અગ્યાન ।

ચેતન જીવ તો અજર અમર હૈ
ચો ગીતારો બ્યાન ॥

મેરે પર પ્રભુ કિરપા કીજૈ
બાદી અપણી જન ।

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
ચરણ-કંવલમેં ધ્યાન ॥

નજીકમાં છતાં ય દૂરથી રળિયામણા દેખાતા નાનકડા કુંગરોની તળેટીમાં એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે મીરાં બેઠાં હતાં—ગાતાં હતાં અને ભજનિકોનાં હૃદય રમણે ચઢ્યાં હતાં. વૃંદાવનીઓની નાની ટોળી વચ્ચે અને મેવાડીઓની મોટી ટોળી વચ્ચે મીરાંબાએ ભજન માંડ્યું હતું. ભજનમાં ન માનનારા અને ભજન પ્રત્યે હસી કાઢનાર લોકો આજે એકરસ થએલા અથવા સખરસ જામેલા આ નાનકડા યાત્રી સંઘમાં ઉલ્લાસપૂર્વક સાથ પૂરતાં હતાં.

જણે સહસ્ર મોઢાં એક મોઢે અને એક મોઢું સહસ્ર મોઢે ગાતું હતું.

પ્રેમભક્તિની જ્યોત મીરાંએ પ્રકટાવી હતી અને તે સહસ્રગણો પ્રકાશ બની સત્સંગીઓનાં અંતઃકરણને અજવાળતી હતી.

આ એ જુસ્સો હતો જ્યાં પ્રાણ તજવાની લાપરવાહી હતી. દુઃખ અને ચિંતાનું આ સ્થાન ન હતું. કાયરોની આ જગા ન હતી. ક્રોધ અને ક્રૂરતાનું આ સ્થળ ન હતું. અહીં તો પ્રેમમસ્ત માનવની જરૂર હતી—જેને મરતાં આવડતું હતું મારતાં નહોતું આવડતું.

રણક્ષેત્રના વીરોમાં અને આ વીરોમાં માત્ર આટલો જ ફરક હતો કે: એકને મરતાં અને મારતાં આવડતું હતું. બીજાને માત્ર મરતાં.

પ્રેમનો ય રંગ છે. કમ લાગે છે, ક્યારે લાગે છે તે દેખાતું નથી. પરંતુ રંગ લાગ્યો કે તરત તેની આંખમાં અને જીભમાં એ રંગ ચમકી ઊડે છે.

મીરાંબાની પ્રેમભક્તિએ મેવાડીઓને પ્રેમરંગ લગાડ્યો હતો. ચિતોડ અને ચિતોડની આસપાસના મેવાડીઓ મીરાંબાને લઈ જવા આવ્યા હતા. દરેક નગરશેઠ માનતો હતો કે, મીરાંબાના મેવાડત્યાગ પછી મેવાડ પર વધારે આક્રમણો ઊતરી છે. ક્ષત્રિય-વટની વટ, શક્તિ યુમાવતી ગય છે. રાજ્યની લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને દૂર્ગા રીસાઈ પોતાનાં સ્થાન છોડી ક્યાંઈ છૂપાઈ બેઠાં છે. પ્રજાનાં દુઃખ બમણાં વધ્યાં છે. રાજાનો ક્રોધ સો ગણો વધ્યો છે. એટલે આત્માના ઓજસ વેરતી મીરાંની પ્રેમભક્તિથી, મીરાંબા અગર સ્વસ્થાને ઝૂંબા આવે તો, મેવાડનું ઓસરતું તેજ પાછું આવશે.

મેવાડી મેવાડીઓ આ ભાવનાથી આવ્યા હતા. અને તેમને મોખરે હતાં મેવાડનાં મહારાણી અને હમણાં જ સામ્રાજ્યી દોડી આવી મીરાંના ચરણમાં પડેલાં મહારાણીનાં નણું ઉઢાવ્યા.

“નહિ મા, પધાર્યાં તો ભણે પધાર્યાં.” ચિતોડના વૃદ્ધ નગરશેઠ પ્રેમપૂર્ણ આગ્રહથી રોડી રાખતાં આખરે કહેવા માંડ્યું, “હમે આપને અહીંથી નહિ જવા દઇએ. આપ વડોલ છો. આપે તો રાણાજીને ક્ષમા આપવી ઘટે.”

“ક્ષમા ?” ભજન પૂરું થઈ જવાથી એકતારાને બાજુએ મૂકતાં મીરાં બોલ્યાં, “ક્ષમા શા માટે ?”

“દીવાનજીએ આપને.....” રાણી બોલવા માંડી.

“ના ના. દીવાનજીએ તો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એમના પુણ્યપ્રકોપથી જ હું વૃદ્ધાવન ગઈ-વૃદ્ધાવન ગઈ તો મને આ સમર્થ ગુરુ મળ્યા-અને ગુરુ મળ્યા તો મને જ્ઞાન મળ્યું. અધારે અથડાતીને જીવનને સાચો માર્ગ જડ્યો.”

“પરંતુ ભગવતી ! મેવાડ તમારી ભૂમિ છે.” ઉદાએ ચાચના કરી.

“ઉદાયા !” મીરાંએ આંખમાંથી અમૃત વરસાવતાં કહ્યું, “મેવાડ અખિલ બ્રહ્માંડનો એક નાનો ભાગ છે. મારે તો બ્રહ્માંડપતિને મેળવવો છે અને તેથી મારે બ્રહ્માંડમાં ફરવું જોઈએ, મેવાડમાં રહ્યો મારે ન ચાલે.”

“તો પછી અમને આપના ચરણમાં સ્થાન આપો. અમે ય આપની સાથે ચાલીએ છીએ.” નગરશેઠ અને વૃદ્ધ સરદાર બોલી બઠ્યા. બીજાઓએ પણ તત્પરતા દેખાડી. મીરાંએ પ્રેમભરી આંખે બધાંને જોયાં અને પછી બોલ્યાં:—

“તમારો ધર્મ અહીંઆ રહેવાનો છે. અહીં જ રહો. ધર્મ ન ચૂકો. કુળ, શક્તિ અને સંસ્કાર પ્રમાણે ભગવાને દરેકને માથે ધર્મ નાખ્યો છે અને તે

પ્રમાણે રહેવામાં ભગવાન રાજ રહે છે. જીતો, પ્રેમથી જીતો. મારો પ્રેમથી મારો. મરો, પ્રેમથી મરો. કૃષ્ણપ્રેમ તમારા જીવનને રસમય, આનંદમય અને સમૃદ્ધ બનાવે ? જય શ્રી કૃષ્ણ ! ”

“આપને આપના ઘેર આવવું જ પડશે,” મહારાણી ગળગળી થઇ મીરાંના પગે પડી. તેને ખાતરી હતી કે તે અપુત્ર રહે છે તેનું કારણ મીરાંનો મેવાડત્યાગ છે, એટલે વધુ નરમ થઇ બોલી, “હા કહો ભગવતી ! ના ન કહો. અમારી સેવા સ્વીકારવા આપ આપને ઘેર પધારો ”

મીરાં મહારાણીને વહાલથી ઊભી કરતાં બોલી:

“ભગવાનનું ઘર એ મારું ઘર; અને ભગવાનનું ઘર ક્યાં નથી ? ક્યું નથી ? મહારાણી મને ન રોકો. ”

“તો મને પણ આપ સાથે જ લઇ જાઓ. મારો કુલધ્વંસ હું જોવા નથી ઇચ્છતી. ”

“શ્રી કૃષ્ણ ! શ્રી કૃષ્ણ ! મહારાણીનો ધર્મ છે મહારાણા પાસે રહેવાનો. રાજાથી રાણી ફરે તો પ્રજાનો ધ્વંસ થાય અને પ્રજાનો ધ્વંસ એ જ કુલધ્વંસ.”

“તો પછી આ દાસીને સાથે રહેવા દો.” અત્યાર સુધી ચૂપ રહેલી ઉદા બોલી.

ઉદાને સાસરે સુખ નહોતું. પતિ નકામો નિકળ્યો હતો. એક પર પાંચ પાંચ રાણીઓ વચ્ચે ઉદા અત્યંત દુઃખ ભોગવતી હતી. મીરાંઆ આ જાણી ચૂક્યાં હતાં. તેમણે વહાલથી ઉદાને પાસે ખેંચી અને બોલ્યાં, “બહેનજી ! પત્નીની ફરજ છે પતિ પાસે રહેવાની ! જે પવિત્ર અગ્નિ પાસે પતિને સુખી કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેને છોડી જવામાં ધર્મ નથી, અધર્મ છે...પતિ પાસે રહી યથાશક્તિ સેવા કરો.”

એટલું કહી મીરાંઆએ તેમની માળા લીધી, મંજીરા લીધાં અને પોતાની ઝોળીમાં મૂક્યાં. હસતા ગિરિધારી

પણુ ધીમે રહી એમની ઝોળીમાં પેસી ગયા. એવામાં તેમના પગે કાઈની પાધડી પડી. મીરાંબાએ જોયા વિના ઝોળીને ઠીક કરતાં કહ્યું, “સુખી રહો—કાણુ છો ભાઈ ?” એટલું કહી તેઓ તેમના પગે લાગનારને જોવા ફર્યા. પગે લાગનારે માથું ઝીચું કર્યું. મીરાંબાની આંખો તેને જોતાં વેંત રનેહાશ્રુથી છલકી ઊડી:

“કાણુ, ભાઈ જયમલ ?”

“હા બહેન, જયમલ. લેવા આવ્યો છું. નહિ જવા દઉં. પિયેર પધારો.”

આટલું આટલું દુઃખ પડ્યું હતું; પરંતુ પિયેરથી મદદ થા સહાનુભૂતિ મીરાંબાએ નહોતી મંગાવી. જયમલને જ્યારે મીરાંબા વિષે બધી ખબર પડી ત્યારે તે આકાશ પાતાળ એક કરવા તૈયાર થયો. પરંતુ સંબંધીઓએ તેને રોક્યો. જયમલ પૂરો ભક્ત હતો પરંતુ તલવાર પકડનારો હતો. મહાપરાક્રમી વીર તરીકેનું સન્માન મારવાડમાં તેને મળી ચૂક્યું હતું. મીરાંબા વૃંદાવનથી અહીં આવ્યાં છે તે જાણી મોઢા આગળથી કાળીઓ બાજુ મૂકી જયમલ ભાગતો આવ્યો હતો. બંને એકએકને અત્યંત ચાહતાં હતાં. અને તેને જ લઈ મીરાંબાએ પોતાને વિતતાં કપડાં જયમલ ભાઈ સુધી ન પહોંચે તેની બહુ ચીવટ રાખી હતી. બહુ દિવસે મળવાથી ભાઈ બહેનનો પ્રેમ છલકી ઊઠ્યો. બંને એકએકને ક્યાંય સુધી નીરખી રહ્યાં. છેવટે જયમલ બોલ્યો : “મારે બહુ દેવું છે. વર્ષો થયાં વીરપસલી નથી આપી તે લેવા પધારો.”

પરંતુ મીરાં હજુ તો કંઈ બોલે તે પહેલાં તો દૂરથી મહારાણીની ખૂમ પડી. ઉદા, મહારાણી, નગરશેઠ બધાં ચમકીને જોઈ રહ્યાં. આસપાસની વનશ્રીને ખરીઓમાંથી ઊડતી ધૂળથી રંગતા ઘોડાઓ ઝપાટાબંધ મંડળી પાસે આવી ઊભા અને વિકરાલ કાળ સમો મહારાણો ઘોડા પરથી ઉતરી સામી જાતીએ મીરાં પાસે આવી ઊભો.

“ પધારો મહારાણાજી ! બિરાળે ! ”

મીરાંએ પૂર્ણસ્નેહલય્યા અવાળે સામે ચાલી એક આસન દેખાડતાં રાણાને કહ્યું.

રાણાએ મીરાંને ટગરટગર જોયાં કર્યું. મીરાંની આંખમાં તેને એક પ્રકારની નરી ઘેઘાઝા, કાઝના બંધનથી પર એવી સ્વેચ્છા તેના કામણુગારા હાસ્ય પછવાડે છૂપાએલાં જણાયાં. મીરાંની પાસે વૃદ્ધ જીવા ગોસ્વામી અને જીવાન જયમલને જોઈ તે વિચારમાં પડ્યો. મીરાં પ્રત્યે અતિશય તિરસ્કાર અને ધૂણા સેવી સેવી રાણાનું મોંદુ ધૂણાનું મૂર્ત સ્વરૂપ બની ગયું હતું. તેના મોંઢા પર અને તેના હોઠમાંથી એક જ લાગણી બહાર આવતી દેખાતી હતી: ધૂણા.

“ સુખી છો ? ” મીરાંએ પુનઃ સરળ હાસ્ય સાથે પૂછ્યું,
“ શ્રી કૃષ્ણ તમને...”

“તું મારા રાજ્યમાં કેમ આવી ?” ધૂણાએ પોત પ્રકાશ્યું.

“ મહારાણા ? ” જયમલ આગળ ધસી આવી બોલ્યો,
“મારી બહેન મીરાં મેવાડના રાજકુલની પુત્રવધૂ છે. મહારાણાનો ધર્મ છે તેમને ઇન્જતથી બોલાવવાનો.”

“ ઇન્જતને ગોચ્ય હોય તેની મહારાણો! ઇન્જત કરે છે.”

“ અર્થાત્ ? ”

“ આ મારવાડ નથી મેવાડ છે.”

“ જરા ભૂલ કરી. આ સ્થળ મારવાડ પૂરું નથી અને મેવાડે છે પરંતુ અરધો છે.” જયમલે સ્હેજ આંખ મીંચતાં કહ્યું.

“ મેવાડના મહારાણાની સ્થામે તલવાર પર હાથ મૂકવાનો અર્થ શું થાય છે તે જાણો છો ? ” રાણો ગાળ્યો.

“ રજપૂત જન્મતાં જ જતેતા પાસેથી તલવાર પર હાથ મૂકવાનો અર્થ શીખી લે છે.”

“ રોડોડ, હું નિરર્થક લોહી વહેવડાવવા નથી આવ્યો— ચૂપ રહો. ”

“ આપનું આગમન જ અહીં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે આપ શા માટે અહીં પધાર્યા છો. આકી મારું લોહી રેડનું નિરર્થક નહિ થાય, સાર્થક થાશે. ભવિષ્યમાં લોકો કહેતાં રહેશે કે મહારાણાએ આખરે જયમલ રોડોડની તલવાર સાથે તલવાર મેળવી. રાણાજી, મારી તલવારથી નહિ બચ્યો તો અમર થઈ જશો અને બચશે તો ય અમર થશો. લોક કહેશે જયમલની તલવાર સામે બચ્યા. ”

“ આટલું ગુમાન ? ”

“ અધમ આચાર અને નીચતા સામે રાખવું જોઈએ. ”

“ રોડોડ !—જય એકલિંગજી ! ”

“ જય વાસુદેવ ! ”

ખનનન ! અવાજ સાથે વીજળીની માફક એ તલવારો અથડાઈ મઈ; પરંતુ એટલી જ ઝડપથી મીરાંએ દોડી બંનેના હાથ પકડી લીધા—મજબૂત પકડી લીધા અને પછી ગંભીર અવાજે બોલ્યાં:

“ ભગવાનના નામથી જ નિરર્થક લોહીનો પ્રારંભ કરો છો ? છોડો દીવાનજી, તલવાર ! આપને ન શોભે. મ્યાન કરી કે ભાઈ તલવારને, તારી વીરતા લાજે છે. જયમલ, ક્ષત્રીઓની તલવાર ગરીબોનું રક્ષણ કરવા અને પ્રજાની પીડા ટાળવા છે. અંમત કોધને શાંત કરવા નહિ, વેરને વધારવા નહિ. એ બે વસ્તુઓ પ્રેમથી જ જીતાય છે. ” એટલું કહી મીરાં રાણા તરફ ફરી અને સ્મિત કરતાં બોલી, “ રાણાજી ! વિશ્વાસ રાખો હું અહીં રહેવાની નથી. મારો નિશ્ચય છે. મારે લીધે વેરને ઉત્તેજવું રહેવા દો. ત્યજ દો. મ્યાન કરી દો તલવારને. ”

“ જ્યાં સુધી તું છે..... ”

“ પ્રતિજ્ઞા કરું છું રાણાજી કે મેવાડમાં હવે પછી પગ નહિ મૂકું—ગિરિધારીના સોગન. તલવાર મ્યાન કરો. ” રાણાને વધુ બોલતાં અટકાવી મીરાં બોલી.

ગણાએ તલવાર મ્યાન કરી.

મીરાં બીજી બાજુ ફરી, બોલી: “ભાઈ તલવાર મ્યાન કર. રાઠોડો બહાદુર છે. એક વીર રાઠોડે મેવાડની ભૂમિ પર તલવાર ખેંચી છે. પ્રતિજ્ઞા કર કે આ ભૂમિ પર ખેંચેલી તલવાર આ ભૂમિના રક્ષણ માટે કાયમ ખેંચેલી રહેશે.”

“બહેન તમે શું માગી રહ્યાં છો?”

“મારા ભાઈને નં ઓળખું તેવી હું કાચી નથી. તારે એક વખતે કરેલો નિશ્ચય બ્રહ્મા ય નહિ તોડે અને તારો એક વખત પ્રજ્વળી ગઈલો કોપ ભગવાન પણ નહિ કારવી શકે—એક તારા પોતાના સિવાય. મારા સાસરાના રાજકુલતિલક પર તારી તલવાર પડે તો મારું જીવ્યું ફેકે. દાદાનું જીવ્યું ફેકે. પિતાજીનું જીવ્યું ફેકે. રાઠોડોએ મેવાડની ગાદીને રક્ષી છે, તું કટકા ન કરતો. તું વીરપસલીઓ આપવા ઈચ્છતો હતો ને? આપ આટલી વીરપસલી. પ્રતિજ્ઞા લે કે સિસોદિયો રાજવંશ જ્યારે તને બોલાવે ત્યારે તેના રક્ષણ માટે તારી બહેનના સ્મરણમાં તું તેને તારી વીરતા સોંપીશ.”

બધાં ચક્રિત બની મીરાંને જોઈ રહ્યાં. મીરાં તો ભગતે હતી, નહિ? તો પછી આવું, નયું ક્ષત્રિયાણી જેવું કેમ બોલી?

તેઓ ભૂલી જતાં હતાં કે મીરાં ભક્ત હતી અને ભક્ત, સંસારના ધર્મકર્મ સંભાળતાં સંભાળતાં જ પ્રભુ સાથે પોતાને એકતાન બનાવે છે. જયમલ, બહેનની સ્હામું જોઈ રહ્યો અને તેને સંપૂર્ણ આધીન થઈ જતાં બોલ્યો:

“બહેન હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે મહારાણા સામે તલવાર નહિ ઉઠાવીશ અને જીવું છું ત્યાં સુધી જ્યારે પણ મેવાડનો રાણો ધનજયતસર મારી તલવારની સેવા માગશે ત્યારે પ્રાણને બાજુએ રાખી હું ચાલ્યો આવીશ.”

“ધન્ય હો વીર ! ધન્ય !” બહેન બોલી.

“જય હો જયમલજનો !” અન્ય બોલ્યાં.

પણ રાણો બોલી ન શક્યો. તેને પોતાની દીનતા વધુ સ્પષ્ટ દેખાઈ. તે તુરત ઘોડા પર બેઠો અને ચાલવા માંડ્યો. શસ્ત્રો અને ઠારકાઓ તેના સૈનિકોના શરીર પર નિરર્થક વળગેલાં રહ્યાં.

મીરાં પ્રેમથી ભાઈને બેટી, નણુંદને બેટી, રાણીને બેટી અને રકતી કાશી પદમાને તેમજ પતિ પાસે આગ્રહપૂર્વક મૂકી મીરાંબા યાત્રીઓના સંઘ સાથે દ્વારકા જવા તૈયાર થયાં.....

મીરાંબાએ ગુરુજની અને પોતાની ઝોળી ખમે નાખી, હાથમાં નાનકડો એકતારો લીધો, ગુરુજએ કરતાલાં લીધાં, અન્ય ભક્તોએ મંજરાઓ લીધી અને સમય થતે ચાલવા માંડ્યું.

દ્વારકા ભણી.

x x x x

ચાલતાં ચાલતાં જીવો ગોંસાધ બોલ્યા, “મીરાં, આ બધું શાને લઈને થાય છે જાણે છે ?”

“મારે લઈને.” મીરાંબા બોલ્યા.

“ના. ના.” ગુરુજ બોલ્યા.

“તો ?”

“પેલો તારી ઝોળીમાં પડ્યો પડ્યો હસે છે, તે ગોવિંદાને લઈ-તું તારો દેશ છોડે છે.”

મીરાંએ બહુ પ્રેમભરી નજરે ઝોળીમાં હસતા અને આમથી તેમ હાલતા નટખટ સામે જોયું અને પછી ગુરુજ સ્હામું જોઈ હોશભેર ચાલતાં ગળુગળુવા લાગી—ગાવા લાગી:

માધ રી મૈં તો લીઆ ગોવિંદા માલ ।

કોઈ કહે છાને કોઈ કહે છૂપકે,

લિયો રી બજંતા દોલ ॥

કોઇ કહે મુંઢવો કોઇ કહે મુઠ્ઠવો
લિયો રી તરાજૂ તોલ ।

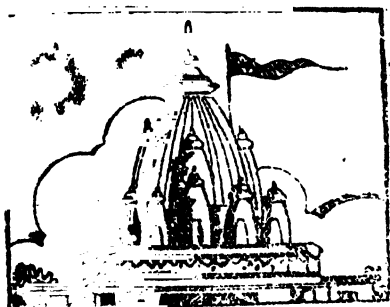
કોઇ કહે કાળો કોઈ કહે ગારો,
લિયો રી અમોલક મોલ ॥

કોઇ કહે ઘરમે કોઇ કહે બનમે
રાધાકે સંગ કિલોલ ।

મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
આવત પ્રેમકે મોલ ॥

યાત્રીઓ ક્ષિતિજમાં ટપકાં જેવાં થઈ અદૃશ્ય થઈ ગયાં.
ત્યાં સુધી જયમલ, ઉઠા, રાણી અને પદ્મા-કાથી નેતાં નેતાં
બેસી રહ્યાં.

હા, અને સામૈયાવાળા પણ દૂરથી દૂરથી આવતાં
બજનો સાંભળતા બેસી રહ્યા.

૨૪

વહેમ, કલેશ ને ક્રોધ

બંધ કરી દો દરવાજા-મહારાણી મહેલમાં ન પેસે. ”
રાણાએ આજ્ઞા કરી.

“અનહાતાર...” બુધાજી રાડોડે જીવવાની આશા છોડી કહ્યું.

“બંધ કરી દો દરવાજા.” રાણાએ લાલચોળ આંખે
બધા તરફ જોઈ કહ્યું.

“આજ્ઞા પાછી વાળી લો.” રાણી કારમેતી પીડપાછળના
દરવાજામાં બેઠાં રહી બેઠ્યાં. પતિના અને યુવરાજના મરણ
પછી રાણી કારમેતી લગભગ વિરક્ત થઈ બેઠી હતી. દૂર બેઠાં
બેઠાં વિક્રમની કારકીર્દિ જોયા કરતી હતી. વિધવા થયા પછી,
અને પુત્રના મહારાણા થયા પછી કારમેતીનું મહત્ત્વ બહુ ઓછું

થયું હતું. પરંતુ મહારાણા સુદ્ધાં તેની રાજકુલજ્ઞતા અને પ્રતિભા આગળ માથું નમાવી દેતાં. સંપૂર્ણ એકાંતમાં રહેવા છતાં રાજ્ય મા કુલની કોઈ મહત્ત્વની બાબત ઉપસ્થિત થતા વીજળી જેમ તે બહાર આવતી અને ત્યારે જ તે કહેતી તે થતું. રાણો એકદમ ધૂંવાંપૂંવાં થતો ર્થો; પરંતુ જનેતાને જોઈ, અધમ કોટિના શબ્દો બોલતાં અટકી ગયો છતાં, રાણાનું મગજ હાથથી ગયું હતું. જિંદગીમાં પ્રથમવાર રાણો વિક્રમ મા સામે માથું ઊંચું કરી બોલ્યો:

“બા, બચાવ છોડી દો. જે રાણી તેના પતિની ન રહે તે તેના રાજમાં ય ન રહે. બંધ કરી દો દરવાજા.”

ફરીથી બુધાજીને તેણે આજ્ઞા કરી.

“તમને આ શબ્દો ન શોભે.” કારમેતીજી બોલ્યાં.

“મા, રાણો શું એક વખત એક સાધારણ મનુષ્ય થઈને ય ન બોલે? હુંદેવ નથી. માણસ છું અને રાજા છું. રાજાની બની રહે તે જ રાણી. મને પૂછ્યા વિના જે મારું સર્વનાશ કરે છે અને જે મારા હૃદય, મન, શરીર તથા ઇજ્જતનો ક્ષય જ કરતી રહી છે તેની પૂજા કરે છે તે સ્ત્રી મને ન જોઈએ.”

“પરંતુ બાઈ.....”

“બોલશે નહિ બા. જોને મારા વિના ચાલશે તેના વિના મને ય ચાલશે.”

“પણ બાઈ.....”

“મા, આ મારી આજ્ઞા છે.” રાણો પીઠ ફેરવ્યા વિના દરવાજા બાણી પીઠ રાખી બોલ્યો.

બરાબર તે જ વખતે પટરાણી દરવાજાના ઉંબરે આવી ઊભી ઊભી સાંકળી રહી હતી. પાસે જ રાણીની સાથે સાથે પિયર આવેલી ઉદા ય દૃઢ ચિત્તે ઊભી હતી. રાણાના છેલ્લા શબ્દો સાંકળી પટરાણી સ્થંભી મઠ. પગ અટકી ગયા. દારપાલો વિનયમાં

માથુ ઝૂકાવી લાચાર બની બિભા રહ્યા. ક્યાં ફરવું, ક્યાં જવું, કેવી રીતે રાણાને સમજાવવું? રાણી, પાષાણુવત્ બિભા રહી. અકસ્માતે તેની નજર દૂરદૂરના ભૂતિયા મહેલ પર પડી.

તેણે તે તરફ જવા મોઢું ફેરવ્યું.

“ક્યાં ચાલ્યાં, બાબી?” અત્યારસુધી ચૂપ રહેલી ઉદા રાણીનો હાથ પકડી કડક અવાજે બોલી, “ચાલો મહેલમાં.”

“બહેનજી!” રાણીએ પોતાને દરવાજાની અંદર ખેંચી જતી ઉદાને, રોકતાં કહ્યું. પરંતુ બહેન સાંભળવા તૈયાર ન હતી. ઝૂંકલા દ્વારપાળો અને પીક કરી બિભેલા રાણા તરફ તિરસ્કારભરી દષ્ટિ ફેંકતાં ઉદા બોલી: “મેવાડની મહારાણીને તેના મહેલમાં જતાં રોકનાર કોણ છે જોડે? મેવાડની માદી મહારાણીઓથી અખંડ રહી છે. હઠી જાઓ દ્વારપાલો માર્ગમાંથી! મહારાણીની આજ્ઞા છે.”

એટલું કહી મહારાણીનો હાથ છોડ્યા વિના શરમાઇ પાછા હઠી ગયેલા દ્વારપાળો વચ્ચેથી જુરસાભેર ઉદા અંદર ચાલી આવી.

ક્રોધથી સંમોહ અને સંમોહથી સ્મૃતિવિભ્રમ મહારાણાને થયો હતો. કોઈને મૂરખ જ રહેવું હોય તો તેને સુધારનાર કોણ? રોગ વધતાં વધતાં જેમ અસાધ્ય બને તેવી રીતે રાણાનો વહેમ, કલેશ અને ક્રોધ અસાધ્ય બની ગયાં હતાં. એ તો સ્પષ્ટ હતું કે મીરાંમાં તેને પોતાના કુળનો જ્વંસ જણાતો હતો. હવે તેને, મીરાંની સાથે રહેનાર અથવા મીરાંનું નામ લેનાર પ્રત્યેક જણ દ્રોહી દેખાયો. પોતાને અતિશય વહાલી એવી બહેન ઉદાને પોતાનાથી વિપરીત થએલી જોઈ તેને કોઈનામાં શ્રદ્ધા રહી ન હતી. છતાં, ઉદાને આવેલી જોઈ રાણો ધૂંધવાતો જ પીક રાખી બેસી ગયો. કારમેતી પોતાની પુત્રીને જોઈ વધુ બોધ્યા વિના, ઉદાને અંદર આવવાનો ઇશ્વારો કરી ચાલવા માંડી. ઉદાએ થોડી વાર રાણા સામે જોયું પછી રાણીને ઉદેશી બોલી, “બાબીશાં, સારા કામ.

માટે પણ પતિને પૂજ્યા વિના જવું એ જરૂર હતો છે રાણાજીની ક્ષમા માંગો. ”

રાણીના હૃદયના ઉભરાને ઉઠાના શબ્દોથી માર્ગ મળ્યા. શરમ અને અપમાનથી કુંકિત બુદ્ધિવાળી થઇ ગયેલી રાણીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં પરંતુ મનને કાબૂમાં રાખી સ્વમાન-ભેર બોલી:

“ અગર કુલરક્ષા માટે શુભાપિશ માગવા જવું ય ઝુન્હો છે તો હું ક્ષમા માગું છું. ”

કોઇ પ્રેત જીજ્ઞાસુ થઇ ગયે તેમ રાણો ભોમો થઈ ગયો—છતાં બોલાયું નહિ. ઉદા મૃદુભાવે પરંતુ અવાજમાં દઢતા રાખી બોલી: “ ભાઈજી મેવાડની મહારાણી તેના જ દ્વારપાલોથી રોકાય એમાં રાણાની કેટલી ઈજ્જત છે ? ”

ઉદા સામે રાણો ગર્જના ન કરી શક્યો. ત્રાડો મારીને ય તે થાક્યો હતો. ધીમે અવાજે પરંતુ ઠાંત બીંસી તે બોલ્યો: “ મને તમે ન બોલાવો. જાઓ, દૂર થાઓ. ”

“ શા માટે ? ” ઉદા નિશ્ચિત ભાવે પરંતુ મૃદુતા રાખી બોલી, “ તમારા હૃદયને અને તમારા આત્માને અમારા તરફ વાળશું, ભાઈ, તમારા બેહક તિરસ્કાર અને બેહક કોષમાં પણ મને જીડો જીડો, પ્રેમ છૂપાએલો જણાય છે. મારી તો પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે કે કોઇને કોઈ દિવસ તે બહાર આવ્યા વિના નહિ રહે. તે વેળા પશ્ચાત્તાપથી મારી પાસે ન આવતા મહારાણી પાસે જાઓ. ”

“ હું એક કુલરક્ષાકિનીની સહચરી..... ”

“ બસ કરો ભાઈ. ” ઉદા આંખો ઝેંચી બોલી, “ વીરના પુત્ર છો, રાણાના વંશજ છો, રાણા છો. અધમ શબ્દોને જીભ પર આવવા દેવા ય તમારા જેવા એકલિંગજાના દીવાનને માટે પાપ છે. મીરાં ભાભી સંત છે. કુલોદ્ધારિણી, ભગવાન કૃષ્ણની બુદ્ધી પડેલી ગોપી છે એના આ અવતારમાં તેના આશીર્વાદ લો—તરી જશો. ”

“આ જન્મે નહિ !”

જલ્દે ભવાળામુખી ફાટવાની તૈયારીમાં હોય તેનું સૂચન કરતી બીપથ આંખો કરી રાણો બોલ્યો.

“શુદ્ધિને મળી જોઈ વીસરનાર રક્ષક નથી બક્ષક છે. પૂરવને પાપ ગણનારનો ક્ષય છે. રાણા, મીરાંબાના આશીર્વાદ વિના તમારા કુલનું ઉત્થાન નથી, પતન છે.” એટલું કહી ઉઠા બાલીને લઈ અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

રાણાએ પાસે પડેલી મુખવાસ પેટીને લાત મારી. આંખમાં પડેલી તલવારને એક આંખ ફેંકી દીધી. આગળીઓમાં આશિંતા ભરાઈ ગયેલા મોતીદારને ઝટકા મારી તોડી નાખ્યો અને બુધાણને “મારી સાથે આવ ” કહી અપાટાખંધ મહેલ બહાર ચાલવા માંડ્યો.....

એક મંદર પછી તેણે ઉદ્યાનના એક ખૂણામાં જોયું કે નસાયાળો નસામાં જમીન પરથી હવામાં ઊડવા માંડ્યા છે અને નસાયાળોએ જોયું કે તેમની વચ્ચેવચ્ચે રાણો હોઠ પીસી નશો કર્યો જાય છે.

એવામાં એક દાસે ધીમે રહી બુધાણના કાનમાં કહ્યું,
“ભૂતિયો મહેલ લજ્જનથી ગાળ રહ્યો છે !”

રાણાને તરત વહેમ પડ્યો. તેની ઝેરી આંખો બુધાણ બાજુ વળી. બુધાણ પોતાના પેટમાં પડેલી ફાળને છૂપાવતો સહેજ ગભરાઈ રાણાથી નજર ચૂકાવવા લાગ્યો.

“શું, છે બુધાણ ? રાણાએ તુરત પૂછ્યું.”

“કંઈ નહિ અન્નદાતાર.” મોઢામાં લોચા વાળતી જીભને કાખમાં રાખી બુધાણ બોલ્યો. એને આજે કોઈનો કાળ નજીક આવેલો લાગતો હતો. રાણાનો અપાર ક્રોધ, તેમાં વળી ડાહ્યાને માંડા બનાવે તેવો કસુંબલ નશો !

“ શું છે બુધાણ ? ” રાણાએ ખીજવાર પૂછ્યું.

બુધાણ અંદરથી કાંપવા માંડ્યો.

“ મેં પૂછ્યું શું છે બુધાણ ? ” રાણો ત્રીજવાર બોલ્યો. બુધાણનાં હાળાં મગડી ગયાં. બોલ્યા વિના છૂટકો નહતો. મગજ અને જીભ પર કાબૂ રાખી તે બોલ્યો:

“ અન્નદાતાર ! ભૂતિયામહેલમાં.....ભજન થાય છે.”

રાણો બુધાણને જોઈ રહ્યો: બુધાણ આશ્ચર્યથી રાણાને જોઈ રહ્યો. રાણો ગણગણવા માંડ્યો:

“ જેને મેં બંધ કરાવ્યો હતો, જેનું નામ ન લેવાની મેં આજુ વર્તાવી હતી, તેનાં જ ભજનો તે જ સ્થળે ગાવા સાધુ, સન્યાસી અને પ્રજા એકઠી મળી છે ? ”

બુધાણ રાણાને જોઈ જ રહ્યો હતો. નશામાં રાણા પર હિલટી અસર થતી દેખાતી. તે નયજો પડતો દેખાઓ: ચોકખો નયજો. અલખત, જીદ નયળી ન પડી. વૃણા એટલી જ રહી. તેણે નશાખાળેને આગા કરી:

“ જાઓ, બધા જાઓ—બધા શરાબીઓને બોલાવી કહો કે પ્રત્યેક જણ ભૂતિયા મહેલમાં જાય અને શરાબ પીએ. કાઠારમાંથી શરાબ મંગાવો. કંચનીઓને કહો ત્યાં નાચે. બાડોને બોલાવી કહો: ભવાઈ ભજવે—અને કસુંબાની ત્યાં જ તૈયારી કરો—બોલાવો બધાને. જાઓ. ”

પણખણ કહેવાની ખુશામતીઓમાં હિંમત ન હતી. જોસના માર્યા બધા ય પાસવાનો ભૂતિયા મહેલ લણી ગયા તો ખરા પરંતુ.....પરંતુ.....

ચોડીવાર પછી રાણાએ બુધાણને હસતાં પૂછ્યું: “ કેમ શું સમાચાર છે ? ભજન ઠેકાણે પડી ગયું ? ”

“ અન્નદાતાર ભજને બધાને ઠેકાણે પાડી દીધા. ” લખકતી જીભે બુધાણ બોલ્યા, “બધા ત્યાં જ બેસી ગયા.”

“શું ? બોલ ફરીથી ? બુધાજી તમે અને કેસરજી જાઓ અને એ બેસી જનારા બેવકૂફનાં ઉડાડી દો માથાં-તૂટી પડો બકતો અને બકતાણીઓ ઉપર અને તેમના ચોટલા પકડી બહાર જેંગી કાઢો—લાતો મારતા અને થુંકતા. જરાય અવાજ કરનારને ખાંપી નાખો. દૂરાચારીઓને નિર્દય રીતે મારી નાખવા એ એકલિંગજીની આજ્ઞા છે...”

બુધાજીના તતક્ષણ મચ્છારાથી થોડાક નાના પાંદક સરદારો ચાલવા જ માંડ્યા. વિચાર કરી બુધાજી પણ સાથે ગયો.

રાણો તો એટલું કહી પાછો કસુંબે ચઢ્યો.

થોડીવાર પછી ચાદ આવતાં કંઈ જવાબ ન જોઈ, એકું ખાતા રાણાએ આંખો ફાડી કહ્યું, “કાંઈ છે’લ્યા ?”

“હુકમ ?” કેસરજી ખૂણામાંથી બોલ્યો.

“પેલા કેમ ન આવ્યા ?”

“અન્નદાતાર ! એ પણ ત્યાં જ બેસી ગયા !” કેસરજી જીવ જાંચે રાખી બોલ્યો.

રાણાનો કસુંબલ નશો એકદમ ઊડી ગયો. સ્થિર આંખે તે કેસરજીને જોઈ રહ્યો. કેસરજી હિંમત રાખી બોલ્યો “અન્નદા-તાર ! ઉદાપ્યા ત્યાં બિરાજ્યાં છે, કહે છે જોઈએ છીએ ભગવાનની બક્તિથી અમને કોણ રોકનાર છે. બધાને સોગન આપી બેસાડી દીધા છે.”

કેસરજીએ ધાર્યું હતું તેમ જ થયું.

નિર્દોષિની ગઈને બેસનાર પોતાની ગોઝારી તલવાર રાણાએ કાઢી અને સીધો પોતામા શયનમંદિર તરફ ચાલવા માંડ્યો. અને ખાત્રી હતી કે મહારાણીનું જ આ કારસ્થાન છે અને તે ઉદા પાસે જ હશે. એટલે તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું કે પહેલાં ખાત્રી કરી લઉં અને પછી બધાંની ખબર લઉં.

રાણી સીધો શયનમંદિર તરફ ગયો.

પરંતુ શયનમંદિરમાં પગ મૂકતાં જ તેની નજર સામે રાણી એકેલી જણાઈ. મહારાણી દૂરથી આવતા ઉદ્યાનાના લગ્નને તક્ષીન બની સાંભળી રહી હતી:

કુલજ મન ચરણકુંવલ અભિનાસી ॥

જેતાઈ હીસે ધરણ ગગન ખીચ

તે તાઈ સખ ઉઠ જાસી ।

કહા લયો તીરથ અત કીન્હે

કહા લિયે કરવત કાસી ॥

ઈણ દેહીકા ગરબ ન કરણા

માટીમે મીલ જાસી ।

યો સંસાર ચહરકી બાજ,

સાજ પડ્યાં ઉઠ જાસી ॥

અરજ કર અંખળા કર જોડે,

સ્થામ તુમહારી દાસી ।

મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર

કાટો જમકી દાસી ॥

“મહારાણી?”

કંપતા અવાજે રાણી બોલ્યો. રાણી એકએક ચમકી પડી. બોલી:

“કહો નાથ?”

મહારાણીનો નાથ ચૂપ રહી ગયો. ઉદ્યાનાનું મીરાં લગ્ન જાણે વધવા માંડ્યું. લગ્ન ચાલુ રહ્યું. રાણાના હૃદયમાં સાથે સાથે ધ્રુવગરી વધવા માંડી. તેનો નશો જાણે ઓસરવા માંડ્યો. રાણી રાણાના મોંઘ પર ઊઠતા લાવેથી તેનો આશય પામી જઈ ઝટ ઊભી થઈ તેની આમળ આવી ઊભી.

“દૂર થા—નીચ!”

રાણાએ તેને આવતી જ ધક્કો મારી બાજુએ ખસેડી અને બહાર ચાલવા માંડ્યો—ભૂતિયા મહેલ તરફ.

નાગી તલવાર લઈ રાણો આવી જ રીતે એક વખત આવ્યો હતો, પરંતુ આ વખતે તેના પગ કરતાં તેના મગજમાં વધુ જુસ્સો હતો. રાણાને ભૂતિયા મહેલમાં આવતા જોઈ જેની જેની નજર તેના પર પડી તે બધાના મોતિયા મરી ગયા. આંખ-માંથી અમિ વર્ષાવતો કોધાંધ રાણો સૌની સન્મુખ આવી ઊભો અને મહેલ માં જઈ તેમ બોલ્યો—ક્યાં છે એ કૂતરો!”

રાણાની બાષા બગડી ગઈ હતી. કોધે બુદ્ધિ, વિનય, સ્થાન-ચોખ્ખતા બધાથી રાણાને પદચ્યુત કર્યો હતો. તેણે બૂખી આંખે ચોતરફ જોયું. કસુબો પૂરેપૂરો તેની આંખમાં આવી બેઠો. તેણે એકદમ ઉદા તરફ ધસારો કર્યો અને ઉદા “હાં હાં” કહે તે પહેલાં તેની તલવાર ઉદા પાસે બેઠેલા બુધાજીના ખભા પર પડી અને જનોઈની સાથે સાથે જાતી વાદી કમ્મર સુધી પહોંચી ગઈ...

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર.....

બુધાજી હસતાં હસતાં એટલું બોલ્યો અને ત્યાર પછી તેનું પ્રેત હસતું રહ્યું.

“જાત તો રાડોડની ને! મરે પણ જીવ ન છોડે!” રાણો કાંત ચીપી બોલ્યો.

જાણે પોતે જીવ છોડી દેનાર હોય ને!

બુધાજી રાડોડ જેવટે મીરાંનો થયો તે કરતાં મીરાં તેને ડાઘી શકી તેનો રાણાને વધુ ક્રોધ હતો. પોતાને વિચારે વિચારનાર અને પોતાની જાણે જ બોલનાર પરમ વિશ્વાસુ બુધાજી મીરાંનો કેવી રીતે બની ગયો, તેની તેને સમજણ ન પડી. નિઃસંદેહ મીરાં તેનું સત્યાનાશ કરવા બેઠો હતો. તેના જમણા હાથ જેવા બુધાજીનો અંત એ તેના નાથનો

પ્રારંભ જ હતો. તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની આનિ ઉત્પન્ન થવા માંડી; પરંતુ તેને છુપાવવા વધુ બેપરવાઈનો કાળ કરી તેણે ઉઠા તરફ જોયું અને નિષ્કૃપણે હસતાં બોલ્યો:

“જોયું ? એક એકની હાલત આવી કરવાનો છું. રાજદ્રોહ અને ધર્મદ્રોહ, કાષ્ઠ મારી તલવારથી બચવાનું નથી—તમે એમ જાણો છો કે મીરાંનું નામ લઈ લઈ તમે મને પાગલ બનાવી દેશો ? ના, ના, ના. હું તમને પાગલ બનાવીશ. મીરાંનું નામ લેનાર, મીરાંનું ભજન ગાનાર, મીરાંના ભગવાનનું બહાનું કરી ધર્મિય ચલાવનાર દરેકને હું છોડીશ નહિ. જોઈું છું તમારી મીરાં અને મીરાં કે પ્રભુ શિરધર નાગર મને કેવા રોકવા આવે છે...ઊભાં થઈ જાઓ બધાં—નીચ, કૃતદની, કાયરો...મૂખ...”

ઉઠા નિશ્ચલ અને શાંત બની ઊભી હતી. તેણે ધીમે રહી આંખ મોટી કરી અને રાણાના હૃદયને ઢાળી દે એવા મંબીર અવાજે બોલી:

“રાણા, મીરાં તમારી પાસે નહિ આવે, તમારે મીરાં પાસે જવું પડશે. તેમના પગમાં માથું મૂકવું પડશે, કારણ આજથી સિસોદિયા રાજવંશનું પતન શરૂ થયું છે અને તે કરનાર આપ પોતે છો. વૈષ્ણવો ! ડરો નહિ. જે પારકાનું અહિત ઇચ્છતો જ નથી તેને ડર શાનો ? ઊઠાવો ભક્તના જીવને.”

રાણો ઉઠાને જોઈ રહ્યો. તેની શાંતિ અને શ્રદ્ધાને અચંપાથી જોઈ રહ્યો.

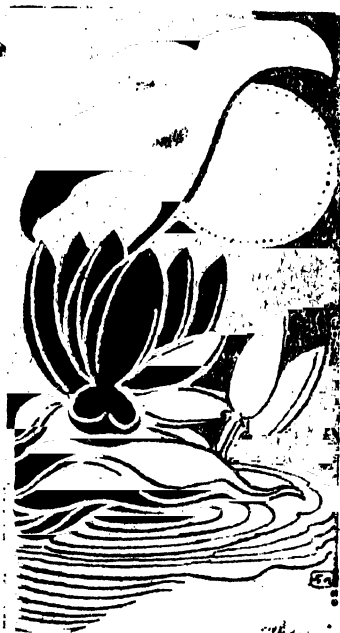
નિઃસંદેહ મીરાં તેનું સત્યાનાશ કરવા બેઠી હતી.

ઉઠાએ તે જ સાંજે પિયરની અંતિમ વિદાય લીધી.

પરંતુ ભૂતિયા મહેલની વાત ચિતોડવાસીઓને અને ચિતોડવાસીઓની વાત જનતાને જાણતાં વાર ન લાગી. જનતા

આળસ જેવી છે. એને સમજાવ્યે સમજાવી શકાય. પ્રેમથી દોરાવ્યે દોરાય. પરંતુ તેને કોઈ વસ્તુની વધુ વાત કરી, ન દેખાડવાની કે ન આપવાની જીદથી તે તેજ વસ્તુને લેવા વધુ જીદ કરવાની.

મીરાં માટેના ઉત્તરોત્તર વિશેષથી મીરાંનું નામ મેવાડને ઘેર ઘેર અને મુખે મુખે ઓલાવા લાગ્યું અને એ જ મુખોમાંથી શતસહસ્ર શાપો રાણાભિમુખ બની નિકળતા રહ્યા, જેના તાપમંતવાતો રાણો શરીર અને મનની અધમ અવસ્થાએ પહોંચવા માંડ્યા—પહોંચી ગયા.

૨૫

મા ! પાછી આવ

“ મને ક્યાં ખેંચી જાય છે ? ”

“ મારી સાથે. કેમ ? મૃત્યુનો ભય લાગે છે ? ”

“ તારી સાથે મૃત્યુ ? ” મીરાં હસી પડતાં બોલી: “ પ્રકાશ-અંધકાર જેવી વાત કરે છે. એક નથી તો બીજું છે જ. બન્નેને અનુદ સંબંધ. એકને બોવામાં બીજાની પ્રાપ્તિ જ હોય ! ”

“ તો પછી ? ”

“ મને મારો ડર નથી, તારો ડર છે. ”

“મારો ડર ?” કનૈયો હસી પડતાં બોલો, “સખી ! તું બૂલકણી થઈ છે.”

“મારામાં ને તારામાં આટલો જ ફરક છે. વધે વૈત્યાં છતાં હું નથી બળતી હું કોણ છું પરંતુ તું, બળે છે, હું કોણ છું. રહેવા દે બધી વાત. આમ આવ. અહીં બેસીએ.”

એક વૃક્ષ નીચે બેસી જતાં મીરાં બોલી.

“અસ. થાકી ગઈ ?”

“હા. હવે મને બહુ થાક લાગ્યો છે. તું જ વિચારને ! તને મળતાં મળતાં મારે બહુ જ દોડવું પડે છે. તને મળ્યાં પછી તારી સાથે સાથે મારે દોડવું જ પડે છે. અને તું બધા પછી તને મેળવવા માટે પાછું મારે દોડવાનું જ રહે છે ?”

“તારે નથી આવવું મારી સાથે ? હું ગોલોકમાં જઈ છું.”

“ગોલોક ? શું કહ્યું તે ? ગિરિધારી, તારી વાત હજી સુધી હું કેમ નથી સમજતી ?”

“તારે ગોલોકમાં આવવું છે કે નહિ ?”

“ના.” મીરાં થોડીવાર વિચાર કરી બોલ્યાં, “નથી આવવું. અહીંજ ઠીક છે.”

“કેમ ?”

“જ્યાં તું છે ત્યાં જ ગોલોક. અહીં આપણે બંને આનંદમાં નથી રહેતાં ? ત્યાં આવી હું તને મુશીબતમાં નાખીશ-તને અને તારી બીજી ગોપીઓને.”

“અદેખાઈ ! સ્ત્રીની જાત !”

“વાહ રે પુરુષની જાત ! ગંભીર વાતને હજી અને હજી-વીને ગંભીર ન કરી નાંખે તો તે પુરુષ થાતો ? હું ગંભીર બની બોલું છું.”

“મતલબ કે હું હજીવો ન થાઉં એમને ?”

“ હા—હા. ”

“ ચાલો, આ ભારે થઈ બેઠો, બોલ. ”

“ હું એ ગોપીઓની સાથે રહેવાલાયક નથી. હું અહીં જ સીમાદાર નહીં જ ઠીક છું. આ ઝાડ નીચે હું છો પડી રહી. અહીં પડે પડે તને જતાં અને આવતાં નોંધશ. મને એટલું જ ખસ છે. પરંતુ અહીંઆંથી મને પાછી ધકલતો નહિ, વચન આપ. હવે હું બહુ થાકી છું આ શરીરનો ભાર હવે સહન નથી થતો. એ ન હોય તો હું તારી સાથે કહે તેટલું દોડું...”

“ શું ન હોય તો.....શરીર કે ભાર ? ”

“ બન્ને. ”

“ પરંતુ તું ધરડી થઈ નથી. ”

“ એ જ દુઃખ છે ને ! છું છતાં કેમ નથી દેખાતી ? ”

“ ધરડાં દેખાવું છે ? ”

“ ના. દોડતાં થાક ન લાગે તેવું કરવું છે. તું.....જો. એ જ મનોહર મૂર્તિ. તને થાક કેમ નથી લાગતો ? ”

“ મૂર્તિ છું એટલે. ”

“ શું ? પાછો મશ્કરીએ ચઢ્યો ? કહે ગિરિધારી, તને થાક કેમ નથી લાગતો ? મારું શરીર નથી એટલે ? ”

“ તારું શરીર નથી ? ”

“ મારું કહેવું એમ છે કે મારા શરીરનો ભાર તને નથી. તું જ્યારે નથી હોતો ત્યારે આ શરીર જેટલું દુઃખકર્તા બને છે તેટલું કાઢી નહિ હોય. ”

“ કોને દુઃખકર્તા ? ”

“ મને નહિ. અન્ય લોકોને. બતાવ, એ શરીરને હું શું કરું જેની પ્રાપ્તિમાં મને દુઃખ છે, ભાર છે, થાક છે.....”

“ચાલ ત્યારે ગોલોકમાં. ત્યાં તને કાંઈ નહિ જણાય.”

મીરાં કૃષ્ણને વિચારમાં પડી જોઈ રહી. થોડી ક્ષણમાં એણે નિશ્ચય કરી લીધો, બોલી:

“જીભો રહે હું બધા શણગાર સજી દોડતી આવું છું...”

“તું તો ગંભીર વાત કરતી હતીને!”

“હું ગંભીર છું.” મીરાં ચાલવા જતાં અટકી જઈ પછી કાંઈ સમજી હોય તેમ કૃત્રિમ રોષ દેખાડતાં બોલી:

“તું સીધો રહીશ? આ વેષે આવું તો ગોલોકની બધી ગોપીઓ મને કેવી ધારશે? તારી સાથે આવું તો એ લોકો તને ન શરમાવે તેવી બનીને મારે આવવું જોઈએ ને? ચાલ, જીભો થા. તું પણ ચાક્યો છે—તને નવડાવું, ભોજન કરાવું અને પછી તારી સાથે આવું—પરંતુ હવે જરૂર લઈ જા...”

“શા માટે?”

“અરે! હમણાં તું જ મને ગોલોકમાં લઈ જવા આગ્રહ કરતો હતો! એકાએક કેમ ફરી ખેડો?”

“પાછો વિચાર આવ્યો તને સાથે લઉં શા માટે?”

મીરાં જોઈ રહ્યાં. આ નટખટને શું ઉત્તર આપવો? તેઓ ધીમે રહી પાસેના ઝાડના થડની પછવાડે ગયાં અને પછી એ સાંભળે તેવી રીતે તેના શા માટેનો જવાબ થડ પછવાડે મુખને સંતાડી આપવા માંડ્યાં:

લેહ લાગી મને તારી,

અહ્યા જ લેહ લાગી મને તારી,

કામકાજ મૂક્યું ને ધામ જ મૂક્યું,

મનમાં ચાહું હું મોરારિ.

સોળ સહસ્ર ગાંધીઓને તમે વરિયા,
તોય તમે બાળવ્રતધારી,
મીરાં કહે પ્રભુ, ગિરધર નાગર,
ચરણ કમલ બલિહારી.

કાનુડો ગભો થયો અને થડની ખીજ બાળુ છપાઈ જતી
ધીમે રહી તેણે મોઢું કાઢ્યું અને મીરાંને જોવા માંડ્યો. મીરાંએ
મોઢું ફેરવી લીધું-બેસી ગયાં.

કાનુડે ન બાણી મારી પીર,
બાઈ હું તો બાળ કુંવારી રે, કાનુડે ન બાણી મારી પીર !

કનૈયો તેની પાસે આવી બેઠો. બોલ્યો: “એમ કે ?”

જલરે જમનામાં અમે પાણીમાં ગયાં ત્યાં વાહલા,
કાનુડે ઉડાડ્યાં આછાં નીર.....ઉડ્યાં ધરરરર રે.

કનૈયો બોલ્યો: “તેમની ધ્રુવ હતી ને મેં ગિડાં.”
વૃંદા રે વનમાં વાલે રાસ રચ્યો છે,
સોળસે ગાંધીનાં તાણ્યાં ચીર...ફાટ્યાં ફરરરર રે.

કનૈયો બોલ્યો: “તે ગણી હતી ?”

હું વરણાગી કહાના તમારા રે નામની રે,
કાનુડે માર્યા છે અમને તીર.....વાગ્યાં ચરરરર રે.

કનૈયો બોલ્યો: “ઝીઝો આટલું જુડું બોલી શકે છે ?”

બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
કાનુડે બાળીને ફેંકી ઉંચે ગીર...રાખ ઉડે ફરરરર રે.

કનૈયો: “જૂઠ્ઠી, સાવ જૂઠ્ઠી. બતાવ જોઈ એક પણ ચિહ્ન,
જો તને બાળી હોય તો ? કેવા આનંદમાં બેઠી છે ? એમ કહે
તને રાખ થવું ગમે છે ?”

“મને કંઈ સમજાય નથી પડતી કનૈયા ! હું કહું છું તે સાચું છે અને તું કહે છે તે ય સાચું છે. તો પછી જૂઠું કાણુ ? શું સત્ય ? શું અસત્ય ?” મીરાંએ નિઃસહાય બની પૂછ્યું.

“જે તું દેખે તે સત્ય. આ જે છે તે અસત્ય.” કનૈયાએ તેની સાચું જોઈ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“હું કંઈ જ નથી સમજતી, મારા પ્રભુ ! પરંતુ એક વાત મને ચોક્કસ સમજાય છે: આજે પહેલી જ વાર તું ભાગતો નથી. મને બહુ થાક લાગ્યો છે એટલે, નહિ ? હા. ગિરિધારી મને બહુ થાક લાગ્યો છે.” કહેતાં કહેતાં મીરાંએ કનૈયાની છાતી પર પોતાનું માથું ઢાળી દીધું—સોળ શણગાર બાજુએ રહ્યા. ગોલોક એમનું એમ રહ્યું. કનૈયા હસતો હસતો મીરાંના માથા પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. મીરાંને ઘાટ નિદ્રાએ ઘેરવા માંડી—પછી, કનૈયાની મોરલી ધીમે ધીમે જમવા માંડી તેમ તેમ મીરાંને ઘેન ચઢવા લાગ્યું. મીરાં તેના ગિરિધર નાગરની છાતી પર જ, એમને એમ, તેને જોસભેર પકડી પોલી ગયાં.

એકાએક મોરલી બંધ પડી ગઈ.

મીરાંબાની આંખ બંધ પડી ગઈ. શું થયું ? તેણે પોતાના હાથ લપ્પી જોયું તો માળાને જોસભેર છાતી પર દબાવી રાખી હતી. તેમની આંખમાંથી આંસુ ઝરી રહ્યાં હતાં અને તેમની સામે તેમનો પરચો, ગિરિધર ગોપાલ હંમેશ મુજબ શાંત મીઠું હાસ્ય હસતો બેસે રહ્યો હતો.

હળવે રહી મીરાંએ મસ્તક ઊંચું કર્યું.

હવે એમને તેમનાં આંસુનું કારણ સમજાયું.”

ગઈ કાલે આ જ વેળાએ પેલા યુવાન દેખાતા સાધુએ તેમનાં ચરણ પકડી માગ્યું હતું.....

“ભગવતી એક કૃપા કરો.” સાધુએ વાચના કરી.

“ બાઈ ખરેખરી કૃપા તો તમારી મારા ઉપર છે. હું કુદ્ર કૃપા કરનાર કોણ ? ” મીરાંએ હેત કરી કહ્યું, “ કૃપા તો તમારી મારા ઉપર છે. એ હાયકાથી દારકામાં રહું છું; પરંતુ સવાર સાંજ મારા ગિરિધારીની પૂજા વખતે નિયમિત ફળફૂલ જેવાં તમે લાવીને મૂકી જાઓ છો તેવાં કાષ્ટએ મૂક્યાં નથી. તમારી લગન સાચી લગન છે. ”

“ એ સર્વે આપને લઈને છે. ” સાધુએ મીરાંને નીચી દૃષ્ટિએ જોઈ કહ્યું.

ત્રણ ત્રણ વરસથી અચૂક થતી તમારી આ ગિરિધર-સેવા મારા હૃદયને ઊરાડી દે છે.....તમે બહુ પ્રેમથી બેટ લઈ આવો છો. ”

“ હું બહુ પ્રેમથી...આતું છું. ”

“ તમારો પ્રેમ અચળ રહો. ”

“ હું પણ એ જ પ્રાર્થના કરું છું. ” રહેજ આંખો ઊઠાવી સાધુ બોલ્યો.

“ ભગવાન તમારી પ્રાર્થના સ્વીકારે. ”

“ એ જ ઈચ્છું છું. ” જરા વધુ આંખો ઊઠાવી સાધુ બોલ્યો;

“ તમારી ઈચ્છા સફળ હો. ”

“ એમાં આપની કૃપાની જરૂર છે. ”

“ મારી કૃપા ? ના ભગતજી, હું તો સેવા કરનારી છું. ”

સાધુ પાણી પાણી થઈ ગયો. તેણે થાચક દૃષ્ટિથી મીરાં સામું આંખ ઊઠાવી જોયું અને બોલ્યો.

“ મારે શબ્દો સાથે તકરાર નથી. આપ જે માનો તે પરંતુ મારે માટે એક જ અર્થ થાય છે—આપની કૃપા. ”

“ વારુ, કહો શી આગા છે ? ”

“આશા ? નહિ પ્રાર્થના. મારે આપની પાસે એક પ્રાર્થના કરવી છે પરંતુ તે અહીં નહિ—જરૂર એકાંતમાં...”

મીરાં સાધુ સામે જોઈ રહ્યાં. સાધુની લગભગ બેઠે ગિરિયા આંખ સ્ફેજ નથી. મીરાંએ હસી કહ્યું:

“પ્રાર્થના તો ભગવાનને હોય.”

“અને પ્રાર્થના દેવીને ચ.” સાધુએ, ઝાંચિંતી પૂરેપૂરી આંખો ઊઠાવી કહી દીધું. આશા, યાચના અને ઉન્માદભર્યાં અવાજે સાધુ પછી બોલવા માંડ્યો, “આપ મારાં દેવી છો. ભગવતી મારી આટલી વિનંતિ સ્વીકારો.”

મીરાં તેની આંખો અને તેના હાથ તરફ જોઈ રહ્યાં. સાધુની આંખ પર પ્રાંછો ભાર આવવા લાગ્યો. તેણે આંખો સ્ફેજ મીચી કરી. મીરાં ધીમે રહી હસતાં બોલ્યાં, “સાધુ મહારાજ સ્વયં આરતી પછી તમને મળીશ.”

“—એકાંતમાં દેવી.” સાધુ ચોકસાઈ કરવા પુનઃ બોલ્યો.

“જરૂર મળીશ.” મીરાંએ કહ્યું.

સાધુની આંખો એકદમ ઉઘડી ગઈ. તેના હૃદયમાં હિંમતનો સંચાર થયો. તેણે મીરાંબાને આંખ ઊઠાવી જોયું. મીરાંબા પૂર્વવત્ હસતાં હતાં.

વધુ કંઈ બોલ્યા વિના સાધુ નમસ્કાર કરી ચાલવા માંડ્યો. તેના ગયા પછી એક ખૂણામાં પડી જાયોની માફક મીરાંનું રક્ષણ કરનાર વાઘડ ચૂપચાપ નીચું મોઢું કરી બેઠો રહ્યો. વાઘડ મીરાંના રંગથી રંગાયો હતો. હરિભક્તિનો નશો તેને ચઢ્યો હતો; પરંતુ સ્ત્રી માટેની પુરુષની સહજ દ્વેષપ્રકૃતિ તેને છોડી નહોતી ગઈ. અત્યારે નષ્ટપ્રાંય થયેલાં તેનાં એક વખતનાં જંગલી ઝનૂન અને હિંસા સજીવન કરવા તે પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ તેની પાસે તે નહોતાં આવતાં. અને, એટલે જ તે માથું નમાવી બેઠો હતો.

“કેમ વાઘડભાઈ ! ચાલો દારકાધીશ જશું ને ?”

“હજુ સુધી તો એક પલુ દિવસ વાઘડ સિવાય આપ દારકાધીશમાં નથી દેખાયાં !” નમસ્કાર કરી દાખલ થતાં ચતાં પેલો વૃદ્ધ ગુજરાતી બોલ્યો, “ગોલોકવાસી ગુરુદેવ ખરું કહેતા હતા કે મીરાંની ભગત મંડળીમાં મીરાં જેવો સાચો ભગત માત્ર વાઘડ છે.

વાઘડ કંઈ બોલ્યો નહિ, બિમો થયો અને હમેશ મુજબ ફૂલ, ચોખા અને મંજરા લેવા ચાલવા માંડ્યો. મીરાં થોડીક ક્ષણ તેને જોઈ રહ્યાં. પછી ધીમે રહી તેઓ તેમના ગિરિધારી પાસે આવ્યાં અને તેની પાસે બેસી જઈ બોલ્યાં.

“કનૈયા મારી મસ્કરી કરે છે ?” કનૈયો હસતો રહ્યો.

એ જ હાસ્ય, એ જ રૂપ. બે દસકાઓ થયા, પરંતુ તેના ગિરિધારી ગોપાલ જરાય બદલાયો નહતો. બે દસકાઓ થયા હતા પરંતુ મીરાં નહોતી બદલાઈ.

તેની આંખમાં અને તેના અવાજમાં એ જ પ્રેમ મુદ્રા અવિરત, અક્ષય બની ઉભરાતી હતી અને તેનું પાન ધીમે ધીમે આખું ગુજરાત કરવા લાગ્યું હતું. મીરાંનો કોઈ શિષ્ય ન હતો. કોઈનું ગુરુપદ લેવા સારુ તેમણે સાફ ના પાડી હતી. પોતાના ચરણમાં માથું મૂકનારના ચરણમાં પહેલાં પોતે માથું મૂકી દેતાં. તેઓએ માત્ર સેવા કરવાનું જ જણાવ્યું હતું. તેમની આસપાસ જામેલી મંડળી, મંડળી નહિ, સંઘ હતો. કોઈ મોડું ન હતું કોઈ નાનું ન હતું. મીરાંને પૂજનારાં સંસારીઓ અને બીનસંસારીઓ તેમના સાથી હતા. અને તેમનો દરેકનો ઉદ્દેશ એકબેકની હુંફ લઈ પ્રભુચરણની પ્રાપ્તિ માટે હરિના નિર્મળ પ્રેમમાં નાહી અન્યોને નવડાવવાનો હતો.

મીરાંની મહુશી આથી સાધુ સંત અને સંસારીઓનું એક સરખું તીર્થ બની ગઈ હતી. દારકાંના કૃષ્ણનાં દર્શન કરનાર કોઈપણ

લકત, ગિરિધર નાગરની મીરાંનું દર્શન કર્યા વિના પાછો ન જતો. એ દાયકાઓ પહેલાં વૃંદાવનથી નિકળેલી લકત મંડળીમાંથી માત્ર અતિ વૃદ્ધ ગુજરાતી અને વૃદ્ધ થતા જતા વાઘડ સિવાય કોઈ ન હતું. ગુરુ ગોસાંધ પ્રભુચરણે પધારી ગયા હતા પરંતુ જીવનનાં અનેક દુઃખોથી દાઝેલાં સ્ત્રી-પુરુષો દ્વારકામાં જામેલી મીરાંયાની મદૂલીમાં શાંતિ મેળવવા અવારનવાર આવતાં રહેતાં અને મરત બની સ્વસ્થાને ચાલવા માંડતાં.

એકાંતની નફફટ માગણી કરનાર સાધુ પણ આવી જ રીતે આવ્યો હતો.

મીરાંયાથી છૂટા પડ્યા પછી તેના પગ આનંદમાં નાચવા માંડ્યા. વર્ષોથી છૂપાવી રાખેલો, કદપેલો, આનંદ રોકેલા ધોધની માફક, અંતરાય દૂર થતાં તોફાનમાં વહેવા માંડ્યો.

સાધુ સાધુ ન હતો. શ્રી એકલિંગજીના મંદિરમાં ખેસતો એક સંસારી હતો. રાણો વિક્રમ તેની વિદ્વતા આગળ માથું નમાવતો. તેની પ્રભામાં અંગૂઠો જમ્મ તેણે આગ્રહ કરી એકલિંગજીમાં રાખ્યો હતો, ગુરુ સ્થાપ્યો હતો. એક દિવસે તેણે મીરાંયાનું લજ્જન સાંભળ્યું અને ખુદ પોતે મીરાંયામાં અંગૂઠો.

ત્યાર પછી મીરાંયાની પાછળ પાછળ પરંતુ કોઈ ન દેખાય. તેટલે છેટે છેટે તે 'સાધુ' રહેવા માંડ્યા. તેના હૃદયમાં મીરાંયાની પ્રતિમા બેઠી, પણ, અવળી બેઠી. વિક્રમના મનની અશાંતિ અને પોતાના હૃદયની અશાંતિ એક સાથે ટાળવાને મીરાંયા પાસે જતી એક સંત મંડળીમાં એક દિવસ લગવાં પહેરી તે 'સાધુ' મહારાજ લગી ગયો.....

લજ્જનમંડળીમાં લજ્જન ગાતો જાય છે. કંઈ શૈયા પર સૂવે છે. મંદિરમાં મીરાંયા સાથે સાથે ફરે છે. તેમની કોઈ પણ જરૂરિયાત માટે સૌથી પહેલો, અરે, વાઘડથી પહેલો, એ દોડે છે. તેમની પૂજા વખતે નિયમિત ફળફૂલ એ લાવી આપે છે અને જ્યાં સુધી જ્ઞાનમય મીરાં તેના હસતા ગિરિધર

ગોપાલની પૂજા ન કરે ત્યાં સુધી ખૂણામાં બેસી રહીને બેચા કરે છે—હસતા ગિરિધારીને નહિ, મીરાંને. તથુ તથુ વરસની નીકટ-તાથી એનું મન મોળુ નથી પડ્યું. મીરાંની ઉતરતી પ્રૌઢાવસ્થા તેની આખો આગળથી અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. મીરાંના અદ્ભુત અવાજના આકર્ષણમાં તે બધું ભૂલી જાય છે. હૃદયનો તાપ વધતો જાય છે, સહન કરવાની શક્તિ છે. સહન કર્યા કરે છે. પરંતુ તેની ય મર્યાદા આવી રહે છે. છેવટે એક દિવસ તક મેળવી તે કહી જ દે છે..... ઉપર કહ્યું તેવી રીતે.

x

x

x

અત્યાનંદમાં ‘સાધુ’ મહારાજ પોતાની જાતને શક્ય તેવી રીતે ઠીક કરવા લાગે છે.

સમય થાય છે અને આખરે એક વિધવા બાઈ આવી કહે છે:

“આ તમને બોલાવે છે.”

“એકાંતમાં ?” હૃદયના આવેશને દબાવતાં જરા મરકરીમાં સ્વયં પરંતુ ધીમા અવાજે સાધુ બોલ્યો.

બાઈએ જવાબ ન આપ્યો. સાધુને લઈ ચાલવા લાગી. સાધુના હૃદયમાં આનંદ અને ગભરાટે કુસ્તી કરવા માંડી. થોડીક જ ક્ષણોમાં તેની વર્ષોજૂની મનઃકામના સિદ્ધ થવાની હતી અને સાથે પોતાના શિષ્ય રાણા વિક્રમના ઉત્તમ હૃદયને શાંતિ મળવાની હતી—કે મીરાં માટે જે કંઈ તે માનતો હતો તે બધું ખરું હતું. રાણા ખરે પડે એ નાનીસૂતી વાત ન હતી. બહુ મોટી વાત હતી—ખાસ કરી રાણા માટે.

આ એક જ પ્રસંગથી આખા મેવાડને રાણો તમાચો મારે તેમ હતું.

પરંતુ, સાધુ, જેમ જેમ મીરાંના પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ આનંદ નહિ, ગભરાટે તેના હૃદય પર છત મેળવી લીધી. એટલે સુધી કે મીરાંને જોતા વેંત તે મૂઠ બની ગિભો રહ્યો. ક્રોધએ, અગાઉ થયેલા બધાને બન્યું હતું તેમ, ખીલા મારી, જાણે તેના પગ જમીન સાથે જડી દીધા.

કારણ સ્પષ્ટ હતું.

સંત સાધુ અને લજ્જનિકાની મોટી મંડળાથી વિદાઇ મીરાંબા બેઠાં હતાં અને તેમની વચ્ચે વચ્ચે મીરાંબાની સન્મુખ એક સુંદર મૃગચર્મ પાથરેલું હતું. સાધુને બોલો રહેલો જોઇ મીરાંબા બોલ્યાં થયાં અને બહુ આદરસત્કારપૂર્વક સાધુને મૃગચર્મની શૈયા દેખાતા આસન ઉપર બેસાડતાં બહુ વિનીત બાવે, પરંતુ નિર્મળ હાસ્ય વેરતાં બોલ્યાં:

“કહો સાધુ મહારાજ શું આગા છે ? સેવા કરવા હું તૈયાર છું. વિશ્વાસ રાખજો આ એકાંત જ છે !”

“આ...એકાંત ?”

દિગ્મૂઢ બની ગએલો સાધુ અસ્થીર જીભે બોલ્યો. તેનો અવાજ તેના ગળામાંથી બહાર નીકળ્યો તેની તેને સમજણ ન પડી.

“મહારાજ ! મેં એકાંત શોધવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો.”

મીરાં નિરાંતે બોલવા માંડ્યાં, કાંઈ નાજુક વાત સમજી વડીલ સમજાવે તેવી રીતે. “પરંતુ જ્યાં જઈ ત્યાં કનૈયાની મૂર્તિ મોટા સ્વરૂપમાં આવી મારી નજર સામી બેસી રહેવા માંડી. અને જેમ હું એકલી પડી તેમ સ્વરૂપ મોટું થવા માંડ્યું છેવટે આ સાધુ મંડળીમાં બેઠી તો એ મૂર્તિ અનેક નાનાં સ્વરૂપે ભક્તોના હૃદયમાં અદ્રશ્ય થઈ ગઇ. હવે, મને એકાંત લાખ્યું. આ જ એકાંત છે—આગા કરો.”

એકાંત જેવો શબ્દ, એકાંત જેવી માગણી, ભક્તધેલાંઓની, પ્રશુભય જીવન જીવનારાઓની વચ્ચે શું શું કરી શકે છે તે સાધુએ કદાપિ અનુભવ્યું ન હતું—અત્યારે અનુભવ્યું. તેની આંખો ઢળી પડી. આસપાસ જોવાની તેની હિંમત ન રહી. શરમે તેને જીવતો મારી નાખ્યો. વિદ્વાન હતો. શુદ્ધિએ તેને મર્માહત ધા કરી છેદી નાખ્યો. પોતાની જાત ઉપર તેને

એકદમ ઘૂણા ઘૂટી. આ સ્થિતિમાંથી છૂટવા તેણે વક્ષમાં માર્યાં છેવટે તેની નીચી નજર મીરાંના પગ પર પડી.

તે ઊભો થયો અને પોતાનું માથું તથા પોતાનું પોતાપણું મીરાંના ચરણમાં ઝૂકાવી દીધાં.

“ ક્ષમા કરો દેવી, ક્ષમા કરો, રક્ષા કરો, રક્ષા કરો ” કહેતાં કહેતાં તેની આંખો અને તેના અવાજે તેના રડતા હૃદયને બહાર ખેંચી આણ્યું. મીરાંએ તરત તેનું માથું ઊંચું કરી પોતાના બે હાથમાં લીધું. નિર્મળ પ્રેમભરી અમાધ ગંગા, અનેક પ્રકારની ગંદકીઓને ધોતી, પવિત્ર રહી, સર્વેને પવિત્ર બનાવતી વહેતી રહે તેમ સાધુના હૃદયને ધોતી મીરાંની પ્રેમભક્તિ વહેતી રહી.

“ મારા ચરણ સ્પર્શી મને પાપમાં ન નાંખો, સાધુ મહારાજ ! હું તો સેવા કરનાર છું. ”

અચાનક તેની દષ્ટિ પુનઃ પોતાના પગ પર પડી. તેણે જોયું કે વાઘડું માથું તેના પગમાં પડ્યું હતું. તેણે સાધુને છોડી વાઘડુંને ઝાલ્યો અને ઊભો કર્યો.

મીરાં વહાલથી તેના જંગલીભાષને જોષ રહી.

સાધુનાં પ્રસાદશુ ખુલી ગયાં. તે મીરાં અને વાઘડની આંખો ભણી જોષ રહ્યો. તેમાં શું હતું તે તે સમજી શક્યો. જનમેજનમનાં પડોળો તેની દષ્ટિ આગળથી ખરી ગયાં. હું, તું, સ્ત્રી, પુરુષથી પર એવો શુદ્ધ ઉન્નત પ્રેમનો આભાસ તેને જણાવા લાગ્યો.

પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે

મને લાગી કટારી પ્રેમની.

પેલા ગુજરાતીએ વાઘડ-મીરાંને જોષ રહેલા સાધુને જોતાં મીરાંનું એક લજ્જાભર્યું. મીરાંએ નજીક મહુલીમાં હસતા ગિરિધારી તરફ તરત મોંઢું કર્યું અને લજ્જામાં સાથ પુરાવા માંડી. મીરાંની સાથેસાથ મંજરા અને એકતારા રણકી ઊડ્યા. દૂર ઊભો રહેલો એક ભરથરી રાવણહત્યા સાથે જામી ગયો. નજીક ખેડેલા ખત્રિયારી

બાવાઓ ચીપી આ લપ આવી બેઠા. ડાક, ડમરુ, મૃદંગ કાણુ
જાણે ક્યાંથી આ પ્રશાંત રાત્રિમાં આવી પહોંચ્યાં અને ભજનમાં
વહેતા પ્રભુથેલી મીરાંના પતિતપાવન પ્રેમરસનું ભજનિકા પાન
કરવા લાગ્યાં:

જળ જમુનાનાં ભરવા ગયાં'તાં,
હતી ગાગર માથે હેમની રે...

કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી,
જેમ બેંચે તેમ તેમની રે...

મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
રામળી સૂરત શુભ એમની રે...

ભજન, રાગ અને ભક્તિના અનુરાગની ત્રમજટ જામી.
સ્થાનને બૂલી થોડીવાર ભક્તજનો કાંઈ બીજી જ દુનિયા
અનુભવતા ડોલી રહ્યા. છેવટે ભજન પૂરું થયું. અને,

ભજન અંતે સાધુએ સ્ફૂટ સ્વરે ઉચ્ચાર્યું:

“મીરાંબાઈની જે.”

તુરત, વાધડે, ગુજરાતીએ અને સમસ્ત મંડળીએ એકે
અવાજે જવાબ વાળ્યો:

“ મીરાંબાઈની જે ! મીરાંબાઈની જે ! ”

“ અરે રે ! ”

મીરાંબાઈ બધાંને રોકતાં એકદમ ગભરાઈ બોલી પડ્યાં,
“ જય કાની બોલાવાય ? મારી ? જે સ્ત્રી જેને જેને સુખી કરવા
ધ્વજી હતી તેને નથી કરી શકી, તેની ? ભક્તજનો હું તો
અભાગિણી છું-રંક છું.....અશક્ત છું. મારી જયબોલવામાં યા
બોલાવવામાં ભારોભાર પાપ છે.....” કહેતાં કહેતાં મીરાંબા
ગદગદિત થઈ ગયાં અને એકાએક આવેશમાં આવી બોલવા લાગ્યાં:

બોલમા બોલમા બોલમા રે
 રાધા કૃષ્ણ વિના બીજું બોલમા.
 સાકર શેલડીનો સ્વાદ તણને,
 કડવો તે લીમડો ઘોળમા રે.
 ચાંદા સુરજતું તેજ તણને,
 આગીયા સંગાથે પ્રિત જોડમા રે.
 હીરા રે માણેક ઝવેર તણને,
 કથીર સંગાથે મણી તોળમા રે.
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
 શરીર આપું સમતોલમાં રે.

મીરાંબા આવેશમાં ગાતાં રહ્યાં અને ભક્તમંડળ પણ એટલા જ આવેશમાં ડોલતું રહ્યું. સાધુ પણ.

પરંતુ મીરાંબાના આવેશમાં આ વખતે ઊંડી વેદના હતી. બારે વેદના.....

x

x

x

નીચું માથું કરી મીરાંબા એકલાં બેસી રહ્યાં હતાં અને મીરાંનો નાનકડો ગિરિધારી હસી રહ્યો હતો... ભજનમંડળી વિખેરાઈ ગઈ હતી. વાદ્ય અને અન્ય ભક્તો પોતપોતાને ઠેકાણે થઈ ગયા હતા. માત્ર મીરાં એકલી તેની મદૂલીમાં બેઠી હતી — હૃદયમાં અસીમ વેદના અનુભવતી.

તે વિચારતી હતી: સાધુએ પોતાની જય બોલાવી અને લોકોએ ઘોષણા કરી ઝીલ્લી.

શા માટે ?

જયકારા આ પહેલાં મીરાંએ સાંભળ્યા ન હતા તેમ નહોતું: પરંતુ આજનો ‘જેજેકાર’ તેના હૃદયને ભેદી ઊંડો ધા કરી ગયો હતો અને તેની વેદના તે અનુભવી રહી હતી.

મીરાં ઊંડા વિચારમાં પડી.

ધીમે ધીમે તેની આંખો બીની થવા માંડી. તેણે હળવે રહી મસ્તક ઊંચું ક્યું અને આતુર નયને ગિરિધારીને જોઈ રહી.

પરંતુ...

પોતાની જયથી તેના હૃદયમાં જાગેલી ઉચ્છ્વાસલ જરા ય શાંત ન થઈ.

એ તો પ્રભુને શોધવા આવી હતી ! શ્રદ્ધાથી દ્વારકામાં રહી હતી કે એકને એક દિવસ તેના ગિરિધારી છતો થશે, તેના હૃદયની આગને શાંત કરશે—અને હસતાં હસતાં, એ નટવર, તેને દોડાવતો, થકવતો, પજવતો ગોલોક લઇ જશે ! પરંતુ રે દૈવ ! અહીં તો વિપરીત વાત બનતી જાય છે ! લોકો પોતાને પૂજતા થાય છે—પોતાની જે ખેલાવે છે !

પ્રભુ પ્રત્યેની તેની એકધારી ભક્તિ અને પ્રેમનો અંત આ ?

ન જ હોય, ન હોવો જોઈએ.

મીરાં જગતનું કથ્યાણ ધ્વંસી હતી; પરંતુ જગતનું કથ્યાણ કરવા નહોતી નિકળી. તે તો તેના પ્રભુને શોધવા નિકળી હતી.

જે જે દાયકાઓ પછી પણ તેનું હૃદય આજે એટલું જ એટલે બનવા માંડ્યું, જેટલું તેના ગિરિધારી સાથે નાનકડી ઉંમરે લગ્ન કર્યા પછી બન્યું હતું. મીરાં બહુ ક્ષોભ પામી બહુ દીન બની ગિરિધારીને નીરખી રહી.....

એવામાં, ક્યવખતે, તેના જેવો કોઈ એકલકુલ વિખૂટો પડેલો પૈયો પિયુ ! પિયુ ! કરી ખેલવા માંડ્યો.....ધીમે ધીમે.....રહી રહી.....મીરાં દર્શનર્થે આવેને ખેલતો રહ્યો. મીરાં તેને સાંભળી રહી અને હસી રહેલા ગિરિધારીને ય દેખતી રહી...તેનું હૃદય ત્રસ્ત બની ઊઠ્યું.....સાચે જ ‘પપીહા’એ તેના મનને ક્ષુબ્ધ કરી તેના હૃદય પર આક્રમણ કરવા માંડ્યું. થોડીક વાર મદુલીની નાની બારીબહાર એક વૃક્ષ

તરફ મીરાં જોઈ રહી. વૃક્ષ પર કાષ્ટ પક્ષી ન દેખાયું; પરંતુ તેનો અવાજ તેના કામળ હૃદય પર ચિરાડ પાડતો, અનેક મીઠાં સ્મરણોને જગવતો સંભળાતો રહ્યો. મીરાંએ ગિરિધારી તરફ નિરાધાર બની જોયું અને તેની આંખમાં આંસુ ભરણ થયું. આદ્ર સ્વરે મીરાં ફરીથી વૃક્ષ બાજી જોઈ બોલવા લાગી:

પપઇયા રે પિવ કી બાણી ન બોલ ।
મુણિ પાવેલી બિરહણી રે થાળી રાજેલી પાંખ મરેડ ॥
આંચ કઠાઉં પપૈયા રે ઉપર કાળો ર બૂજુ
પિવ મેરા મૈ પીવકી રે તૂ પિવ કહે સ કૂજુ ॥

તેણે પ્રત્યુત્તરમાં આશાભરી આંખે ગિરિધારી તરફ જોયું; પરંતુ તેણે સહાનુભૂતિમાં એકે ય અક્ષર ન ઉચ્ચાર્યો. આટલાં વર્ષોમાં તેના ગિરિધારીએ હસવા સિવાય એકે ય કાર્ય કર્યું હતું કે તે અત્યારે બોલે ?

નિરાશિત મીરાં વૃક્ષ તરફ મોંઢું કરી આગળ બોલવા લાગી:
ધારા સખદ મુહાવણા રે જો પિવ મેળા આજ
આંચ મઠાઉં ચારી સોવની રે તૂ મેરે સિરતાજ ॥

જવાબમાં પપૈયાએ નહિ, પરંતુ એક કાગડાએ આવી ‘કા’ ‘કા’ કરવાનું શરૂ કર્યું. મીરાંએ કાગડા તરફ આશાભરી આંખે જોયું અને બહુ નમ્ર અવાજ કરતાં બોલી:

મીતમઠૂં પતિયાં લિખૂં રે કામા તૂ લે જાય
જાઈ મીતમ જાસૂં યૂં કહે રે ચારિ બિરહણુ ધાન ન ખાય ॥

પરંતુ ધાન ન ખાવાનું કહેનાર બિરહણીની જરા ય પરવા કર્યા વિના કાગડો બીડી ગયો. મીરાંએ થોડી ક્ષણ બીડી જતા કાગડા તરફ જોયા કર્યું અને પછી શાફને પાછું ગિરિધારી તરફ જોયું—એ જ હસતા ગિરિધારી તરફ. તેનું મળું ભરણ આંખું—રડી પડી.

મીરાં દાસી બ્યાકુળી રે પિવ-પિવ કરત બિહાય
એગિ મિલો પ્રભુ અંતરજમી તુમ બિન રહો ન જાય ॥

ગાતાં ગાતાં મીરાં પ્રભુચરણમાં ઢળી પડી. હાથમાં રહેલી
માળા હૈયે ચાંપી મીરાં પડી રહી.....

બહુ વાર સુધી મીરાંએ માળાને ફરી હૈયે ચાંપી. આંખે
અડાડી અને નીચે મૂકી દીધી.

એ ખરું કે મીરાંને ધાન નહોતું ભાવતું. ખીજાંને આશ્વાસન
આપનાર, આનંદમય બનાવનાર મીરાં કોઇક વાર એવી એચેન
બની જતી અને એટલી એચેન બનતી કે તેને કોઇ રીતે કળ ન
પડતી. હૃદયમાં પડેલો પ્રકાશ તેને થોડી ય દૂંદ ન આપતો હોત તો
સંકટોમયી જ જીવનને ખેંચી જતી મીરાં જગતની ઠંડીમાં
હુંઠવાઈ જાત, મરી જાત.

પરંતુ મીરાં જીવતાં હતાં દુઃખને હસી, દુઃખને પરહરી,
દુઃખી જગતને હસાવી....

વીસ વીસ વરસથી તેમનું પ્રભુપ્રેમભર્યું હાસ્ય
વૈષ્ણવોને ચેતના પ્રેરતું આબરું હતું. જેનો થાક જો કે
તેમને નહોતો જણાતો, પણ તેમના શરીરને જણાતો હતો.
મીરાંના આત્માને પૂરી રાખતો દેહ, જીવાની ખોઈ, ઊતરતી
પ્રૌઢાવસ્થાની અશક્તિ અનુભવતો હતો. સખ્ત તાપમાં તપવાની,
સખ્ત ઠંડીમાં સકોચાવાની અને સખ્ત વર્ષામાં ભીંજવાની તેને
ટેવ પડી હતી: પરંતુ જીવનના નિયમિત પોષણ વિના એવું ને
એવું રહેવાની તેની શક્તિ હવે ઘટી ગઈ હતી. ઉપવાસ વ્રતા-
દિકમાં હૃદય અને મનને પ્રવૃદ્ધાવતાં મીરાં શરીરે સાવ કથળવા
મંડ્યાં હતાં.

હંમેશ મુજબ મીરાં, આજે, મિરિધારી સામે જોઇ રહ્યાં હતાં
એવામાં ધીમે રહી તેમની નજર પોતાના દેહ પર પડી. મીરાં
ધારીને નીરખી રહ્યાં. કથળેલા અંગ પરની કરચલીઓ તેમણે

જેઈ. અશક્તિને લક્ષને કાંપતી આંગળીઓ તેમણે દેખી અને પછી,
પાછું તેમણે ગિરિધારી તરફ જોયું; પરંતુ ગિરિધારીના મુક્ત
હાસ્યને નીરખી તેમના હોઠ પર પણ હાસ્ય ઊઘડ્યું. અગણિત
વાર જોયેલા મોંઢાને પ્રેમઘેલી મીરાં જાણે પહેલી જ વાર જોતી
હોય તેમ જ જોઈ રહી...અને હળવે હળવે મંદ હાસ્ય હસતાં બહુ
ધીમેથી માવા માંડી:

જૂનું થયું રે દેવળ જૂનું થયું,
મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું થયું,
મારે કાયા રે હંસા, ડાલવાને લાગી રે;
પડી ગયા દાંત માંચલી રેખાં તો રહી. મારો.
તારે ને મારે હંસા પ્રીત્યું બંધાણી રે;
ઉડી ગયો હંસ, પાંજર પડી રે રહ્યું. મારો.

“બહેન !”

ભજનને રોકતો વાઘડનો ધીમો અવાજ આવ્યો. મીરાંએ
પાછળ વળી જોયું, દારકાધીશ જવાને સમય થઈ ગયો હતો.
રોજના નિયમ મુજબ મીરાંને લેવા વાઘડ ક્યારનો ય ચૂપચાપ
આવી ઊભો હતો. મીરાંના ઉપર્યુકત શબ્દોએ નમ્ર બની ગયેલા
વાઘડની આંખો જલકાવી દીધી હતી. મીરાંએ હેતથી વાઘડને
પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને બોલવા લાગી:

બાઈ મીરાં કહે છે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ;
પ્રેમનો ચાલો તમને પાઉં ને પીઉં.
મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું થયું.

છેલ્લી લીટીઓ વાઘડને અને વાઘડ જેવાને ઉદ્દેશીને મીરાં
બોલી હતી...પરંતુ ઉત્તરમાં વાઘડ મૂક રહી ફૂલ, ચોખા અને
મંજીરા લેવા જઈયો.....દારકાધીશનાં દર્શન કરવા.

...અલબત્ત આજે તેનું હૃદય ભારે થઈ ગયું.

પ્રભુ પ્રેમનો પ્યાલો આ પહેલીવાર તેણે નહોતો પીધો...
મીરાંઆએ અનેકવાર તેને પ્યાલો પીવડાવ્યા હતા. તેને જ નહિ
તેના જેવા શ્વતસહસ્રોને...

અને વળી એ પ્રેમ તે કેવો ? હું, તું, સ્ત્રી, પુરુષ, આજ, કાલ,
જડ, ચેતન, સર્વેથી પર પરંતુ સર્વેને સ્પર્શતો, પરબ્રહ્મ સાથે
એકતા સાધવા સુપુત્ર આત્માને જાગૃત કરતો, અવર્ણનીય
આનંદમાં નાચતો અને નચવતો પ્રેમ.....મીરાંના હૃદયમાંથી
ગુંજતાં લજનોમાં સંભળાતો, ગિરધર ગોપાલના અહર્નિશ
હાસ્યમાં દેખાતો, અનેક સુભગ આત્મામાં અનુભવાતો,
સાચા અને પૂરા ભક્તોએ તે અનુભવ્યો હતો.....અલખત,
મીરાંઆનાં લજનો ગાતાં ગાતાં અને સાંભળતાં સાંભળતાં.

અને તેથી એકલો વાઘડ નહિ, એકલો સાધુ નહિ, એકલું
દારકા નહિ, સમસ્ત ગુજરાત બહુ જ ઝડપથી મીરાંના પ્રેમગીતોથી
ગૂંજી ઊઠ્યું હતું. ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર રાજરાણી મીરાં,
લક્ત મીરાં, મતવાલી મીરાં, ગુર્જરદેશની પ્રથમ કવયિત્રી
મીરાં, પ્રેમભક્તિથી વૈષ્ણવોનાં ચક્ષુ ભીનાં કરવા લાગી અને એ
આંસુ દ્વારા ઝેર, વેર અને નિર્દયતા જગતમાંથી જાણે વહી
જવા માંડ્યાં. કાયરો અને ખીકણોના હૃદયમાં નવશક્તિ
જાગૃત થઈ. તુલસીની માળા ફેરવનારો તલવાર હાથમાં
ન લેતો પરંતુ તલવારવાળો કંઈ તુલસીમાળા ગ્રહણ કરવા
લાગ્યો. એટલે સુધી કે રાણા કુંભા અને રાણા સાંગાના
કુલની પુત્રવધૂ થોડાંક જ વર્ષોમાં મેવાડીઓના હૃદયમાં સૌ
કરતાં વધારે પ્રાણ કપાળે કરી બેઠી.

મેવાડને ગામેગામ અને ઘેરઘેર મીરાંનાં લજનો વહેવા
માડ્યાં. અને જેમ જેમ તે વહેવા માંડ્યાં, જેમ જેમ તેમનો
જ્વાન અનેક ગણો ખની આત્માલવૃદ્ધના મુખેથી બહાર આવવા
માંડ્યો તેમ તેમ રાણાનું મન ઉન્મત્ત દશાને પામવા માંડ્યું.
મીરાંનું નામ લેનારને તે તિરસ્કારતો તો હતો જ, હવે મીરાંનું

ભજન માન્યરને તે મારવા માંડ્યો અને તેના ભક્ત બનનારને કળથી મારી નાંખાવવા લાગ્યો.

ઈશ્વરે પાણી નિર્માણ કર્યું છે જીવવા માટે પરંતુ એ જ પાણી માણસનો જીવ લે છે. જે પંચતત્ત્વ શરીરને બનાવે છે, તે જીવાડે છે તેજ તેનો નાશ કરવા શક્તિમાન છે. પ્રભુની પ્રેમભક્તિ એક બાબુ અસંખ્યોના આત્માને ઊંચા ચઢાવતી હતી ત્યારે તેજ બીજી બાબુ રાણાના આત્માને કાળાશ લગાડવા માંડી. હૃદયમાં અહર્નિશ ધીખતી રાખેલી ઘૃણાની હોળી રાણાને જ સળગાવવા માંડી. દોરકું ભલે આંખો ન છોડે પરંતુ બળીને ભસ્મ તો થઈ જાય ને ! પણ, રાણાએ ભસ્મ થવાની ચ ના પાડી. મર્યા નહિ, પરંતુ મીરાં પ્રત્યે અધમતમ બની ઘૃણાનું ઘૃણિત દ્રશ્ય બનવા જીવતો રહ્યો.

વીસ વીસ વરસ થયાં છતાં રાણાએ મીરાંને ન છોડી અને મીરાંના નામે રાણાના મનને બેચેન બનાવતું ન છોડ્યું.

મેવાડના દુરમનો ચઢી આવ્યા ને મેવાડી પ્રદેશને જીતવા માંડ્યા તેની રાણાને બહુ અસર ન રહી. સામંત સરદારો સામે થયા તેને બહુ અસર ન રહી. દુરમનોથી ત્રાસ પામતી પ્રજાની વિવશતા તેણે નજરોનજર જોઈ છતાં તેની બહુ અસર ન રહી. તેને કાયમ અસર રહી માત્ર મીરાંની. તે સંપૂર્ણ માનતો હતો કે તેનું પતન કરનાર મીરાં હતી. તેની ભુદ્ધિ, શક્તિ અને શરીરની નિર્જાળતાનું કારણ માત્ર મીરાં હતી. મીરાંનો નાશ થયે પોતાનો અને પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર હતો. મીરાંનો રાહ દૂર થાય તો જ તેના સૌજાન્યનો સ્પર્શ પ્રકાશે. તેણે તેના મગજને છેવટે એટલી નાબુક સ્થિતિમાં મૂકી દીધું હતું કે રાજ્ય ન હોય તો બહુતર પરંતુ મીરાં મીરાં મટી જાય. અને તે જોવા તે વલખાં મારતો રહ્યો.

અને રાજ્ય પણ જાણે જવા જ એકું. ગુજરાતનો સુલતાન અધાં ફળ સહિત ચિતોડ નજીકના કિલ્લા પર તૂરી પડ્યો. મીરાંને બૂલી રાણો વિક્રમ સામે થયો; પરંતુ તેનું શૌર્ય નકામું બની રહ્યું. તે અને તેના નીચ પાછકા નિર્માત્મ નિકળ્યા. મેવાડના સિદ્ધાસનને પોતાનાં પરાક્રમથી સાચવનાર કેટલાક સરદારો વીરતાથી લડતાં રણક્ષેત્ર પર દબ્યા. બાકીના સરદારો રાણાને ત્યાં જ રાખી ચિતોડનું રક્ષણ કરવા ચિતોડ આવ્યા. સુલતાન વિશાળદળ સાથે ચિતોડ પર ચઢી આવ્યો. સમય વિદ્યો. રાજપૂત સ્ત્રીઓએ અંતે ચિતાપ્રવેશ કર્યો. ચિતોડના કાંગરા હાલ્યા. દરવાજા તૂટ્યા અને ચિતોડ ગદ સુલતાનના કોપમાં ભરિમભૂત થવા લાગ્યો.

રહ્યા સહ્યા સરદારોને સાથે લાઇ રાણો વિક્રમ કુંગરોમાં ભરાયો. રાણી કારમેતીએ અજબ ધૈર્ય રાખી અન્ય રાજાઓની સહાયતા મંગાવી—અરે ડેહ, દિલ્હીના પાદશાહ હુમાયુને રાખડી મોકલાવી, બહેનનું રક્ષણ કરવા બોલાવ્યો. પરંતુ કોઇનીય મદદ આવી પહોંચે તે પહેલાં ચિતોડ પડ્યું—કેવળ રાણાના જ પાપે.

પરંતુ પૂર્વજોના પૂણ્યો પરવારી નહોતાં ગયાં. દુશ્મનો થોડા સમયમાં શમી ગયા. ખાસ ખાસ સરદારોના પ્રોત્સાહનથી રાણો કુંગરોમાંથી બહાર નીકળ્યો અને પાયમાલ ભૂમિ પર પગ મૂકતો મેવાડની થોડીક વીરતા અને થોડાક પરાક્રમને ટેકે ચિતોડમાં પુનઃ પ્રવેશી શક્યો.

એ ખાસ સરદારોમાં એક હતો: વનવીર. વીરવર પૃથ્વીરાજની ઉપપત્ની શીતલસેની (દાસી)ની કુખે તેણે જન્મ લીધો હતો. દાસી પુત્ર (‘પંચમ પુત્ર’) હોવા છતાં તે હતો રાજકુમાર. વિક્રમના અનેક દુર્ગુણોથી કંટાળી મેવાડી સરદારોએ મેવાડની રાજગાદીની રક્ષા કરવા તેને પ્રોત્સાહિત કર્યો હતો. વનવીર બહાદૂર હતો. પોતાનું સ્થાન જાણતો હતો. પૂજ્યભાવથી તેણે રાણાને મદદ કરી હતી.

પરંતુ ચિતોડ જીત્યા પછી સરદારોએ તેના કાનમાં એક બીજી વાત નાખી—

કાંઈ ને કાંઈ ઉપાયે રાણાને ગાદી પરથી દૂર કરવો.

નીચ પાશવાનો અને પાછકાની ખુશામતમાં જીવન વિતાવી રહેલો રાણો વિક્રમ, ક્રોધ અને ક્લેશમાં બળતો અને બાળતો, મેવાડની ગાદી માટે, નિઃસંદેહ, નાલાયક બની ગયો હતો.

સરદારો અને વનવીર તેનું મૂળ કારણ જાણતા.

અને તેથી સરદારો રાણાને દૂર કરવા વનવીરને સમજાવવામાં સફળ થયા.....

.....અને તેમણે તક જોવા માંડી.

x

x

x

મહારાણા વિક્રમના આગમન પહેલાં ચિતોડમાં અને ચિતોડ બહાર મહામારી અને દુકાળે પોતાનાં આક્રમણ શરૂ કરી દીધાં હતાં. પ્રજા બેહાલ નિરાધાર બની હતી. દુઃખ અને મુશ્કિલોથી ઘણાંનાં મન ચંચળ થઈ ગયાં હતાં. વિરોધના સૂરો, ધીમે ધીમે તીક્ષ્ણ અને કટુ બની ટેર ટેર સંભળાવા લાગ્યા.

સરદારોને તક સાંપડતી જણાઈ.

છેવટે પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ખાસ આગેવાન સરદારો એક દિવસ એકઠા મળ્યા અને સર્વાનુમતે નિશ્ચય પર આવ્યા કે રાજ્યની પડતીનું કારણ મીરાંબાનો શાપ છે.

x

x

x

“ શાપ અને તે મીરાંનો ? ” એકઠા મળેલા સરદારોનો નિર્ણય સાંભળી રાણો બીષણ હાર્ય હસતાં બોલી પડ્યો.

“ રાણાજી, આપની પ્રજા મેવાડની જૂમિનો ત્યાગ કરવા તત્પર થઈ છે. પ્રજાજન એકે અવાજે માને છે કે મીરાંના મેવાડ-ત્યાગથી જ ભગવાનનો આ કોપ ઊતર્યો છે. એકને કાળૂમાં લેવાય

આખી પ્રજાને નહિ. નિરંતરની લીધી એવી મેવાડશ્રમિમાં મહા-
મારી અને દુકાળ પડે તેને લોકો દૈવી શાપ માની મીરાંઆને શાપ
માની બેઠા છે. ” વૃદ્ધ સરદાર રતનસીંગ બોલ્યા.

“ એટલે તમે મને ય મનાવવા બેઠા છો ? ”

“ ના, દીવાનજી ! ” સામંત શિરોમણી ચંદાવત વીર કણુ-
સિંહે શાંતિથી કહ્યું, “ પરંતુ પ્રજાની શ્રદ્ધાને તોડવી હિતાવદ્
નથી. મીરાંઆને પાછાં બોલાવવા રાજાશા થાય. ”

“ અને ન કરું તો ? ”

“ પ્રજા રાજાભાગ કરશે. ” ચંદાવત સહેજ સખ્તા-
પથી બોલ્યા.

“ કોણ રોકે છે ? બહે જાય. ”

એટલું કહી એકદમ નિર્બંજ બની ગયેલો રાણો મહેલમાં
આશ્વેા ગયો. પરંતુ મહેલમાં પ્રવેશતાં જ રાણી કારમેતી સામી
મળી.

“ બેટા, સરદારો ઠીક દહે છે. પ્રજાને સંતોષ આપ.
મીરાંને બોલાવ. ”

“ રાજમાતા, આપ પણ હિંમત ખોષ બેઠાં ? ” રાણો
દાંત કચકચાવી બોલ્યો.

“ વિક્રમ, મીરાંને બોલાવ. ” માતા ઠંડી પરંતુ સખ્ત
બની બોલી.

વિક્રમ આશ્ચર્યથી રાજમાતાને જોઈ રહ્યો, પછી તિરસ્કા-
રમાં બોલ્યો: “ આજે રાતના જરા વધારે કસુંબો લઈ લઈશ.
મા, નિર્બંધ રહેજો. મેવાડમાં હું જીવતે મીરાં નહિ પ્રવેશે. ”

રાણો એટલું કહી ચાલવા માંડ્યો. રાજમાતા કંઈ જ ન
બોલી. રાણો ચોતાના મહેલમાં આવ્યો. તેને જોતાં જ બહુ
ઉત્સાહપૂર્વક પટરાણીએ કહ્યું:

“ મહારાજ પધાર્યા છે. ”

“ એકલિંગજીવાળા, ગુરુદેવ ! ”

મરતા માણસમાં જેમ જીવ આવે તેવો સચેત થઈ જતાં રાણો બોલ્યો અને ઝટ શયનમંદિર તરફ વળ્યો. જેનામાં પોતાને અત્યંત શ્રદ્ધા છે એવા જ્ઞાત સાધુ મહારાજને એક નાનકડા સિંહાસન પર બેઠેલા જોઈ રાણો આશ્ચર્યમાં નમસ્કાર કરી તેની પાસે આવી બેસી રહ્યો. સાધુએ હસતે મુખે આશીર્વાદ આપ્યા. રાણો તેમના મોઢેથી શબ્દો સાંભળવા આતુર થઈ રહ્યો હતો. તેણે આસપાસ જોઈ સાધુ પાસે બેસી જતાં કહેતા માંડ્યું :

“ સાધુ દેવતા, હવે હું ચાક્યો છું. હૃદયની મૂંઝવણ દૂર નથી થતી, પ્રજા દુઃખી છે, રાજ પાયમાલ છે, દુરમનો ચારે બાજુ તાલ ઠોઠી દેકારા દે છે. બહુ બહુ દુઃખી છું મહારાજ ! હૃદયને શાંતિ મળે તેવું કંઈ પણ કહો. ”

“ રાજન્ તમારી પાયમાલી જ મને દેખાય છે ! ”

“ ગુરુદેવ ! ”

“ હા, રાણાજી. તમે મને ગુરુ માન્યો ત્યારથી તે અત્યાર સુધી હું તમારું શુભ જ ધ્યાનતો આવ્યો છું. મારા શબ્દોમાં શ્રદ્ધા હોય, તો મીરાંજાને પાછી બોલાવો. ”

“ આપ પણ ? ” રાણાએ મોઢું ફાડી પૂછ્યું.

“ હા રાજ. યથા રાજ તથા પ્રજા. તમારાં પાપ તમારી પ્રજા ભોગવે છે ! ”

“ મારું પાપ ? ”

“ ભકતને દુઃખી કરનાર ભગવાનને દુઃખી કરે છે અને ભગવાનને દુઃખી કરવાનું ધ્યાનનાર પાપી છે. તેં પ્રજાની બાડલી, કૃષ્ણની પરમભક્ત મીરાંને દુભવી છે, દુઃખી કરી છે. એના ચરણમાં માથું મૂક. તેનો શિષ્ય બન. ”

“ હું રાણો વિક્રમ—મીરાંનો શિષ્ય ? ” મહેલ ગાજી બેઠે તેમ રાણો બોલ્યો.

“તું બની ચૂક્યો છે.” સાધુએ હસતાં હસતાં કહ્યું,
 “રાણા તું મારો શિષ્ય છે. હું મીરાંનો શિષ્ય છું. એટલે તું તેનો
 શિષ્ય થઈ ચૂક્યો. હવે મીરાંની ક્ષમા માગી તેને તું અહીં તેડી લાવ.”

વિક્રમ આંખો ખેંચી સાધુને જોઈ રહ્યો. સાધુએ તેના તરફ
 ફર્લક કરી સ્મિત કરતાં જોયું અને આગળ બોલ્યો:

“જલ્દી જ અને તેડી લાવ. વિક્રમ, પુણ્યજ્ઞાણી રહેવું
 દેવી છે; પરંતુ પાપી થવું મનુષ્યપણું છે. તારા પાપની ક્ષમા માગ.
 પશ્ચાત્તાપ કર અને તારા પાપમાં છૂપાઈ ગયેલાં તારાં શૌર્ય, તેજ
 અને શક્તિ બહાર લાવ. મીરાંને લઈ આવી પાપનું પ્રાયશ્ચિત
 કર.” રાણી કારમેતી બહુ ગંભીર અવાજે ખંડની અંદર
 પગ મૂકતાં છેલ્લું વાક્ય બોલી.

અત્યાર સુધી ચૂપચાપ બીજી રહેલી પતિપરાયણ પટરાણી
 વધુ સહન ન કરી શકી. વિનય, મર્યાદા અને લજ્જા સાગી તે
 પતિને પગે વળગી પડી અને રડતાં રડતાં બોલી:

“આપની ખાતર નહિ, પ્રજા ખાતર નહિ, કુલની ખાતર
 નહિ, વીર પૂર્વજોની ખાતર આપ દારકા પધારો અને મીરાંજાને
 લઈ આવો.”

રાણો જડ થઈ બેસી રહ્યો.

તેણે કોઈ સામે ન જોયું. રાજમાતા, રાણી અને સાધુ
 રાણાને જોઈ રહ્યાં. લીલીછમ દેખાતી વનશ્રી દાવાનળ પછી
 જેમ બીણુ સ્વરૂપ લે, તેવી બીણુતા રાણાના મોંદા પર બેઠી.
 તેનો આત્મા ભણે ઊંડો ઊંડો છૂપાવા લાગ્યો. તેણે ધીમે રહી કહ્યું:

“જાઓ, દયારામ પાંડેને બોલાવો.”

“અને જયમદ્વ રાઠોડને.” રાણી કારમેતી બોલી.

રાણો વિરોધ કર્યા વિના બેઠો હતો ત્યાં જ પાછળ માથું
 નાખી ઢળી પડ્યો.

રાણો બહુ બિમાર હતો, બહુ અશક્ત હતો, બહુ
 થાક્યો હતો.

૨૬

હું, વિક્રમ

“ નહિ જવા દઉં. નહિ. નહિ.”

રાણીએ વિક્રમના બે હાથ પકડી લેતાં કહ્યું.

“ દૂર થા...”

રાતની નીરવતાને ગળવતો વિક્રમનો અવાજ ધૂણી ઊઠ્યો...
“ વિક્રમને કોઈએ શેક્યો નથી.”

“ એક જ વખત મારી વિનંતિ આપ.....”

“ રાણી ! ” વિક્રમે રાણીને વચમાં જ શેકતાં કહ્યું, “ મેં કહી દીધું હતું કે જ્યાં મીરાં ત્યાં હું નહિ. આ મહેલમાં અને આ ધરતી પર હમારા બન્નેમાંથી એકનો જ પગ રહેશે.”

“ પરંતુ રાજ્યનું શું ? ”

“ મેવાડને રાણાની જરૂર નથી—ભક્તાણીની જરૂર છે. તું મારી નથી, મા મારી નથી. સરદારો મારા નથી. મેવાડ મારું નથી, તમે બધાં માત્ર એકનાં જ છો—મીરાંનાં. જાઓ, બની રહો એ ઢાંગી ભગતડીનાં. બેસાડો એને રાજગાદી પર અને પૂજતાં રહો એ પાપિણીના પગ. હું વિક્રમ છું—ભોજભાષ નહિ. સૂર્યવંશી સિસોદિયાની ગાદી રસાતાળ જાય તે પહેલાં હું અહીંથી દૂર થવા ઇચ્છું છું. ”

“ પ્રાણનાથ—”

“ હું ? નહિ, મીરાં. એ તારો પ્રાણ છે. ”

“ મને સાચે લાગ જાયો. ” રાણીએ પુનઃ આજીજ કરતાં કહ્યું.

“ મારા વિના તું જીવી શકીશ. મીરાં વિના નહિ. ”
—રાણાએ દ્વેષ અને ક્રોધથી ભરેલા હૃદયે કહ્યું.

રાણાની આંખો ભયાનક દેખાતી હતી. પ્લેહ ફાટતાં પહેલાં ક્રોધને કહ્યા વિના રાણો તેના હુંગરિયાળા દૂર્ગમાં સર્વસ્વ છોડી, એકલો ચાલ્યો જવા ઇચ્છતો હતો અને તેની રાણી તેને રોકી રહી હતી. ઉન્મત્ત અવસ્થાએ પહોંચેલા વિક્રમના મગજમાં બુદ્ધિ, વિવેક, વિચાર કંઈ જ નહોતું રહ્યું. તેને ચાલ્યા જવું હતું—અને એકલા ચાલ્યા જવું હતું.

રાણો જીદી હતો તેમાં કોઈ શક નહિ. સમય જતો હતો અને રાણી રસ્તો રોકી બેસી હતી. છેવટે રાણીને આગળ વધતી અટકાવવા રાણાએ તલવાર લીધી અને દ્વાર આગળ બેસી રહી બોલ્યો:

“ શપથ છે તને આ તલવારના અને મારા પ્રાણના જે તું મારી સાથે થાય તો. મને પતિ તરીકે જ માનતી હોય તો મારી આગ્રા છે કે અહીં જ રહે. ”

એટલું કહી તે ત્વરિત પગલે બહાર અંધકારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

રાણી દિગ્મૂઢ બની બેઠી રહી.

મહેલ બહાર રાણાના ખાસ પાઇક પાશ્વાનો ઘોડા લઈ તૈયાર બેઠા હતા, રાણો ઝટ ઘોડેસ્વાર થઈ શહેર બહાર નિકળી પડ્યો.

x

x

x

થોડીક જ વારમાં મહેલ અને શહેર અદૃશ્ય થયાં. રાણાએ પાછું વાળી જોયું સુઢાં નહિ. છેવટે ચિતોડની સીમા પણ આવી રહી. અને કુંગરિયાળા પ્રદેશમાં રાણો તેના અંગરક્ષકો સાથે પેઠો.

પરંતુ એકાએક બધા અટકી ગયા. પ્રખાત થતા આવ્યું હતું. રાણાએ ચમકી તેના અંગરક્ષકો તરફ જોયું.

“ કેમ ? અટક્યા કેમ ? આગળ વધો. ”

“ નહિ. અટકી જાઓ. ” એક જણ બોલ્યો.

“ અહીંયાં ય પાછો રોકનાર નિકળ્યો ? ”

રાણાએ કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

“ હા. ” પેલા રોકનારે શાંત અવાજે જવાબ વાલ્યો.

“ કાણ છે તું ? ”

“ રાઠોડ. ” છુકાની છોડતાં પેલો રોકનાર જરા સત્તાવાહી અવાજે બોલ્યો.

“ મોત ભમે છે માથે ? ” વિક્રમે દાંત ભીંસી કહ્યું.

“ કાના ? ” રાઠોડ નિર્ભય અવાજે બોલ્યો.

“ ઝોળખાણ પડે છે, મહારાણાજી ? હું છુકાજી રાઠોડનો નાનો ભાઈ, જેતો. ”

“ શું જોઈએ છે ? ”

“ રાણાનું માથું. ”

રાણાના માથા પર જણે વીજળી પડી. જેતો દઢ અવાજે ધીમે રહી આગળ કહેવા લાગ્યો:

“ હું રાઠોડ છું. મેડતિયો છું. તીલક ને માળા ગ્રહણ કરું છું. અહીં આસપાસ બેઠેલા બધા પાશ્વાનો તમારા પાઇકો નથી મારા માણસો છે—મહામુશિખતે હું એ બધાને ઠેકાણે પાડી

શક્યો છું: પરંતુ હું એમને એમ માથું નહિ લઉં. તમારા હાથમાં ય તલવાર છે અને મારા હાથમાં ય છે. જોઈ લઈએ કેાણ કેાતું માથું ઊતારે છે. પરંતુ માથું ધૂળ ભેગું કર્યા વિના પાછો નહિ જઈ. ઘેરથી માને વચન આપી નિકળ્યો છું. ”

વધુ સવાલ જવાબ કર્યા વિના રાણાએ વીજળી વેગે તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી; પરંતુ જેતો ભરજવાનીમાં હતો—જળ્મર હતો અને પ્રાણને બાલુએ મૂકી લઢવા આવ્યો હતો.

અભ્યુનને કાપાએ લૂંટ્યો તો આ તો રાડોડ રજપૂત હતો—વેર લેવા જ આવ્યો હતો. મહારાણાની ઈજ્જત, શક્તિ ક્યારનાં ય પરવાર્યાં હતાં. શરીરમાં હવે રહ્યું હતું શું ?

છતાં રાણો હિંમતથી લઢ્યો. ખૂબ લઢ્યો. પરંતુ ચિતોડની નજીકના એ કુંગરિયાળ પ્રદેશમાં તેનો એક પણ પાછક ફરક્યો નહિ અને મેવાડનો એક પણ સરદાર તેની મઢે આવી ચઢ્યો નહિ.

x

x

x

થોડીક જ ક્ષણોમાં કામ ખતમ થઈ ગયું. મેવાડનો મહારાણો જેતાણની તલવાર નીચે મુડકું થઈ ધૂળમાં પડ્યો.

જેતાણએ તલવાર ઊંચકી—મહારાણાતું માથું કાપવા.

“ સખર ! ”

કાઈ ઘેરે અવાજે બોલ્યું.

જેતાણએ ચમકી પાછળ બેયું. રાજકુમાર વનવીર આવી ઊભો હતો. શરમમાં જેતાણએ તલવાર નીચી કરી.

“ મેં તને મહારાણાને પકડી રાખવા કહ્યું હતું. ”

“ પરંતુ મારી માતાએ મહારાણાને મારી નાખવા કહ્યું હતું. ” જેતાએ દઢ પરંતુ ધીમા અવાજે કહ્યું.

“ જેતા મારી તલવાર તને અડે તે પહેલાં ભાગી શકાય તેટલું ભાગ. જા. ”

જેતાને વધુ બોલવું કે વધુ ઊભા રહેવું ઠીક ન લાગ્યું. તેણે નીચું માથું કરી ચાલવા માંડ્યું.

“ રાજકુમાર ! ”

એક સરદારે જેતાને સંબોધતાં જરા વિશેષી અવાજે કહેવા માંડ્યું. પરંતુ વનવીર ધરતી પર ઢંગેલા મહારાણાને જોઈ રહ્યો હતો. તેણે માથું ઊંચું કર્યા વિના કહ્યું, “ મેવાડનો મહારાણો એક સાધારણ રજપૂતને હાથે માર્યા જાય એ તો આપણને શરમાવા જેવું છે. જવા દો જેતાને. ”

એટલું કહી વનવીરે પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી અને જેતાની તલવારના ધાએ ધાએ વનવીરે પોતાની તલવારથી રાણાના મૃતદેહ પર ધા કર્યા અને પછી તેના ઢુકકા કરી રાણાના ઢેહ પર મૂકી દીધા.

“ મહારાણા વનવીરનો જય. ”

એક સરદારે તુરત જેકાર કર્યો. બધા સરદારોએ મોટે અવાજે તે ઝીલ્લી લીધા.

વનવીર ચમકી તેમની સામે જોઈ રહ્યો અને પછી રાણાના મૃતદેહ તરફ જોતાં બહુ જ શાંતિ જાળવતાં બોલ્યો:

“ મૃત રાણાના નામે રોડોડ જયમહલને આજ્ઞા કરો. પરબારા હારકા જય અને પાંડે પથ્ય. ”

વનવીર જાણ્યો હતો—મીરાંબા વિના મેવાડની મુક્તિ ન હતી.

“થાક લાગ્યો છે ?” તે બોલ્યો.

“ના, કનૈયા. અત્યાર સુધી કહેતી હતી ચાકી ગઈ છું. હવે જણાય છે મારામાં નવું ભેમ આવ્યું છે.”

“કે, જૂનું ભેમ દેખાય છે ?”

“નટખટ ! ચૂપ રહે ! બે, બે. વર્ષો ખસતા જણાય છે.

નિર્જીવ પામેલું હૃદય નવચેતનથી સ્પંદન પામે છે-કાં રે કનૈયા ? મને શું થયું છે ? ”

“ સાહે બુદ્ધિ નાહી છે. ”

“ હું સાદ વરસની છું ? ”

“ સાહે નહિ તો સાહેની નજીકમાં. ”

“ પણ હું ક્યાં ત્રીસની ય નજીકમાં છું ? આ શું ! જોતો નથી-જો તો આ પાણીમાં ?..... ”

ઐટલું કહી શાંત દેખાતી નદીમાં પોતાનું અને કૃષ્ણનું પ્રતિબિંબ દેખાડતાં મીરાં કનૈયાને જોઇ રહી. ખરેખર વર્ષો ખરી પડ્યાં હતાં. કૃષ્ણ ગિરિધારી મોટા છતાં તેમના મોહક બાલસ્વરૂપમાં જ દેખાતા હતા અને મીરાં ! ઓ હો હો હો ! નાની, એકદમ નાની પરણવાની ઉમ્મરવાળી દેખાતી હતી ! મીરાંએ અત્યંત આશ્ચર્યમાં પ્રતિબિંબોને જોઇ બોલવા માંડ્યું :

“ અરે ! મારી આંખોને કંઈ થયું છે કે શું ? હું કેમ બદલાઈ ગઈ ? અને તું કેમ બદલાઈ ગયો ? અરે મારા ગિરિધારી, અરે મારા નટખટ ! ”

ઐટલું કહી મીરાં ગિરિધારીને વળગી પડી અને બોલવા માંડી :

“ આજે મેં તને મેળવ્યો. જેવો ધાર્યો હતો તેવો. જેવો જોયો હતો તેવો. ”

“ ઐટલે અત્યાર સુધી હું મળતો જ ન હતો ? ”

“ અત્યારે જે વું છે તે તું નો'તો મળતો ! જો, મારી તરફ જો.....હું કેટલી નાની થઈ ગઈ ? ”

“ તું નાની ક્યારે ન હતી ? તને મોટી થવાના તરંગો આવે છે ! ”

“ મૂરખી ! સાવ મૂરખી ! મને લાગ્યું હું ધરડી થઈ ગઈ છું. ”

એટલું કહી મીરાં હસી પડી.

એટલું સાંભળી ગિરિધારી હસી પડ્યો.

અચાનક મીરાંને કાંઈ સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે બોલીઃ
“નિર્દય ! આવી તારી મસ્કરી ? નહિ નહિ. તું મારી સાથે
રમે છે—ખેલ ખેલે છે.”

મીરાંને ક્રોધ જોઈ કનૈયો વધારે જોરથી હસી પડ્યો અને
પછી શાંત થઈ જતાં બોલ્યોઃ

“જે ખેલતો નથી તે માણસ નથી. પરંતુ ખરો ખેલ
એકથી નથી ખેલતો બેની જરૂર પડે છે. સખી તું થ ખેલતી હતી
હું થ ખેલતો હતો. માત્ર તને તારા ખેલની ખબર ન હતી. મને
મારા ખેલની ખબર છે. એટલું જ.”

“જો, પાછી તેં વાતો શરૂ કરી, નહિ ?”

“તો શું કરું !”

“ગા.”

“ના, સખી ! ગાવાનું તારું કામ છે. હું તો વગાડનારો છું.”

“તું મદારી છે. બધાને નચાવે છે, ગવડાવે છે, રાવડાવે છે.”

“મેં તો કોઈ દિવસ તને રાતી નથી જોઈ !” કાવક મોહું
રાખી ગિરિધારી બોલ્યો.

“હું ? તેં મને કોઈ દિવસ રાતાં નથી જોઈ ? તો હું...”

મીરાં ક્રોધમાં ઉછળી પડતાં બોલી. અચાનક તેની નજર
પુનઃ એકવાર પાણીમાં પડી. તેણે ધારી ધારીને જોયું. ના તે
બહાલ નહોતી ગઈ. પોતે બાળાવેષે પોતાને મોહ પમાડે તેવા
રૂપમાં દેખાતી હતી. તેની નજર આગળ તેના બચપણના દાદો
તરવરવા લાગ્યા. મંદિર દેખાયું—મેડતાના મહેલ દેખાયાઃ ગણે
કે મંદ્ર કાલની જ વાત. તે મસ્ત બની આંખો મીચી ચોડીવાર
બંધી રહી. પછી સ્મરણચિત્રો દૂર થતાં આંખો ઊધારી બોલીઃ
“કનૈયા, હું ક્યાં હતી ?”

“ તું તો મારી પાસે જ છે ! ”

“ તારી પાસે જ છું તો બતાવ હું આટલા વખતથી શું કરતી હતી ? ”

“ મને સતાવતી હતી—મને રમાડતી. ”

એટલું કહી કનૈયાએ મોરલી મોઢે મૂકી અને ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. મીરાંએ એકદમ ખૂમ પાડી કહ્યું:

“ ગિરિધારી ! ઊભો રહે. ક્યાં જાય છે ? હું કહું છું હવે હું થાકી ગઈ છું—મારી પાસે આવ. ”

“ તું ધીમે ધીમે આવ, થાકી ગઈ છે. હું જોખીએને જોલાવી લાવું છું. બહુ દિવસ થયા રાસ રમ્યે. ”

“ ઊભો રહે. જા મા. હું આવું છું. ”

“ ના. તું ત્યાં જ રહે—હું હમણાં જ આવ્યો. ”

“ હજીય હું અહીં રહું ? વારુ.....અહીં જ રહીશ. અહીં જ રહીશ. ”

“ નહિ મા. પધારો, મેવાડ ! ”

એચિંતા અનેક, અપરિચિત અવાજો મીરાંને સંભળાવા માંડ્યા. મીરાં ધીમે ધીમે બાનમાં આવી ગઈ. બહુ દિવસ પછી આજે તેને તેનો ગિરિધારી મળ્યો અને અદસ્ય પણ થઈ ગયો. શા માટે તેનાં સપનાં તૂટતાં હતાં ? પરંતુ સપનાં જ તૂટેને ?

કે, એ ખરેખર સ્વપ્નાં હતાં ?

ફુનિયા જોલે છે તેમાં કૃષ્ણ અજોલ છે. જ્યાં કૃષ્ણ જોલે છે ત્યાં ફુનિયા અજોલ છે.

કયું સ્વપ્ન ? કયું સત્ય ?

તંદ્રામાંથી જાગૃત થયેલી મીરાંને પૂરેપૂરું બાન આવ્યું ત્યારે તેની આસપાસ મેવાડીઓ ઘૂંટણુ ટેકાવી બેસી ગયા હતા.

પરંતુ, હંમેશનો હસતો ગિરિધારી આજે તેની સામે નહતો.
 એ દિવસ પહેલાં દ્વારાકાધીશના મંદિરમાં મીરાં તેને પૂજવા
 માટે મૂકી આવ્યાં હતાં; મદૂલીના એક ખૂણામાં એ ગિરિધારીની
 બેઠક પાછળ વાઘડ અને ગુજરાતી ચૂપચાપ બેસી રહ્યા હતા.

મીરાંને થોડી વારમાં બરાબર ભાન આવ્યું કે
 તેને લપ્ત જવા મેવાડીઓ ક્યારના ય આવી બેઠા છે અને
 દયારામ પાંડે મોખરે છે.

“નહિ મા, મેવાડ પધારે,” પાંડે ફરીથી આજીવનપૂર્વક
 બોલ્યો, “તમારા વિના ધરતી સૂકાઈ છે. ધરતીના પુત્રો લમણે
 હાથ દબાવે છે. ધરતીના પાલણુદાર તલવાર છોડી બેઠા છે.
 તમારા વિના મેવાડ મેવાડ નહિ રહે, બદલાશે, વટલાશે, વહી
 જશે-પધારે મા.”

મીરાંએ પાંડે તરફ જોયું.

મીરાંના હોઠને એક ખૂણે તેમનું હંમેશનું અમૃતમય સ્મિત
 ફરક્યું. ‘થાક’ ‘થાક’ કહ્યા કરતી મીરાંના સ્મિતમાં થાકનું જરાય ચિહ્ન
 નહોતું દેખાતું. તેણે વહાલપૂર્વક મેવાડીઓ તરફ જોયું અને
 પછી બોલી:

“ભાઈઓ ! રાણાજીને મારી વતી કહેજો. ધરણીધરનો
 ધર્મ છે રક્ષા કરવી. રાજા રાજત્વ ગૂંચાવે તો ત્રણે લોકમાં તેનું
 સ્થાન નથી અને તેનું મૂળ કારણ હું હોઉં તો મારા જેટલું
 કોઈ પાપી નથી. રાણાજીને મારી વિનંતિ છે કે ચિત્ત પ્રસન્ન
 રાખી, પ્રભુપ્રેમ હૃદયમાં કેળવી પોતે પોતાનો ધર્મ બળવે જાય
 ...રાજ કરે.”

“આપની ક્ષમા મેળવ્યા વિના રાણાથી રાજ નહિ થાય,
 આપને પધારવું પડશે.”

એક જણે મીરાંના પગમાં માથું મૂકી આર્દ્રકંઠે યાચના કરી.

“ભાઈ, ભાઈ !” કહેતાં કહેતાં મીરાંએ પગ પાછા ખેંચી લીધા
 અને નમનારનું માથું પકડી લીધું. નમનારે તરત જાણે જોયું

અને બોલ્યો,

“ઝોળખ્યો બહેન ? મેવાડની રક્ષા માટે મેં તમને વચન આપ્યું હતું. મેવાડની રક્ષા માટે રાણાએ મને ખાસ આમંત્ર્યો છે. પાપીને તો પાપ ભોગવે જ છૂટકો છે; પરંતુ હું મારું વચન પાળવા આવ્યો છું. પધારો મેવાડ. તમારા આવ્યા વિના મેવાડની ગાદી સુરક્ષિત નથી.”

પોતાના મોઢાંને છૂપાવતો દુપટ્ટો હઠાવતાં જયમલ બોલ્યો.

“ હરિ ! હરિ ! ગિરિધારીલાલની લીલા છે, જયમલ ! ”
પોતાના ભક્ત ભાષને આશ્રયથી બેઠે બહુ પ્રેમથી નિહાળતાં મીરાં બોલ્યાં, “ ભાઈજી ! ગિરિધારી વિના હું મેવાડ કેમ આવું ? ”

“ તો ગિરિધારીને લઈને ચાલો. તમને લીલા વિના હું જવાનો નથી. ભાઈ તરીકે નહિ, રડોડ રજપૂત તરીકે વચન કહેવડાવી આવ્યો છું કે મીરાંબાનો દેહ સજીવ હશે તો તેમને લઈને જ મેવાડ આવીશ. ”

“ ભાઈ ગિરિધારીની રજા વિના મેં અહીંથી ન ખસવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ” મીરાંએ નીચું માથું કરી કહ્યું.

“ તો ગિરિધારીની રજા લઈ આવો; પરંતુ જેને લઈને આખું મેવાડ દુઃખી છે તેને લીલા વિના હું અહીંથી ખસવાનો નથી. ”

મીરાં માથું ઊંચું કરી જયમલના શબ્દોને સાંભળી રહી. જવું કે ન જવું ? પોતાના એક જીવને ખાતર આ લોકો કહે છે આખો દેશ દુઃખી થાય છે; પરંતુ તેને તેનો ગિરિધારી રજા આપશે ? કેવી રીતે આપશે ? ફરીથી તેને જયમલના શબ્દો કાનમાં ભણક્યા :

“ ગિરિધારીની રજા લઈ આવો. ”

હારતો ! શા માટે નહિ ? આખી જિંદગી સુધી એણે કનૈયાને પોતાની પાસે આવવાની જ યાચના કરી હતી અને તે

નહોતો બોલતો. આજે તેની પાસેથી પોતાને આત્મા જવાની
ચાંચના કરવાથી-કદાચિત તેનો ગિરિધર ગોપાલ બોલે તો ?

આશ્ચર્યથી મીરાં ધીમે રહી બિલાં થયાં. વાધડે તુરત દોડી
હાથ આપ્યો.

“ભાઈઓ ! તો હું ગિરિધારીની રજા લઈ આવું છું.”
મીઠું હાસ્ય વેરતાં મેવાડીઓ તરફ જોઈ મીરાં બોલ્યાં.

“પધારો !” જયમલ અને પાંડે સાથે બોલી પડ્યા.

“ચાલો દારકાધીશ, વાધડભાઈ !” મીરાંએ ઉત્સાહપૂર્વક
વાધડ તરફ જોઈ કહ્યું. વાધડ નિયમ મુજબ તરત ફૂલ,
ચોખ્ખા અને મંજીરા લઈ તૈયાર થયો. એક બાળુ વાધડ
અને બીજી બાળુ અતિવૃદ્ધ ગુજરાતીના સહારાથી મીરાં
ધીમે ધીમે જયમલ અને મેવાડીઓ સાથે ચાલવા માંડ્યા.....

દારકાધીશ બણી.

૨૮

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર

છ વેષે આવેલા મેવાડીઓ પ્રભુનાં દર્શન કરી મંદિર બહાર આવી ઊભા. મીરાંબાએ સ્નાનાદિથી આટોપી સ્વચ્છ કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. જાપાં, તીલક અને માળાઓ ઝૂલણ કરી. અને વૃદ્ધ પૂજારીએ તેમનાં મંજરાઓ અને નાની તંબૂરી આણી આપ્યાં.

મીરાંબા મંદિરનાં ગર્ભદ્વારમાં પેઠાં અને તેમની ઇચ્છાનુસાર પૂજારી તેમને ભગવાન સાથે એકલા પૂરી દરવાજા બંધ કરી બહાર ઊભો.....

...મીરાંબાએ એકદીર્ઘ શ્વાસલક્ષ મૂર્તિ સામે નજર ઠેરવી. દ્વારકેશની પાસે જ ગિરિધારી હંમેશ મુજબ હસતો ઊભો હતો— મનોહર મૂર્તિ દ્વારકેશનું બહુ નાનું સ્વરૂપ બની.

“ગિરિધારી !” કહેતાં પહેલાં તો મીરાંબાની આંખો છલકાઈ પડી. અવાજ બંધ થઈ ગયો. થોડીક વાર તેમણે ફોકટ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ શબ્દોચ્ચાર ન થયો. ધીમે ધીમે તેમણે ચંદન અર્ચન કર્યા. પુષ્પમાળા ધરાવી. નૈવેદ્ય પીરસ્યું અને પછી હળવે હળવે, સ્હેજ થરથરતી આંગળીએ તેમણે મંજીરા પકડી, અને બીજા હાથે એકતારાના તારને ધૂળવવા માંડ્યો.

બહુ ધીમે ધીમે પરંતુ લય, જામવા માંડી. મંજીરા અને એકતારાએ અશક્ત મીરાંના હૃદયમાં ચેતન પ્રકટાવવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે તેમનાં શ્રમિત અંગોએ ડાલવા માંડ્યું. તેમની થાકેલી આંખોમાં ચમક આવવા માંડી.

લય વધવા લાગી. ધ્વનિ વધારે સ્પષ્ટ થવા માંડ્યો.

મીરાંના હૃદયમાં મસ્તી ઉછળવા લાગી.

જોતજોતામાં વૃદ્ધાવસ્થા જાણે ખરી પડી. અશક્ત ગાત્રો અજબ સ્ફૂરણથી ડાલવા માંડ્યાં.

મીરાંની આંખો, મીરાંનું હૃદય મીરાંનો આત્મા ભગવાન પ્રતિ વળ્યાં. તેમનો રૂંધાએલો અવાજ મુકત થયો અને ઓળક દ્વારા બહાર આવવા લાગ્યો—હૃદયનાં એક એક સ્પંદનથી ધૂળતો હૃદયની એક એક ઊર્મિનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ બનતો:

બંસીવારા આજયો મહારે દેસ,

થારી સૌવરી સુરત બહાલો બેસ ॥

આહું આહું કર ગયા સૌવરા,

કર ગયા કૌલ અનેક ।

ગિણુતા, ગિણુતા ઘસ ગઘ મહારી

આંગળિયાં રી રેખ ॥૧॥

ભગવાને જવાબ ન આપ્યો.

મીરાંનો અવાજ વધારે સ્પષ્ટ થયો:

મૈં જૈરાગિણુ આદિકી છ

ચાંરે મહારે કહકો સનેસ ।

બિન પાણી બિન સાયુણુ સૌવરા,

હોય ગદ્ય ઘોય સપેદ ॥૨॥

ભગવાને જવામ ન જ આપ્યો.

મીરાં વધુ વિવશ બની:

જોગણુ હોય જંગળ સખ હેરૂં

તેરા નામ ન પાયા ભેસ ।

તેરી સુરતકે કારણે

મહેં ધર લિયા ભગવાં ભેસ ॥૩॥

ભગવાને ન જ બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

મીરાંનું હૃદય એકદમ તડપી બહ્યું.

ભાર-મુગટ પીતાંબર સોઢે

ધુંધરવાળા કેસ ।

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર ભિલિયાં

હૂનો બઢે સનેસ ॥૪॥

ગિરધારી ન બોલ્યો તે ન જ બોલ્યો.

“ ગિરધારી ! ” પુનઃ કહેતાં કહેતાં તો મીરાંની આંખો ફરી જલકાઈ પડી. વિયોગની અસહ્ય પીડા વિદાયનું નામ જીભ પર લાવતાં પહેલાં મીરાં અનુભવવા લાગી. ગદ્ગદિત સ્વરે મીરાં બોલવા માંડી:

“તેહું આવ્યું છે, મને. શું કરું કનૈયા ? જિંદગી પસાર કરી, મેં તને મેળવવા. પરંતુ હું મૂર્ખી રાતી રહી અને તું વહાલીકા હસતો રહ્યો. મને આખરે તું ન જ મળ્યો. શું તું આમ ને આમ રહીશ ? મારા નાથ, કલિકાલમાં સંભળાય છે તું ઝટ પ્રસન્ન થાય છે...પરંતુ ક્યાં છે તું ? ક્યાં છે ? જિંદગી વિતાવી તારા રટણમાં. સર્વસ્વને બૂડી ગઇ તારા પ્રેમમાં—છતાં પણ ગોપાલ તું દૂરનો દૂર ! મોત મારો અંત નથી લાવતું. તારો પ્રેમ મારી લગનને નથી છોડાવતો ! બોલ મારા નાથ હવે હું શું કરું ? બોલ મારા નાથ એક વખત બોલ, એક વખત કૃપા કર. એક વખત હસીને કહે કે ‘તું હારી,’ યસ. ગરીબોના બેટી ! નિર્દોષ અને ગરીબો ન્દાસતાં ફરે છે. અનાચાર અને અત્યાચાર તેમનાં રૂધીર શોષી રહ્યા છે. પાપીઓ આગે બઢે છે અને સદાચારીઓ કમોતે મરે છે. શા માટે નાથ ! રસ્તો દેખાડ ! આવ ! બોલ ! હવે બોલ ! અને વિદાય કર !”

કહેતાં કહેતાં મીરાં આવેશમાં ઊડી અને દ્વારકાધીશના ચરણ નેસથી પકડી રડી રહી.....

“અરે ! આ શું કરે છે ? બિભી થા.....બિભી થા સખી ! ક્યાં હતી તું ? જો તો સોળસે ગોપીઓ તારી ક્યારની વાટ જીએ છે ! તેમના હાથ હવામાં ખાલી તરવરે છે. મૃદંગની વાટ જોતા તેમના પગ ચનગની રહ્યા છે. હવા, પાણી, કદંબ, પુષ્પો પંખીઓ બધાં શાંત બની તારી વાટ જોઇ રહ્યાં છે. તારા વિના બધાં નિર્જીવ છે—ગા, સખી, ગાવા માંડ, ગા...ગા...”

કનૈયાનો મીઠો, મીઠો, અતિ મીઠો અવાજ સંભળાયો.

મીરાંએ આંખ વધુ પહોળી કરી આસપાસ જોયું. ગિરિધારી ખરું કહેતો હતો. તેની આંખો હર્ષાશ્રુથી ભીંજાઈ ગઇ. અરે તેનાં કપડાં કેટલાં સુંદર છે ? ક્યારે પહેર્યાં ? તેનાં આભૂષણ કેટલાં મોહક છે ? કાણે તેને પહેરાવ્યાં ?

પૂછપરછ ન કરવાનો મીરાંએ નિશ્ચય કરી લીધો.

તેનો ગિરિધારી તેની યાચનાને પામી ગયો. પોતે મુરખ જ હતી ને ? નકામી વિયોગમાં ઝુરતી હતી. અને વિયોગ શાનો ? જેને એ ઇચ્છતી હતી તે તો તેની સામે, તેની પાસે હતો !-હે ! મીરાંનું હૃદય આનંદમાં નાચી ઊઠ્યું. આટલો 'નશ્ક' છતાં ગિરધારીને તે અત્યાર સુધી એકદમ 'દૂર' કેમ માની લેતી હતી ? મુરખ જ હતી ? તેણે વધુ ન વિચારવા કે ન પૂછવા નિર્ણય કર્યો હતો. અત્યાનંદમાં આવી ગિરિધારીને જોવા લાગી.

તેની હંમેશની ઇચ્છા મુજબ તેના કલા વિના કનૈયો વાંસળી વગાડવા માંડ્યો. ત્રિભુવનને ડોલાવતી વેણુ વાવા લાગી અને આશ્વિનું અજ્ય યૌવન પ્રાપ્ત કરેલી મીરાં, મતવાલી મીરાં, પ્રેમમયી મીરાં આંખના પલ્લકારામાં કૃષ્ણની પાસેથી છટકી દૂર ઊભી. પછી તુરત ફૂંકો મારી પાછો તેણે તેનો હાથ પકડી લીધો અને હરખધેલી થઇ ગાવા માંડી :

મહારા ઝોળગિયા ઘર આયા છ ।

તનકી તાપ મીટી સુખ પાયા

હિલમીલ મંગલ ગાયાછ ॥૧॥

ઘનકી ધુનિ સુનિ મોર મગન લયા

યૂં મેરે આણુંદ ઝાયાછ ।

મગન લઈ મિલ પ્રભુ આપણા સૂં

લોકા દરદ મિટાયાછ ॥

ચંદ્રૂં નિરખિ કમોદણિ મૂલે

હરખિ લયા મેરી કાયાછ ।

પાસે ઊભેલી એક ગોપીને જોરથી પોતાની પાસે ખેંચી
મીરાં કહેવા લાગી:

રગ રગ સીતલ લઇ મેરી સજની

હરિ મેરે મહલ સિધાયાલ ।

સખ ભગતનકા કારજ કીન્હા

સોઈ પ્રભુ મૈં પાયાલ

મીરા બિરહણી સીતલ હોઇ

દુઃખ દુઃદ દૂર નસાયાલ ॥

અને, સાથે સાથે જ,

સોળસો ગોપીઓના હાથ અને પગ મીરાંના શબ્દોનો ઉત્તર આપવા એક સાથે હુમકી ઊઠ્યા. મીરાંના પગ પણ સાથે સાથે ઊપડ્યા. કદંબ વૃક્ષની આસપાસ ગોપીઓએ રાસ રચ્યો—મીરાં અને કૃષ્ણને ઘેરીને. પછી તો પવન, પુષ્પ, નદી, પંખી બધાં તેમના નિયમ મુજબ ડોલવા લાગ્યાં અને થોડીક જ ક્ષણોમાં કૃષ્ણની બંસીએ જીવ અને નિર્જીવને નૃત્ય કરતાં કરી દીધાં. તુષ્ટરના ઝણકાર, કંકણના ખણખણાટ, કટિમેખલામાં ઉછળતી ઘૂંઘરીઓ, નૃત્ય, ગાન, તાલ, લય, વાંસળી, કનૈયો, ગોપી અને મીરાં સર્વેમાં પરમ સુખની ઉન્મત્ત સ્થિતિ પ્રવર્તિ રહી, જેમાં મીરાં, ભગવાન કૃષ્ણની વધુને વધુ, વધુ ને વધુ, નિકટ ખેંચાવા લાગી—આવતી ગઈ—આવી ગઈ.

છેવટે હસતા ગિરિધર ગોપાલે મીરાંનો હાથ પકડી તેને પોતાની છાતી બણી ખેંચી લીધી. તેને પહેલવહેલાં તો લજ્જા આવી. શ્વરમથી આંખો નીચી નમાની દીધી—પરંતુ ગિરિધારીએ તેની મૂંઝવણ દૂર કરી.

“ આંખો ઉઘાડ સખી ! અહીં કોઇ નથી. ”

મીરાંએ ધીમે રહી આંખો ઉઘાડી તો ગોપીઓ અદશ્ય હતી. હસતા ગિરિધારીએ ગભરાએલી મીરાંનું મોંદું પોતા બણી ફેરવ્યું અને અમૃતમય હાસ્ય ફેંકતાં બોલ્યો:

“ બોલ, સખી ! ક્યાં જવું છે ? ”

મીરાં આશ્ચર્યમુગ્ધ બની કનૈયાને જોઇ રહી.

તેના ગિરિધારીને હાથ તેની પીઠ પર વધુ ને વધુ આવવા લાગ્યો—મીરાંએ ભગવાનના હૃદયના ધનકારા સાંભળ્યા, તેના શાસોચ્છવાસ અનુભવ્યા, તેના આંખની કીકીઓનું તેજ બહુ નજીકથી ઝીલ્યું—મીરાંએ ગિરિધારીને એ હાથમાં ઝકડયો— ધીમે ધીમે તે તેની વધુ ને વધુ નિકટ ખેંચાઈ—સ્પર્શી, બળી ગઇ—એક થઇ ગઇ—અદશ્ય થઈ ગઇ.

પુનઃ મગજને ચકાવામાં નાખતા અવાજ સંભળાયા...

“ ઉઘાડો દાર ! ઉઘાડો બા ! દેવી ! દર્શન કરવા દો...”

ભકતોએ, પૂજારીએ—અને વાઘડે ખૂબો પાડવા માંડી. એ પહેલાં જયમલ અને પાંડેએ મોવડીઓ સાથે ગભાંદાર પર આક્રમણ શરૂ કરી દીધું હતું.

આખરે—

મંદિરના રૂપેરી દરવાજા તૂટ્યા.

જયમલ, વાઘડ અને પાંડે અંદર પેઠા. ગૂજરાતી અને પૂજારી બેબાકળા બની જોવા માંડ્યા.

દરેક જણ અંદર ધસી આવી આમતેમ જોવા માંડ્યું.

“ બહેન ! ”

“ બા ! ”

“ ભગવતિ ! ”

જૂદે જૂદે મોંઢે નિકળેલી એકે ય જૂમનો પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો.

મીરાંબા હતાં જ નહિ.

તો, ક્યાં ગયાં ?

“ બહેન ! ” એકાએક વાધડે ચીસ પાડી. બધા ચમકીને તેના તરફ જોવા માંડ્યા. વાધડ હાથ લાંબો કરી દ્વારકાધીશની મૂર્તિને દેખાડવા લાગ્યો.

આંખો ફાડી બધા દ્વારકાધીશને જોવા લાગ્યા. દ્વારકાધીશના શરીરની આસપાસ મીરાંની સાડી વિંટળાએલી હતી. જયમલે દોડીને સાડીને ખેંચવા માંડી તો અંદરથી હંમેશનું હાસ્ય. હસતો નટખટ ગિરિધર ગોપાલ દેખાયો.

મીરાં ક્યાં ગયાં ?

બ્યાસપીઠ નક્કર હતી. ઉપરનો ધુમંટ ફાટે તેવો ન હતો. છટકાચારી હતી નહિ. તો પછી ક્યાં ગઈ પ્રેમધેશી, પ્રેમમયી મીરાં ?

મીરાંબા ? દેવી ! મીરાંબા ! મીરાંબા !

ફરીથી મેવાડીઓની જૂમો સંભળાઈ. ફરીથી જવાબ ન મળ્યો.

વૃદ્ધ પૂજારીની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં. પ્રેમાનંદની ધરાકાષ્ઠા અનુભવતો વૃદ્ધ પૂજારી ગળું ખંખેરી કંપતા અવાજે બોલ્યો:

“કાણે કહ્યું ભગવાન અને ભક્ત અલગ છે ? કાણુ ભક્તને ભગવાનથી અલગ કરી શકે તેમ છે ? સિધારો રાવ ! તમારી બેન આજે સાસરે ગયાં.”

“પરણ્યાજીને અહીં મૂકી દેતે ?” આંખોનાં આંસુ જેમ તેમ ધૂંછતાં પરમ વૈષ્ણવ જ્યમલ, મીરાંના વહાલા નાના ગિરિધર ગોપાલ પાસે ધૂંટણીએ પડી તેને હાથમાં રમાડતાં રમાડતાં બોલ્યો.

તરત બધાંઓનાં મસ્તક દ્વારકાધીશ પાસે જ્યમલના હાથમાં રમતા મીરાંના ગિરિધર ગોપાલ આગળ નખી પડ્યાં.

“ભક્ત ભલે છટકે; પરંતુ ભગવાન તને તો નહિ છટકવા દે.”

—જ્યમલે ગિરિધારીને આંસુડૂબી આંખે જોતાં કહ્યું.

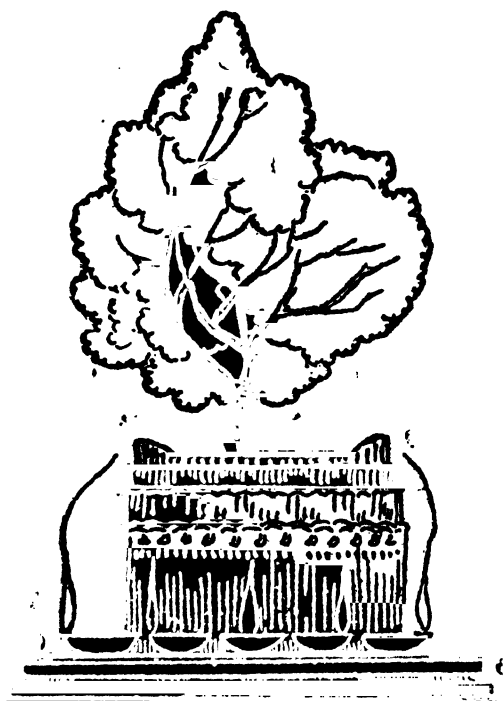
“એટલા માટે તો ભગવાને મૂર્તિસ્વરૂપો લીધાં છે.”

—ગુજરાતી ધીમે રહી બોલ્યો.

ખરું.

મીરાંનો પ્રભુ ગિરિધર ગોપાલ, નટખટ, તેનું હંમેશનું હાસ્ય વેરતો પ્રત્યુત્તરમાં બધાં તરફ જોતો હસી રહ્યો.

ભારતગઢ ને કાને રે કુડળ, યુધ પર ભારતી ધરી,
બાઈ ભીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરના ચુણ, વિકુલવરને વરી.

મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર

લક્ષ્મી કવિ મીરાંબાઈનાં ચૂંટલાં પદોનો સંગ્રહ

[કૃષ્ણકીર્તન, પ્રેમ-ભક્તિ, જીવન-ધ્વનિ, પ્રભુચિરહ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં મીરાંબાઈનાં મુખ્યસિદ્ધ પદો]

હરિ ચરણાં ચિત દીલો

રાગ ક્રોસી-તાલ તિતાલા

મહારી મુઘ? જયું જાનો જયું લીલો.

પલ પલ ઊભી પંથ નિહારું, હરસણ મહાંતે દીલો.

મૈં તો હું મહુ ઐગુણવાળી, ઐગુણ સખ હર લીલો.

મૈં તો દાસી થાંરે ચરણકંવલડી, મિલ બિછાન મત દીલો.

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હરિ ચરણાં ચિત દીલો.

૧ સંજાળ, ખખર. ૨ તમારા.

कृष्ण कृष्ण में करतीथी तो में ही कृष्ण हो गई ।

કૃષ્ણકીર્તન

૧

રાગ હમીર-તાલ તિતાલા

બસો મેરે નૈનનમેં નંદલાલ.

મોહની મૂરતિ સાંવરિ સૂરતિ નૈણા બને બિસાલ,

અધર સુધારસ સુરલી રાજત ઉર ઝેંજંતી-માલ.

છુર્ર ઘંટિકા કટિ તટ સોભિત નૂપુર સખદ રસાલ,

મીરા પ્રભુ સંતન સુખદાઈ લગતબછલ ગોપાલ.

૨

હારે કાઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો, વેચંતી મજનારી રે. હારે.

માધવને મટુકીમાં ઘાલી, ગોપી લટકે લટકે ચાલી રે. હારે.

હારે ગોપી ઘેલું શું બોલતી બચ, મટુકીમાં ન સમાય રે. હારે.

નવ માનો તો બુવો ઉતારી, માંહી બુવે તો કુંજબિહારી રે. હારે.

વૃંદાવનમાં બતા દહાડી, વાલો ગો ચારે છે ગિરિધારી રે. હારે.

ગોપી ચાલી વૃંદાવન વાટે, સૌ મજની ગોપીઓ સાથે રે. હારે.

મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, જેનાં ચરણકમળ સુખસાગર રે. હારે.

૩

હવ તો લાગેલ કુંગરમેં, કહોને જોધાણ હવે કેમ કરીએ;

કેમ તે કરીએ, અમે કેમ કરીએ, હવ તો લાગેલ કુંગરમેં. ટેક.

હાલવા જઈએ તો વહાલા હાલી ન ચકીએ,

બેસી રહીએ તો અમે બળી મરીએ રે. કહોને.

આરે વરતીએ નથી ઠેકાણું રે વહાલા હેરી,

પર વરતીની પાંખે અમે ફરીએ રે. કહોને.

મીરાં પ્રેમદીવાનં

૮

રાગ ભૈરવી-તાલ કહરવા

અબ મં શરણુ તિહારી^૧જી, મોહિ^૨ રાખો કૃપાનિધાન. ટેક.
અભમીલ અપરાધી તારે, તારે નીચ સદાન;
જળ ડૂબત ગજરાજ ઉબારે,^૩ ગણિકા ચઢી બિમાન.
ઓર અધમ તારે બહુતેરે,^૪ ભાખત સંત સુભન;
કુબળ નીચ ભીલણી તારી, બાણે સકલ જહાન.^૫
કહું લગ કહું ગિણત નહિ આવે, થકિ રહે બેદ પુરાન;
મીરા હાસી શરણુ તિહારી, સુનિયે દોનોં કાન.

૯

રાગ સહા-તાલ કહરવા

સ્વામી સખ સંસારકે હો. સાંચે શ્રીભગવાન.
સ્થાવર જંઝમ પાવક પાણી ધરતી બીજ સમાન,
સખમેં મહિમા થાંરી દેખી કુદરતકે કરખાન.
વિપ્ર સુદામાકો દાળદ^૬ ખોયો બાલેકી પહચાન,
હો સુકી તંદુલકી ચાખી દીન્હોં દ્રવ્ય મહાન.
ભારતમેં અભ્યુનકે આગે આપ લયા રથવાન,
અભ્યુન કુળકા લોગ નિહાર્યા છુટ ગયા તીર કમાન.
ના કોઈ મારે ના કોઈ મરતો, તેરો ચો અગ્યાન,
ચેતન જીવ તો અજર અમર હૈ, ચો ગીતારો ગ્યાન.
મેરેપર પ્રભુ કિરપા કીજૈ, બાંદી અપણી બાન,
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર ચરણ-કંવલમેં ધ્યાન.

૧ તમારે. ૨ મને. ૩ બચાવી લીધો. ૪ ઘણા પ્રકારના. ૫ ફુનિયા. ૬ દરિદ્રતા.

૧૦

રાગ ભીમપલાસી-તાલ તિતાલા

ગોવિંદ કળહું મિલૈ પિયા મેરા,
ચરણ-કંવલકો હંસ-હંસ દેખું રાખું નૈણાં મેરા; ૧
નિરખણકું મોહિ ચાવ ૨ ઘણેરો કળ દેખું મુખ તેરા.
ખ્યાકુલ પ્રાણુ ધરત નહિ ધીરજ મિલ તૂં મીત સબેરા;
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર તાપ તપન બહુતેરા.

૧૧

રાગ ગોડી-તાલ તેવરા

મન રે ! પરસ હરિકે ચરન. મુ૦
સુલગ સીતલ કમલ-કોમલ, ત્રિવિધ-જવાલા-હરન,
જે ચરન પ્રહલાદ પરસે, ઈન્દ્ર પદવી ધરન.
જિન ચરન ધ્રુવ અટલ કીન્હો, રાખિ અપને સરન;
જિન ચરન પ્રહ્લાંડ લેઘો, નખસિખો શ્રીભરન.
જિન ચરન પ્રભુ પરસિ લીન્હે, તરી ગૌતમ-ધરન; ૪
જિન ચરન કાલીહિ નાથ્યો, ગોપટીલા કરન.
જિન ચરન ધાર્યો ગોવર્ધન, ગરબ મધવા ૫ હરન;
હાસી મીરાં લાલ ગિરિધર, અગમ તારન તરન.

૧૨

બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા. ટેક.
સાકર શેલડીનો સ્વાદ તણે, કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે. રાધા.
આંઠાસૂરજનુ તેજ તણે, આગિયા સંગાથે પ્રીત બેડ મા રે. રાધા.

હીરા રે માણુક ઝવેર તણને, કથીર સંગાથે મણિ તોળ મા રે. રાધા.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર, શરીર આપ્યું સમતોલમાં^૧ રે. રાધા.

૧૩

રાગ પ્રભાતી-તાલ તિતાઝા

બગો બંસીવારે લલના બગો મોરે ખ્યારે,
રજની ખીતી લોર^૨ લયો હૈ ધર ધર ખુલે કિંવારે,^૩
ગોખી દહીં મથત સુનિયત હૈ કંગનાકે^૪ ઝનકારે.^૫
બિઠો લાલજી લોર લયો હૈ સુર નર ઠાઠે^૬ દારે,
ગ્વાલખાલ સખ કરત કુલાહલ^૭ જય જય સખદ ઉચારે.
માખન રોટી હાથમેં લીની ગઉવનકે^૮ રખવારે,^૯
મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર તરણુ આયાંકું^{૧૦} તારે.

૧૪

રાગ માંડ, તાલ ધ્રુમણી અથવા કેવરા

મ્હાંને ચાકર રાખો જી,
ગિરિધારી લલા ચાકર રાખો જી ટેક.
ચાકર રહસૂં,^{૧૧} ખાગ લગાસૂં, નિત બિઠ દરસન પાસૂં;^{૧૨}
વૃંદાવનકી કુંજ ગલિનમેં, ગોવિંદ-લીલા ગાસૂં.^{૧૩} મ્હાંને
ચાકરીમેં દરસન પાઊં, સુમિરન પાઊં ખરચી;
લાવ-લગતિ બગીરી પાઊં, તીનેાં ખાતાં સરસી. મ્હાંને
મોર મુકટ પીતામ્બર સોઢે, ગલ જૈજંતી માલા;
વૃંદાવનમેં ધેનુ ચરાવે, મોહન મુરલીવાલા. મ્હાંને

૧ ભારેભાર, સાટાસાટ. ૨ સવાર. ૩ ખારણાં, દાર. ૪ કંકણના. ૫ અણુકાર, અવાજ. ૬ બિલા છે. ૭ ગરબડ, કોલાહલ. ૮ ગાયોના. ૯ રખવાળો. ૧૦ આવેલાંને. ૧૧ રહીશું. ૧૨ દર્શન પામીશું. ૧૩ ગાઇશું.

જાયે જાયે મહલ બનાજી, બિચ બિચ રાખું ખારી;
 સાંવરિયાકે દરસન પાજી, પહિર કુસુમળી^૧ સારી. મહાંને૦
 ભેગી આયા ભેગ કરનકું^૨, તપ કરને સંન્યાસી;
 હરિ-લજનકું સાધુ આયે, વૃંદાવન કે વાસી. મહાંને૦
 મીરાં કે પ્રભુ ગહિર ગંભીરા, હૃદે રહો જી ધીરા;
 આધી રાત પ્રભુ દરસન દીન્હોં, જમુનાજીકે તીરા. મહાંને૦

૧૫

રાગ મિશ્ર કાશી-તાલ તિતાલા

અખ તો હરિ નામ લો લાગી;
 સખ જગકો ચહ માખન-ચોરા, નામ ધર્યો બૈરાગી.
 કિત છોડી વહ મોહન સુરલી, કિત છોડી સખ ગોપી;
 મુંડ મુંડાઈ ડોરિ કટિ બાંધી, માથે મોહન ટોપી.
 માત જસોમતિ માખન કારન, બાંધે બંકે પાંવ;
 સ્યામકિશોર ભયો નવ-ગૌરા, ચૈતન્ય બંકો નાંવ.
 પીતાંબરકો ભાવ દિખાવૈ, કટિ કોપીન કસૈ;
 ગૌર-કૃષ્ણકી દામી મીરાં, રસના કૃષ્ણ બસૈ.

૧૬

તુમ બીન મોરી કોન ખબર લે ગોવર્ધન ગિરધારી.
 ભરી સભામેં દ્રોપદી બોલે રાખો લાજ હમારી. તુમ૦
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ બલિહારી. તુમ૦

૧૭

વાગે છે રે વાગે છે, વંદ્રાવન મોરલી વાગે છે,
તેનો શબ્દ અગનમાં ગાજે છે; વંદ્રાવન૦ ટેક.

વંદ્રા તે વનને મારગ બતાં;
વા'લો હાથ દધિનાં માંગે છે; વંદ્રાવન૦ ૧

વંદ્રા તે વનમાં રાસ રચ્યો છે,
વા'લો રાસ મંડળમાં ગિરાજે છે; વંદ્રાવન૦ ૨

પીળાં-પીલાંબર જરકસી બામા,
વા'લાને પીળો તે પટકો ગિરાજે છે; વંદ્રાવન૦ ૩

કાને તે કુંડળ મુસ્તકે મુગટ,
હાંરેવા'લા મુખપર મોરલી ગિરાજે છે; વંદ્રાવન૦ ૪

વંદ્રા તે વનની કુંજ ગલનમાં,
વા'લો થનક થૈ થૈ નાચે છે; વંદ્રાવન૦ ૫

બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
વા'લા દર્શનથી હુઃખડાં ભાંજે છે; વંદ્રાવન૦ ૬

૧૮

કૃષ્ણ મેરે નજરકે આગે ઠાડે રહો રે. ટેક.
મેં જો ખૂરી સામ ઔર ભલી હે,
ભલીકી ખૂરી મોરે દીલ રહો રે. કૃષ્ણ૦ ૧

પ્રીતકો પેડો^૧ ખહુત કડીન હે,
ચાર કહી દશ ઔર કહો રે. કૃષ્ણ૦ ૨

મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર,
પ્રીત કરો તો મેરા બોલ સહો રે. કૃષ્ણ૦ ૩

૧૯

રાધા ખ્યારે દે ડારોજી બંસી હમારી;	રાધા૦ ટેક.
ચે બંસીમેં મેરા પ્રાન બસત હે,	
વો બંસી લેઈ ગઈ ચેરી.	રાધા૦ ૧
ના સોનેકી બંસી ના રૂપેકી,	
હરે હરે બાંસકી પેરી.	રાધા૦ ૨
ઘટી એક મુખમેં ઘટી એક કરમેં,	
ઘટી એક અધર ધરી.	રાધા૦ ૩
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,	
ચરણ કમળ પર બરોરી.	રાધા૦ ૪

૨૦

તેરો કહાન કાલો માઈ મેરી રાધે ગોરી,	
હો માઈ તેરો કહાન૦	
એસી રાધે રૂપ બની, કંચનસી દેહકાની,	
એસો કાન કાંહાંન પર, કોટી રાધે વારી હો.	માઈ૦ ૧
મોકુલ ઉઝર કીની, મથુરા બસાય લીની,	
કુબળકુ રાજદીનો, રાધે કો બિસારી હો.	માઈ૦ ૨
ખિનતિ સુનો વ્રજરાય, લાગુંગી તુમાહરે પાય,	
મીરાં પ્રભુસે કહીયો બાય, સેવક તુહારી હો.	માઈ૦ ૩

૨૧

રાગ-પ્રભાત

બગો, રે અલબેલા કાના, મોટા મુગટ ધારી રે;
મહુ-દુનિયા તો સુતી બગી, પ્રભુ તમારી નિદ્રા ભારી રે. બગો ર૦

ગોકુળ ગામની ગાયો છૂટી, વણજ કરે વેપારી રે; જાગો રે
 હાતણુ કરો તમે આદે દેવા, મુખ ધુઓ મોરારી રે, જાગો રે
 ભાત ભાતનાં લોજન નીપાયાં, ભરી સુવર્ણ ધાળી રે; જાગો રે
 લવંગ સોપારી ને એલચી, પ્રભુ પાનની બીડી વાળી રે. જાગો રે
 પ્રીત કરી ખાઓ પુરુષોત્તમ, ચવડાવે વ્રજની નારી રે; જાગો રે
 કંસની તમે વંશ કાઢી, માસી પુતના મારી રે. જાગો રે
 પાતાળે જઈ કાળી નાગ નાથ્યો, અવળી કરી અસવારી રે; જાગો રે
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નામર, હું છું દાસી તમારી રે. જાગો રે

૨૨

કોઈ ના જાણે હરિયા, તારી ગતિ કોઈ ના જાણે. હરિયા
 મીટી ખાત મુખ દેખા જસોદા, ચૌદ ભુવન ભરીયા. તારી
 પડી પાતાળ કાળીનાગ નાથ્યો, સૂરને શશી ડરીયા. તારી
 ડુબત વ્રજ રાખ લીયો હે, કર ગોવર્દન ધરીયા. તારી
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, શરણે આયે સો તરીયા. તારી

૨૩

એ રે મોરલી વૃંદાવન વાગી, વાગી છે જમનાને તીર રે. એરે
 મોરલીને નાદે ઘેલાં કીધાં, મને કાંઈ કાંઈ કામણુ કીધાં રે, એરે
 જમનાને નીર તીર ઘેન ધરાવે, કાંધે કાળી કાંબળી રે. એરે
 મોર મુગટ પિતાંબર શોભે, મધુરીસી મોરલી બબલે રે. એરે
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, ચરણ કમળ બલીહારી રે. એરે

૨૪

શામરેકી દષ્ટિ માનું પ્રેમકી કટારી હે,
 માઈ શામરેકી દષ્ટિ માનું.

દેક

ચાંદા ત્યાં ચકોર ખસે, દીપક જળે પતંગ,
જળ બિના મરે મીન, એંસી પ્રીત ખ્યારી હે. શામરેકી૦
ગોકુળ ગામ ઉભરી કીનો મથુરામે સાહેર લીનો,
કુબ્જકુ રાજદીનો, રાધે તો બીસારી રે. શામરેકી૦
કુબ્જકુ કહીયો બાય, બિનતિ સુનત પ્રજરાય,
ઈતની અરજ હમારી મીરાં તો તુમહારી હે. શામરેકી૦

૨૫

મારે ઘેર આવો રે સુંદર શ્યામ,
સોલે શણગાર પેરો શોભતા રે;
મોતિડે માંગ લરાવે, વેણી ગુંથાવું શોભે ઢલકંતી,
હું તો ઉભી રાજદાર. મારે૦
ઉંચી હું ચડું ઉચેરડી રે,
બેઉં પાતળીયાની વાટ;
વેગે પધારો મારા હો સાએબા,
તારે બેસણે માંડું પાટ. મારે૦
મોર મુગટ શોહામણો રે,
ગળે ગુંબનો હાર;
મુગ મધુરી તારે હો મોરલી રે,
તારી ચાલ તણી છે બલીહાર. મારે૦
હાસ મીરાંબાઈ ગિરધર નાગર,
હર્ષાનિર્મીં ગુણ ગાય;
કલીયુગમાં અમે અવતરીયાં,
મને રાખોની ચણેં કરો સાંધ, મારે૦

૨૬

નાગર નંદા રે મુગટ પર વારી બાઈ, નાગર નંદા. ટેક.
 વનસ્પતિમેં તુલસી બહી હેં, નદીયનમેં બડી ગંગા; નાગર૦
 સખ દેવનમેં શિવજી બડે હેં, તારનમેં બડા ચંદા; નાગર૦
 સખ ભક્તમેં ભરથરી બડે હેં, શરણુ રાખો ગોવિંદા; નાગર૦
 મીરાંકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, ચરણકમળ ચિત્ત ફંદા; નાગર૦

૨૭

રાગ-કુમરી

ઝુલત રાધા સંગ, ગિરિધર ઝુલત રાધા સંગ. ટેક.
 અખીલ શુભાલકી હુમ મચાઈ, ડારત પીચકારી રંગ. ગિરિધર૦
 લાલ લયો વૃંદાવન જમના, કેસર ચુવત અનંગ. ગિરિધર૦
 નાયતતાલ આધારે, સુરમુંદરી ઠારીઠારી બાજે તાલમદંગ ગિરિધર૦
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ, ચરણ કમળકુ વેહત ગંગ. ગિરિધર૦

૨૮

રાગ-કલ્યાણ

મેરો મન હરલીનો રાજ રણછોડ, રાજ રણછોડ,
 ખ્યારા રંગીલા રણછોડ. મેરો મન.
 કેશવ માધવ શ્રી પુરુષોત્તમ, કુખેર કલ્યાણકી જોડ. મેરો મન.
 શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ બિરાજે, મુખ મોરલી ધનધોર. મેરો મન.
 મોર મુગટ શિર છત્ર બિરાજે, કુંડળકી છબ ચોર. મેરો મન.
 આસપાસ રત્નાગર સાગર, ગોમતીજી કરે કલોલ. મેરો મન.
 ધબ પતાકા બહુ ત્યાં ફરકે, ઝારલ કરત ઝકઝોલ. મેરો મન.
 સખ ભક્તકે લાગ્યહી પ્રકટે, નામ ધર્યો રણછોડ. મેરો મન.
 જે કાય તેરો નામ મુણાવે, પાવે યુગલ દીશોર. મેરો મન.
 મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, કર ગ્રહો નંદકીશોર. મેરો મન.

૨૯

રાગ-કેહારો

એક દિન મોરલી બબઈ,

કનૈયા એક દિન મોરલી બબઈ.

મોરલીના નાદે મેરો મન હર લીનો,

ઓમ્કી સુરતા ઉઠાઈ.

કનૈયા૦

ગૌઓ તો સખ ઘાસ ના ખાયે,

x x x x x

કનૈયા૦

શર્વરી તો વળી સ્તાંભ ભઈ હે,

ચંદ્ર ગયો છુપાઈ રે.

કનૈયા૦

મેઘ ઘટા ઘટ થઈ રહી છે,

બાદરી કારી ગૈવાહી રે.

કનૈયા૦

મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ,

ચરણ કમળ ચિત્ત ધાઈ રે.

કનૈયા૦

૩૦

રાગ-મારુ

રાખો રે શ્યામ હરી લબ્ધ મોરી,

રાખો શ્યામ હરિ.

ટેક.

ભીમહી ખેઠે, અબ્દુ'નહી ખેઠે, તેણે મારી ગરજ ન સરી.

લબ્ધ૦

હુબ્ત હુયોધન ચીરને ખેંચાવે, સભા ખીચ ખડી રે કરી.

લબ્ધ૦

ગરુડ ચઢીને ગોવિંદજી રે આવ્યા, ચીરના તો વા'ણ ભરી.

લબ્ધ૦

બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ, ચરણે આવી તો ઉગરી.

લબ્ધ૦

૩૧

કનૈયા બલ જાઉં, અબ નહિ બસું ગોકુલમે,
કનૈયા બલ જાઉં રે.

કાળી હોડે કામળી રે, કાળા હેરે કહાન,
વૃંદાવનકી કુંજ ગલનમે, ખેલત ગોપી તજ માન રે. કનૈયા૦
ઘેર આઈ ગોવાલન, ઘેર આયે ગોવાળ,
હરિ હજી નહિ આયે રે, મેશે મદન ગોપાલ. કનૈયા૦
સોનેકી બંસરિયાં, રુપેકી જંજીર,
ભાવે ને બજાવે કાનજી, ત્રટ જમનાકે તીર. કનૈયા૦
જમનાકે નીરે તીરે, બંગલા બનાવું,
બંગલાકી લીતે લીતે, બેરબેર પ્રેમ ચણાઉં. કનૈયા૦
મીરાંજી પ્રભુ, ગિરધર ખ્યારે લાલ,
અબ કોઈ મત પડો રે, મેરે ખ્યાલ. કનૈયા૦

૩૨

નંદલાલ નહિ રે આવું સુજ ઘેર કામ છે,
તુલસીની માળામાં શ્યામ છે; વા'લા. નંદલાલ.
વૃંદા તે વનને મારગ જાતાં,
રાધા ગોરીને કાન શ્યામ છે; વા'લા. નંદલાલ.
વૃંદા તે વનમાં રાસ રચ્યો છે,
સહસ્ર ગોપી ને એક કહાન છે; વા'લા. નંદલાલ.
વૃંદા તે વનને મારગ જાતાં,
દાણુ આખ્યાની ઘણી હામ છે; વા'લા. નંદલાલ.

વૃંદા તે વનની કુંજ ગલીમાં,
 ઘેર ઘેર ગોપીઓનાં કામ છે; વા'લા. નંદલાલ.
 આણી તીરે ગંગા વા'લા પેલી તીરે જુમના,
 વચમાં ગોકળિયું ગામ છે; વા'લા. નંદલાલ.
 ગામનાં વલોણાં મારે મહીનાં વલોણાં,
 મહીકાં ધૂમ્યાની ઘણી હામ છે; વા'લા. નંદલાલ.
 બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના શુભ,
 ચરનમેં સુખ શ્યામ છે; વા'લા. નંદલાલ.

૩૩

માર્છ મોરે નયન ખસે રઘુબીર. ટેક.
 કર સર ચાપ કુસુમ સર લોચન, ઠાડે બયે મન ધીર. માર્છ.
 લલિત લવંગ લતા નાગર લીલા, જખ પેખો તખ રઘુબીર. માર્છ.
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ખરસત કાંચન નીર. માર્છ.

૩૪

રાગ-સારંગ

કામ છે, કામ છે, કામ છે, ઓધા નહિ રે આવું મારે કામ છે;
 શામળિયો લીને વાન છે રે. ઓધા.
 આણી તીરે ગંગા ને પેલી તીરે જમના,
 વચમાં ગોકળિયું ગામ છે રે. ઓધા.
 સોનું રૂપું મારે કામ ન આવે,
 તુલસી તિલક પર ધ્યાન છે રે. ઓધા.
 આગલી પરસાળે મારો સસરોજી પોઠે,
 પાછલી પરસાળે મુંઢરશ્યામ છે રે. ઓધા.
 મીરાંબાઈ કે પ્રભુ ગિરધરના શુભ,
 ચરણકમળમાં મારો વિશ્રામ છે રે. ઓધા.

૩૫

રાગ સારંગ-તાલ કહરવા

મેં તો તેરી શરણ પરી રે, રામા જ્યું જાણે જ્યું તાર,
અડસઠ તીરથ જમ જમ આયો, મન નહિ માની હાર.
યા જગમેં કોઈ નહિ અપણા સુણિયો? શ્રવણ મુરાર;
મીરાં દાસી રામ ભરોસે જમકા ફંદ નિવાર.

૩૬

રાગ ધ્રુવ પીલૂ-તાલ કહરવા

હરિ બિન કૃણ ગતિ મેરી,
તુમ મેરે પ્રિતિપાલ કહિયે મેં રાવરીરે ચેરી.
આદિ અંત નિજ નાંવ તેરો હિયામેં ફેરી,
ખેર ખેર પુકાર કહું પ્રભુ આરતિ હૈ તેરી.
યો સંસાર બિકાર સાગર બિચમેં ઘેરી;
નાવ ફાટી પ્રભુ પાળ બાંધો ખૂડત હૈ ખેરી.
મિશહુણિ પિવકી૩ બાટ જોવૈ રાખલ્યો૪ નેરી;
દાસી મીરાં રામ રટત હૈ મેં શરણ હૂં તેરી.

૩૭

રાગ પ્રભાતી-તાલ ચર્ચરી

થેં તો પલક ઉઘાડો દીનાનાથ, મેં હાજિર-નાજિર કહકી૫ બડી. ટેક.
સાજનિયાં૬ દુસમણ હોય બેઠ્યા, સખને લશું કડી;૭
તુમ બિન સાજન કોઈ નહિ હૈ, ડિગી નાવ મેરી સમંદ અડી.

૧ સાંભળો. ૨ આપની. ૩ ઈશ્વરની. ૪ આપની પાસે રાખી લો.
૫. કથારની. ૬. સ્વજનો, સગાં. ૭ આકરી.

દિન નહિ ચન રૈણુ? નહિ નિહરા, સૂખું ખડી ખડી;
ખાણુ બિરહકા લગ્યા હિયેમેં બહું ન એક ઘડી.
પતથરકી તો અહલ્યા તારી, બનકે ખીચ પડી;
કહા બોલ મીરાંમેં કહિયે, સો પર એક ઘડી.

૩૮

રાગ આશાવરી-તાલ તિતાલ

ખ્યારે દરસન દીજ્યો આય, તુમ બિન રહ્યો ન જાય.
જળ બિન કમલ ચંદ બિન રજની, ઐસે તુમ દેખ્યાં બિન સજની. ૨
આકુળ વ્યાકુળ ફિરં રૈન દિન; બિરહ કલેજો ખાય.
દિવસ ન ભૂખ નીંદ નહિ રૈના, મુખસૂં કથત ન આવૈ બૈના.
કહા કહૂં કછુ કહત ન આવૈ, મિલકર તપત ખુઝાય.
કથૂં તરસાવો અંતરજામી, આય મિલો કિરપાકર સ્વામી.
મીરાં દાસી જનમ જનમકી, પડી તુમહારે પાય.

૩૯

રાગ-સૂરદાસા-મદાર-તાલ તિતાલા (મધ્ય ક્ષય)

બરસૈ બહરિયા સાવનકી, સાવનકી મનભાવનકી;
સાવનમેં ઉમગ્યો^૪ મેરૈ મનવા, ભનક^૫ સુની હરિ આવનકી,
ઉમઠ ધુમઠ ચહું દિસિસે આયો, દામણુ દમકે^૬ ઝર^૭ લાવનકી. ૮
નાની નાની ખૂંદન મેહા બરસે, સીતલ પવન સોહાવનકી;
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, આનંદ મંગળ ગાવનકી.

૧ રાત્રી. ૨ સખી. ૩ વચન, વેણુ. ૪ ઉમંગમાં આવી ગયો, 'ભિભાર્થ' ગયો.
૫ અવાજ, લાણુદારા. ૬ વિજળી ચમકે છે. ૭ પ્રવાહ. ૮ સુંદરતાનો.

૪૦

રાગ પ્રભાવતી-તાલ તિતાલા

મહારે જનમ-મરણુરા સાથી થાને^૧ નહિ બિસરું દિન રાતી,
 થાં દેખ્યાં બિન કલ ન પડત હૈ બણત મેરી છાતી.
 જાચી ચઢ-ચઢ પંથ નિહારું, રોચ-રોચ અબિયાં રાતી.
 ચો સંસાર સકલ જગ ઝૂઠો, ઝૂઠો કુલરા^૨ ન્યાતી^૩,
 દોઉ કર જોડયાં અરજ કરું છું સુણ લીજ્યો મેરી બાતી,
 ચો મન મેરો બડો હરામી જ્યૂં મહમાતો હાથી,
 સતગુરુ હાથ ધર્યો સિર જીપર આંકુસ^૪ દૈ સમજાતી.
 પલ-પલ પિવકો રૂપ નિહારું નિરખ-નિરખ સુખ પાતી,
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર હરિચરણાં ચિત રાતી.

૪૧

રાગ સહા-તાલ તિતાલા

ચાલો મન ગંગા-જમના તીર,
 ગંગા-જમના નિરમળ પાણી સીતલ હોત શરીર,
 બંસી બબલત ગાવત કાન્હો સંગ લિયાં બળખીર.
 મોર મુગટ પીતાંબર સોહૈ કુણડળ ઝળકત હીર,
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર ચરણકંવલપર સીર.

૪૨

રાગ તિલક કામોદ-તીન તાલ

પાયો જી મૈં ને રામ રતન ધન પાયો,
 વસ્તુ અમોલિક હી મેરે સતગુરુ, કિરપા કર અપનાયો.
 જનમ જનમકી પૂંજી પાઈ, જગમેં સહી જોવાયો,
 ખરચી નહિ ખૂટે વાકો ચોર ન લૂટે, દિન દિન બઢત સવાયો.

૧ આપને. ૨ કુળના. ૩ સંબંધી. ૪ અંકુસ.

સતકી નાવ ખેવટિયા? સતગુરુ, લવસાગર તર આયો,
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, હરખ હરખ જસ ગાયો.

૪૩

રાગ દેસ યા પૂર્વી-ત્રીન તાલ

નહિ ઐસો જન્મ ખારંખાર,
કયા જાનું કછુ પુન્ય પ્રકટે માનુસા અવતાર. મુવ૦
બઢત પલ પલ, ઘટત છિન છિન, ચલત ન લાગે ખાર;
ખિરછકે જ્યોં પાત ટૂટે, લાગે નહિ પુનિ ડાર.
લવસાગર અતિ ભેર કહિયે વિષમ ઓખી ધાર;
સુરતકા નર ખાંધે બેઠા બેગિ ઉતરે પાર.
સાધુ સંતા તે મહંતા ચલત કરત પુકાર;
દાસ મીરાં લાલ ગિરિધર જીવના દિન ચાર.

૪૪

રાગ: માલ

ખંસીવાલા આલે મોરા દેશ;
આલે મોરા દેશ, હો ખંસીવાલા આલે મોરા દેશ;
તોરી સામળી સુરત હદવેશ, ખંસીવાલા આલે મોરા દેશ. ટેક.
આવન આવન કેહુ ગયે, કર ગયે કોલ અનેક;
મણુતાં ગણુતાં ઘસ મઘ જીલા, હારી આંગળીઓની રેખ. ખંસી૦ ૧
એક બન હુંદી સકલ બન હુંદી, હુંદો સારો દેશ;
તોરે કારણુ ભેગણુ હોડિંગી, કરુંગો લગવો વેશ. ખંસી૦ ૨
કાગદ નાહિ મારે સાહી નાહિ, કલમ નાહિ લવલેશ;
પંખીનું પરમેશ નહિ, કીન સંગ લખું સંદેશ. ખંસી૦ ૩
મોર મુગટ શીર છત્ર ખિરાળે, ગુગરવાળા કેશ;
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણુ, આવોની એણે વેશ. ખંસી૦ ૪

૪૫

વાટ જુવે છે મીરાં રાંકડી રે,
 ઉભી ઉભી અરજ કરે છે રે દીનાનાથ રે;   ટેક.
 મુનિવર સ્વામી મારે મંદિર પધારે રે,
 વા'લા સેવા કરું દીન રાતડી રે;   ઉભી૦ ૧
 કુલના તે હારને કુલના તે ગજરા રે,
 કુલના તોરા ને કુલની પાંખડી રે;   ઉભી૦ ૨
 પાંચે પક્ષવાન મીઠાધઓ ને મેવા રે,
 ઘેબર જલેખી તલ સાંકળી રે;   ઉભી૦ ૩
 લવિંગ સોપારી ને પાનનાં ખીડલાં રે,
 એલચી દોડાને તજ પાંખડી રે;   ઉભી૦ ૪
 આપ સોનાનાં વા'લા સોગડાં ઢળાવું રે,
 રમવા આવો તો બચ રાતડી રે;   ઉભી૦ ૫
 બાઇ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 જોતાં ઠરે છે મારી આંખડી રે;   ઉભી૦ ૬

૪૬

રામ રમકડું જડિયું રે, રાણાજી,
 મને રામ રમકડું જડિયું.   ટેક.
 રુમ-રુમ કરતું મારે મંદિર પધાર્યું,
 નહિ કોઇને હાથે ઘડિયું રે. રાણાજી૦ ૧
 મોટા મોટા મુનિજન મથી મથી થાક્યા,
 કોઇ એક વિરલાને-હાથે ચડિયું રે. રાણાજી૦ ૨
 મુન શિખરના રે ઘાટથી ઉપર,
 અગમ અગોચર નામ પડિયું રે. રાણાજી૦ ૩
 બાઇ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 મારું મન શામળિયાશું જડિયું રે. રાણાજી૦ ૪

૪૭

ચરણ રજ મહિમા મેં જાની.	ટેક.
ચેહી ચરણમેં ગંગા પ્રકટી,	
ભગીરથ કુલ તારી.	ચરણ૦ ૧
ચેહી ચરણમેં વિપ્ર સુદામા,	
હરિ કંચન ધામ લીની.	ચરણ૦ ૨
ચેહી ચરણમેં અહલ્યા ઉગારી,	
ગૌતમકી પટરાની.	ચરણ૦ ૩
મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર,	
ચેહી ચરણકમળમેં લપટાની.	ચરણ૦ ૪

૪૮

બાઇ મેને ગોવિંદ લીનો વણમોલ.	ટેક.
કોઇ કહે હલકા કોઇ કહે ભારે,	
લીયોજી તરાણુ તોલ.	બાઇ૦ ૧
કોઇ કહે સસ્તા કોઇ કહે મેહેંગા,	
કોઇ કહે કાન અનમોલ.	બાઇ૦ ૨
બિંદ્રાબનકી કુંજ ગલનમેં,	
લીન્હો બજાકે મેને ઢોલ.	બાઇ૦ ૩
મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર,	
પૂર્વ જનમકો લીયો બોલ.	બાઇ૦ ૪

૪૯

કાયકું ન લીયો તબ તું, કાયકું ન લીયો,	
રામજીકો નામ તબ તું કાયકું ન લીયો.	ટેક.
નવ નવ આસ તુંને ઉદરમેં રાખ્યો,	
ઝુલણે ઝુલાયો તુંને પારણે પોઢાયો. રામજીકો ૧	

રતનસો જતન કરી તુને રાખ્યો.

બડો રે લયો તબતે કુલ લખ્યો. રામજીકો ૨
શુનકાકો બેટો ગલીમાંડી ડાલે,

પિતાબીન પુત્ર એ શુનકાકો કહાયો. રામજીકો ૩
બાઈ મીરાંકે પ્રભુ તીહારા બજન બીના,

આવો રૂંડો મનખો તે એળે શુમાયો. રામજીકો ૪

૫૦

મેને સારા જંગલ દૂંડા રે, જોગીડા ન પાયાં. ટેક.

કાતુ બીચ કુંડળ જોગી ગલે બીચ શેલી,

ધરધર અલેક જગાયા રે. જોગીડા ૧

અગર ચંદનકી જોગી ધુણી ધખાઈ,

અંગબીચ લભુત લગાયા રે. જોગીડા ૨

બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર,

શબદકા ધ્યાન લગાયા રે. જોગીડા ૩

૫૧

કવન શુમાન ભરી, બંસી તું કવન શુમાન ભરી. ટેક.

અપને તન પર છેલ પરચે, બાલા તું બિછરી. બંસી ૧

બાત ભાત સબ તોરી મેં બનું, તું બનકી લકરી. બંસી ૨

મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર, રાધાસેં કીચું ઝઘરી. બંસી ૩

૫૨

કંઠણ લગનકી પ્રીત રે, હરિ લાગી સોઈ બને. કંઠણ ૦

પ્રીત કરી કછુ રીત નાં બાણી, છોડ ચલે અધબીચ; હરિ ૦

દુઃખકી વેળા કોઈ કામ ન આવે, સુખકે સખડે મિત, હરિ ૦

મીરાંકે પ્રભુ ગીરધર નાગર, આખરી બાત આહીર; હરિ ૦

૫૩

ઉઠાણી મોરી આલો રે ગાગરીયાં બેઠાં ઢરશે.	ઉઠાણી૦ ટેક.
જળ જમનાં જળ સરવા ગયાંતાં,	
ચીર ખસ્યો ને બેઠું પડશે.	ઉઠાણી૦
સાસુ હઠીલી મારી નણદી ધૂતારી,	
નાંધડો દીયરીઓ મુજને વઢશે,	ઉઠાણી૦
મીરાં ગાયે પ્રભુ ગિરધરના શુભ,	
ચરણ કમળ ચિત હરશે.	ઉઠાણી૦

૫૪

બહીયાં જો ગ્રહી રે, મેરી મુદ્ધ ન રહી રે,	
કાહના બહીયાં જો ગ્રહી રે.	ટેક.
ઝગમગ જ્યોત જડાવનકો એનો,	
ગજ મોતિયનકી સેર લટકી રહી રે.	કાના૦
મેં દધી બેચન જાતી ગોકુળમેં રે,	
પકડારી પાલવ મેરો જલકો મહી રે.	કાના૦
બાઈ પોકારું કંસકી આગે રે,	
તેરી નગરીમેં મેરે બસવો નહિ રે.	કાના૦
મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,	
ઝગડત ઝગડત સારી રેન ખીત ગઈ રે.	કાના૦

૫૫

માયાં રે મોહનાં બાણ, ધૂતારે મને માયાં મોહનાં બાણ.	ટેક.
ધુને માયાં પ્રહ્લાદને માયાં, તે ઠરી ના બેઠા ઠામ.	ધૂતાર૦
શુકદેવને ગર્ભવાસમાં માયાં તે ચારે યુગમાં પરમાણુ.	ધૂતાર૦
હિરણ્યકશ્યપ મારી વા'લે ઉગાર્યો પ્રહ્લાદ, દૈત્યનો ફેડયો છે ઠામ.	ધૂતાર૦
સાચર પાજ બાંધી વા'લે સેજ ઉતારી, રાવણ હણ્યો એક બાણ.	ધૂતાર૦
મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના શુભ, હમને પાર ઉતારો સ્વામ.	ધૂતાર૦

૫૬

આંખડલી વાંકીરે, અલખેલા તારી આંખડલી વાંકી. ટેક.
 ચારવણીમાં મ્હારાં ચિત્ત ચોરી લીધાં, નેણે મોહની નાંખી. અલખેલાં
 નેણુ કમળના બલકા ભારે, અણે માર્યાં તાકી તાકી રે. અલખેલાં
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ, નીત ચરણુ કમળની દાસી રે. અલખેલાં

૫૭

લીધાં રે લટકે, મ્હારાં મન લીધાં રે લટકે. ટેક.
 માત્ર ભંગ કીધાં ગિરિધારીએ, જો માર્યાં અટકે. મ્હારાં
 મન રે મારું મોરલીસે મોહું, પેલા વાંસ તણે કટકે. મ્હારાં
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ, હો રંગ લાગ્યો ચટકે. મ્હારાં

૫૮

રાગ-મારુ

કોણુ ભરે રે પાણી કોણુ ભરે,
 જમનાનાં પાણી કોણુ ભરે.
 ઘર મ્હારું દૂર ગાગર શિર ભારી,
 અરે ખોટી થાઉં તો ઘેરે નણુદી વહે, જમનાં
 શિર પર કળશ કળશ પર આરી,
 આરીપે બેઠી આરી મોજ કરે. જમનાં
 આણી તીરે ગંગા પેલી તીરે જમના,
 વચમાં કાનુડો રંગ રાસ રમે. જમનાં
 સાવ સોનાનો મારો ઘાટ ઘડુલો,
 ઉઢાણીએ તો રત્નકનક જડે. જમનાં
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ,
 ચરણુ કમળ ચિત્ત ધ્યાન ઠરે. જમનાં

૫૯

કાગઢ કેાણુ લઈ જાય રે, મથુરામાં લખીએ,
 પ્રીત થોડી થોડી થાય રે; મથુરામાં
 પ્રીત તમોને મલવાને તલખે,
 ને જશોમતી અજ ન ખાય રે; મથુરામાં
 વૃંદાવનની કુંજ ગલીયનમેં,
 રોતાં રજની જાય રે; મથુરામાં
 મીરાંબાઈ કે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ,
 ચરણ કમળ ચિત્ત આહે રે; મથુરામાં

૬૦

: થાળ :

ચિટ્લ વહેલા આવો રે, વાટડી જોઉં,
 હખીં નીરખી મન મોહું રે, વાટડી જોઉં. ટેક.
 વહાલાં મારા રસોઈ બનાવી છે સારી,
 કીધી છે સુંદર ધારી રે. વાટડી
 વહાલાં મારા કંસાર પીરસ્યો છે પ્રીતે,
 પ્રભુ જમો પૂરણ પ્રીતે રે. વાટડી
 વહાલાં મારા ફાળ ભાતને કહી,
 વડી સામગ્રી સર્વે કીધી રે. વાટડી
 વહાલાં મારા રાયતાં શાક પાપડ છે સારા,
 તમો જમો પ્રિતમ મારા રે. વાટડી
 વહાલાં મારા શરમાશો નહિ વારુ,
 કંઈ કહેજો ખાટું ખારું રે. વાટડી

વહાલા મારા કનકની ઝારી ભરી લાવું,
તમને આચમન લેવરાવું રે. વાટડી૦

વહાલા મારા મુખવાસ લાવી છું સારો,
તમે ઉઠો સેજે પધારો રે. વાટડી૦

વહાલા મારા હેતે રહો મુજ પાશ,
ગુણગાય તોરી મીરાં દાસ રે. વાટડી૦

૬૧

કાંની મળે દેખન જાઉં, શ્યામવાળો વેરાગી ભયો રે. ટેક.
કોરી મટુકીમાં મહો જમાવું, ગુવાલેન હોકર જાઉં રે. શ્યામજો.
કોરી છાળડીયામાં કુલ ભરાવું; માલજી હોકર જાઉં રે. શ્યામજો.
ગોરે ગોરે અંગપર વિભૂત લગાવું, જોગજી હોકર જાઉં રે. શ્યામજો.
મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગીરધર નાગર, શ્યામસુંદર પાર પાઉં રે. શ્યામજો.

૬૨

રાગ-ગુજર

લેને તુરી લકડી રે, લેને તુરી કામલો,
ગાયો તો ચરાવવા નહિ જાઉં માવડલો. લેને૦

માખજી તો બલભદ્રને ખાયો,
હમને પાયો ખાટી હોરે છાશલડી. લેને૦

વૃન્દાવનને મારગ જાતાં,
પાઉંમે ખુચે ઝીણી કાંકલડી. લેને૦

મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
ચરજી કમળ ચિત રાખલડી રે. લેને૦

૬૩

: હોરી ખેલ :

ઝટ ઘો મેરો ચીર, મોરારી રે, ઝટ ઘો મેરો ચીર૦
 હો મેરો ચીર કદમ ચઢ ખેઠો, મેં જલખીય ઉઘાડી, હાંરે લાલા,
 મેં જલખીય ઉઘાડી,
 ઉભી રાધા અરજ કરત હો, હો ચીર દીઓ ગિરધારી;
 પ્રભુ તોરે પાય પરંગી. ઝટ ઘો૦
 જો રાધા તેરો ચીર ચઢાવત હો, જલસે હો જા ન્યારી;
 હાંરે લાલા, જલસે૦
 જલસે ન્યારી કા'ના કબુએ ના હોવુંગી, તુમ હો પુરુષ હમ નારી;
 લાજ મોકુ આવત ભારી. ઝટ ઘો૦
 તુમતો કુંવર નંદલાલ કહાવો, મેં બ્રખુભાન દુલારી; હાંરે લાલા, મેં૦
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, તુમ જીતે હમ હારી;
 ચરન પર જાઉં બલિહારી. ઝટ ઘો૦

૬૪

ભજન ભરોસે અવિનાશી,
 મેં તો ભજન ભરોસે અવિનાશી. ટેક.
 જપ તપ તીર્થ કબુએ ન જાણું,
 ફરત મેં ઉદાસી રે; મેં તો૦
 મંત્ર ને જંત્ર કબુએ ના જાણું,
 વેદ પઢ્યો ન ગૈ કાશી; મેં તો૦
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 ચરણ કમળકી હું લાસી; મેં તો૦

૬૫

રાગ-પરજ

ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે.
મને મારો રામજી લાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે. ટેક.

મીરાંબાઈના મહેલમાં રે, હરિસંતનનો વાસ;
કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સંતનકેરી પાસ. ગોવિંદો.

રાણીજી કાગળ મોકલે રે, દો રાણી મીરાંને હાથ;
સાધુની સંગત છોડી દો, તમે વસોને અમારે સાથ. ગોવિંદો.

મીરાંબાઈ કાગળ મોકલે રે, દેલે રાણીજીને હાથ;
ગજપાટ તમે છોડી રાણીજી, વસો સાધુને સાથ. ગોવિંદો.

ધિનો ખ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે, દેલે મીરાંને હાથ;
અમૃત જાણી મીરાં પી ગયાં, જેને સહાય શ્રીવિશ્વનો નાથ. ગોવિંદો.

સાંઠવાળા સાંઠ શણગારજે રે, જાવું સો સો રે કોશ;
રાણીજીના દેશમાં મારે જળ રે પીવાનો દોષ. ગોવિંદો.

હાળો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગઈ પશ્ચિમમાંય;
સરવ છોડીને મીરાં નીસર્યાં, જેનું માયામાં મનડું ન કાંચ. ગોવિંદો.

સાસુ અમારી સુધુમણી રે, સસરો પ્રેમ-સંતોષ;
જેઠ જગજીવન જગતમાં મારો, નાવલિયો નિર્દોષ. ગોવિંદો.

ચૂંદડી ઝોડું ત્યારે રંગ ચૂવે રે, રંગબેરંગી હોય;
ઝોડું હું કળો કામળો, હુલે દાગ ન લાગે કોય. ગોવિંદો.

મીરાં હરિની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર;
સાધુ સંઘાતે સ્નેહ ધણો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર. ગોવિંદો.

૬૬

આજ મારે સાધુ જનનો સંગ રે સણા, મારાં લાગ્ય લગ્યાંરે. આજ.
સાધુ જનનો સંગ જો કરીએ પિયાણ, ચડે તે ચોગણો રંગરે. મારાં.
સાકુટ^૧ જનનો સંગ ન કરીએ પિયાણ, પાડે લજનમાં લંગરે. મારાં.
અડસઠ તિરથ સંતોને ચરણે પિયાણ, કોટિ કાશી ને કોટિ ગંગરે. મારાં.
નિંદા કરશે તે તો નર્કકુંડમાં જશે પિયાણ, થશે આંધળા અપંગરે. મારાં.
મીરાં કહે ગિરિધરના શુણ ગાયો પિયાણ, સંતોની રજમાં શીર સંગરે. મારાં.

૬૭

રાગ ક્રિઝોટી-ખમાજ ધ્રુમાલી તાલ

મેરે રાણાણ, મેં ગોવિંદ શુણ ગાના. ધ્રુ.
રાજા રૂઠે નગરી રખે અપની મેં હરિ રૂઠ્યા કહાં જના,
રાણે લેજ્યા જહર પિયાલા મેં અમૃત કહ પી જના.
હમિયામેં કાળા નાગ લેજ્યા, મેં શાલગ્રામ કર જના,
મીરાબાઈ પ્રેમ દીવાની મેં સાવલિયાં બર પાના.

૬૮

પ્રીત પૂરવનીને શું કરું, ઓ રાણાણ, મારી પ્રીત પૂરવનીને શું કરું;
હો મેવાડા રાણા, મનડું લોભાણું તેને શું કરું. ઓ રાણાણ ૦ ટેક.
રામણ લણું તો મારું હૈયું ઠંડું થાય;
લોજનીયાં ન લાવે, નયને નિંદલડી ન આય. ઓ રાણાણ ૦ ૧
કંઠે માળા દોવડી, મારે શીળવરત શણગાર;
કેમ કરી વિસરું રામને, મારા લવલવના ભરથાર. ઓ રાણાણ ૦ ૨
પેઇઆ બાસકર લેણઆ ને દીયા મીરાંને હાય;
હાર ગળામાં નાખીયો ને મેહેલ લયો ઉભસ. ઓ રાણાણ ૦ ૩

વીખના ખ્યાલા લેજ્યા ને દો મીરાંને હાથ;
 કરી ચરણાશ્રુત પી ગયાં, મારા રામતણે વિશ્વાસ. ઓ રાણાજી ૪
 વીખના ખ્યાલા પી ગયાં ને લજન કરે રાઠોડ;
 તારી મારી નહિ મરું, મને રાખણવારો ઓર. ઓ રાણાજી ૫
 રાઠોડાંની દીકરી ને, સીસોઢાંને સાથ;
 લઈ બતી વૈકુંઠે, મારી પ્રથમ ન માની બાત. ઓ રાણાજી ૬
 મીરાં દાસી રામકી ને રામ ગરીબ નિવાજ;
 મીરાંકી લજ્યા રાખજો, મારી બાહે ગ્રહ્યાની લાજ. ઓ રાણાજી ૭

૬૯

સોકલડીનું સાલ મારે મોટું,

હોજી રે ઘરમાં સોકલડીનું સાલ મારે મોટું.

હમોને હમારે રે મૈયર વખાવો વહાલા,

હાવે રહેવાનું મારે મોટું. હોજી ૧

કુવેરે પડીશું અમો વખડાં રે પીશું,

હાવે જીવ્યાનું આજી શિર ચોટું. હોજી ૨

સામુ હડીલી મારી નણદી કગારી વહાલા,

નાનાં દીએરીયો મેણું મોટું. હોજી ૩

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર વહાલા,

ચરણ કમળ ચિત્તને ઓટું. હોજી ૪

૭૦

જેને મારા પ્રભુજીની લક્ષ્મી ના લાવે રે,

તેને ઘેર સીદ જઈયે;

જેને ઘેર સંત પ્રાહુણો ના આવે રે,

તેને ઘેર સીદ જઈયે.

ટક. ૬

અસરો અમારો અગ્નિનો લડકો,
સાસુ સદાની સૂળી રે;
એનેપ્રત્યે મારું કાંઈ ના ચાલે રે,
એને આંગણીએ નાખું પૂળી રે. તેને૦

જેઠાણી હમારી ભમરાતું બળું,
દેરાણી તો દિલમાં દાણ રે;
નાહાની નણદં તો મોં મચકોડે,
તે ભાયગે અમારે કર્મ પાણ રે. તેને૦

x x x x x x x x,
તે બળતામાં નાંખે છે વારી રે;
મારા ઘેર પછવાડે સીદ પડી છે,
બાઈ તું જીતી ને હું હારી રે. તેને૦

તેને ખૂણે બેસીને મેં તો ઝીણું કાંચું,
તે નથી રાખ્યું કાંઈ કાચું રે;
ઢાસી મીરાંબાઈ ગિરધર શુભ ગાવે,
તારા આંગણીઆમાં થેઈ થેઈ નાચું રે. તેને૦

૭૧

શ્યામ રે રંગે રાચું, રાણાજી,
કહાન સંગે રાચું, રાણાજી.
તાલ પખાજ વેણા જ વાજે,
ધૂધરા બાંધીને હું નાચું; રાણાજી૦

કોઈ કહે મીરાં લઈ રે બાવરી,
કોઈ કહે ભોગણ મદમાતી. રાણાજી૦

વિખના પ્યાલા રાણાજીએ લેન્યા,
પીતાં આવે મુને હાંસી. રાણાજી૦

અપની રે કુળકી શાખા મટ ગઈ,
 મટ ગઈ જમરેકી ' ફાંસી. રાણાજી
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 જન્મોજન્મકી તેરી ઢાસી. રાણાજી

૭૨

આઘ વેરાગણુ છું, રાણાજી,
 મે આઘ વેરાગણુ છું. ટેક.
 મીરાં બાંધે ધૂધરા રે,
 હાથ લીયે કરતાલ;
 અમોરે ગિરધર આગે નાચીશું રે,
 ગુણુ ગાઈશું રે ગોપાલ. રાણાજી
 વિખના ખ્યાલા રાણુ મોકડ્યા રે,
 દીજો મીરાંકે હાથ;
 કર ચર્ણામૃત પી ગયાં રે,
 અમે રે વાસીશ્રી રઘુનાથ. રાણાજી

૭૩

રાગ-ઝારી

બૂલી મોતનકો હાર, સખી તટ જમના કિનારે.
 એક એક મોતી મારું લાખ ટકાનું વા'લા,
 પરોવું સુવર્ણ કેરે તાર. સખી તટ
 સાસુ હમારી અતિ વઢકારી વા'લા,
 નણદલ વિખડાનું ઝાર. સખી તટ
 પરણ્યો હમારો પરમ સોહાગી,
 માર્યાં છે મોહનાં બાણ. સખી તટ
 બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 ચરણ કમળ ચિત ધ્યાન. સખી તટ

૭૪

રાગ-કેદારી

વાગે છે રે, વાગે છે, પેલા વન વનગાડામાં મીઠી વેણુ વાગે છે,
 હજીનનો ડર લાગે છે. પેલા૦
 સાસુ સુતી મારી સુખ નિદ્રામાં,
 જાઉં તો રે નણુદલ જાગે છે. પેલા૦
 અસરો હમારો પરમ સોહાગી,
 દીયેરીઓ છણુછણુ દિલમાં દાઝે છે. પેલા૦
 મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ,
 જન્મ મરણ લે લાગે છે. પેલા૦

❧

૭૫

સુની મૈં હરિ આવન કી આવાજ.
 ચઢિ ચઢિ જોઉં મોરી સજની,
 કબ આવે મહારાજ.
 દાડર, મોર, પપીહા બોલે,
 કોયલ મધુરૈ સાજ.
 ઉમગ્યો ઇંદ્ર ચઢૂં દિસિ બરસે,
 દામિનિ છોડી લાજ.
 ધરતી રૂપ નવા નવા ધરિયા,
 ઇંદ્રમિલન કે કાજ.
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 બેગિ મિલો મહારાજ.

૭૬

મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન ખ્યારા,
મુખડાની માયા લાગી રે. ટેક.

મુખડું મેં જોયું તારું. સર્વ જગ થયું ખારું,
મન મારું રહ્યું ન્યારું રે. મોહન ખ્યારા.

સંસારીનું સુખ જોવું, ઝાંઝવાના નીર જોવું;
તેને તુચ્છ કરી ફરીએ રે. મોહન ખ્યારા.

સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
તેને ઘેર શીલ જઈએ રે. મોહન ખ્યારા.

પરણું તો પ્રીતમ ખ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો;
રાંડવાનો લે? ટાળ્યો રે. મોહન ખ્યારા.

મીરાંબાઈ બલિહારી, આશા મને ઐક તારી;
હવે હું તો બડભાગીર રે. મોહન ખ્યારા.

૭૭

રાગ દરબારી-તાલ ત્રિતાલ

દુમ સુણૌ દયાલ મ્હારી^૩ અરણ,
ભવસાગરમેં બહી જાત હૂં કાઢો તો થારી^૪ મરણ;
ઈણ સંસાર સગો નહિ કોઈ સાચા સગા રધુબરણ.

માતપિતા ઔ કુટમ કબીલો સખ મતલબકે ગરણ,
મીરાંકી પ્રભુ અરણ સુણ લો ચરણ લગાવો થારી મરણ.

૭૮

રાગ પહાડી—તાલ કહરવા

પ્રભુજી મૈં અરજ કરું છું મેરો બેડો લગાજ્યો પાર.
ઇન ભવમેં મૈં દુઃખ બહુ પાયો સંસા-સોગ-નિવાર.^૧
અષ્ટ કરમકી તલબ લગી હૈ હર કરો દુઃખ-ભાર.
ચૈં સંસાર સખ બહો બત હૈ લખ ચૌરાસી રી ધાર,
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, આવાગમન નિવાર.

૭૯

રાગ સહાના-તાલ ચર્યારી

મીરાંકો પ્રભુ સાંચી દાસી બનાઓ, જૂઠે ધંધોંસે મેરા ફંદા છુડાઓ.
લૂટે હી લેત વિવેકકા ડેરા, બુધિ બલ યદપિ કરું બહુતેરા.
હાય! હાય! નહિ કછુ બસ મેરા, ભરત હૂં બિબસ પ્રભુ ધાઓ સવેરા.^૨
ધર્મ-ઉપદેસ નિતપ્રતિ સુનતી હૂં, મન કુચાલસે ભી ડરતી હૂં.
સદા સાધુસેવા કરતી હૂં, સુમિરણુ ધ્યાનમેં ચિત ધરતી હૂં.
બકિતમારજ દાસીકો દિખલાઓ, મીરાંકો પ્રભુ સાંચી દાસી બનાઓ.

૮૦

રાગ બેગિયા-તાલ દીપચંદી

હે રી મૈં તો દરદ દીવાની, મેરો દરદ ન બાણે કોય,
ઘાયલકી ગતિ ઘાયલ બાણે, બે કોઈ ઘાયલ હોય;
બૈહરીકી^૩ ગતિ બૈહરી બાણે, કી જિન બૈહર^૪ હોય.
સૂલી ઉપર સેજ હમારી, સોવણુ કિસ બિધ હોય;
ગગનમંડલ પર સેજ પિયાકી, કિસ બિધ મિલણુ હોય.
દરદક્ષી મારી બન-બન ડોલૂં બૈદ મિલ્યા નહિ કોય;
મીરાંકી પ્રભુ પીર^૫ મિટેગી, જખ બૈદ સાંવળિયા હોય.

૧ સંસય-શોકનેદ્વર કરનાર. ૨ જલદી. ૩ બૈહર કરનારની. ૪ બાલિકાન. ૫ પીધ.

૮૧

રાગ ભેગિયા-તાલ કહરવા

ખાલા મં ઝૈરાગણુ ડૂંગી.
 જિન લેખાં^૧ મ્હારો સાહિબ રીઝે, સોહી લેખ ધરૂંગી.^૨
 સીલ સંતોષ ધરૂં ઘટ જીતર, સમતા પકડ રહૂંગી,
 બાકો નામ નિરંજન કહિયે, તાકો ધ્યાન ધરૂંગી.
 શુરુકે ગ્યાન રંગૂં તન કપડા, મન મુદ્રા^૩ પૈરૂંગી,^૪
 પ્રેમ-પ્રીતસૂ હરિ-શુણુ ગાઊં, ચરણુન લિપટ રહૂંગી.
 યા તનકી મં કરું કીંગરી,^૫ રસના નામ કહૂંગી,
 મીરાકે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સાધાં સંગ રહૂંગી.

૮૨

રાગ પીલુ-તાલ કહરવા

સાજન ઘર આઝોની મીઠા ખોલા. ટેક.
 કહકી^૬ ઊભી મૈં પંથ નિહારું, થારો, આયાં હોસી ભલા.
 આઝો નિસંક, સંક મત માનો, આયાં હી સુકખ રહેલા.
 તન મન વાર કરૂં ન્યોછાવર,^૭ દીજ્યો સ્યામ મોય હેલા.
 આતુર ખહુત બિલમ મત કીજ્યો, આયાં હી રંગ રહેલા.
 તુમરે કારણુ સખ રંગ ત્યાગ્યા, કાજળ તિલક તમોલા.^૮
 તુમ દેખ્યાં બિન કલ^૯ ન પડત હૈ, કર ધર રહી કપોલા.^{૧૦}
 મીરા દાસી જનમ જનમકી, દિલકો ઘુડી^{૧૧} ખોલા.

૧ વેશ વડે. ૨ ધારણુ કરીશ. ૩ વીંટી. ૪ પહેરીશ. ૫ દાસી, કિંન્ની.
 ૬ ક્યારની. ૭ સમર્પણુ. ૮ પાન. ૯ ચેન. ૧૦ ગાલે. ૧૧ ગાંઠ, ગૂંથ.

૮૩

રાગ છાયાનટ-તાલ તિતાલા

લજ મન ચરણકંવળ અભિનાસી,
જેતાઈ? દીસે ઘરણુ ગગન બિચ, તેતાઈર સખ ઊઠ જાસી;
કહા લયો તીરથ ઋત કીન્હે, કહા લિયે કરવત-કાસી.
ઈણુ દેહીકા ગરબ ન કરણા, માટીમેં મિલ જાસી,
યો સંસાર ચહરકી બાણ, સાંઝ પડયાં ઊઠ જાસી.
કહા લયો હે લગવા પહેર્યાં, ઘર તજ લયે સંન્યાસી,
જોગી હોય જુગત નહિ જાણી, ઊલટ જનમ ફિર આસી.
અરજ કરું અબલા કર જોડે, સ્યામ તુમહારી દાસી,
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, કાટો જમકી ફાંસી.

૮૪

રાગ-મહાર

બોલે ઝીણા મોર, રાધે તારા ડુંગરીયા પર બોલે ઝીણા મોર. ટેક.
ઝો બોલે પપૈયાહી બોલે,
કેયલ કરે ઘન શો'ર. રાધે૦
x x x લલી વીજળી ચમકે,
બાહળ હુલા ઘન ઘોર. રાધે૦
ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે,
લીજે મારા સાલુડાની કેર. રાધે૦
બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ,
પ્રભુજી મહારા ચિતડાનો ચોર. રાધે૦

૧ ન્યારે. ૨ ત્યારે. ૩ બીજી પ્રતમાં આ પ્રમાણે છે. “દાદુર મોર બપહા બોલે, જોએલ કરે ઘન સોર.”

૮૫

રાગ-કલ્યાણ

હારે નંદકુંવર તારું નામ સાંભળીને,

આશ્ચર્યા હમે આવ્યાં,

ભાવ દોતાં દોહણી રે ભૂલ્યાં, વાછરડાં ધવડાવ્યાં. નંદકુંવર૦

ખીપલે ખીપલે પાણી ભરતાં, ઠીકરીમાં ઘી તાવ્યાં;

નંદકુંભારે જઇને વીણા વળડી, શા અથે ઓલાવ્યાં. નંદકુંવર૦

માય બાપની લજ્યા મેહલી, સહીયેરે સમજાવ્યાં;

મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના શુભ, ચરણ કમળ ચિત્ત લાવ્યાં. નંદકુંવર૦

૮૬

રાગ-મલ્હાર

ગોવિંદાને દેશ, ઓધા મુને લેઈ જાજે રે, ગોવિંદાને દેશ. ટેક

મને રે મોહનજીએ મેલી વિસારી,

કરડું મોરા કરમકી રેખ.

ઓધા૦

હાર તબુંગી, શણગાર તબુંગી,

તબુંગી કાજલકી રેખ.

ઓધા૦

ચીર ફાડી વા'લી કફની પેરુંગી,

લેઉંગી જોગનકો ખેશ.

ઓધા૦

ગોકુળ તબુંગી મેં મથુરા તબુંગી,

તબુંગી મેં વ્રજ કેરો દેશ.

ઓધા૦

મીરાંબાઈકે પ્રભુ ગિરધરના શુભ,

ચરણકમળચિત્ત સંગ રહેશ.

ઓધા૦

૮૭

રાગ-મારુ

આરત તોડી રે પ્રીયા મોરી આરત તોડી રે;
 આરત તોરા નામની કી, મળજો સાંજ સવેરી રે; પ્રીયા૦
 શ્રાવણ ભાદરવો ઉલટયો રે, વૃષાઋતુ આગી રે,
 વીજ ઝળાઝળ હો રહી રે, મેહ ઝડી લાગી રે; પ્રીયા૦
 આ તનકો દીવડો કરું રે, મનસા કરું બત્તી રે,
 તેલ જલાવું પ્રેમના રે, નીશદીન પ્રેમકું રોતી રે; પ્રીયા૦
 પટીયાં પાકું પ્રેમનાં રે, મોતી માંગ સમારું રે,
 પ્રીયા તોરે કારણે રે, ભરજોબન વારું રે; પ્રીયા૦
 તમ હો પુરણ પુરાણા રે, પુરણ મુખ દેજો રે,
 મીરાંબાઈ પ્રેહની વ્યાકુળી, અપની કરી લેજો રે; પ્રીયા૦

ૐ

૮૮

રાગ-પ્રભાત

મુજ અબજાને મોટી મિરાત બાઈ, શામળો ધરેણું મારે સાચું રે. ટેક.
 વાળી ઘડાવું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરિનો મારે હૈયે રે;
 ચત્તમાળા ચતુરભુજ ચૂડલો, શીદ સોની ઘેર જઈયે રે? મુજ.
 ઝાંઝરિયાં જગજીવનકેરાં, કૃષ્ણજી કદલાં ને કાંખી રે;
 નિંહુવા ધૂધરા રામનારાયણના, અણવટ^૧ અંતરજતમી રે. મુજ.
 પેટી ઘડાવું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રિકમ નામનું તાણું રે;
 કૂંચી કરાવું કરુણાનંદ કેરી, તેમાં ધરેણું મારું ઘાલું રે. મુજ.
 સાસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે;
 મીરાંબાઈ કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર, હરિને ચરણે જાયું રે. મુજ.

૧. સ્ત્રીઓના પંખા અંગૂઠાનું ધરેણું.

૮૯

હર્દ ના જાને મેરા કોઈ રે, મેં તો દહે દીવાની. હર્દ ના.
 ઘાયલકી ગત ઘાયલ જાને, જ શિર ખીતી હોઈ રે. મેં.
 જલ બિના જેસી મછલી હી તલપે, સો ગત મેરી હોઈ રે. મેં.
 સૂળી ઉપર સેજ હમારી, તાપર રહેવું સોઈ રે. મેં.
 મીરાંકો દુઃખ જખ મીટેગો, જૈદ શામરો વોહી રે. મેં.

૯૦

પિયા કારણ રે પીળી ભઈ રે, લોક જાણે ઘટરોગ;
 છપછપલાં મેં કંઈકરું, મોઈ પિયુને મિલન લિયો જોગ રે.
 નાહી વૈધ તેડાવિયા રે, પકડ ધંધોળે મોરી ખાંડ;
 એ રે પીડા પરખે નહિ, મોરે કરક કાળજડાની માંડ રે.
 જાઓ રે વૈધ ઘેર આપને રે, મારું નામ ના લેશ;
 હું રે ઘાયલ હરિ નામની રે, મોઈ કેડો લેઈ આપદ ના દેશ રે.
 અધરસુધા રસગાગરી રે, અધરરસ ગોરસ લેશ;
 બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરનાગર, ફરીને અમીરસ પીવેશ રે.

૯૧

લગ રહેના, લગ રહેના, હરિ ભજનસેં લગ રહેના, લગ રહેના. ટેક.
 સાહેબકા ઘર દૂર હે રે, જેસી લગી ખજૂર;
 ચઢે તે ચાખે પ્રેમરસ, પડે ચકમાચૂર. ભજન.
 કયા બકતરકા પહેરના રે, કયા ઢાલોંકી ઓથ;
 શૂરેપરેકા પારખા રે, લઢે ધણીસેં જોર. ભજન.
 કા'ન કટારી વડી રે, ગુરુ ગોવિંદ તલવાર;
 ધનુષ્યરૂપી ભાલા બાંધ કે, કબુ ના લાગે હાર. ભજન.
 હાડ ચામકી દેહ બની રે, નવ નાહી દશ કોર;
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરનાગર, લગી મર્મકી ચોટ. ભજન.

૯૨

જૂનું થયું રે દેવળ જૂનું થયું,
 મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું થયું. મુવ૦
 આ રે કાયા રે હંસા, ડોલવાને લાગી રે;
 પડી ગયા દાંત, માંચલી રેખું તો રહી. મારો૦
 તારે ને મારે હંસા, પ્રીત્યું બંધાણી રે;
 ભીડી ગયો હંસ, પાંજર પડી રે રહ્યું. મારો૦
 બાઈ મીરાં કહે છે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ;
 પ્રેમનો ખ્યાલો તમને પાઉં ને પીઉં. મારો૦

૯૩

મંદિરિયામાં દિવડા વિનાનું અંધારું. ટેક.
 ખળભળ્યાં દેવળ ઉભી રહી થાંભલી, ત્રાટું નહિ ઝીલે એના ભાર રે.
 મંદિરિયા૦ ૧.
 .....માં વાટકડી ધરોધર ધુમતી, કોઈને આલો ઓધારું રે.
 મંદિરિયા૦ ૨.
 ઉઠી ગયો વાણિયો ને પડી રહી હાટડી રે, જમડા કરે છે ધીંગાણું રે.
 મંદિરિયા૦ ૩.
 બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, આવતા જમડાને પાછા વાળો રે.
 મંદિરિયા૦ ૪

૯૪*

મારા પ્રાણ પાતળિયા વહેલા આવો રે,
 તમરે વિના, હું તો જનમ જોગણ છું. ટેક.
 નાભિ કમળથી સુરતા રે ચાલી, જઈને તખતપર
 રાસ રચીલા રે; હું તો જનમ.
 સુખમના નાહી એની સેજ બિછાવે,
 તે દી રંગલીના છે રાસધારી;
 તમરે વિનાનું મારે અંતર અંધારું રે,
 મારા જગજીવન વહેલા આવો રે. હું. ૧
 સાચું ઘરેણું મારે તું છે રે શામળીયા રે,
 અવર ઘરેણું મારે હાથ નહિ આવે રે;
 કુંવરબાઈનાં જે દી મામેરાં પૂર્યાં,
 તે દી છાજી ભરીને વહેલા આવો રે. હું. ૨
 સાવરે સોનાના હરિના વાઘા શીવડાવું રે,
 પ્રીતમજીને પ્રણામ કરીને;
 વિઠ્ઠલરાય જેદી વરવાને આવ્યા, તેદીના
 વિંટાણા છે વરમાળે રે, વહેલા આવો રે. હું. ૩

* મીરાંબાઈ માટે એવી કથા છે કે, તે ચિતોડના રાણા કુંભાની સ્ત્રી હતી. કુંભા રાણો ૧૪૧૯માં ગાદીએ બેઠા હતા. મીરાંના સમય પછી નેવું વર્ષ ઉપર નરસિંહ મહેતા હયાત હતા. જો મીરાં પ્રથમ થઈ ગઈ હોય તો તેના પદમાં નરસિંહ ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા, તે કથા ન હોવી જોઈએ, પણ જન્મ સામ્રાટ વિદ્વાનો કહે છે તેમ મીરાં સાંગા રાણાની સ્ત્રી હોય તો, સાધુસંતોને મુખે સાંભળેલા વૃત્તાંતથી મીરાંએ ભક્ત નરસિંહના ગુણ ગાવા સંભવ છે. આ પદમાં નરસિંહને શ્રીકૃષ્ણ આપેલા પડયાનું વર્ણન છે, તે કુંભાની મીરાં ન જાણી શકે. કુંભાની મીરાં હોય તો આ પદોનો મોટો ભાગ મીરાંને નામે પાછળથી લખેલા હોવા જોઈએ.

કાગળિયાનો જેદી કટકો નહોતો રે,
 મસરે મોંઘીરે જેદી લેખણુ નહોતી રે;
 વાહાલા વિદુર તે જઈને એટલું કહેજો રે,
 તમે એકવાર મળવાને વહેલા આવો રે. હું. ૪

મધુરી નાદની મોરલી વાગે રે, સુરતીયામાં રાધાજી જાગે રે;
 મીરાંનો સ્વામી જેદી ગીરધર મળશે,
 તે દી દાસીનાં હુઃખડાં ભાગે રે, વહેલા આવો રે. હું. ૫

૯૫

તમે જાણી લ્યો સમુદ્ર સરીખા, મારા વીરા રે,
 આ દીલ તો ખોલીને દીવો કરો રે, હોજી. ટેક.

આરે કાયામાં છે વાડીઓ રે હોજી,
 માંહે મોર કરે છે ગીંગારા રે. મારા. આં ૧

આરે કાયામાં છે સરોવર રે હોજી,
 માંહે હંસ તો કરે છે કલ્લોલ. રે. મારા. આં ૨

આરે કાયામાં છે હાટડાં રે હોજી,
 વણજવેપાર કરોને અપરંપારા રે. મારા. આં ૩

બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ હોજી,
 દેજો અમને સંત ચરણે વાસેરા રે. મારા. આં ૪

૯૬

જાજી લોની સંતો, જાજી લોની સાધો,
 રામજી ખીના કેસો જીવણુ રે, હોજી. ટેક.

તનનો બનાવું તંજુરો, જીવનો તાર તણાવું રામ;
 બનબન બાજે ધૂધરા, જીવને લાડ લગાવું રામ. જાજી ૦. ૧

આંગણે આંખીઆરા આટલા (?), મંદિરલીખ્યાં નાદીસે રામ;
 ચૈર અનાજને સેવતાં, જીવડો જતાં નાદીસે રામ. જાજી ૦. ૨

કાયાને આણું આવીયાં, જમ પાછા ના ફરે રામ;
 સાત સાહેલીના ઝુમખમાં, જીવને આગળ વળાવે રામ. ભજ૦ ૩
 તલ તલ દેહ હોમીયાં, જરા અજ્ઞાન મોડું રામ;
 જીવડો જાય તો જાવા દેઉં, હરિની ભક્તિ ના છોડું રામ. ભજ૦ ૪
 નદી રે કિનારે x x, નયણે નીર વહેવડાવું રામ;
 કાયાની કરું વાડી હું, નદીરે ચંપો રોપાવું રામ. ભજ૦ ૫
 કહાનજીના હાથની રેખા અડે, બીનચંપે કળિયો આવે રામ;
 દાસ મીરાંબાઈની વિનતિ, ઠાઠાર દાસી તુજ કહાવું રામ. ભજ૦ ૬

૯૭

કંહી જઈ કરું રે પોકાર, કારી મુને ઘાવ લાગો થે,
 મેં કંહી જઈ કરું પોકાર; કારી રે૦
 પીઉજી હમારો પારધી ભયો થે,
 મેં તો ભઈ હરણી શીકાર રે. કારી મુને૦
 દરસેં થો આઈ ગોળી લગ ગઈ શીરુથે,
 નીકર ગઈ પારમ પાર રે. કારી મુને૦
 પ્રેમની કટારી મુને ખેંચ કર મારીથી,
 થઈ ગઈ હાલ બેહાલ રે. કારી મુને૦
 મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 હો ગઈ પારમ પાર રે. કારી મુને૦

૯૮

રાગ-મારુ

કર્મકી ગત ન્યારી સંતો, કર્મકી ગત ન્યારી.
 બડે બડે નેન દીયે મરધનકુ, બન બન ફરત ઉધારી રે. સંતો.
 ઉજવળ બરન દીની બમલનકુ, કોયલ કરી દીની કારી રે. સંતો.
 ચોર નદીયન જળ નિર્મળ કીનો, સમુદર કરદીની ખારી રે. સંતો.
 મુરખકુ ઉત્તમ રાજ દીયત હો, પંડિત ફરત ભીખારી રે. સંતો.
 મીરાંકે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, રાણોજી તો કોન બિચારી રે. સંતો.

૯૯

રાગ-કાશી

ઉઠ તો ચલે અખધૂત, મઠીમાં કોઈ ના ગિરાજે,
ઉઠ ચલે અખધૂત.

પંથી હતો તે પંથે લાગ્યો, આસન પડ રહી બિભૂત. મઠીમાં૦
ચેલો સાથી કોઈ ના સુધર્યો, સખહી નીવડ્યા કપૂત. મઠીમાં૦
બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરના શુભ, ટૂટ તો ગયે ઘર સૂત. મઠીમાં૦

૧૦૦

રાગ-ધનાશ્રી

મને મલીયા મિત્ર ગોપાળ, નહિ આઉં સાસરીએ. ટેક.

સંસાર મારું હો સાસરું ને વૈકુંઠ મારો વાસ રે;
લક્ષ ચોરાસી મારો હો ચુડલો રે, હારે મેં તો વર્ષા

ગોપાળલાલ નાથ. નહિ જાઉં૦

સાસુ હમારી સુષુમ્ણા રે, સસરો પ્રેમ સંતોષ રે;
જેઠ જુગોજુગ જીવજો રે, હારે પેલો નાવલીયો નિર્દોષ. નહિ જાઉં૦

ઝોડું તો નવરંગ ચુંદડી રે, નહિ ઝોડું કાંબળ લગાર રે;
ઝોડું પ્રેમરસ ચુંદડી રે, હારે મારાં પાપ નિવારણ કરનાર રે. નહિ જાઉં૦

દીએરને દોનું હે દીકરી રે, દોનું રાજકુમાર રે;
એકને સત્યયુગ મોહી રહ્યો રાણાજી, દુજી રહી બ્રહ્મચાર. નહિ જાઉં૦

એકેકનો શુરુ ગોવિંદજી હોરે, દુજીકો હે સંસાર રે;
રાજા છાંડો ચિત્રકુટને રે, હારે વા'લા ગામડાં સોલ હજાર. નહિ જાઉં૦

અપના પિયાકુ જાઈને કહેજો, ઘણા દહાડાનો ઘરવાસ રે;
ખેડ કરજોડી હો વિનવે રે, હારે શુભ ગાય મીરાંબાઈદાસ. નહિ જાઉં૦

૧૦૧

રાગ-મારુ

નાવ રીસાયો રે, બે'ની મારો નાવ રીસાયો રે. ટેક.
 ચારામાં ભેયો ને ચૌટામાં ભેયો,
 ફળીયાં ભેયાં ફરી ફરીને. બે'ની૦
 હાથમાં દીવલડો ને ઘેરઘેર ભેતી,
 ભેતી અતિ ઘણું રેતી. બે'ની૦
 બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 ચરણ કમળે ચિત્ત દેતી. બે'ની

૧૦૨

રાગ રયામ કલ્યાણ—તાલ રૂપક

હરિ તુમ હરો જનકી લીર,
 દ્રોપદીકી લાજ રાખી તુમ બઢાયો ચીર.
 ભગત કારણ રૂપ નરહરિ, ધર્યો આપ શરીર,
 હિરણ્યકશ્યપ માર લીન્હોં ધર્યો નાંહિન ધીર.
 બૂડતે ગજરાજ રાખ્યો કિયો બાહર નીર,
 દાસ મીરાં લાલ ગિરધર દુઃખ જહાં તહાં પીર.

